DOĞAN AVCIOĞLU

TÜRKLERİN TARİHİ

DÖRDÜNCÜ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

Kapak :
SAİD MADEN

YAYLACIK MATBAASI
ISTANBUL — 1981

DOĞAN AVCIOĞLU

Türklerin Tarihi

DÖRDÜNCÜ KİTAP

TEKİN YAYINEVİ

DÖRDÜNCÜ KİTAP

ANADOLU'DA VE ORTA ASYA'DA TÜRK İSLÂM DEVLETLERİ

I — SELÇUKLU YÜKSELİŞİ

1 — İslâm tarihinde Selçukluların yeri
2 — Genişleme aracı olarak sünnî ideoloji
3 — Barışçı yoldan genişleme

II — MALAZGİRT SAVAŞI

1 — Selçuklulardan önce Anadolu'da İslâmiyet
2 — Ermeni sorununun kökeni
3 — Alparslan ve Anadolu
4 — Güneydoğu Anadolu'nun fethi

III — SELÇUKLU DÜZENİ

1 — Üniter devlet kurma çabaları
2 — Nizamülmülk ve sivil yönetimin üstünlüğü
3 — Halkın yönetime katılması
4 — Selçuklu ikta sistemi ve evrimi
5 — Askerî yönetimin sivil yönetime üstünlüğü
6 — Batı feodalizmi ile karşılaştırma
7 — Çin ve Japon düzeni ile karşılaştırma

IV — SANCAR DÖNEMİ SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

1 — Yeni siyasal düzen
2 — Irak Halife Devleti ve Selçuklu-Halife savaşları
3 — Atabeyler devletleri ve Selçuklu Devleti'nin sonu

V — SELÇUKLU DEVLETİ İÇİNDE OĞUZLAR

1 — «Kürdistan», Huzistan ve Fars Türkmenleri
2 — Türkmen statüsü
3 — Sancar'ı tutsak alan Oğuzlar
4 — Harizmşahlar ve Cengiz Han

VI — DİNSEL KAVGALAR: SÜNNÎ-ŞİÎ ÇATIŞMASININ KÖKENLERİ

1 — Dinde liberalizmden devletçiliğe geçiş
2 — İslâm mistisizmi: Sufilik ve tarikatlar
3 — Anadolu Türkleri ve şiilik
4 — Dinsel terörizm: Haşşaşin hareketi

VII — DOĞU-BATI İLİŞKİLERİNİN DÖNÜM NOKTASI: HAÇLI SEFERLERİ

1 — Batının ekonomik yükselişi
2 — Haçlı seferleri, dinsel kökenli değildir
3 — İslâm ülkesinde İtalyan tüccar kentleri ve kapitülasyonlar
4 — İslâm ülkesinde Haçlı feodal düzen
5 — Haçlıların Mogollar eliyle islâmı hıristiyanlaştırma çabaları
6 — Ekonomik ve kültürel üstünlüğün Doğudan Batıya geçişi

VIII — ORTA ASYA'NIN İSLÂMLAŞMASI VE TÜRKLEŞMESİ

1 — Mogolların Türkleşmesi ve yeni Türk topluluklarının meydana çıkması
2 — Orta Asya'da uygarlığın gerileyişi
3 — Orta Asya'nın sömürgeleşmesi
4 — Pantürkizm, Panislâmizm ve Orta Asya'da ulusallaşma süreci

I — SELÇUKLU YÜKSELİŞİ

SELÇUKLULAR NEDEN BAŞARILI OLDULAR?

Selçuklular, Kuzey bozkırlarından İran ve Horasan içlerine akan çok sayıdaki savaşçı Oğuz topluluklarından yalnızca biridir. Fakat Selçuklular, islâm ülkesinin Akdeniz'den Afganistan'a ve Semerkant içlerine değin uzanan geniş bir bölgesini egemenliği altına almayı başaran savaşçı topluluk olur. Bu başarı, Tuğrul ve Çağrı Beylerin —Üçüncü Kitap'ta geniş biçimde incelediğimiz üzere— Horasan ve öteki islâm eyaletlerinin durumunu ve gereksinmelerini iyi değerlendirmelerinin sonucudur. Şöyle ki, otlak ve geçim sıkıntısıyla islâm ülkesine akan göçebe Oğuz topluluklarının yol açtığı yıkım ve anarşiyi önlemekte, Gazne Devleti âciz kalır. Gazne Sultanı Mes'ut, Horasan'ı bırakıp zengin Hindistan'a çekilir. Ticaret ve tarım geriler. Tarım ve ticaret çıkarlarıyla sıkısıkıya ilişkili olan Horasan kentlerinin din bilginleri ve büyük arazi sâhibi ve tüccar dihkanları, Oğuz yıkımını durdurmak, can ve mal güvenliğini sağlamak için, Oğuz gücüne dayanmaktan başka çıkar yol bulamazlar. Tuğrul ve Çağrı, dihkan ve ulemâya bu güvenceyi getirirler. Bunun içindir ki, Nişapur ve Merv gibi Horasan'ın büyük kent ve eyaletleri, Selçuklu şeflerini bir bakıma kurtarıcı gibi karşılarlar. Selçuklu şefleri, Gazneli'ye karşı kazandıkları Dandanekan yengisi üzerine Halife'ye yolladıkları «fetihnâme»de, Horasan eşraf ve ileri gelenlerinin, himaye-

lerine girmek için kendilerine başvurduklarını belirtirler. Eşraf, can ve mal güvenliğinin sağlanmasına karşılık, vergi ödemeye ve Selçuklu yönetimini kabule hazırdır. Selçuklu'dan beklenen, Kuzeyden Türkmen (Oğuz) sızmalarını önlemek ve İran'a geçmiş Türkmen topluluklarını, köy ve kasabalarda türeyen alt tabakalardan başıbozukları (ayyar'lar) disiplin altında tutmaktır. Kent ve köy reisleri ve nakipleri yoluyla bir çeşit özerk yönetime alışık olan, bol sayıda vezirler ve yöneticiler (küttab) yetiştiren eşraf, Selçuklu yönetimine gerekli kadroları vermeye isteklidir. Nitekim Nişapur'da bir milis gücünün başında Selçuklu'ya ilk katılanlardan Büzgân bölgesi dihkanlarından Ebu'l-Kasım, Tuğrul Bey'in ilk veziri olur. Yine milisleriyle Selçuklu safında döğüşen Nişapur'un köklü reis ailelerinden şafii bilgini İmam Muvaffak, Nişapur yöneticisi yapılır. Onun öğütü ile Tuğrul, kaynaklarda «Sultan'ın gözü ve kulağı» diye geçen Amidülmülk Kundurî'yi vezir edinir. Tuğrul'un ölümüne değin ülkeyi tam bir yetkiyle yöneten bu vezir, Gazne yüksek memurlarındandır. Selçukluya yenilip Hindistan'a çekilen Gazne Sultanı Mes'ut, memurlarını Selçuklu hizmetine geçmekte serbest bırakır. İki büyük ve güçlü Selçuklu sultanı olan Alparslan ve Melikşah'ın vezirliğini, onlara eşit sayılabilecek bir otoriteyle yürüten ünlü vezir Nizâmülmülk, Gazneliden Selçuklu hizmetine geçmiş memurlardandır. Hatta köle kökenli Gazneli komutanlar bile askerleriyle, daha Dandanekan savaşından önce Selçuklu safına geçerler. Büveyhoğulları'nın ortadan kalkmasıyla, Tuğrul'un köle komutanlarının sayısı çoğalır. Tuğrul Bey'in en güvendiği ve en önemli görevlere getirdiği askeri şefleri Gevher-Âyin, Ay-Tegin-i Süleymanî, Erdem, Humar-Tegin, «Türkmen»i horlayan köle kökenli komutanlardır. Alparslan ve Melikşah dönemlerinde köle komutanların ve köle askerin sayısı ve ağırlığı artar. Kısaca Selçuklular, ha-

zır bir kadro bulurlar ve bu kadroya dayanarak yine hazır buldukları toplumsal düzeni koruma işlevini üstlenirler. Bu tabloda, kanlarıyla Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlayan göçebe Türkmen topluluklarına yer yoktur. Yardımcı asker olarak hizmetlerinden yararlanılan Türkmen, uç bölgelerine sürülür. İran'ın Türkmen göçü ile ilk Türkleşen ve bugün de Türklüğünü koruyan bölgesi Azerbeycan, Türkmenlerin hıristiyan Rum, Ermeni ve Gürcü ülkelerine gâzi akınları yaptıkları bir Türkmen üssü olur. Tükmenler, bağımsız askerî şeflerin yönetiminde, Azerbeycan üssünden hareket ederek Anadolu içlerine, Kuzey Irak, Suriye ve Filistin bölgelerine yayılırlar. İran'da kalan Türkmenler ise, 1035 yılında Horasan'a geçen Selçuklulara Gaznelilerin yaptığı biçimde, belli otlaklarda ağır vergi ödeyerek «reaya» statüsünde yaşamaya zorlanırlar. Alparslan, Hazar Denizi kıyısından Mangışlak ile Aral gölü arasındaki bölgede, işlek Harizm-Volga ticaret yolunu vuran Türkmenleri, 1065 yılında bir sefer yaparak cezalandırır*. Yine aynı sultan, Hilvan sınırında ticaret yollarını kesen Kürt aşiretlerini kılıçtan geçirir, sonra ölümden kurtulup pişmanlık getiren bu Kürtlerin bir bölümünü, yol güvenliği ile görevlendirir.

Horasan kentlerine Selçuklular, yönetim daha çok Amid adlı sivil yöneticilere bırakılmakla birlikte, askerî garnizonlar yerleştirirler. Bu askerî kuvvetlerin başındaki Şahne denilen askerî komutan, kentin ve çevrenin güvenliğini sağlar, kent alt tabakalarını sindirir. İslâm kaynakları, «Horasan'ın çevresi Şahne'ler ile dolu idi, kentler dinginlik içinde ve

* Halep Tarihi şöyle yazar: «Alparslan, egemenliği ele geçirip de fetihlere girişmeden önce, Horasan'da fitne kılıçları kınlarına girmiş, Türklerin (Türkmenlerin) fitne ve fesadı ortadan kalkmıştı... Böylece onun ululuğu arttı, memleketi düzene girdi, adaleti ve propagandası (her yöne) yayıldı» (İbnü'l-Adim, Belleten, No. 118, s. 227).

yollar güvenli idi» diyerek[1], Selçukluların bu yükseliş dönemindeki asayişi yeniden kurma çabalarını överler. Bu çabalar, ileride göreceğimiz üzere, Türkmen sorununa bir çözüm getiremezse de, —geçici bir süre için—, Selçuklu yönetimini islâm ülkesinde düzen ögesi yapar. Selçuklular ilk zamanlarda, Gaznelilerden farklı olarak, aşırı vergilendirmelerden kaçınarak ve vergi bağışıklıkları tanıyarak, yıkıma uğrayan tarımın toparlanmasına çalışırlar. Kaynaklar, Alparslan'ın arazi vergisini iki taksitte aldığını ve bununla yetindiğini özenle belirtirler. Bayındırlık işlerine önem verirler. Tuğrul Bey, Isfahan'da bayındırlık işleri için 500 bin dinar harcar ve İsfahan halkına üç yıl süreli vergi bağışıklığı tanır.

BARIŞÇI YOLDAN GENİŞLEME

İslâm ülkesinin Doğu bölgesinde bir asayiş ögesi olarak ortaya çıkan Selçukluların genişlemesi bu nedenle kolaylaşır. Esasen islâm ülkesi parçalanmış durumda bulunur. Her eyalette yöresel egemenler, pek çok sülâleler kurmuşlardır. Selçuklular, bu yöresel egemenleri yerlerinde bırakıp, onları kişisel olarak sultana bağımlı kılmakla yetinirler. Bağımlı hükümdar, belli bir miktar haraç vermek ve gerektiğinde askerleriyle birlikte hizmete koşmakla yükümlüdür. Buna karşılık sultan, vasalleri olan yöresel egemenleri koruma görevini üstlenir. Bu koruma, kargaşa ve taht kavgaları içinde bulunan yöresel egemenlerin işine gelir. Bu nedenle, Selçuklular, birçok durumda silâha başvurmaksızın savaş tehdidi, kuvvet gösterisi ve diplomasi yoluyla genişlemeyi başarırlar. Prof. Altay Köymen, Tuğrul Bey'in Kürt, Arap, İranlı, Deylemli vb. 26 vasal prensi bulunduğunu hesaplar. Ağır vergici Gaznelilerin yönetimindeki yöresel egemenler, Selçuklu'ya bağımlılığı kolayca kabul ederler. Örneğin Hazar Denizi Güneyin-

deki Curcan ve Tabaristan'dan Gazneli Mes'ut, 1 milyon dinar vergi ister. Oysa iki eyaletin geleneksel vergisi 100 bin dinardır. Gazneli, zorla 160 bin dinar toplar. Tuğrul Bey ise, barışçı yoldan bağımlı kıldığı Ziyarî Merdaviç'ten 50 bin dinar almakla yetinir. İsfahan ve Hemedan bölgesinde Deylemli Büveyhoğulları'nın yerini alan, Kürt-Deylemli karışımı Kâküye soyu prenslikleri de, ağır Gazneli vergisi ve Tuğrul Bey'den bağımsız Oğuzların yarattığı karışıklıklar nedeniyle zayıf durumdadır. Tuğrul Bey ve İbrahim Yınal, bu prenslikleri —Hemedan dışında— kolayca ele geçirirler. İsfahan, Kâküye soyundan Tuğrul Bey'in sâdık vasali Ferâmürz'e bırakılır. Tuğrul Bey'in daha Horasan'da hizmetine giren, görünüşe göre aynı soydan Kâmrü'ya Sâve eyaleti babadan oğula geçmek üzere bağışlanır. Ferâmürz'ün oğlu 1119 yılına değin Selçuklu hizmetinde Yezd bölgesi egemenidir. Hemedan ise zorla alınır. Kazvin egemeni, bu vasallerin aracılığıyla Tuğrul Bey'e bağlanır. Deylem'de Tarum egemeni Castan, kendiliğinden Tuğrul'un vasali olur. Şehrizor, Hulvan, Kirmanşah, Dinever bölgesinde Kürt Hasanveyh soyunun yerine geçen Kürt Annazoğulları'nın ülkesini İbrahim Yınal ele geçirir. Sülâlenin kurucusu Ebu'l-Şavk'ın oğlu Su'dî, Selçuklu himayesine geçer. Selçuklu vasali Annazoğulları, 1116 yılına değin bölgede varlıklarını sürdürürler. Selçuklular, Büveyhoğlu prenslerini de himayelerine alırlar. Fars ve Huzistan bölgesindeki son Büveyhoğlu Sultanı Ebu Kaliçar'ın oğlu Fülâd Sütun, Selçuklu damadıdır ve 1051 yılında bir süre için Şiraz'ı ele geçirince, Tuğrul Bey'e bağlanır. Bir süre sonra Şiraz ve Fars bölgesi, Kürtlerin bir kolu sayılan Şebânkâre emirlerinden Fazlûye soyuna geçer. Burayı Alparslan'ın kardeşi Kavurd alıp, hutbeyi Tuğrul Bey adına okuttuğu halde, Alparslan Fazlûye soyunu tutar. Kardeşi Kavurd'u ülkeden çıkartarak Fazlûye'yi törenle Fars tahtına oturtur ve kapısında sul-

tanlar gibi «nevbet» çaldırmasına izin verir. Ebu Kaliçar'ın öteki oğlu Ebu Ali de Tuğrul Bey'in güvenilir vasalidir. Ebu Ali'ye Kum ve Kasan bölgesi bağışlanır. Bunun gibi Ahvaz ya da Huzistan egemeni Kürt Hezaresb, Tuğrul Bey'in bütün seferlerinde yanından ayırmadığı ve baş danışmanı yaptığı en sâdık vasali ve Selçuklu damadı olur. Ona Huzistan'a ek olarak Basra da bağışlanır. Tuğrul Bey, Bağdad'a halifenin kızıyla evlenmeye giderken, kudretinin simgesi olarak sâdık vasalleri Hezaresb'i, Büveyhoğlu Ebu Ali'yi, Kâküye oğlu Ferâmürz'ü ve Annazoğlu Sürhab'ı yanında götürür. Alparslan, bir ara yıllık haracını ödemeyi geciktirdi diye, kızkardeşi ile evli Hezaresb'in ülkesini elinden alır, Büveyhoğlu Ali'ye verir. Hezaresb, «Böyle şeref ve haysiyetimin kırılmasını gerektirecek ne yaptım» diye sızlanır. 100 bin dinar ödeyince, Huzistan yine kendisine bırakılır.

Selçuklular, Azerbeycan'a doğru genişlemede de, yöresel egemenlerden yararlanırlar. O sıralar, Haçlı Savaşları'nın ünlü kişisi Selâhaddin Eyyubî'nin içinden çıktığı Revadî Kürtleri Azerbeycan'a egemendir. Tebriz bölgesinde Vahsudan vardır. Vahsudan, 1054 yılında bölgeye gelen Tuğrul Bey'in hizmetine girer. Bu soydan Erdebil, Tebriz ve Meraga egemeni Ahmedil, Selçukluların ön plandaki vasallerinden ve komutanlarından olur. Irak ve Suriye Haçlı Savaşlarında yararlıklar gösterir. Bunun ardılı olan kölesi Aksungur ve oğulları, Meraga bölgesi egemenliklerini korurlar. Aksungur, 10 bin Kürt atlısı ile, Selçuklu taht kavgalarında ön planda rol oynar. Şehzadelerin atabeyliğini yapar. Askerî gücüyle Sultan Meş'ut'un tahta çıkmasını sağlar ve ölene değin devletin sultandan da güçlü kişisi olur. Oğlu Arslan Aba Has Bey, babasının ayrıcalıklarını sürdürür. Kuzey Azerbeycan'da Arran bölgesinde ise, 951 yılından beri yine Revadî Kürtlerinden Şeddad soyu egemendir. Bu soydan Ebussevar, sıkıştığında Bizans ve Gürcü

bağımlılığını kabul ederek, varlığını korumayı başarır. Selçuklular gelince, Ebussevar, hemen hizmete girer. Türkmen askerleriyle Anadolu akınlarına katılır. Bu soyun hizmetlerine karşılık olarak, 1064 yılında Ani'yi alan Alparslan, bu ünlü Ermeni başkentini Şeddadoğullarına bırakır. Selçuklu vasali Şeddad soyunun Ani'de egemenliği, Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra bile, 1200 yılına değin sürer. Dvin kolu 1162'de, Gence kolu 1088'de son bulur.

GENİŞLEME ARACI OLARAK SÜNNÎ İDEOLOJİ

Selçukluların Irak ve Suriye'de genişlemeleri de, aynı «vasaller edinme» yöntemiyle olur. Yalnız burada Selçuklular, Gaznelilerden daha önce deneyip de başaramadıkları bir ideolojik silâhı kullanırlar ve sünnî islâmın şampiyonluğunu yaparlar. XI. Yüzyıl, ideolojik bakımdan islâmın bir bakıma bezginlik dönemidir. Daha önceki yüzyıllarda Tanrı'nın buyurduğu adalete ve şeriata uygun bir düzen kurma umut ve çabaları vardır. Fakat bu çabalar bekleneni vermez ve umutlar giderek söner. «Yedi İmam»cı İsmailîlerin Mısır'da kurdukları devlet de, adalet açısından ötekilerden farklı olmaz. Üstelik şeriata uygun düzen kurma çabaları, anarşi ve karışıklıkları artırır. Bu koşullarda, —hiç değilse egemen sınıflar açısından— kurulu düzen ögesi görülen «sünnî islâm»a sarılma eğilimi güçlenir. Bu eğilim, Mısır Fatimî Halifesi'nin tehdidi altındaki Bağdad Halifesi'nin de çıkarlarına uygun düşer. Koşulları iyi değerlendiren Tuğrul Bey, İsmailî tehlikesine karşı savaş açar ve Bağdad Halifesi'nin koruyuculuğunu üstlenir. Daha önce Gazneli Mahmut bu politikayı izlemiş, İsmailî kırımına girişmiş ve Batı İran'da genişlemesini «zındık» dediği şiî Büveyhoğulları'na karşı dinsel bir savaş olarak göstermiştir. Fakat Gazneli Mahmut'un çabaları etkin olmamış ve yönetimi Rey'den öteye ge-

çememişti. Bu nedenle Bağdad ve Irak'a egemen şiî Büveyhoğulları sultasını yıkma işi Selçuklu Tuğrul'a kalır. Daha önce gördüğümüz üzere, Tuğrul Bey, Halife'nin çağrısı ile barışçı yoldan Bağdad'a girer ve «Oniki İmam»cı Büveyhoğulları'nın Bağdad iktidarını sona erdirir. İkinci adım, ihtilâlci «Yedi İmam»cıların Mısır egemenliğini yıkmaktır. Fakat Nil nehrinin tarım zenginliğine ve Kızıl Deniz'e kayan Çin-Hindistan-Avrupa ticaretinin kârlarına dayanan Fatimî Devleti, o sıralarda bir karışıklık dönemi yaşadığı halde güçlüdür ve Besasîrî-İbrahim Yınal olayında görüldüğü üzere, Suriye ve Irak yöresel egemenleri üzerinde etkindir.

Bu bölge, X. Yüzyılda bir göçebeleşme sürecine girer. Arap ve Kürt kabile reisleri, göçebe savaşçılara dayanarak islâmın uygar merkezlerine egemen olurlar. Bunların belli başlıları Bağdad Güneyinde Hille'de Arap Es'ad kabilesinden Mezyedoğulları'dır. Bu soy, Selçuklu vasali olarak Selçuklu tarihinde önemli bir rol oynar ve ancak Selçuklu yıkılışına yakın, 1163'te ortadan kaldırılır. Bağdad Kuzeyinde Musul'da ise Arap Ukayloğulları egemendir. Suriye'de Halep bölgesinde de Arap Kilab kabilesinden Mirdasoğulları bulunur. Ukayloğulları ve Mezyedoğulları, şiî inançlı Araplara dayanır. Halep bölgesinde de şiî çoğunluk vardır ve Halep egemeni Mirdasoğulları, Mısır Fatimî Halifesi adına hutbe okutur. Buna karşılık daha Kuzeyde Diyarbakır, Silvan, Mardin, Siirt, Cizre, Bitlis, Ahlat (Van) vb. bölgesine egemen olan Kürt Kökenli Mervanoğulları, sünnîdir*.

* Diyar-ı Muzar (Harran, Urfa, Suruç, Rakka vb. bölgesi), Diyar-ı Rebia (Nusaybin, Cizre vb.) ve Diyar-ı Bekir (Âmid, Silvan, Mardin, Siirt vb.), ilk fethedilen eski islâm merkezlerindendir. Dinsel bakımdan bölge, ilkin önemli bir haricî merkezidir. Halifelere karşı şiddetli ayaklanmalar olur. IX. Yüzyıldan sonra, hanbelî ve malikî mezhepleri aracılığıyla sünnîleşme başlar. Mervanoğulları ile şafiî mezhebi ağır basar. Selçuklularla hanefîlik yayılır. Malikî ve hanbelî mezhebi söner.

Mervan, Mezyed ve Ukayl soyları, Tuğrul Bey'i güçlü görünce, onun vasali olurlar. Fakat Fatimî ve Besasirî baskısı artınca saf değiştirirler. Buna kar-

Türkler arasında hanefî, Kürtler arasında şafiî mezhebi yaygın kalır.

Diyarbakır bölgesini islâmın önemli bir uygarlık merkezi durumuna getiren Mervanoğullarının öyküsü de ilginçtir. Kurucu Bad b. Dustek, Hizan ve Maden arasındaki dağlarda yol kesmekle işe başlar. Eniştesi Mervan, Siirt ile Maden arasındaki Kermas köyünün ileri gelenlerindendir. Değirmeni sâyesinde köy tarımını denetler. Mervan'ın oğulları, Bad'ın soygunlarına katılırlar. Bad, Silvan'a baskınlar düzenler. Kent egemeni, halkı koruyamaz. Halk, haydutluktan vazgeçip iyilik yapacağına söz veren Bad'ı 985 yılında Silvan egemeni yapar. Bad, bölgede genişler. Hatta Bağdad üzerine yürüyecek kadar güç kazanır, fakat yenilip ölür. Yerine eniştesinin çocuğu Mervanoğlu Ebu Ali geçer. Ne var ki, sanayi ve esnaf örgütlerinin güçlü olduğu Silvan'da Mervanlı Ebu Ali, kukla bir hükümdar kalır. Örneğin Bezciler Çarşısı'na emirin adamları, saygı gereği, atlı olarak giremezler. Emirin akrabaları atla çarşıya girip yerleri kirletince, çarşı halkı at pisliğini giysileriyle temizletip onları kovarlar. Uygunsuz davranışlarını gördükleri emirin askerlerini çarşı ortasında öldürünceye değin döverler. Mervanlı, bir hileyle halkı kent dışına çıkartıp kent kapılarını kapayarak Silvan'a egemen olabilir! Mervanlı Ebu Ali, daha sonra Silvan'dan Amid'e (Diyarbakır kenti) gider. Fakat Zahire Çarşısı Başkanı Abdülberr'in düzenlediği bir komplo ile öldürülür. Çarşı Başkanı, «Kim Mervanlı'yı öldürürse, kent egemeni olacak» der. Bu işi Ebu Tahir Yusuf yapar. Yusuf, gençliğinde değirmende öğütülen unları sâhiplerinin evine taşıyan bir sırt hammalıdır. Başkan ile Yusuf, Zahire Çarşısı'ndan topladıkları arkadaşlarıyla Amid'i yönetirler. Daha sonra Yusuf, Başkan'dan kurtularak tek başına egemen olur. Silvan'da ise Mervanlı Ebu Mansur Said başa geçer. O ölünce kardeşi Ebu Nasr, Erzen'de egemen olur. Ama halk, yeni egemeni Silvan'a sokmaz. Bezciler Çarşısı'ndan El-Bezzaz'ın liderliğinde direnir. Sonunda uzlaşırlar. Elli yıl ülkeyi yöneten Nasru'd-devle Ebu Nasr (1012-1062), Mervanlıların en parlak hükümdarı olur. Yılda 360 ölçek ürün veren bir çiftliği fakirlere vakfeder ve ürünlerini onlara dağıtır. Sanayi Çarşısı yaptırır. Silvan'a tüccar ve tarımcı çeker. Büyük bir tüccar, 50 bin altın harcayarak Silvan'a surların dı-

şın Besasiri'yi ezen Tuğrul Bey, vasallerinin ihanetini hoşgörüyle karşılar ve bu soylardan egemenleri eyaletlerinin başında bırakır. Alparslan da aynı politikayı izler. 1064 yılında Musul egemeni Ukayloğlu Müslim, Hamedan'a bağlılığını bildirmeye gelince, ona eyaletine ek olarak Enbar ve çevresini verir, kızkardeşiyle evlendirir. Mezyedoğulları'na da aynı yakınlığı gösterir. Melikşah, amcası Kavurd'un Türkmen savaşçılarına dayanarak giriştiği tehlikeli ayaklanmayı, Ukayl ve Mezyed şeflerinin, Kürt ve Arap askerleriyle yardıma koşmaları sâyesinde bastırabilir. Bu yardımlarına karşılık olarak, Melikşah, onların egemenlik alanını genişletir. Suriye'de arazisini büyüten Ukayloğlu, Melikşah'ın kardeşi Tutuş ile arazi kavgasına girişince, Sultan, Ukayloğlu'nu kayırır.

Gazneli, Karahanlı ,Gürcü krallıkları ve Kafkaslardaki ufak Ermeni prenslikleri karşısında da Selçukluların tutumu farklı değildir. Alparslan, ağır bir yenilgiye uğrattığı Bizans İmparatoru'ndan da yalnızca bir çeşit «vasal»i olmasını ve vasallik yükümlülüklerini yerine getirmesini bekler. Vasal devletler, itaat, vergi ve askerî hizmet yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece, iç işlerinde serbest kalırlar.

Görüldüğü üzere, göçebe Türkmen istilâlarıyla kurulan Selçuklu Devleti —Sasanî ve Abbasî modellerinden farklı olarak—, merkeziyetçilikten çok uzaktır. Hatta doğrudan yönetim altında bulunan eyaletlerde dahi, iç yönetim, reisler aracılığıyla geniş ölçüde yöresel eşrafın elinde kalır ve daha sonra bu

şından su getirtir ve bir sulama şebekesi yapar. Sülâlenin tarihçisi İbn'ül-Ezrak, «Halk zengin oldu ve bolluğa kavuştu. Onun dönemi en güzel dönemdi ve onun devleti, diğer devletlerden daha iyi idi» der. 360 gözde cariyeye sâhip bulunan ve yılın her gecesi başka bir kızla gerdeğe giren bu egemen, Bizans, Mısır ve Selçuklu baskısı arasında, diplomasi yoluyla varlığını sürdürür (İbn'ül-Ezrak, Tarihü Meyya-fârikin ve Amid).

eyaletlerin Selçuklu yöneticileri, öteki vasal devletlerden farksız sülâleler kurarlar*.

Vasal devletler sistemi, Selçuklu İmparatorluğu'nun genişlemesini kolaylaştırır. Alparslan, bu kolaylıktan yararlanarak Tuğrul Bey'in niyetlendiği, fakat yarıda bıraktığı Mısır fethine yönelir. Amaç, İsmailî Halifeliği'ne son vermek ve sünnî Bağdad Halifeliği'ni islâmın tek temsilcisi yapmaktır. O sırada Mısır'da komutanlar arasında mücadele vardır. İsmailî Halifesi ile çatışan komutanlardan Nasır-ud-devle, Nil deltasına yerleşir, İskenderiye ve çevresinde hutbeyi Abbasî Halifesi adına okutur. Bu komutan, Horasan'a fıkıh bilgini Ebu Cafer'i yollar ve Mısır'ı ona bağımlı kılmak ve şiî hutbeyi değiştirmek için Alparslan'dan askerî yardım ister. Alparslan, yolu üzerindeki berkitilmiş kale ve kentlere boyun eğdirmeyi de unutmayarak ilerler. Erciş ve Malazgirt'i aldıktan sonra, Mervanoğlu başkenti olan Silvan önlerine varır. Mervanlı Nasr; vasalliğin gereği olarak, çok sayıda armağanlarla Sultan'ın huzuruna gelir. Alparslan, ona ordusu için 100 bin dinar ödemesini buyurur. Mervanlı, halktan ve köylülerden toplayarak parayı öder. Haraç, eninde sonunda halktan alınmakla birlikte, bâzı kaynaklara göre, Alparslan bunu öğrenince toplanan para ve yiyecekleri geri çevirir:

* Selçuklu Devleti'nin merkeziyetçilikten ne kadar uzak olduğunu vurgulamamızın nedeni, göçebenin tarımcıyı fethiyle merkeziyetçi, hatta «despotik» bir devletin kurulacağı yolunda son zamanlarda geliştirilen kuramlardır. Asaf Savaş Akat'a göre, göçebe hayvancısının tarımcıyı fethiyle, «sür'atle güçlü bir askerî (merkeziyetçi) devlet kurulur» (Toplum ve Bilim, I, s. 44). Küçükömer'e göre ise, «hareket halinde bir ordu» olan göçebe toplum, kollektif üretim ilişkilerine dayanır ve üretim ilişkileri, politik-militer ilişki olarak gözükür. Üniter bir politik düzen, bu ilişkilerin koşulu olur. Göçebe «ordu toplum», yerleşik topluma geçmeye dirençlidir. Geçince de, Osmanlı'da olduğu gibi, çiftçi olamazlar, doğrudan üreticiler üstünde «ayrı bir toplum» olarak kalırlar. Üst ve alt toplum arasındaki ilişkiler, merkezî devlet düzeniyle kurulur (Toplum ve Bilim, II, s. 11-17).

— Benim halkın malına ihtiyacım yoktur, der ve malın sâhiplerine geri verilmesini buyurur. İbnu'd-Devâdarî, bir çiftçiden alınan yumurtanın bile geri verildiğini yazar[2]. Mervanlı, haracı kendi malından öder. İlerleyen Alparslan, Urfa önlerine gelir. Harran halkı haraç verip Sultan ile uzlaşır. Fakat Bizans egemenliğindeki alınmazlık ününe sâhip surlarla çevrili Urfa direnir. Bir ayı aşan kuşatma süresince Urfa alınamaz. Kent halkının 50 bin altın önermesi üzerine, Alparslan kuşatmayı gevşetir. Ne var ki, kent halkı bu kez «Kuşatma araçlarını yakmadıkça parayı vermeyiz» diye tutturur. İstek yerine getirilince, Urfa, parayı ödemekten cayar. Selçuklu Sultanı daha fazla oyalanmadan Fırat'a doğru ilerler. Alparslan, Halep egemeni Mirdasoğlu Mahmut'un, Mervan, Mezyed ve Ukayloğulları gibi huzura gelip, «yeri öperek» itaatini bildirmesini ve vasali olmasını ister. Bizans ve Mısır'a karşı önemli bir hareket üssü olan Halep'de Mirdasoğulları fırıldak gibi dönerek varlıklarını korumaya çalışırlar. 1051 yılında Bizans bastırınca Halep, Istanbul'a haraç öder ve Bizans vâlisine bağlanır. 1056-1065 döneminde Mısır vasalliğine döner ve Mısır politikasına sıkı sıkı bağlı kalır. 1065 yılında işbaşına gelen Mirdasoğlu Mahmut, Selçuklu korkusuyla, Mısır'dan bir ölçüde uzak durmaya çalışır. Fakat halkın çoğu şiî olan Halep'te hutbenin sünnî halife adına okunması isteğine karşı direnir. Bu kez Bizans bastırır ve Halep, Istanbul'a 14 bin dinar ödemeyi kabul eder. Ödemede gecikince, Bizans, Halep egemenini, Türkmen şefleri yollayarak cezalandırır. Alparslan'ın Halep'e yürüyüşünden önce, Halep bölgesinde Selçuklulardan bağımsız birçok Türkmen şefi vardır. Hizmetlerini herhangibir egemene ganimet karşılığı kiralayan Hanoğlu, bu Türkmen şeflerinden biridir. Hanoğlu, Mervanlı ve Bizans hizmetine girer. Daha sonra Mirdasoğulları safında Bizans'a karşı döğüşür. Alparslan ile de savaşır. Yi-

ne bir Türkmen şefi olan Kızlı, Filistin bedevîlerine boyun eğdirmek için Fatımî hizmetine girer, ama ödülü yetersiz bulduğundan «nâvekiyye» denilen bu Türkmenler Fatımî ile bozuşurlar, hatta Mısır'ı fethe yönelirler*. Halep üzerindeki bu çeşitli baskılara, Alparslan'ın istekleri eklenir. Alparslan, daha Suriye seferine çıkmadan önce, Halep egemeninden hutbeyi Bağdad Halifesi adına okutmasını ve Selçuklu vasalliğini kabullenmesini bildirir. Egemen Mahmut, Selçuklu gücünün bilincinde gözükür. Beyliğinin ileri gelenlerini toplayarak durumu şöyle değerlendirir:

— Fatımî Devleti'nin Suriye'deki egemenliği son bulmuştur. Öte yandan tehdidine uğradığımız Selçuklu Devleti'nin güçlü egemenliği başlamıştır. Selçuklular sünnî mezhebe bağlıdırlar ve bu uğurda kanlarını akıtmaktan çekinmiyorlar. Söz ve paranın değeri olmayacağı bir zamanın gelip çatmasını beklemeden hutbemizi onlar adına değiştirelim[3].

Bu değerlendirmeye uygun biçimde, Halep Beyliği, 31 Temmuz 1070'ten itibaren şiî hutbeye son verir, sünnî hutbe okutur. Hutbede Bağdad Halifesi'nin ve Alparslan'ın adını geçirir. Alparslan yaklaşınca, halktan topladığı parayı yollar. Fakat bizzat huzura gelip vasallik törenini yerine getirmekten çekinir. Görünüşe göre, Alparslan ile çatışan Türkmen şefi Hanoğlu'nun etkisiyle, huzura gidince cezalandırılacağından korkar. Sultan'a karşı Bağdad Halifesi'nin desteğini arar. Halife, Ali soyundan baş nakibi elçi yollayarak ve unvanlar vererek, Mahmut'u Alparslan'a karşı koruma işini üstlenir. Halep'ten Fırat çevresindeki Sultan'ın yanına gelen Halife elçi-

* Mısır fethi için Alparslan'ı dâvet eden Fatımî komutanının elçisi Ebu Cafer'in Fırat geçişi sırasında Alparslan'a «Bu nehri geçen memlûk (köle) olmayan ilk Türk sizsiniz» deyişi ünlüdür. Oysa 1060'lardan sonra pek çok Türkmen şefi Fırat'ı aşar.

si, Alparslan'ı, Mahmut'u huzura getirme isteğinden caydırmaya çalışır. Hutbenin Abbasî Halifesi adına okunması sorununun çözüldüğünü söyler. Alparslan bunu yeterli görmez:

— Hayy alâ hayri'l-amel'i* ezanlarında okuttuktan sonra, hutbelerinin ne önemi vardır? Onun huzuruma gelmesi ve yer öpmesi gerektir.... Bize bağımlı olduğu halde, bu hareketi neden yapıyor? Meliklerin bize göstermeleri gereken saygıdan ne kaldı?

Alparslan'ın direnişi üzerine, vezir Nizamülmülk ile Halife elçisi, Halep egemeninin Sultan'ın Şam'dan dönüşünden sonra huzura gelmesi konusunda anlaşırlar. Mahmut huzura gelince, Sultan'a 20 bin, vezir Nizamülmülk'e 5 bin dinar sunacaktır. Şam o sıralarda, zanaatçıların ve alt tabakalardan kent gençlerinin oluşturduğu fityan örgütünün egemenliğindedir ve Fatımî Devleti denetiminden çıkmıştır. Sultan, Halep'e uğramayıp Şam üzerinden Mısır seferini sürdürecektir. Ne var ki, Halep egemeni, «Bende beş para yok» der ve huzura gelmeye kesinlikle yanaşmaz. Ancak Alparslan Halep'i kuşatınca, çaresizlikten vasallik koşullarını yerine getirmeye gelir ve tutumunu «Vallahi senden korkutulduğum için huzuruna gelemedim» diye açıklar. Sultan, Sıbt ibnü'l-Cevzî'ye göre, Mahmut'u kışkırtanın kardeşini Savur yakınında öldürdüğü Türkmen şefi Hanoğlu olduğunu anlar[4]. Hanoğlu, Şam'a kaçar. Halep egemeni ise bağışlanır ve yerinde bırakılır. Bu sırada Bizans İmparatoru'nun büyük bir orduyla harekete geçtiği haberi gelir. Alparslan, Mısır seferinden vazgeçerek acele Ermenistan'a (Van gölü bölgesi) doğru

* Şiîler ezanda, sünnîlerin «Hayy alâ's-salât» ibaresi yerine «Hayy alâ hayri'l-amel» deyişini kullanırlar. Halk ezanda bu ikinci deyişi duyunca kentin şiîlerin eline geçtiğini anlar. Anlaşılıyor ki, Halep egemeni, camide Abbasî Halifesi adına hutbe okutur, ama şiî ezanını korur.

geri döner. Mısır seferleriyle Halep egemenini ve Tuğrul Bey zamanından kalma önde gelen köle komutanlardan Aytegin es-Süleymanî'yi görevlendirir. Onlara Şam'da hutbeyi Bağdad Halifesi adına okutma direktifini verir. Böylece, Tuğrul Bey'in başlattığı, Alparslan'ın sürdürdüğü Mısır seferi yarıda kalır. Selçuklular bir daha böyle bir denemeye girişmezler. Gerçi Melikşah, kardeşi Tutuş'u Kuzey Afrika ve Mısır seferi ile görevlendirir; Türkmen şefi Atsız ondan önce Mısır'da şansını dener, ama Fatımî Devleti, Suriye vâlilerinden Ermeni kökenli Bedr el-Cemalî'nin yönetiminde toparlanır, Kudüs ve Filistin'i yeniden ele geçirir. Tutuş, ancak Şam'da tutunabilir. Selçuklular böylece Mısır'ı ve Kızıldeniz'e kayan Uzak Doğu-Akdeniz ticaretini ele geçiremezler.

Daha önce belirtildiği üzere, X. Yüzyılda Uzak Doğu ticaretinin yol değiştirişi, Abbasî Devleti'nin gerileme, Fatımî Devleti'nin yükselme nedenlerinden biri olur. Bir kara devleti olarak kalan Selçuklu Devleti de, Fatımî Devleti karşısında aynı zayıflık ögesini taşır. XIII. Yüzyılda Mogollar, bu zayıflığın bilincine varırlar. Suriye ve Mısır'ı ele geçiremeyince, Latin gemi yapımcıları ve denizciler getirerek, Basra Körfezi'ni canlandırmaya ve Uzak Doğu ticaretini yeniden Basra Körfezi'ne çevirmeye çalışırlar. Ama başarılı olamazlar. Bu nedenle, Bizans ilerleyişi ile Alparslan'ın Mısır seferinin yarıda kalışı, denize açılışı engeller ve ekonomik açıdan önem taşır*. Prof. Abbas Hamdanî, Romanos seferini, Bizans Devleti ile

* Mısır'ın alınamayışı, Selçukluların dinsel açıdan da çok önem verdikleri bir amacın gerçekleşmesini engeller: Mekke ve Medine'yi sünnî Abbasî Halifeliğine ve Selçuklu Devleti'ne bağlamak. İslâmın bu kutsal kentleri zaman zaman Selçuklu egemenliğini tanırlarsa da, genellikle Mısır'a bağlı kalırlar. Bu durum, İsmailî bir eğilim sonucu değildir. Kutsal kentler, beslenmeleri açısından Mısır'a bağlıdır ve İsmailî inancına karşı bile olsalar, Mısır'dan, daha doğrusu Mısır buğdayından kopamazlar.

yüz yıldır Irak ve İran islâm devletlerine karşı ittifak sürdüren Fatımî Devleti'nin diplomatik başarısına bağlar[5]. Bununla birlikte, Bizans Devleti'nin arkası kesilmeyen Türkmen akınlarıyla ağır bir yıkıma uğradığını ve büyük bir meydan savaşıyla Selçuklu Devleti'ni yıkarak Türkmen akınlarının kökünü kurutacağına inandığını hesaba katmak gerekir. Esasen başarılı General Romanos bu amaçla, dul kraliçeyle evlendirilerek imparator yapılır. Ne var ki, Romanos, Malazgirt'te umduğu büyük yengiyi sağlasa ve Rey'i işgal etse bile, ne Selçuklu Devleti sona erer, ne de Türkmen akınları son bulurdu. Osmanlıların yüzyıllar boyu süren ve Anadolu'nun yıkımından başka elle tutulur sonuç vermeyen verimsiz İran seferleri, bu düşünceyi kanıtlasa gerektir. Buna karşılık Romanos'un yenilgisi, Bizans Devleti'ni ordusuz bırakarak ve feodal anarşi içine iterek Türkmen akınlarını ve giderek Anadolu'ya Türkmen yerleşmesini kolaylaştırır.

Türk tarihinde bir dönüm noktası sayılan Malazgirt yengisi üzerinde biraz duralım.

II — MALAZGİRT SAVAŞI

ANADOLU'NUN ÖNEMİ

Bizans tarihi uzmanı S. Runciman, başkenti Istanbul olan Bizans Devleti'nin ekonomik ve askerî gücünün Anadolu'ya dayandığını ileri sürer. «Bizans tarihinin asıl anahtarı Anadolu tarihidir» der[6]. Kalabalık nüfuslu Istanbul'un beslenmesini, Anadolu'nun buğday tarlaları ve otlakları sağlar. Çok zengin Anadolu madenleri, ticaret ve sanayiine kaynak getirir. Bizans ordusunun en iyi askerleri, Anadolu'dan ve özellikle Toroslar ve Kappodokya'nın dağlı halkları arasından toplanır. En yetenekli imparatorlar ve devlet adamları, Anadolulu aileler içinden çıkar. Bu nedenle, Runciman'a göre, Bizans Anadolu'yu elinde tuttuğu sürece güçlüdür, yitirdiği zaman güçsüzdür. V. Yüzyılda Balkan yarımadası, Vizigot, Hun ve Ostrogot'ların cirit attıkları bir alan hâline geldiği halde, Istanbul zenginleşir, nüfusu ve esenliği çoğalır. VII. Yüzyıldan sonra Anadolu'nun önemli bölgeleri ilkin Pers, sonra Arap egemenliğine düşünce, Runciman'ın deyimiyle, «Bizans'ta yaşam durmuş» gibi olur. IX. ve X. yüzyıllar, Bizans'ın Anadolu'da yeniden genişleme dönemidir. Balkanlarda güçlü bir Bulgar Devleti kurulduğu ve Rumeli büyük ölçüde yitirildiği halde, Runciman'a göre, bu dönemde Bizans, «ikbalinin zirvesine» erişir*. Anadolu'da feodal süre-

* Runciman, Osmanlıların Bizans denemesinden ders almayıp Orta ve Doğu Anadolu'da güçlü bir yönetim kurmadan bir Avrupa Devleti olarak gelişmesini eleştirir. Anadolu'nun ihmalini, Osmanlı Devleti'nin önemli bir zayıflık ögesi sayar.

cin gelişmesi ve merkeze kafa tutan büyük arazi ve asker sâhibi güçlü ailelerin ortaya çıkmasıyla Bizans gerilemesi başlar. Ortaçağ helenizminin Anadolu'da gerileyişini inceleyen Vryonis de bu görüşe katılır ve «Anadolu, Bizans'ın nüfusu en kalabalık olan yeri idi ve Bizans, Anadolu var oldukça güçlü idi. Anadolu gidince, basit bir Balkan prensliği durumuna düştü» der[7]. Vryonis'e göre, kesin bir rakam bulunmamakla birlikte, Anadolu nüfusu 8-10 milyonu bulur ve X. ve XI. yüzyıllarda nüfus artışı görülür. Ortaçağ ölçüleriyle, bu yoğun bir nüfustur. Kent yaşamı yaygındır. Anadolu'da 70 kent ve kasaba vardır. Urfa ve Malatya gibi kentlerin nüfusu 35 bine ulaşır. Kent ve kasabaların nüfusu 10 bin ile 35 bin arasında değişir. Uluslararası ticarete açık Ege liman kentleri sayılmasa bile, İzmit, Istanbul'a et sağlayan önemli bir hayvancılık merkezidir. Hamamlarıyla ünlü Bursa, tahıl ve hayvan pazarıdır. Zenginlerinin görkemli evleriyle tanınan Eskişehir, tahıl deposudur. Güneyde Antalya, çok nüfuslu ve hububatı bol bir uluslararası ticaret limanıdır. Karadeniz kıyısında Ereğli, Amasra ve Sinop, Istanbul, Kuzey Anadolu ve Rusya ticaretinde rol oynarlar. Keten ihracatıyla ünlü Samsun, aynı zamanda tahıl limanı ve tekstil merkezidir. Arap, Ermeni, Rum, Rus, Yahudi, Gürcü, Çerkez vb. tüccarlarının toplandığı Trabzon, Orta Asya, Doğu Anadolu, Rusya ve Istanbul ticaretinde üstün duruma sâhiptir. Küçük Ünye limanı, gemi sanayii ile varlığını duyurur. Karadeniz, Istanbul'a usta ve inşaatçı yollar. Daha içerilerde Erzurum yakınındaki Artze, Ermeni ve Suriyeli tüccarları barındıran ve İran, Hindistan kervan ticaretinde önemi olan hayli büyük bir kasabadır. Amasya ve Gümüşhane, zengin madenleriyle ünlüdür. Sıvas, altın ve gümüş işlemeciliği ve değerli tekstili ile tanınır. Kayseri, Suriye, Mezopotamya ve Anadolu ticaretinde bir kavşak noktasıdır. Konya, aynı durumdadır. Niğde, Ak-

saray, Konya Ereğlisi canlı yerlerdir. Güneyde Tarsus ve özellikle Antakya, Bizans-İslâm ticaretinde aracılık eden büyük ticaret kentleridir.

Köy-kent ilişkileri para ekonomisini canlandıracak biçimde gelişir. Her kentin belli köy grupları vardır. Kent-köy alışverişi sâyesinde büyük ve refahlı köyler görülür. Kentler, köylerin tahıl, balık, şarap, meyva, sebze, fındık, hayvan ve kereste üretimine pazar sağlar. Sanayide brokar, keten, yün, ipek, pamuk, dokuma ve halıcılık canlıdır. Seramik, kılıç, kalkan, nal, ip üretimi yaygındır. Gemi yapımı önemlidir. Gümüş, bakır, demir, kurşun, mermer, şap ve az miktarda altın üretimi, Anadolu'nun maden zenginliklerini meydana getirir.

Çok sayıda kentin varlığı ve para ekonomisinin gelişmesi, feodalleşme süreciyle sürekli mücadele edilmesine karşın merkezî bir devletin yaşamasına olanak sağlar.

İşte bu nedenlerle Runciman ve Vryonis, Bizans'ı bir Anadolu devleti sayarlar. Ancak kalın çizgileriyle belirtilebilen ve jeopolitike ağırlık tanıyan bu görüşlerin geçerliliği tartışma götürebilir. Fakat islâm ilerlemesiyle Mısır ve Suriye'nin yanı sıra Kilikya'yı ve Güneydoğu Anadolu'yu yitiren Bizans'ın IX. ve X. yüzyıllarda Anadolu bölgelerini yeniden ele geçirmek için büyük bir çaba harcadığı görülür.

ANADOLU'DA İSLÂMİYET

İslâm orduları, yükselme döneminde, birçok kez Ege ve Marmara kıyılarına ilerlerler. İki kez Istanbul'u kuşatırlar. Bu istilâlar, denizin yayılıp geri çekilmesi gibi kalırsa da, Araplar nüfus yerleştirerek Güney ve Doğu Anadolu'yu ele geçirirler. İlk yerleşmeler, Anadolu'da Fırat ve Dicle arasındaki bölgeye olur. Diyar-Mudar, Diyar-Rebia, Diyar-Bekir denilen bu bölge, Arap kabilelerinin adlarıyla anılır. Örneğin Fı-

rat çevresinde Harran, Urfa, Rakka, Suruç, Birecik vb. gibi kentleri kapsayan Diyar-Mudar (Muzar) bölgesi, Muzar Araplarından Kays kabilesinin çeşitli kollarının yurdudur. Fırat yakınlarındaki Malatya ve Samsat (Sumaysat), Diyar-Mudar'ın Bizans akınlarına karşı savunma yerleridir. Merkezi Nusaybin olan Dicle çevresindeki Diyar-Rebia, bu adı taşıyan Arap kabilelerinin yurdudur. Dicle'nin yukarı bölgesindeki Mardin, Amid (Diyarbakır), Silvan, Erzen vb. gibi kentleri kapsayan Diyar-Bekir, Bekr Arap kabilesinin yeridir. Daha sonra Taglib Arapları ve Mervanlılar zamanı Humaydiye, Beşneviye, Zuzaniye (Zaza) ve Hakkariye Kürt kabileleri bölgeye yayılır. Diyarbakır eyaletinin hıristiyan halkının yerini giderek Araplar ve Kürtler alır. Süryanî ve Ermeni dilleri geriler, Arapça egemen dil olur. Azerbeycan'da ve daha Kuzeyde Şirvan, Arran, Tiflis bölgelerinde önemli Arap ve Kürt yerleşmeleri olur. Van Gölü çevresinde, Ermeni ülkesinde, örneğin Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Bergri'de islâm emirlikleri kurulur. Naharar denilen Ermeni feodal beylerinin elindeki Ermeniye, bu feodal beyler vasalleştirilerek islâm ülkesine katılır. Ermeniye, Batıda Fırat, Doğuda Kür nehirleri arasındaki bölgeyi kapsar. Buna «Küçük Ermeniye» diye anılan Kızılırmak kaynaklarına uzanan bölge eklenir. Ermeni ülkesinin katılmasıyla Anadolu'da islâm sınırı, Kızılırmak kıyılarına değin ilerler. Arap ailelerinin ve askerlerinin yerleştirildiği Erzurum, islâm askerî kenti yapılır. Erzurum'dan Batıya doğru Bizans kaleleri ele geçirilir. Kızılırmak yakınındaki Sıvas ile Erzurum arası savaş alanı olur. Yine bunun gibi Fırat'ın geçtiği Malatya ile Kızılırmak'ın geçtiği Sıvas arasındaki yerler, sürekli çatışma bölgesidir. Bölgede pavlaki (paulicien)* denilen Bizans devlet

* Pavlakiler, XIII. Yüzyılda Türkmenlerin gelişiyle Baba İshak isyanının patlak verdiği bölgede yaşarlar. İnançları, bâzı Orta Asya Türklerinin ve Uygurların benimsedikleri düalist ma-

ve kilisesine düşman hıristiyanlar otururlar ve bunlar Bizans'a karşı islâm savaşlarına katılırlar. Daha Batıda Kayseri-Maraş arası dağlık arazi, başka bir büyük savaş bölgesidir. Bu bölge, Torosları izleyerek Misis, Adana ve Tarsus'a değin uzanır. Toroslar ve Antitoroslar, islâm saldırı ve savunma kuşağını meydana getirir. Sugur denilen bu uç kentlerine yerleşmiş islâm gâzileri, Anadolu içlerine sürekli akınlar yaparlar, kentleri yakıp yıkarlar, halkı tutsak ederler. Sıvas, Niksar, Şebinkarahisar, Amasya, Kayseri, Ereğli, Konya, Ermenek, Yalvaç, Larende (Karaman), Eskişehir, Ulukışla vb. gibi kentler, birçok kez kırım ve yıkıma uğrar. Bizanslılar da islâm ülkesinde aynı biçimde davranır. Örneğin 751 yılında Bizans İmparatoru, Malatya ve Erzurum'u alır. Bu yerleri koruyacak durumda bulunmadığından Erzurum'un yakı-

---

nihelst görüşe dayanır: İnsan ruhu ve göksel dünya iyi, görünen dünya ve insan bedeni kötüdür. Bu nedenle yeryüzü iktidarını tanımazlar, resmî kiliseyi ve din adamlarını yararsız sayarlar. Divriği çevresinde kümelenen pavlakiler, köylü kitlesinde ve kentler fakir halkı arasında destek bulurlar. IX. Yüzyılda islâm desteğiyle Ankara'yı alıp Marmara bölgesinde ilerlerlerse de, yenilirler. Fakat Pavlaki akımı, Anadolu'da ve Balkanlarda yayılır. Balkanlarda Osmanlı fethine kadar yaşayan bogomil hareketinin kaynağı olur. Pavlaki-Baba İshak, bogomil-Şeyh Bedrettin hareketleri arasındaki ilişkiler, üzerinde durulacak bir konudur. N. Marr, pavlaki bölgesinde Kürtler arasında görülen «yezidî»liği, islâmî çerçevede eski dinin devamı sayar ve Anadolu Türk dervişliği ile yezidîlik arasında bağlantı kurar. İddiaya göre, XIV. Yüzyıl Türk şairlerinin kullandığı Çalab (Tanrı) ve Tanrı yolunu tutmuş anlamına Çelebi deyimleri, Kürtlerden Türklere geçer. Barthold da yezidîlik ve Anadolu dervişleri arasında bağlantı kurar: «Kürt paganizmi, müslümanların dinsel yaşamı ve özellikle Anadolu dervişleri üzerinde kesinlikle etkili oldu. Ehl-i Hak adı altında İran'da çok yayılmış olan Kürt tarikatı da bunu doğrular» (Encyclopédie de l'Islam I, Tchélebi maddesi). Prof. Fuat Köprülü de, pavlaki ve bogomillerin «siyasal, dinsel ve toplumsal tarihimiz bakımından önemli rolleri olduğunu» söyler (İslâm Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını 86, s. 91). Bütün bunlar henüz pek az araştırılmış konulardır.

lıp yıkılmasını kararlaştırır. Erzurum garnizonunun islâm askerleri gibi, Ermeni halk da tutsak götürülür, kent ıssızlaştırılır. Ertesi yıl islâm vâli Erzurum'u geri alır, işçi toplayarak inşaat yapar ve ıssız kenti canlandırmak için Arap göçmen getirir ve onları kentin savunmasıyla görevlendirir. Aramî dili konuşan tarımcıların çoğunluk teşkil ettiği Malatya'da da Bizans İmparatoru, kenti boşalttırır ve yerle bir eder. Yalnızca harap bir ambar binası ayakta kalır. Kentten kovulan halk, Fırat'ı geçip Anadolu'nun Fırat ve Dicle arasındaki bölgesine gider. Altı yıl sonra Malatya yeniden islâm olur. Her yandan gelen işçiler ve duvarcılarla kent yeniden kurulur. Diyarbakır bölgesinden dört bin asker ve göçmen yerleştirilir. 837'de Bizans bir kez daha Malatya'yı yakar ve halkı tutsak götürür. Ertesi yıl Abbasî Devleti hizmetindeki Türk komutan Afşin, öç almak için Batı Anadolu'da Amorium'a değin ilerler ve çevreyi yakıp yıkarak geri döner. Afşin akınına halife hizmetindeki Ermeni feodal beyleri de katılır.

ANADOLU'DA BİZANS GENİŞLEMESİ

Bu karşılıklı saldırılar, arazi genişletmek amacı gütmez. Fakat IX. Yüzyıl sonlarına doğru Makedonya Hanedanı'nın işbaşına gelmesiyle birlikte, Anadolu'da Bizans genişlemesi başlar. 871-882 arası Toros ve Antitoroslardaki bütün geçit yerleri Bizans eline geçer. Sıvas-Malatya arasındaki arazi pavlaki'lerden temizlenir. 872'de pavlaki başkenti Divriği alınır ve yok edilir. Malatya yakınındaki kaleler düşer. 928 ya da 935 yılında, yüksek kuleleri yıkılan Erzurum, Bizans'a geçer. 934'te Malatya gider. İslâm halk kovulur, kent yakılır ve Malatya yakınında Fırat üzerinde Bizans kalesi Romanopolis kurulur. Musul ve Halep bölgesinde yerleşmiş Hamdanoğulları, 944-967 döneminde Bizans ilerlemesini durdururlar ve bâzı

başarılar sağlarlarsa da, Bizans genişlemesi sona ermez. Bizans, Kızılırmak'tan Fırat'a doğru genişler. 960 yılında Fırat, Bizans hareket üssü, Dicle ise hedeftir. Sıvas, Kappadokya, Şebinkarahisar uç askerî eyaletleri olmaktan çıkar, Mezopotamya (Kemah, Çemişkezek, Hozan vb.), Hanzit (Harput, Şimşat, Romanopolis vb.), Likandos (Darende, Kemer, Göksun, Elbistan vb.) adlarını taşıyan yeni uç askerî bölgeleri kurulur. 962'de Kilikya fethi başlar. Sis, Anazarba, Maraş, Antep, Adana, Misis, Tarsus 962-965 yılları arasında Bizans'a geçer. Kuzey Suriye, Diyarbakır, Silvan yağmalanır. 968-969'da Bizans ordusu, ünlü Malazgirt kalesinin surlarını yıkar. Aynı yıl Antakya elden çıkar. Kilikya'nın islâm nüfusu kovulur, hıristiyan ve Ermeni nüfus getirilir. Malatya bölgesine de, dinsel kovuşturmanın son bulduğu ilân edilerek çok sayıda Suriyeli Yakubî hıristiyan yerleştirilir. XI. Yüzyıl sonunda, Malatya ve çevresinde 53 kilise ve eli silâh tutabilecek 60 bin hıristiyan vardır*.

Fırat bölgesine yerleşen Bizanslıların daha fazla genişlemesi, Halife'nin vasalleri olan Ermeni ve Gürcü feodal beylerini** kazanmasına bağlıdır. Bağ-

* Bizans, dinsel baskıdan vazgeçmediğinden, Yakubîler kendilerini hıristiyan Bizans'tan çok İslâm'a yakın bulurlar.

** İslâm fethi sırasında Ermenistan, hayli merkeziyetçi Bizans ve Sasanî imparatorlukları arasında bulunmakla birlikte, bir krala sâhip bulunduğu zamanlarda bile, farklı bir siyasal yapıya sâhiptir. Krallık, özerk prensliklerden kuruludur. Elli naharar ailesi, geniş arazilerinin ırsî sâhipleridirler. Arazilerini Batı feodalleri gibi askerî hizmet koşuluyla tutmazlar. Askerî hizmet, bir yükümlülük değil, bir ayrıcalıktır. Naharar lar vergiden ve her türlü yükümlülükten bağışıktırlar. Eyaletlerinde yürütme ve yargılama yetkilerine tam sâhiptirler. Vergi onların buyruğu ile alınır. Naharar, atlı eyalet soylularının komutanıdır. «Azat» denilen bu küçük soylular, köylerde ırsî mülklerinde yaşarlar. Mülklerindeki idarî yetkilerini naharar adına kullanırlar ve ona karşı askerî hizmet ve sadakatla yükümlüdürler. Köylüler ise, özgür köylüler bulunmakla birlikte, toprağa bağlı ve angarya ile yükümlüdürler. Ayrıca savaş-

dat İslâm Halifesi ile Bizans İmparatoru, bu beyleri saflarına kazanmak için rekabete girişirler.

İSLÂMİYET VE ERMENİ-GÜRCÜ SORUNU

Malazgirt Savaşı, Ermeni sorunuyla bağlantılı olduğundan, konu üzerinde biraz durmak yerinde olur. İslâm, VII. Yüzyıl ortalarında Kafkaslara doğru genişlemesi sırasında biribiriyle çatışma hâlindeki çok sayıda Ermeni ve Gürcü feodal beylerini yerlerinde bırakır. Vergi ve savaş yükümlülüğü ile yetinir. Emevîler döneminde Türk Hazarlara karşı girişilen seferlerde Gürcü ve Ermeni İşharları (naharar) kendi askerleriyle birlikte islâm safında döğüşürler. VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Abbasoğulları'nın daha müdaheleci ve ağır vergici tutumu, işhanların ayaklanmalarına yol açar. Bu karışıklık döneminde bâzı işhan aileleri önemlerini yitirir, bâzıları güçlenir. Abbasoğulları, bu güçlenen ailelere dayanarak ülkeyi yönetir. Van Gölü Güneyi ve Doğusundaki Ardruzunî ve Kuzeyindeki Bagrutunî, feodal savaşlardan en güçlü işhan aileleri olarak çıkarlar. Harun Reşit, 806 yılında Arpaçay-Aras kavşağında yerleşmiş Bagratoğlu Aşot'u Ermeni Prensi atar ve ona öteki işhar-

---

larda yaya askerliğe alınırlar. Kentliler, köylülerden üstün sayılırlar ve bâzı idarî ayrıcalıklardan yararlanırlar. Kentler kendi askerî milislerine sâhiptirler. Anadolu'nun geniş bir bölümünü kapsayan Ermenistan'da büyük naharar aileleri çok geniş arazilere sâhiptirler. Örneğin Kamsarakan ailesi, Arpaçay Batısında ve Aras nehri Kuzeyinde iki büyük eyaletin sâhibidir. Mamikonian'lar Taron başkenti Muş'tan Erivan yakınındaki Dvin'e değin uzanan geniş araziyi ellerinde tutarlar. Ünlü Bagratoğulları, Çoruh vâdisinde İspir, Bayburt çevresine, Ergani havzasına, Doğu Beyazıt bölgesine, Nahcivan Güneydoğusuna, Büyük Zap vâdisinde iki bölgeye ırsî sâhiptirler. Van Gölü Batısında Başkale çevresindeki geniş arazi Ardzruni ailesinin mülküdür. Van Gölü Güneyi ve Batısı Reştunî ailesine aittir. Çoruh nehri Güneyi ile Tiflis-Karadeniz arasında yayılan Gürcüler de benzer durumdadır.

lar üzerinde üstünlük sağlar. Ermeni Prensi, Erivan yakınında bir islâm kenti olan Dvin'deki islâm vâli aracılığıyla Bağdad Halifesi'ne bağlıdır. Bagratoğulları'nın başka bir kolu Ardahan, Göle ve Klarcet (Ardanuç çevresi) gibi Çoruh nehri Güneyindeki eyaletlerde egemendir. Halife, 809 yılında bir islâm kentine dönüşen Tiflis'te ayaklanan Arap emirlerine karşı, bu soydan yararlanmak ister. Bu nahararı «Gürcü Prensi» atar. Bizans da bu Gürcüleşmiş Ermeni Prensini kazanma çabasındadır. Prense «Küropalat» unvanını verir.

Ermeni Prensi Aşot 826 yılında ölünce, yirmi yıl Bağdad'da rehin yaşayan ve Ebu'l Abbas unvanını kazanan küçük oğlu Sembat, general yapılarak Kars bölgesine yollanır. Büyük oğul Bagarat'a ise, Murat nehri çevresinde Muş, Sason, Bitlis bölgesi verilir ve «İşharların İşharı» unvanıyla Ermeni Prensi olarak tanınır. Bu atamalar, feodal anarşiyi kaldırmaya yetmez. Ayrıca Harput, Hozan, Muş bölgesinde şiddetli Bizans saldırıları başlar. Halife Mütevekkil, Türk komutanı Boğa'yı yollar. Karargâhını ilkin Van Gölü yakınındaki islâm kenti Ahlat'ta, sonra Dvin'de kuran Boğa, bellibaşlı Ermeni prens ve işharlarının tümünü zincire vurarak Halife'ye yollar. Bu sertlik politikası, kısa süreli olur. Halife, 862 yılında Kars bölgesine dönüşüne izin verdiği Sembatoğlu Aşot II.'yi Ermeni «İşharların İşharı» atar. Ermeni Prensliği böylece Bagratoğulları'nın Muş kolundan Kars koluna geçer. Aşot II., savaş, diplomasi ve evlenmeler yoluyla öteki işharlar üzerinde egemenliğini pekiştirir. Örneğin Bagrevand denilen Eleşkirt bölgesindeki Mamikonian nahararını «Bizanslılara geçecekti» gerekçesiyle öldürür ve arazisini prensliğine katar. Halife, bu hizmetine karşılık Aşot'a 50 bin lira ödül verir. Malazgirt bölgesinde bir islâm emirliği kurup Halife'ye isyan eden Kays Araplarının işgal ettiği Dvin'i Aşot kurtarır ve Halife'ye geri verir.

Aşot, Gürcistan üzerinde genişlemek için Bizans ile çatışmayı göze alır. Gürcistan'ın Tiflis çevresindeki Kartli ve Kaketi denilen Doğu bölgeleri, islâm egemenliği altındadır. Batum Kuzeyinde Karadeniz bölgesindeki Batı Gürcistan'a sâhip Abhazlar ise, Bizans yörüngesindedir. Göle, Ardahan, Klarcet (Ardanuç çevresi), Taik'i (Oltu çevresi) kapsayan Güney Gürcistan, iki taraf arasında çekişme konusudur. Burayı Halife'nin Gürcü Prensi, Bizans'ın ise Küropalat unvanını verdiği prens yönetir. Bizans, Abhaz Prensinin yardımıyla kendi vasalini egemen kılmak isteyince, Aşot, Bizans donanma ve ordusunun desteklediği Abhaz Prensi ile savaşır ve kazanır. Böylece, Gürcü Prensliği üzerinde de etkinlik sağlar. Bu hizmetlerine karşılık Aşot II., Halife'den kral yapılmasını ister. Halife, krallık tâcı yollar. 430'da yıkılan Ermeni Krallığı, Halife'nin tâc yollamasıyla 885 yılında yeniden kurulur. Doğu ve Güney Anadolu'da genişlemeye başlayan Makedonya Hanedanı'nın kurucusu Bizans İmparatoru Basile I. de, Aşot'a bir krallık tâcı gönderir. Kral Aşot, hem Halife'nin, hem de İmparator'un vasali olur. Ermenistan içindeki Dvin ve Malazgirt'deki islâm emirlikleri ise, Ermeni Kralı'nın vasalleridir. Ne var ki, Azerbeycan'da Halife'den özerk bir emirlik kuran Türk komutan Sac oğulları'ndan Afşin, bu çifte vasalliği pek anlamaz. Aşot'un yerine kral olan oğlu Sembat I., Bizans İmparatoru'na elçilik kurulu gönderip vasalliğini isteyince, Halife'nin ve kendisinin vasali saydığı Sembat'tan hesap sorar. Bizans, o sırada Erzurum'a doğru ilerleme yolundadır. Sembat ordusunu toplayarak Azerbeycan'a yürür. Savaştan önce tutumunu Afşin'e şöyle açıklar:

— İmparatorla dostluk kurduysam, bu, sizin çıkarınızadır. Bu dostluk belki de Halife için gereklidir. Eski Arap-Bizans düşmanlığının yerini sıkı ticaret ilişkilerinin alması, Halife'yi zenginleştirecektir.

Afşin, bu gerekçeyi kabul etmiş görünür. Sembat, geri dönerken vergisini ödemeyen vasali Dvin'deki islâm emirini cezalandırır, ama Dvin yine de bir islâm kenti kalır. Aynı biçimde Van gölü bölgesinde Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Bergri'de özerk emirlik kuran Arap Kays soyunu cezalandırır, vergilerini ödetir, rehinler alır. Ardahan'daki Gürcü Prensi'ni vasal kral yapar. Yendiği Abhaz Prensi'ne de kral unvanını verir.

Erzurum'dan Tiflis yakınlarına değin uzanan bölgede feodal kral olan Sembat, yalnız Halife'nin değil, Azerbeycan'daki Türk Sacoğlu soyunun da vasalidir. Sembat, bu ikinci vasallikten kurtulmayı amaçlar. 902 yılında Halife Muktefi'ye başvurarak Azerbeycan Emiri'ni atlayıp doğrudan Halife'nin vasali olmak ister. Afşin'in yerine geçen Sacoğlu Yusuf'un bağımsızlık eğilimlerinden hoşnut bulunmayan Halife, bu isteği hemen kabul eder. Ne var ki, Yusuf, huzuruna gelip sadakatini bildirmeye yanaşmayan bu itaatsiz vasalini itaat altına almakta güçlük çekmez. İtaatsiz Ermeni Kralı'na karşı, Van gölü Batısı ve Güneyindeki Vaspurakan denilen bölgenin egemeni Ardruzuni ailesinden Haçik-Gaik'i 908 yılında kral yapar. Bu kralın askerlerinin de desteğiyle 914 yılında Sembat'ı yakalar ve öldürür. Ama Sacoğlu'nun başarısı sınırlı kalır. Sembat'ın yerine geçen oğlu Demir Aşot, ülkesini kurtarır. Demir Aşot, Fırat bölgesine kesin yerleşen Bizans'ın desteğiyle güçlenmek ister. Ermeni Patriki Hovhannes, iki kilise arasındaki eski ve köklü düşmanlığa karşın, Bizans politikasının şampiyonluğunu yapar. İstanbul'a gidip Ermeni prensleri adına ittifak ister ve Haçlı Seferi çağrısında bulunur. 921 yılında Istanbul'a gelen Demir Aşot da bir Bizans birliği ile döner ve Ermeni feodallerini Bizans desteğiyle itaat altına almaya çalışır. Sacoğlu Yusuf, Kral Aşot'a karşı aynı soydan bir karşıkral çıkarmakta güçlük çekmez. Yusuf'un taç giydir-

diği karşı-kral ile başedemeyen Demir Aşot Azerbeycan'a gider, Yusuf'un vasalliğini kabul eder ve Yusuf ona eliyle taç giydirir. Karşı-kral Abhaz koluyla birleşirse de, Aşot II., Yusuf'un ve Ardahan'daki Gürcü Kralı'nın desteğiyle kazanır. Krallar enflasyonu başladığından, Aşot'un üstünlüğünü belirtmek için Halife, Azerbeycan Emiri aracılığıyla Aşot'a «Kralların Kralı» anlamına «Şehinşah» unvanını verir.

Türk Sacoğlu soyu, 930'a doğru son bulur. Yerini Azerbeycan'da ve Kuzeyde Kür (Kura) nehri yakınındaki Arran'da daha az güçlü Revvadî ve Şeddadî Kürt emirlikleri alır. İlerlemesini durduran Bizans ise, aynı tarihlerde Erzurum'a yerleşir. Fırat bölgesinden Dicle üzerindeki baskısını ve akınlarını artırır. İmparator ve Halife arasındaki Ermenistan egemenliği mücadelesi kızışır. Kars yerine Ani'yi başkent yapan Aşot III.'ün taç giyme töreninde, Halife ve İmparator'un temsilcileri birlikte bulunur.

Ermeni «Kralların Kralı»nın 45 bin kişilik düzenli ordusu olduğu ve gerektiğinde yaya köylü milislerle bunun 100 bine ulaştığı belirtilirse de, bu, bütün feodaller buyruğunda toplandığında olasıdır. Oysa feodal krallık, her an bölünmelere hazırdır. Nitekim Kars kentini, Vanand denilen Kars yaylasıyla birlikte kral unvanıyla malikâne olarak alan Aşot III.'ün kardeşi, orada ayrı bir krallık kurar. Van gölü çevresindeki Vaspurakan, 908'den beri ayrı bir krallıktır. Gökçegöl Güneyindeki Doğu Siuni denilen eyaletteki Ermeni prensi de, komşusu Kürt emirlerine güvenerek krallığını ilân eder. 928'de Ani'nin Kuzeydoğusunda, Kura nehrinin ufak kolları çevresinde, Taşir edilen bölgede başkenti Lori olan bir Ermeni krallığı daha meydana gelir. Musul ve bölgesindeki islâm emirlerinin baskısı altında kalan Taron (Muş bölgesi) prensleri ise, Fırat bölgesine yerleşen Bizans'ın yörüngesine girerler. Aynı zamanda Halife ve İmparator'un vasali olan Taron Prensi, öl-

düğünde malikânesinin Bizans'a geçmesini vasiyet eder. Vasiyetten çok, Bizans ordusunun müdahalesi bu el değiştirmeyi sağlar. Prensin oğullarına verimli araziler verilir, fakat 968 yılında Taron bölgesinde merkezi Tercan olan bir Bizans askeri eyaleti kurulur. Bu üsten hareket ederek, Bizans generalleri, 968-969 yıllarında Malazgirt'i kuşatırlar ve bu önemli kalenin surlarını yıkarlar.

Muş bölgesini Bizans arazisine katmanın gönül rızasıyla yapıldığı söylenemez. Taron prensinin oğullarının bir Bizans generalinin ayaklanmasında rol almaları bunu kanıtlar. Nitekim İmparator Jean Tzimiscès'in 974 Doğu Seferi de, Ermeni feodalleri arasında direniş hazırlığına yol açar. Bunlar, Murat Çay bölgesinde 80 bin askerle toplanırlar. Çatışma, İmparator'un Doğuda ilerlemeyerek Suriye'ye dönmesiyle önlenir. İmparator, Silvan'ı yağmalar ve yakar. Diyarbakır, para ödeyerek kurtulur. İslâm nüfusun boşalttığı Nusaybin alınır. Bir ara Bağdad'a Halife üzerine yürümeyi düşünen İmparator, Istanbul'a döner. Ertesi yıl Suriye'ye yürür. Şam Emiri'ni vasali yapar. Filistin'e ilerler.

Bizans Doğu Anadolu'da da Oltu çevresi (Taik) egemeni Küropalat David aracılığıyla genişler. David soyu, Gürcüleşmiş Ermenidir. Gürcüler gibi, David de, Bizans Ortodoks Kilisesi'ndendir. Bununla birlikte David'in Bizans safında yer almasında dinsel birlikten çok, çıkarlar rol oynar. Bizans generali Bardas Focas safında, bir âsi generalin ayaklanmasının bastırılmasında hizmet eden David'e Aşkale, Erzurum, Pasin ve Tekman bölgesi yaşam boyu verilir. David, daha sonra Bardas Focas ayaklanmasına katılmak yanılgısına uğrarsa da, ülkesini İmparator'a miras bırakmayı kabullenerek cezalandırılmaktan kurtulur. Bizans'tan aldığı arazi ve nüfusla güçlenen David, Eleşkirt ve Malazgirt çevresinde genişler. Malazgirt kalesi o sırada Diyarbakır ve Silvan'da Mervanoğul-

ları soyunu kuran Kürt Bad'ın elindedir. Bad, Erciş ve Ahlat gibi Van gölü kıyısındaki islâm kentlerini ele geçirir, Bizanslıların surlarını yıktığı Malazgirt'i yeniden sağlam bir kale durumuna getirir. Bad, 990'-*da Musul'un Arap egemenleri Hamdanoğulları* ile savaşta öldürülünce, bundan David yararlanır ve Malazgirt kalesini alır. Kentin islâm halkını kovup Gürcü ve Ermeni yerleştirir. Ahlat'ı ise almayı başaramaz. Malazgirt'in düşüşüne tepki, Azerbeycan'ın Kürt egemeni Memlân'dan gelirse de, Memlân Erciş yakınlarında yenilir.

Çocuğu olmayan David, ülkesini Bizans'a miras bıraktığını unutarak, Abhaz Kralı Bagrat III.'ü evlât edinir. O, babası Gurgen'in ölümüyle Gürcü (Kartli) Kralı da olacaktır. Erzurum'dan Tiflis yakınlarına değin uzanan güçlü bir Gürcü Krallığı, Bizans'ın işine gelmez. Görünüşe göre, *İmparator Basile II.*, ihtiyar David'i boğdurarak mirasını almak için yürür. Basile, Malatya'dan Fırat'ı geçerek Erzincan'a gelir. Erzincan'da Silvan-Diyarbakır egemeni Mervanoğlu huzura çıkar. İmparator'un vasali olur ve sadakat yemini eder. Basile, Magistros unvanını verdiği bu Kürt egemenini himayesine alır. Baba-oğul Gürcü ve Abhaz kralları ile, Kars ve Vaspurakan (Van) kralları da gelip bağlılıklarını bildirirler. Basile, sürekli Van bölgesine giren komşu islâm emirlerine mektuplar yazarak Van'ı yağmalamayı ve tutsak almayı yasaklar. Oradan Malazgirt'e gider, bu önemli kaleyi Bizans ülkesine katar. Eleşkirt'te Ermeni Kralı'nın vasallik yemini için gelmesini bekler, ama Kral Gagik I., krallığı hileyle elinden alınır korkusuyla, gelmez. 1001 yılında Erzurum'u da alan İmparator Istanbul'a döner. Böylece Erzurum, Pasin ve Malazgirt bölgesi, Bizans İmparatorluğu'na geçer. Bunu kabul etmeyen Gürcü Kralı, Oltu bölgesine yürürse de başarılı olmaz, Oltu bölgesi üzerindeki haklarından vaz-

geçmek zorunda kalır. Bununla birlikte, Gürcü sorunu çözülmüş olmaz.

1008'de babasının ölümüyle Abhaz Kralı Bagrat III., Gürcü Kralı da seçilir. Ardanuç (Klarcet) bölgesini ülkesine katar. Doğu Gürcistan'daki Kaket Krallığı'nı itaate alır. Bizans ona yaşam boyu Ardahan ve Göle bölgesini bağışlar. Ne var ki, İmparator Basile II., Bagrat ölünce, oğlu genç kral Georgi'den Ardahan ve Göle bölgesini geri vermesini ve Oltu üzerindeki haklarından vazgeçmesini ister. Georgi, Oltu üzerine yürür, 1016 yılında Bizans ordusunu yener. Erzurum'un yeniden inşasına ve berkitilmesine girişen Basile II., buradan hareketle, Kafkas dağlarına değin uzanan bölgenin fethine girişir. Vasali saydığı Gürcü Kralı'nı huzuruna çağırır. Hapsedilip tahtını yitireceği korkusuyla, Georgi, gelmez. İmparator, terör yapar. Hasankale ve Pasinler bölgesini yakıp yıkar, halkı tutsak götürür. Oltu kentini yıkar ve bütün zenginliklerini alır. İki ordu, Çıldır gölü kıyılarında çarpışır. Yenilen Gürcü Kralı, Kuzeyde alınmaz dağ kalelerine sığınır. İmparator, terör yöntemiyle 12 bölgeyi çöle çevirir. Ermeni tarihçilerine göre, çocuk, yaşlı, kadın ayırımı yapmadan halkı öldürür. Göle ve Ardahan'a uğradıktan sonra Kuzeye tırmanır. Gürcü halkı, ikinci kez savaşmaya cesaret edemediğinden, İmparator kışlamak için Trabzon'a döner.

ANADOLU'YA İLK TÜRK AKINLARI

İşte bu sırada, ilk Türk akınları Azerbeycan bölgesinden Vaspurakan (Van) krallığına doğru başlar. Efsanevî nitelikteki bâzı Selçuklu kaynaklarına göre, üç bin atlıyla Ermeniye'ye saldıran Çağrı Bey'dir. Buna inanmak güçse de, herhangibir Türk grubunun 1018-1019 yıllarından itibaren Anadolu akınlarına başladığı kabul edilebilir. Bâzı tarihçiler ise,

ilk Türk akınının tarihini 1029 yılı olarak düşünürler. Urfalı Mateos, bu akıncı Türkleri şöyle anlatır:

«Bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemişti. Ermeni askerleri, onların garip görünüşlü, yaylı, kadın gibi uzun saçlı olduklarını gördüler»[8].

Kılıçla döğüşmeye alışık Ermeni askerleri, Türk atlıların ok yağmuru altında bocalarlar, kaleye kapanarak kurtulurlar. Ermeni kaynakları, Van Kralı'nın Türk akınları karşısında fena halde ürkerek, hatta «dünyanın sonu»nun geldiğini düşünerek, ülkesini Bizans İmparatoru'na bıraktığını yazarlar*. Van Kralı karşılığında, Magistros unvanıyla, Sıvas kentiyle birlikte geniş arazi alır. Oğlu David'e de âsi bir Bizans generalini öldürdüğü için Kappodokya'da Kayseri, Zamantı, Develi bölgesi verilir. Alış veriş kârlı gibi gözükürse de, Van bölgesinin ırsî mutlak egemeni, artık siyasal yetki sâhibi değildir. Siyasal yetkiler, Bizans askerî ve sivil memurlarına geçer. Ayrıca, yeni Doğu Kappodokya malikânesi ırsî olmaktan uzaktır.

Van kral soyu, yeni malikânelerine serflerini de getirirler. 14 bin Ermeni erkeği, çocuk çocuklarıyla Sıvas bölgesine göç eder. Ermeni nüfusunu iç bölgelere hatta Balkanlara göçürmek, eski bir Bizans politikasıdır. Bu politika sonucudur ki, Urfa, Malatya, Maraş, Çukurova ve Kuzey Suriye bölgelerinde Ermeni nüfusu çoğalır, Doğuda azalır.

Bizans, Van çevresini bir askerî eyalet yapar. Van gölünün Kuzey kıyısındaki Erciş ve 1033'de Berg-

* Cahen, Ermenistan'a ilk Oğuz akınının 1029 yılında olduğunu söyler. Ona göre, Van Kralı'nın arazisini İmparator'a bırakışını mâzur göstermek için, Ermeni tarihçileri, ilk Oğuz akınının tarihini öne alırlar. Oysa asıl çevre Kürt emirlerinin saldırıları ve özellikle Basile II.'nin baskıları, Van Kralı'nın ülkesini bırakmasında rol oynar (Pre-Ottoman Turkey, s. 67).

ri. Hoy Emiri Kürt Ebu'l-Heyca'dan alınarak askeri eyalet genişletilir.

Van çevresini kolaylıkla ele geçiren İmparator, 1021 kışını Trabzon'da geçirdikten sonra, Kafkaslara doğru ikinci seferine hazırlanır. Bu seferin kendine yönelebileceğinden ürken Ani kentindeki Ermeni Kralı Sembat, İmparator'u ülkesine mirasçı yapar. Ölene kadar Arpaçay-Aras üçgeni içindeki ülkesini yönetecek, ölünce burası İmparator'a geçecektir. Bunun üzerine Basile II., «İstediklerimi ver, İran'a doğru yolumu engelleme» diyerek Gürcü Kralı'nın üzerine yürür. Yenilen Gürcü Kralı, boyun eğer. Göle, Ardahan ve Ahılkelek bölgesindeki kalelerini Bizans'a bırakır. Ermeni Kralı 1041 yılında ölünce, vasiyet gereği, Ani ve çevresini Bizans ister. Yeni kral yanaşmaz ve Bizans ordusu Ani önünde yenilir. İkinci bir sefere hazırlanan Bizans İmparatoru, Gence ve Dvin bölgesinde egemen Kürt Şeddadoğulları soyunda Ebu'l-Esvar ile ittifak yapmaktan çekinmez. Altın mühürlü imparatorluk yazısıyla, Ermenistan'da fethedeceği yerlerin ona bırakılacağını Ebu'l-Esvar'a garanti eder. Ebu'l-Esvar Beçni, Bürakan gibi kalelerle bugün Türkiye'de bulunan Aralık, Iğdır, Tuzluca gibi kaleleri fetheder. İki baskı arasında kalan Kral Gagik II., Kappodokya'da yeni malikâneler verilme koşuluyla Ani'yi Bizans'a bırakır. Ani'yi alan İmparator, Ebu'l-Esvar'a verdiği yazılı garantiyi unutur ve ondan Arpaçay boylarında fethettiği kaleleri geri vermesini ister. Ebu'l-Esvar ile 1045-1048 yıllarında sert savaşlar olur, fakat Bizans orduları onu Dvin'den çıkarmayı başaramazlar, ama fethettiği kaleleri geri alırlar.

Bu yıllar Oğuz boylarının Azerbeycan'da yayılmaya başladığı dönemdir. Ebu'l-Esvar hiç kuşkusuz Oğuz savaşçılarının desteğiyle Bizans'a karşı direnebilir. Fakat Bizans, bağımsız Oğuz savaşçılarının etkinliğini henüz anlamış değildir. Daha çok Erme-

ni feodallerini itaate almaya önem verir görünür. Feodalleri Anadolu içlerine sürerek, aslında kendi savunma gücünü zayıflatır. Ayrıca ağır vergilendirmeye yönelir ve sayısı 50 bini bulan Ermeni milisini dağıtır. Bu savaşçıların bir bölümü Selçuklu hizmetine geçer. Bizans, Orta Anadolu'da malikâneler verdiği Ermeni kral ve prenslerini de ilk fırsatta temizler. Alparslan'ın vasali olarak ülkesini yeniden ele geçirmeyi düşünen Ermeni Kralı Gagik II., Kayseri'de bir Rum kırımına girişir, askerlerine soylu Romalı kadınların ırzına geçme buyruğu verir ve sonunda öldürülür. Gagik II. soyu kurutulur, bu soydan biri Şeddadoğulları'nın hizmetine girer. Van ve Kars kral soyu da yok edilir, malikâneleri ellerinden alınır. Ermeni prensleri gibi, Ermeni Kilisesi de ağır baskı altında tutulur. Bu kilisenin ortadan kaldırılmasına çalışılır. Dinsel kırımlar olur. Kilise, vergiye bağlanır. Selçuklular ise tüm kiliseler, manastırlar ve din adamlarına vergi bağışıklığı tanırlar. Bu nedenle Bizans'a ateş püsküren ve İmparator'u Ermeni soyunu yok etmeyi istemekle suçlayan Ermeni tarihçileri, Melikşah'tan «Sultan'ın yüreği hıristiyanlara karşı şefkatle dolu idi. O, geçtiği memleketlerin halkına bir baba gözüyle bakıyordu» diye söz ederler. Kısaca, Ermeni feodalleri ve milis askerleri Bizans için güvenilir bir öge değildir.

Bizans Selçukluya karşı koymak için ücretli askerlerine, Van gölü kıyısı ve Oltu bölgesi kalelerine, Malazgirt ve Ani gibi berkitilmiş kentlerine güvenir. Ne var ki, bu kaleler ve berkitilmiş kentler dizisi, aradaki boşluklar nedeniyle Oğuz savaşçılarının geçişine engel olmaz. Aras vâdisini izleyerek ya da Van gölü kıyılarından geçerek Anadolu içlerine Türk akınları başlar. Bizans kale komutanları, ancak Oğuz savaşçılarının ganimetlerle yüklü olarak dönüşlerinde yollarını kesmeye çalışırlar. Bunda da çoğu zaman başarılı olamazlar.

Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah'ın Anadolu'yu fetih niyeti besledikleri söylenemez. Her üçü de daha çok Suriye ve Mısır fethine yönelmiş gözükürler ve Bizans İmparatoru ile barış ve ittifak ararlar. Fakat bu dostluk çabaları Azerbeycan'a akan Oğuzların Anadolu içlerindeki akınlarına engel değildir. Nitekim Anadolu'da ilk büyük akınları Tuğrul Bey'in önünden kaçan ve onun buyruğuna girmeye yanaşmayan Boğa, Anasıoğlu, Mansur, Göktaş gibi Oğuz şeflerinin komutasındaki Türkmen toplulukları yaparlar. Bunlar, Bizans elindeki köy ve kasabaları yağmalarlar, hatta Van bölgesi Bizans askerî vâlisini tutsak alırlar. Selçukluların politikası da, İran'da yeni ele geçirdikleri Rey ve Hemedan gibi bölgeleri ve yerleşik halkı Türkmen yıkımından korumak için, Kuzey bozkırlarından akan Oğuz topluluklarını hıristiyan ülkeler sınırlarına yöneltmektir. Bunların uç bölgelerinde gâzi savaşları verecekleri açıktır. Hatta az çok denetim altında tutabilmek ve ganimet sağlayabilmek için Selçuklu prensleri bâzı akınlara komutanlık ederler. İbrahim Yınal, Kutulmuş, Çağrı Bey'in oğlu Yakutî, Musa Yabgu'nun oğlu Hasan, Erbasgan bu akınların başında görülürler. Cahen, Selçuklu Sultanı'nın denetimindeki akınlar ile denetim dışı başıbozuk akınlar diye bir ayırım yapmayı denerse de, bunları biribirinden ayırmak hayli güçtür. Zira Selçuklu prensleri de çoğu kez başlarına buyruk hareket ederler ve sık sık Sultan'a karşı bile ayaklanırlar. Bu nedenle Sultan'ın uçları istese bile denetim altında tutabilmesi hayli güçtür. Kaldı ki, bu verimli ganimet akınları Sultanların da işine gelir. Hatta Bizans ile dostluk politikası güden Tuğrul Bey bile, fetih amacı gütmeksizin, Anadolu içlerindeki büyük bir akına katılır. Görünüş odur ki, ganimet akınları dostluğa engel sayılmaz.

Anadolu içlerine ilk önemli Selçuklu akını, 1049 yılında İbrahim Yınal tarafından yapılır. Kalabalık Türkmen kuvvetleri karşısında Ani ve Van bölgesi komutanları, Erzurum Doğusunda Pasin'deki berkitilmiş karargâhlarına çekilirler. Gürcü Kralı'ndan daha güçlü olan feodal prens Liparit Orbelian'dan destek beklerler. Yınal'ın Türkmenleri, Güneyde Muş bölgesinden Kuzeyde İspir bölgesine değin uzanan bir alanı serbestçe yağmalarlar. Tercan Güneyinde bir kaleye sığınmış halkı tutsak alırlar. Erzurum'un 15 kilometre Kuzeybatısındaki büyük tüccar kenti Artze'ye gelirler. Bizans generalleri, surlardan yoksun kenti savunmasız bırakırlar. Evden eve direniş, kentin yıkılmasıyla sonuçlanır. Bizans generalleri ancak Liparit yardıma gelince, Hasankale yakınlarında savaşı kabul ederler. Gece savaşında Liparit'i tutsak alan Türkmenler, hızla geri çekilirler. Bizans askeri vâlileri, Ani ve Van'daki merkezlerine dönerler. Ama bu çatışma dostluğu engellemez. Tuğrul Bey'e gelen Bizans elçisi, Istanbul'daki camide hutbenin sultan adına okunacağını vaadeder. Istanbul'a giden Tuğrul Bey'in elçisi, Mısır fethi için Bizans arazisinden geçiş izni ister. Bu istek geçiştirilirse de, dostluk sürer. 1053 yılında Kutulmuş, ya da İbrahim Yınal, Arpaçay'ı geçerek Vanand denilen Kars yaylasına girer, Vanand Ermeni Krallığı'nın başkenti Kars'ı kuşatır. Kaleyi alamazsa da, kente girer ve yağmalar. Bu Selçuklu prensi, Tuğrul Bey'in Azerbeycan'da ilerlediğini duyunca —Sultan'a karşı isyan durumunda bulunduğu için—, acele çekilir. Kars Kralı Gagik-Abbas (1029-1064), Tuğrul Bey'i kurtarıcı sayar.

TUĞRUL BEY ANADOLU'DA

Tuğrul Bey, kısa bir süre önce islâm kentleri olan Van gölü Kuzeyindeki Bergri (Muradiye), Er-

ciş ve Malazgirt gibi kentlere yönelir. Bergri saldırıyla alınır, Erciş fidye ödeyip kırımdan kurtulur. Güçlü kalesine güvenen Malazgirt ise direnir. Bizans İmparatoru'nun Hoy kuşatması için yaptırttığı büyük mancınıkı Bitlis'ten getirttiği halde, Tuğrul Bey, Malazgirt'i alamaz. Fakat yolladığı akıncı kolları Tercan, Erzincan, Harput, Çoruh vâdisi ve Karadeniz bölgesini yağmalar. Malazgirt kuşatmasını kaldıran Tuğrul da Pasin ovasına gelir. Civankale ve Erzurum gibi iyi berkitilmiş yerlerin alınmazlığını görünce, kuşatmaya girişmez. Ama kalelerine kapanmış Bizans generalleri de, Tuğrul Bey'e karşı bir harekete girişmeye cesaret edemezler. Selçuklu Sultanı, dönüşte yeniden Malazgirt önünde gözükürse de, kaleyi alamaz. Hasat mevsimi, ürünü yakmakla yetinir. Daha sonra fethettiği kentlerin hiçbirini işgale kalkışmaksızın Batı İran'a döner, Bağdad yolculuğuna ve Mısır seferine hazırlanır. Bizans İmparatoru'na bir mektup yazarak Istanbul camiinde hutbenin Fatımî' Halifesi adına değil de, Bağdad Halifesi adına okunmasını ister. İstek, bu kez yerine getirilir. O sırada Bizans generalleri, Türkmen ve Kürt savaşçılarıyla, Arpaçay çevresini yağmalayan ve Ani'ye değin ilerleyen Tuğrul Bey'in vasali Dvin ve Gence egemeni Ebu'l-Esvar'ı cezalandırırlar. Bizans generallerinin Gence'ye doğru ilerlemeleri üzerine, Ebu'l-Esvar, Selçuklu vasalliğinden çıkarak Bizans vasali olur, yeğenlerini rehin verir. Tuğrul Bey, bir tepki göstermez. Fakat Türkmen akınları devam eder. Başına buyruk Türkmen savaşçıları, Bizans hizmetinde de savaşlara katılırlar. Örneğin Bizans'ın Muş askerî vâlisi adına, bâzı Türkmen toplulukları Van gölü kıyısındaki Ahlat'ı yağmalarlar. Bizans tarihçilerine inanmak gerekirse, daha önce Tuğrul Bey'in önünden kaçan Kutulmuş, Bizans İmparatoru'ndan yardım ister[9]. Tuğrul Bey tarafından 3 bin atlı ile Anadolu'da bırakıldığı belirtilen Türkmen şefi Sa-

muk, ücretli Norman askerlerinin şefi Hervé ile birlikte yağmalar yapar, sonra onunla savaşır. Tuğrul Bey'in yanında bir süre tutsak kalan Gürcü prensi Liparit Orbelian'ın oğlu, Anadolu fethine girişir. Bugünkü Kığı ve Hınıs çevresindeki bâzı kaleleri ele geçirir, Erzurum'u kuşatır. Bizans generali üzerine yürüyünce, Türkmenlerden yardım ister. Türkmeni gören general, Ani kalesine kapanır. Ani kalesinin alınmazlığına inanan Türkmenler, yardım isteyen Gürcü prensine dönerler:

— Bize yağma edilecek bir yer göster. Ellerimiz boş gönderme.

Orbelian, Trabzon ve Gümüşhane çevresini gösterir. Türkmenler, Gürcü kılavuzlarla yağmaya giderler. Bu Türkmenler aynı yıl kendileri gelerek Tercan, Erzincan ve Erzurum yakınındaki Pulur bölgesini yağmalarlar.

ANADOLU'DA FEODALİTE

Türkmen yağmalarını 1057-1058 Bizans iç savaşları kolaylaştırır. İç savaş, büyük arazi sâhiplerine karşı verilen mücadelenin sonucudur. Doğu ve Güneydoğu Anadolu fethine girişen Makedonya sülâlesi, bir yandan da Anadolu feodallerine karşı savaşır. Anadolu'nun güçlü aileleri, ufak köylü mülklerine el koyarak, askerlik hizmeti karşılığı savaşçı çiftçilere verilen araziye sâhiplenerek güçlenirler. Arazi zenginliklerine dayanarak, özel ordular kurarlar. Bu eğilim, imparatorluğun askerî ve malî gücünü azaltır. Onun içindir ki, Bizans İmparatorluğu, geleneksel olarak, büyük arazi sâhiplerine karşı küçük arazi sâhiplerini destekler. İmparator, küçüğü savunurken, kendi varlığını savunmuş olur. Makedonya sülâlesi, 922 yılında askerî çiftliklerin satın alınmasını yasaklar ve son otuz yılda alınanların geri verilmesini buyurur. Anadolu fethini gerçekleştiren Basile II., bü-

yük arazi sâhiplerine en sert düşmanlık politikası izler. 996 yılında, gaspedilen arazinin köylüye geri verilmesi yasasını çıkartır. Fakirin ödeyemediği vergiyi zengine ödetmeyi yasalaştırır. Kappodokya'da seferdeyken, büyük ailelerden Maleinus'un çiftliğinde ordusunu besletir, onu Istanbul'a getirtir ve ölünce arazisine el koyar. Fakir iken zenginleşip, yaşadığı köyü çiftliği yapan Filocales'i yeniden fakir köylü yapar, çiftliğini köylülere dağıtır. Bu nedenle, Anadolu'nun iki kudretli ailesi Bardas Focas ve Bardas Sclerus isyan ederler. Basile II., tahtını Rus prensi Vladimir'in ordusu sâyesinde güçlükle kurtarabilir. Bu mücadele XI. Yüzyılda sürer ve 1081 yılında Alexis Komnenos'un iktidara gelmesiyle büyük arazi sâhiplerinin yararına sonuçlanır. 1057 yılındaki Isak Komnenos isyanı, ekonomik ve askerî gücü elinde tutan Anadolu büyük ailelerinin aynı nitelikte bir başkaldırmasıdır. Bizans kuvvetleri İznik yöresinde çarpışırlar. Vryonis, bu büyük iç savaşı «Geleneksel Bizans ordularının Anadolu'dan çekilişi», «Türk akınlarının hız kazanmasında dönüm noktası» diye niteler[10]. Gerçekten Isak'ın Istabul'a girdiği sırada, Türkmen şefi Dinar, Kemah'a gelir. Bir kol Şebinkarahisar'a, öteki kol Malatya'ya ilerler. Malatya, surlardan yoksun, zengin bir kenttir. Kent direnişsiz alınır ve birkaç gün içinde serbestçe yağmalanır, soylu kadınlar ve kızlar tutsak götürülür. Dönüşte Sason bölgesinin dağlı halkı, Türkmenleri yok ederse de, surlardan yoksun Malatya bir kez daha yağmalanır. İmparator, sur yapma buyruğu verince, Istanbul'da oturan Malatya zenginleri geri gelirler, Anadolu ve Antakya'dan birçok mimar ve işçi getirterek kısa sürede surları yaptırırlar. Yine surlardan yoksun olan Sıvas kenti, 1059 yılında Samuk'un Türkmenleri tarafından yağmalanır ve yakılır. 1062 yılında da, kaynakların Horasan Saları dedikleri ve Cahen'in Alparslan'ın kardeşi Yakutî olduğunu düşündüğü Sel-

çuklu şefi, Elazığ Güneyinde Fırat ve Dicle arasındaki verimli bölgeyi yağmalar ve çekilir. Alınan tutsaklar Diyarbakır pazarında köle olarak satılır.

Bu akınlara karşın, Bizans ile dostluk müzakereleri sürer. Bizans, diplomasi yoluyla akınları sona erdirmeye çalışır. Bizans elçisi, Yakuti'den yakınır ve hatta bir ara Tuğrul üzerinde etkinliği bilinen Hatun'un aracılığından yararlanmayı dener. Tuğrul'un yerine geçen Alparslan da Bizans'a karşı aynı tutumu korur ve müzakereler yapar. Anadolu fethinden uzak durur. 1064 yılında Bizans'a karşı giriştiği hareket, Azerbeycan Türkmen üslerini güçlendirmek ve Bizans karşı saldırılarına olanak sağlayan kaleleri almakla sınırlı kalır. Esasen buraları, Bizans'ın Ermenilerden ve Alparslan'ın vasali Ebu'l-Esvar'dan yeni aldığı yerlerdir, geleneksel Bizans arazisi değildir.

ALPARSLAN ANADOLU'DA

Alparslan, Azerbeycan'ın Aras yakınındaki kenti Merend'e gelir. Burada Selçuklulardan bağımsız Türkmenlerle buluşur. Türkmenlerin şefi, Tuğ-tegin'dir. Tuğ-tegin, Selçuklu hizmetine girer ve onu Gürcistan fethine dâvet eder. Alparslan, 13 yaşındaki oğlu Melikşah'ı Aras nehri çevresindeki kalelerin fethine bırakarak Kuzeye Kür ırmağına doğru tırmanır. Gürcü Kralı'nın peşinde, Kuzeyden dolaşarak, bugünkü Türkiye sınırları içine girer. Kral kaçar. Kralı kovalamak yerine, Alparslan, berkitilmiş Ahılkelek kentini alır. Ahılkelek Doğusunda Taşir denilen bölgede Lori Ermeni Krallığı vardır. Alparslan bu Ermeni kralının kızını alır ve kendisini vasali olarak krallığın başında bırakır. 13 yaşındaki Melikşah ise, vezir Nizamülmülk'ün desteği ile, Aras'ı izleyerek bugünkü Türkiye sınırlarına girer. Sürmelû-Çukur'u denilen ve pamuk yetiştiren bölgedeki Iğdır, Tuz-

luca (Kulp) ve Sürmelû kalelerini alır. Melikşah, Tuzluca kalesini yıkmak isterse de, vezir, Bizans sınırında Kağızman deresine egemen bulunan bu kalenin yıkılışını «Müslümanlar için bu önemli bir kale, sağlam bir üstür ve sınırdır» gerekçesiyle engeller. Vezirin bu sözleri seferin amacını da belirler. Melikşah, daha sonra Yukarı Arpaçay'ın sol kıyısındaki Meryemnişin kentini alır ve orada babasıyla buluşur. Alparslan, Ani çevresindeki kaleleri düşürür. Ani Güneyindeki Akkent (Sepid Şehr) ve Kuzeyinde Çıldır gölündeki Ağca Kale'yi ele geçirir[11]. Çevre temizlendikten sonra, sıra önemli kent Ani'nin alınmasına gelir. Alınmaz sayılan Ani, 25 gün kuşatmadan sonra, kaynaklara göre, bir depremin surlarda gedikler açması sâyesinde ele geçer. Ani düşünce, Alparslan, bir elçi yollayıp Kars Ermeni Kralı'nı vasallik kurallarına göre huzura çağırır. Kral, elçinin huzuruna karalar giyinmiş olarak çıkar ve Sultan Tuğrul'un yasını tuttuğunu söyler. Tuğrul'un yasının tutulması, Kutulmuş ya da Yınal'ın Kars kentini yağmalamasıyla ilgilidir. Tuğrul'un ilerlediğini duyunca, âsi Selçuklu prensi acele kaçar ve Kars Kralı kurtulur. Ermeni Kralı karalar giyerek Tuğrul'un kurtarıcısı ve metbuu olduğunu belirtir. Alparslan hoşnut olup Kars'a gider ve Kağızman deresi, Kars yaylası, Susuz ilçesi ve Arpaçay merkez bucağı çevresini kapsayan bölgeyi Ermeni Kralı'na verir. Ne var ki, Kars Kralı, kısa bir süre sonra Bizans İmparatoru'nu mirasçı yaparak Anadolu içlerine çekilmeyi uygun bulur.

Ani ve Kars gibi önemli sınır kentlerini ele geçiren Alparslan, Anadolu'da genişlemeye gitmez, İran'a döner. Aldığı yerleri de, vasalleri olan yöresel emirlere bırakır. Örneğin Ani kenti ile Çıldır gölü çevresi, Arpaçay boyları, Meryemnişin, Sepid Şehr, Tuzluca, Iğdır vb. Ebu'l-Esvar'a ve oğlu Menuçehr'e bağışlanır. Kaynaklar, Alparslan'ın Ani'yi büyük bir

para karşılığı vasali Şeddadoğulları'na sattığını yazarlar. Ele geçen öteki yerler de islâm emirleri arasında paylaştırılır.

Alparslan, 1068 yılında bölgeye yeniden geldiğinde, Bizans arazisine girmez. Kurduğu düzeni bozan Gürcü Kralı'nı cezalandırmakla yetinir. Tiflis Doğusunda ve Kür mehri kıyısındaki Kaket ülkesinin Gürcü Kralı, Büyük Kral'ın egemenliğini tanımaz. Büyük Kral, zorla boyun eğdirmek ister. Kaket Kralı, Alparslan'a sığınır ve hatta islâm olmayı kabul eder. Alparslan, vasali olan bu islâm Kaket Kralı'nı yerinde tutar .Kaket Gürcü Kralı, Lori Ermeni Kralı, Tiflis ve Gence islâm emirleriyle birlikte, Alparslan'ın buyruğunda, Gürcü ülkesine yürürler. Fakat bu yürüyüş yakıp yıkma ve ganimet sağlamaktan öte pek bir sonuç vermez. Alparslan dönünce, Gürcü Kralı, islâm kenti Tiflis'i bile ele geçirir. Alparslan'ın fethedip Şeddadoğlu Fadlun'a verdiği kaleleri geri alır. Gürcü sorununun çözümü, Melikşah dönemine kalır.

Alparslan, Mısır seferiyle meşguldür. Bizans'tan uzak durur. Ama Bizans'a şiddetli akınlar sürer. Hatta bunlardan Alparslan'a bağlı gözüken Horasan Sâlâr'ı ile köle komutan Hacip Gümüştegin'in yaptığı akınlar, 1070-1071 Suriye-Mısır seferine hazırlık amacıyla Sultan'ın izniyle gerçekleştirilmiş sayılabilir. 1065 yılında Horasan Sâlâr'ı, Siverek ve Urfa çevresini yağmalar. Sağlam Urfa kalesini almaya olanak yoksa da, Horasan Sâlâr'ı, kendisini cezalandırmak için kaleden çıkış yapan Bizans kuvvetlerini yener*. 1067'de Gümüştegin, Urfa eyaletini tarar.

* Yalnızca Bizans elindeki arazi değil, Selçuklu vasali Mervanoğulları ülkesi de yağmalanır. Horasan Sâlârı, Mervanlı başkenti Silvan çevresini yağmalar ve kente saldırır. Mervanlı veziri, 300 bin altın vereceğini söyleyerek saldırıyı durdurur. Vezir, büyük bir olasılıkla Alparslan'ın kardeşi olan Horasan Sâlârı'nı hileyle Silvan'a getirir ve Mervanlı'nın Horasan Sâ-

Kendisine karşı çıkan Nusaybin garnizonu komutanını tutsak alır. Bu «izinli» akınların yanı sıra, «izinsiz» akınlar görülür. Örneğin Gümüştegin'in komutasında, kendi Türkmenleriyle savaşan Afşin, bu memlûk (köle) komutanı öldürür. Cezalandırılmaktan korktuğundan, 1067 yılında Türkmenleriyle birlikte, Anadolu içlerine kaçar. Fırat'ı geçip Suriye'ye iner. Antakya ve Gaziantep bölgelerini yağmalar. Malatya'da bir Bizans birliğini yener. Tohma vâdisini izleyerek Kayseri'ye gelir, kente girer ve yıkım yapar. Oradan Karaman eyaletinde akınlara girişir, Torosları aşıp Kilikya'ya iner. Amanos dağlarında konaklar. Alparslan bağışlayınca döner. Afşin gibi, Türkmen Hanoğlu da Kuzey Suriye bölgesinde kendi hesabına akınlar düzenler. Türkmenler, çoluk çocuk ve hayvanlarıyla birlikte bu akınlara katılırlar.

TÜRKMENLER KARŞISINDA ROMANOS ÂCİZ KALIR

Bizans, diplomasi ve müzakereler yoluyla Anadolu'nun yıkılıp yakılmasına engel olamayınca, savaşla sonuç almaya yönelir. Balkanlarda Peçeneklerle savaşta ün kazanan General Romanos Diogenes, Kraliçe ile evlendirilerek imparator yapılır. İmparator, Anadolu feodallerine tam güvenemediğinden, büyük bir ücretli ordu toplar. Ücretli orduda Oğuz,

lârı'na 300 bin altın vermesini şu gerekçeyle engeller: «Para verirsen yarın bir başkası, öbürgün bir başkası gelecek. Üzerine öyle bir kapı açılacak ki, artık sonuna kadar kapatamıyacaksın». Horasan Sâlârı ve arkadaşlarının başları kesilir. İlginçtir ki, 1070'de Alparslan Silvan yakınlarına geldiğinde Mervanlı, cezalandırılmak şöyle dursun, Nizamülmülk'ün aracılığıyla yükseltilir. «Emir» iken «Sultan» yapılır. Nizamülmülk, bunu Mervanlı egemenine şu sözlerle açıklar: «Ben karına ve kız kardeşlerine seni sultan olarak göndereceğime söz vermiştim. Ne var ki, bizim yalnız bir sultanımız vardır. Sen de emirlerin sultanısın». Demek ki, Mervanlı, vasal emirlerin en büyüğü sayılır (İbnü'l-Ezrak, Mervanî Kürtleri Tarihi, s. 176).

Peçenek, Frank, Alman, Norman, Rus, Ermeni vb. askerleri vardır. İmparator, bu kozmopolit orduyla Anadolu'da ilerler. Türkmenlerle Bizans ordusu arasında, imparatorun âciz kaldığı bir kaçma-kovalama oyunu başlar: Romanos, Kayseri'ye yaklaşırken, Türkmen akıncılarının Niksar'ı yağmaladığını öğrenir, yolunu değiştirip Kayseri'ye ve oradan Sıvas'a koşar. Divriği'de Türkmen savaşçılarına ulaşır. Fakat hareket yeteneği yüksek atlı Türkmen birliği geri çekilir. Romanos, Güneye yönelip Maraş'a gelir. Orayı yağmalayan ve Bizans öncülerini yenen Türkmen savaşçıları üzerine yürür. Türkmenler hızla geri çekilirler. İmparator, Halep çevresi Türkmenlerine yönelir. Membiç'i alırsa da, Türkmenlerin yıpratma savaşlarından zarar görür, kalabalık ordusu beslenme sıkıntısı çeker. İmparator, zorluklar karşısında dönüş kararı verir. Ceyhan ve Seyhan vâdilerine gelir. O Güneyde iken, Alparslan'ın bağışladığı Afşin, Ahmet Şah gibi Türkmen şefleriyle birlikte Anadolu'da yeni bir akına girişir. Sakarya vâdilerine değin ilerler. Batı Anadolu'da Emirdağ yakınındaki ünlü Amorium kentini yakıp yıkar. Romanos, haberi Pozantı'da alır. Afşin'in üzerine yürüyüp yolunu kesmek isterse de, Türkmen savaşçıları hızla geri çekildiklerinden, birşey yapamadan Istanbul'a döner.

Ertesi yıl, aynı kaçıp-kovalamaca oyunu yinelenir. Romanos, Kayseri'ye gelir. Büyük orduyu gören Türkmen geri çekilir. Romanos, Fırat kıyısında Türkmen kovalar. Türkmenler nehri geçerler, uzaklaşırlar. Ahlat'a doğru Türkmen kovalamaya niyetli gözüken İmparator Harput'a varır. Ama o sırada Türkmenler Malatya'ya saldırırlar. Malatya askerî yöneticisi Filaretos, yenilerek İmparator'un yanına kaçar. Romanos, Palu'ya ulaştığında, Türkmen akıncılarının Anadolu'yu boydan boya geçerek Karaman eyaletini ve Konya'yı yağmaladıklarını öğrenir. Doğu yürüyüşünden cayar ve Türkmenlerin dönüşte yolunu kes-

mek için Sıvas'a gelir ve Kayseri'ye doğru ilerler. Bunu haber alan Türkmen atlıları, Kilikya'ya iner ve dağlardan üslerine dönerler. O sırada Türkmen şefi Sanduk, Suriye'de başına buyruk işler karıştırır.

1070 yılında Doğu orduları komutanı Manuel Komnenos, Türkmen akınlarını durdurmaya çalışır. Selçuklu ailesinden olan ve Alparslan'ın tahtı ele geçirmesinde önemli rol oynayan Erbasgan, eniştesi Sultan ile bozuşur ve kendine bağlı Türkmenlerle birlikte Azerbeycan'dan Anadolu içlerine yürür. Alparslan, Erbasgan'ı yakalamak için Afşin'i peşinden yollar. Sıvas'ta Kızılırmak yakınlarında Manuel, Alparslan'dan kaçan bu Selçuklu prensinin önünü keser. Fakat Manuel ve generalleri, kaynaklarda «Navekiyye»* adıyla geçen Erbasgan'ın Türkmenlerine tutsak düşerler. Ne var ki, daha önceki akınları sâyesinde Anadolu'yu tanıdığı için yollanan Afşin, Erbasgan'ın peşindedir. Erbasgan, Manuel ile uzlaşır, Istanbul'a giderek Bizans'a hizmetini sunar. Selçuklu prensini yakalayamayan Afşin, Frigya'ya girer. Honas ve Denizli yakınlarını yağmalar. Çağdaşları Afşin'in Marmara Denizi'ne ulaştığı izlenimini edinirler. Afşin, kaynaklara göre, iki ülke arasında barış olduğu için saldırıda bulunmadığını söyler! Bizans'ın ve Sultan'ın düşmanı olan Erbasgan'ın teslimini ister. Bu yapılmadığı takdirde, Bizans ve Sel-

* Bizans hizmetine geçen, sonra Atsız'ın Suriye fethinde önemli rol oynayan ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmış oğullarıyla da ilişkili gözüken Navekiyye, ya da Yavgiyye Türkmenlerinin kimliği anlaşılabilmiş değildir. Osman Turan, Kutulmuş'un babası Arslan Yabgu'nun Türkmenleri anlamına, Arap ve Fars kaynaklarının dikkatsizce yazdığı bu sözcüğü, «Yabgulular» diye düzeltir. Bâzı tarihçiler, onların 24 Oğuz boyundan Yıva'lar olduğunu ileri sürerler. Ahmet Ateş ise, bu sözcüğün Farsça «Yavegi»den geldiğini ve göçebe yerine kullanıldığını düşünür (Belleten, Sayı 105, s. 517-525). Ahmet Ateş'in düşüncesi gerçeğe yakın gözükür. Bu durmda «Navekiyye» bir kabile adı değil, Anadolu ve Suriye'deki bir kısım Türkmene yabancıların taktığı bir genel addır.

çuklu arasındaki barışın artık geçerli olmayacağını, yağma ve yıkım yapacağını ekler. Romanos, Erbasgan'ı vermez. Afşin, ülkeyi yağmalar ve bir direniş-le karşılaşmadan, 1071 başlarında, aldığı ganimetlerle Van gölü bölgesine döner.

ALPARSLAN, BİZANS İLE SAVAŞ İSTEMEZ

Görüldüğü üzere, Bizans, ardı kesilmeyen Türkmen akınları karşısında başarısız kalır. Gerçi akıncıların bir fetih amacı yoktur. Azerbeycan ve Yukarı Mezopotamya'daki üslerinden yola çıkarak Anadolu'nun derinliklerine akın yaparlar. Fakat daima üslerine geri dönerler. Akınları durduramayan ve diplomatik müzakerelerle bir sonuca ulaşamayan Romanos, 1071 yılı başlarında, büyük bir ordu ile kesin sonuç almak için yola çıkar. Kaynaklara göre, Romanos'un amacı, İran içlerine değin ilerlemek, Selçukluları Orta Asya'ya geri sürmektir. İmparator'un İran eyaletlerini önceden generalleri arasında paylaştırdığı ileri sürülür. Bu sırada Alparslan, Suriye seferindedir ve Halep önlerindedir. Sefere çıkışı, büyük çapta bir Bizans hareketini beklemediğini gösterir. Nitekim Halep'te Bizans hareketini öğrenince, çok acele geri dönüşü bunu kanıtlar. İslâm kaynakları, Alparslan'ın ordusunun durumunun pek parlak olmadığını belirtirler. Daha Halep'e gelmeden önce, Urfa önlerinde Tuğrul Bey'den miras Irak askerleri homurdanırlar. Çağdaş Bağdad belgelerinden yararlanan Sıbt İbnü'l-Cevzî, Tuğrul Bey'in iki Irak'taki (Arap ve Acem Irak) askerlerinden ordusunda bulunanların «azıklarının gecikmesinden dolayı savaştan el çekmelerinden ve homurdanmaya başlamalarından» söz eder. İbnü'd-Devâdârî, iki Irak'a mensup Tuğrul Bey askerlerinin «itaatsız bir tavır takındıklarını» ve Fırat'a doğru ilerleyen Alparslan'ın peşinden gitmediklerini yazar[12]. Alparslan, köle kökenli

4 bin hassa askeriyle kalır. Alparslan ayrıca Erbasgan'ı yakalamaya gönderdiği Afşin'den haber çıkmadığı için kaygılıdır. Önemli bir Türkmen kuvvetinin başında bulunan Erbasgan'ın belki de Bizans kuvvetleriyle birleşerek bir tehlike yaratmasından çekinir. Bu sırada yanında Bizans elçisi vardır. Ebu'l-Fereç, Bizans elçisinin barış için Alparslan'ın yeni aldığı Erciş ve Malazgirt gibi berkitilmiş kentleri geri vermesini istediğini belirtir. Aslında bunlar birkaç yüzyıldan beri islâm kentleridir. Bizans'ın bunları ele geçirişi yenidir. Alparslan, bu yerleri, islâmın sultanı olarak kendi hakkı saymaktadır. Fakat Bizans'la bir savaş istemediğinden, Ebu'l-Fereç'e göre, Alparslan Erciş ve Malazgirt'i vermeyi kabul eder[13] İslâm kaynakları da Alparslan'ın sürekli barış aradığını doğrular. Romanos tutsak edilip huzuruna getirildiğinde, Selçuklu Sultanı onu şu sözlerle azarlar:

— Halife'nin elçilerinin sana gidip anlaşmayı yapmalarına ve isteklerini kabul etmelerine izin ve yetki veren ben değil miydim? Yine sana elçi gönderip geri dönmeni isteyen ben değil miydim? Sen buna râzı olmadın[14].

Görülüyor ki, Alparslan bir savaşa niyetli değildir. Alparslan'ın askerinin azlığını öğrenen Bizans'ın ise savaş isteği artar. Bizans ordusunun Doğu Anadolu'ya doğru ilerlediğini öğrenen Selçuklu Sultanı, hızla geri döner. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Alparslan'ın dönüşünü bir kaçışa benzetir:

«Sultan.... geri dönüp Fırat'ı geçti. Bu sırada at ve develerin çoğu telef oldu. Fırat'tan geçişi, sanki bir kaçma gibi idi. Bununla birlikte o, insan ve hayvanlarının telef oluşlarına aldırış etmedi. Bizans elçisi sevinçle hükümdarının yanına döndü ve elçinin sözleri, İmparator'un ordusu ve yandaşları başında sefere çıkma azmini güçlendirdi».

Alparslan, İran içlerine çekilip yeniden asker toplamayı uygun bulmaz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, «çünkü bir hezimet sayılırdı» der. Ayrıca zayıf anlarda iç ayaklanmalar her zaman olagandır. Fırsat kollayan pek çok Selçuklu prensi vardır. Alparslan, bu tehlikeyi önlemekle vezir Nizamülmülk'ü görevlendirir. Vezir, bir Selçuklu kaynağına göre, «Irak, Horasan ve Mazenderan'ı âsi ve müfsit kimselerden korumak için Hemedan'a döner». Vezir herhalde bulabildiği kadar askeri Alparslan'a yetiştirme işini de yüklenir. Fakat islâm kanyaklarının hemen hepsi, Alparslan'ın ancak 15 bin asker toplayabildiğini yazarlar. Bunlar da 4 bin hassa askerinin dışında, Diyarbakır ve Van bölgelerinden katılan 10 bin civarında çoğu Kürt savaşçıdan ibarettir. Bizans asker sayısı konusunda ise, 300 bin gibi abartmalı rakamlar verilir. Tarihçilerimiz, yeterli kanıta dayanmamakla birlikte, 15 bin rakamını gerçeğe aykırı sayarlar, 30-40 bin ve belki de 50 bin derler. Alparslan'ın Azerbeycan'dan Türkmen askeri toplayarak kuvvetini çoğalttığı kabul edilebilir. Kesin olan, sayısal açıdan iki ordu arasında büyük bir dengesizliğin bulunduğudur.

BİZANS ORDUSUNDA TÜRKLER

Van gölü Doğusuna, Hoy bölgesine gelen Alparslan, ordusunu düzenlemeye çalışırken Bizans ordusu Doğuya ilerler. Büyük ordunun zayıflığı, daha Sıvas'ta görülür. Sıvas Rumları, Romanos'a Ermenilerden yakınırlar. Türk akınında Ermenilerin Rumlara Türklerden çok daha acımasız davrandıklarını ileri sürerler. İmparator, Ermeni kırımı yapar. Ermeni dinini yok edeceğini söyler. Romanos, eski Ani Ermeni Kralı ve Bizans hizmetine giren Selçuklu prensi Erbasgan tarafından yatıştırılır. Ama bu tutum, Ermeni nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgeyi ve orduda-ki Ermeni milis dökümtülerini güvensiz kılar. Orduya

katılan büyük arazi ve asker sâhibi Anadolu feodalleri daha az güvenli bir ögedir. Bunlar arasında İmparator'a açıkça düşmanlığını belirten Rum feodalleri vardır. İmparator, daha çok kozmopolit ücretli askerlerine güvenme durumundadır. Fakat ücretli askerler de, ücretlerinin aksaması nedeniyle, sık sık ayaklanma alışkanlığındadırlar. Bizans'ın «Amertices» denilen ücretli Arap ve islâm askeri, paralarını alamayınca Suriye bölgesine gider, oradaki Türkmenlerle birlikte Antakya bölgesini yağmalar. Frank askerleri, Germen askerleri ayaklanırlar. Nitekim *Romanos'un generalleri sayıca kalabalık Bizans ordusunun* gücüne pek güvenir gözükmezler. Bâzı tarihçilerimizin hıristiyan Türk saydıkları Tarkhaniotes (Tarhan) ve Nikefer Biyennios gibi Türkmen savaş tekniğini ve bölgeyi tanıyan Bizans generalleri, İmparator'un Azerbeycan'a ilerleme fikrine karşı çıkarlar. Onlar Sıvas'ta, hiç değilse Erzurum'da Selçuklu'yu beklemenin doğru olacağını ileri sürerler: Bölge yakılıp yıkılacak, ürün ateşe verilecek, Selçuklu ordusu yiyecek sıkıntısına düşürülecek, sonra Erzurum ya da Pasin ovasında savaş verilecektir. Ne var ki, İmparator, beklemeye yanaşmaz, bir an önce savaşmaya niyetli gözükür. Nitekim Alparslan'ın barış isteyen elçisine de İmparator'un şu karşılığı verdiği ileri sürülür:

— Ben bu duruma çok para harcayarak ve çok asker toplayarak geldim. Şimdi bu üstün durumu elde etmişken bundan nasıl vazgeçebilirim? Çok geç! Barış ancak Rey'de yapılabilir. İslâm ülkelerine kendi ülkem gibi egemen olmadan geri dönmem.

Tutsak düşünce de, 10 milyon altın fidye isteyen Alparslan'a ülkesinin durumunu şöyle anlatır:

— Bizans ülkesinin hazinesini harcadım. İmparator olduğumdan beri asker toplamak ve savaşlar yüzünden Bizans halkından 10 milyon altın topladım. Böylece onları yoksullaştırdım.

Bu sözler, bir ölçüde bir gerçeği yansıtır. Zira Romanos ordusu, daha sonraki olayların doğruladığı üzere, imparatorluğun çok para harcayarak toplayabildiği son büyük ordu olur. Bizans bir daha bu çapta ordu toplayamaz ve feodal birliklerin elinde kalır. Bu gerçeği sezen Romanos, kesin sonuç almaya niyetli gözükür ve Erzurum'da ordusunu toplar. Osmanlıların İran seferlerinde de sık sık görüldüğü üzere, Doğuda büyük ordunun beslenme sorunu ortaya çıkar. Önemli sayıda kuvvet, Gürcü ülkesine yiyecek toplamaya yollanır. Norman mâcera adamı Roussel ve Tarkhaniotes komutalarında iki ayrı birlik de, araziyi açmak üzere Van gölü kıyısında Ahlat bölgesine gönderilir. Bunlar arasında Frankların yanı sıra, Balkanlardan sağlanan ve çoğu hıristiyanlığı kabul etmiş Peçenek, Oğuz (Uz) gibi ücretli Türk askerleri vardır. Kaynaklar, Türk asker sayısının 15 bini bulduğunu belirtirler. Ayrıca islâm «nâvekiyye» Türkmenlerinin başındaki Selçuklu prensi Erbasgan da, İmparator'un hizmetinde Erzurum'dadır. Fakat Romanos, belki de yeteri kadar güvenemediğinden, Erbasgan'ı Istanbul'a geri yollar. Kendisi de Malazgirt'i kuşatır. Az sayıdaki Selçuklu garnizonu Malazgirt'ten ayrıldığından, kent halkı aman ister, fidye öder ve kenti İmparator'a teslim eder. Ne var ki, Frank ve Türk askeriyle Ahlat bölgesine yollanan Norman Roussel ve Tarkhaniotes, ciddî bir savaş vermezler. Türkmen şefi Sanduk'un az sayıda atlıyla gerçekleştirdiği (islâm kaynaklarına göre 800 atlı) baskına uğrarlar. Daha sonra Alparslan'ın Hoy'dan yola çıkıp Van gölü Güneyinden ilerlediğini duyunca, bunların İmparator'dan bağlantıları kopar, Frank ve Uz askeriyle, savaşmadan Malatya'ya doğru geri çekilirler. Alparslan'ın ilerlediğinden habersiz bulunan Romanos'un bu generallere katılmak üzere Ahlat'a yolladığı Basil ve Bryennios gibi generaller, Selçuklu öncü kuvvetlerine çarparlar. Basil

tutsak düşer, öbürü yaralanır. İki ordu nihayet 1071 Ağustosunun ikinci yarısında Malazgirt ovasında karşı karşıya gelir. Alparslan ovaya egemen tepeleri tutmayı başarır. Sular da Selçukluların elindedir. Mirhond'a göre, Bizans susuzluk çeker.

Öncü savaşlarındaki başarılarına ve konum yeri üstünlüğüne karşın, Alparslan barışa istekli görünür. Halife'nin elçisini ve kendi Memlûk komutanı Sav Tegin'i elçi olarak İmparator'a yollar. Kuvvetlerini dağıtması nedeniyle askerlerinin sayısının bu sırada 100 bine indiği belirtilen Romanos, elçilere yukarıdan davranır, Halife'nin elçisine yeri öptürür. İmparator, yukarıda anlattığımız üzere, «çok para harcadığını» ileri sürerek barışa yanaşmaz, «Rey'de buluşuruz» der ve elçileri geri çevirir.

ALPARSLAN ORDUSUNDA EŞİTLİK...

İki ordu karşı karşıya beklerken, bir kısım Uz'lar (Balkan Oğuzları), Selçuklu safına geçerler. Savaşa katılan Bizans tarihçisi Attaliates'e göre, o gece Uz'lar tüccardan mal satın almak için karargâhın dışına çıkarlar. Selçuklular, bu Uz'ları ok yağmuruna tutarlar. Uz'lar anarşik biçimde karargâha kaçarlar. Aysız bir gecedir, kaçanla kovalayanı ayırmak zordur. Her halde giyinişleri de benzediği için olacak, Attaliates, Bizanslıların Uz'ları Türklerden ayıramadıklarını yazar. Fakat kovalayan Türkler, Bizans karargâhına girmezler. Geceyi karargâh önünde geçirirler, gürültü yaparlar ve ok atarlar. Ertesi gün şefleri Tamiş liderliğinde Uz'ların bir bölümü Selçuklulara geçer. Karargâh önündeki Selçuklu müfrezesi, Bizans saldırısı karşısında direnmez, Uz'larla birlikte uzaklaşır. Olay üzerine Bizanslılarda, öteki Balkan Türkleri de gider korkusu uyanır. Bizans tarihçisi, orduda kalan Uz'lara ve Peçeneklere sadakat yemini ettirdiğini ve onların bütün savaş boyunca

sâdık kaldıklarını yazar. Uz'lar sağ kanatta, Peçenekler sol kanatta döğüşürler. İmparator, merkezdedir. Yedekte İmparator'a düşman büyük arazi sâhibi Ducas vardır.

Askerleriyle yaptığı konuşmalarda sayıca az olduklarını sürekli vurgulayan Alparslan, Bakara Süresi'ni hatırlatır ve «Allah'ın izniyle az olan, çok olanı yener» der. Askerleriyle bir islâm sultanı gibi yüksekten değil, sıradan bir Türkmen şefi gibi konuşur ve herkesin eşit olduğunu söyler:

«Dönmek isteyen dönsün, burada Tanrı'dan başka hükmeden bir sultan yoktur» (Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye).

«Şimdi burada ne buyuran bir sultan ve ne de buyruk alan bir asker vardır. Bugün ben de sizlerden biriyim ve sizinle birlikte savaşacağım. Beni izleyen ve canını ulu Tanrı'ya adayan kimse cennete gideceği gibi, kazanca da kavuşacaktır» (İbnü'l-Cevzî).

«Eşit» Türkmen savaşçıları, Türk bozkır geleneğine uygun biçimde davranırlar. Savaştan önce, Sultan müneccimlere danışır. Alparslan sık sık ağlar, komutanlar ve asker hep birlikte ağlaşırlar. Savaş günü de, Sultan, Türk geleneğine göre atının kuyruğunu eliyle bağlar, savaşçılar da onun gibi yaparlar. Alparslan bozkır savaş tekniğini uygular. Bundarî'nin yazdığına göre, ordusunu dört bölüğe ayırır, her bölüğü pusuya yerleştirir. Kendisi de Bizans ordusu saldırınca geri çekilir. Sonra pusudakiler arkadan, geri çekilenler karşıdan saldırırlar. Düşmanın bir bölümü gerilemek zorunda kalır. Bizans kaynakları, bu bilgiyi tamamlarlar. İmparator'a düşman aileden, yedek askerin başındaki Ducas, gerileme üzerine «yenildik» haberini yayar, hatta direnen İmparator'un öldürüldüğünü söyler. Soyluların çoğu, Ducas ile birlikte, İmparator'u bırakıp kendi askerleriyle çekilirler. Ermeni asker, ilk ayrılanlardan olur.

Yüksekliklerden bu ayrılışları izleyen Selçuklular saldırırlar. İmparator, tutsak düşer.

ROMANOS VE ALPARSLAN'IN GERÇEKÇİLİĞİ

Tarihçiler, tutsak İmparator'a Alparslan'ın çok cömert davrandığını yazarlar. Aslında iki hükümdar arasında çok gerçekçi bir pazarlık yapılır. Bağdad Halifeliğinin İnşa Divanı'nda görevli bir yüksek memurun güvenilir tarih yapıtını aktaran Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu konuda ilginç bilgiler verir. İlkin Alparslan, İmparator'a karşı çok öfkeli gözükür. İmparator'un eline ve boynuna bukağı vurulmuştur. Alparslan ona üç kırbaç ve tekme atıp şiddetle azarlar:

— Sana Halife'nin elçisini barış yapılması için yolladığım halde, barışa yanaşmadın mı? Sana düşmanlarımı (Selçuklu prensi Erbasgan) istemek için Afşin ile haber gönderdiğim halde, bana haksızlık etmedin mi? Geri dönmen için dün haber yollamama karşılık, sen, «Buraya gelebilmek ve amacıma ulaşmak için bu kadar para harcadım ve çok asker topladım, İslâm ülkesine kendi ülkem gibi egemen olmadan nasıl dönerim» dedin. Şimdi azgınlığının sonunu gördün mü?

Bu azarlamadan sonra, aralarında şu konuşma geçer:

Romanos — Ey Sultan, ülkelerini almak için birçok kavimlerden asker topladım ve para harcadım, buna rağmen zaferi sen kazandın... Bu durumda beni azarlama, sert sözler söyleme, fakat istediğini yap.

Alparslan — Eğer zaferi sen kazansaydın, bana ne yapardın?

Romanos — Fenalık.

Alparslan — Gerçekten doğru söyledin. Eğer bunun aksini söyleseydin, o zaman yalan söylemiş olurdun... Şimdi ne yapacağımı sanıyorsun?

Romanos — Bana üç şeyden birini yapabilirsin. Birincisi öldürmek, ikincisi almak istediğim ülkelerinde beni ibret için herkese göstermek, üçüncüsü ise yapamayacağın birşey olduğundan söylenmesine gerek yoktur.

Alparslan — Bu nedir?

Romanos — Bağışlamak... Para ve armağanlar kabul edip Bizans topraklarında senin bir memlûkun (kölen), bir komutanın ve bir nâibin (vekilin) olarak beni memleketime göndermendir. Eğer beni öldürürsen bu sana bir fayda sağlamaz, çünkü bir başkasını benim yerime imparator yaparlar.

Alparslan — Seni bağışlamak kararındayım. Ancak kendin için bir kurtuluş akçesi vermelisin.

Alparslan, 10 milyon altın ister. Bir süre pazarlık yapılır. İmparator, kurtuluş akçesi olarak 1,5 milyon altın vermeyi kabul eder. Ayrıca her yıl için 360 bin altın ödeyecek ve gerektiğinde askerî kuvvet yollayacaktır. Bunlar alışılmış vasallik koşullarıdır.

Alparslan arazi ele geçirmek niyetinde değildir. Yalnızca islâm arazisi olup da Bizans'ın yeni ele geçirdiği yerleri geri alma peşindedir:

Alparslan — Kısa bir zaman önce müslümanlardan alınan Antakya, Urfa, Menbiç ve Malazgirt'i geri vermeni ve müslüman tutsakları da serbest bırakmanı istiyorum.

Romanos — Ülkeme sağ sağlam ulaşırsam, asker göndererek bu kentleri sana teslim etmek isterim, fakat halk bu konuda bana karşı çıkacaktır. Tutsaklara gelince, başüstüne... Memleketime varır varmaz onlara iyi davranarak geri yollarım. Yerime bir başkası geçirilmeden önce, beni çabuk yollayınız, yoksa amaca ulaşılamaz ve ben de imparator olarak Bizans tahtına geçemem ve bunun sonucunda koşullardan hiçbiri uygulanamaz.

Bunun üzerine Alparslan, İmparator'un bağlarının ve bukağılarının çözülmesini buyurur. İçki sun-

ması için ona bir kadeh verilmesini ister. İmparator, kadehle kendisinin içeceğini sanır. İçmesi engellenir ve kadehi Sultan'a uzatması bildirilir. O da Sultan'a kadeh sunar. Sultan, İmparator'un saçını kestirir ve başını yere değdirerek, «Hükümdarlara hizmet edeceğin zaman işte böyle yap» der. İddiaya göre, Alparslan, İran'da iken vasali Ferâmurz'a «İmparator'u tutsak alıp ona sâkilik yaptıracağım» dediği için böyle davranır.

Alparslan, Romanos'un önerileri karşısında hemen bir karara varmaz. Herhalde yakınlarına danışır ve kararını ertesi gün bildirir:

— Seni nâibim yapıyor, söylediğin sözlere inanıyorum ve seni ülkene göndereceğim, hükümdarlığını da sana geri veriyorum.

Vasal İmparator yeri öper. Romanos'un Halife elçisine yeri öptürdüğünü unutmayan Alparslan, Halife'nin bulunduğu yöne dönüp yeri yeniden öpmesini söyler.

Bundan sonra Alparslan, Romanos'a karşı kendine eşit saydığı büyük bir vasal gibi davranır. Atına binip İmparator'u bir fersah uzağa doğru uğurlar. İmparator atından inmek isterse de, engeller. Onu kucaklar.

Anadolu'yu fetih niyeti olmadıkça, Alparslan'ın bu tutumu gerçekçidir. Zira Bizans'ta yeni bir imparator bulmak işten bile değildir. Başka birinin tahta çıkması yerine, sadakat yemini etmiş Romanos'un imparatorluğu yeğdir. Nitekim Istanbul'da daha Malazgirt yenilgisi duyulunca, Romanos ile evlenerek onun imparator olmasını sağlayan kraliçe, manastıra kapatılır ve yeni imparator işbaşına geçer. Tokat kalesine ulaşan Romanos, 1,5 milyonluk kurtuluş akçesinin ancak 200 binini yollayabilir. Tahtı yeniden ele geçirmek çabasında başarılı olamaz, Ermeni prenslerinin eline düşer, gözlerine mil çekilir.

Alparslan, islâm ülkesinden saydığı ve geri verilmesini istediği Antakya, Urfa gibi kentleri bile geri alamaz. Bunların alınması, yeni savaşları gerektirecektir.

Malazgirt yengisi, Bizans ordusuz kaldığından, ancak Anadolu içlerinde bir fetih ilerleyişiyle tamamlansaydı verimli olabilirdi. Oysa Alparslan, Malazgirt yengisinden sonra Karahanlı Türklerine karşı Ceyhun içlerinde bir sefere çıkar ve bu sefer sırasında Bizans İmparatoru'na yeri öptüren Alparslan beklenmedik biçimde ölür: Ceyhun bölgesinde Harizmli kale muhafızı yakalanıp yanına getirilir. Sultan, dört köşeye dört kazık çakılarak Harizmli Yusuf'un kazıklara bağlanmasını buyurur. Yusuf, «Ey korkak! Benim gibisi böyle mi öldürülür?» deyince öfkelenir, öldürmek üzere okunu ve yayını eline alır. Yusuf'u serbest bıraktırır. Fakat attığı ok ilk kez hedefini bulmaz. Kale muhafızı hızla Alparslan'ın üstüne saldırır. Sultan, tahtında oturmaktadır. Saldırı üzerine ayağa kalkıp yere inmek isterken düşer. Üstüne atlayan Yusuf, kuşağından bir hançer çıkarıp Sultan'a öldürücü darbeler indirir. Böylece Alparslan bir sultan gibi değil, bir bozkır savaşçısı gibi ölür.

MALAZGİRT SAVAŞININ SONUÇLARI

Malazgirt yengisinden Selçuklu Devleti yararlanmazsa da, çoluk çocuk ve hayvanlarıyla yeni otlaklar arayan başına buyruk Türkmen şefleri yararlanırlar. Bizans Devleti ordusuz kaldığından, Türkmenler bu kez yerleşmek üzere Anadolu bozkırlarına akarlar. Malazgirt'ten önce akınlar, Batı Anadolu içlerine değin uzansa da, hep Azerbeycan üslerine geri dönüşle sonuçlanırdı. Şimdi amaç, Anadolu'da yurt tutmaktır. Böylece, Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun Türkleşmesi süreci başlar. Bizans feodalleri arasında başlayan mücadele, birkaç bin atlı sa-

vaşçıya sâhip Türkmen şeflerinin Anadolu fetihlerini kolaylaştırır. İktidar peşindeki büyük arazi sâhibi Bizans askerî şefleri, rakiplerini yenebilmek için birkaç bin savaşçıya sâhip Türkmen şeflerinin desteğine muhtaçtırlar. Türkmen şefleri bundan yararlanırlar. Örneğin Malazgirt'te Frank ve Uz (Oğuz) askerleriyle, savaşmadan çekip giden Norman Roussel, Anadolu'da bir «Yeni Normandy» krallığı kurma hevesine kapılır. Kendisinin 2700-3000 bin askeri vardır. Sakarya ve İzmit bölgesinde ilerler. İmparator Mihael'in amcası Yuannis komutasındaki Bizans ordusunu yener, tutsak aldığı Yuannis'i imparator ilân eder. Istanbul'daki imparator Mihael, ilk kez bu olayda adı geçen Türkmen şefi Artuk'un hizmetlerini satın almak ve onu İzmit bölgesine çağırmak zorunda kalır. Sakarya nehrini geçen Artuk, onları yener ve Sapanca dağına kaçarlarken yakalar. Artuk, kurtuluş akçesi karşılığı Yuannis ve Roussel'i serbest bırakır. Serbest kalan Roussel, Amasya ve Niksar bölgesinde yine bir devlet kurma çabasındadır. Roussel, Anadolu'da dolaşan Türkmen şefi Tutak ile ittifak yapar. Birlikte Anadolu'yu fethedeceklerdir. Ne var ki, İmparator'un Doğu ordusu komutanlığına atadığı büyük arazi sâhibi generallerden Alexis Komnenos, daha büyük hediyeler vaadi ile Tutak'ı elde eder. Tutak, Norman şefini Alexis'e teslim eder. Alexis, tutsağı Roussel ile birlikte Istanbul'a dönerken, Kastamonu bölgesinde Türkmenlerin eline düşmek tehlikesiyle karşılaşır. Zira yollar Türkmen ile doludur. Alexis, ancak Karadeniz Ereğlisi'nde bir gemiye binerek Istanbul'a ulaşabilir. O tarihte Trabzon varoşlarında ve hatta Ege kıyılarında birbirinden ayrı Türkmen toplulukları bulunur (1073-1074).

Biraz sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman ve kardeşi Mansur Anadolu'da görünürler. Bu sırada Balkanlardaki ge

neral Nikefer Beryennios ile Anadolu'daki büyük arazi sâhibi general Nikefer Botaniates, imparator olmak için Istanbul'a yürürler. Botaniates'in yakını, Bizans hizmetindeki Ermeni generali Filaretos bu fırsattan yararlanarak, Türkmen şefi sanılan Kapar'ın desteğiyle Kilikya, Antakya, Urfa, Malatya bölgesini kapsayan yeni bir Ermeni Devleti kurar. Istanbul'a yürüyen Botaniates'e karşı İmparator Mihael, para ödeyerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman ve Mansur ile anlaşır. Botaniates dağlardan geçip Türkmen engelini aşmak ister, ama Süleyman yolunu keser. Hıristiyan olan Alparslan'ın enistesi Selçuklu prensi Erbasgan, Botaniates'in safındadır. O, Süleyman ve Mansur'a başvurur, İmparator'u bırakıp Botaniates'e katılmalarını ister. Hıristiyan ve Bizanslı oluşu Erbasgan'ın Kutalmışoğulları üzerindeki etkinliğini azaltmamış olacak ki ,onlar Botaniates'in vasalliğini kabul ederler. Bu destek sâyesinde Botaniates imparator olur. Türkmenler Üsküdar'a gelirler. Yeni imparatorun Balkan savaşlarına 2 bin atlıyla yardımcı olurlar. Ne var ki, bu kez Anadolu'da büyük arazi sâhibi generallerden Melisennos isyan eder. Süleyman, bu kez Melisennos ile ittifak yapar. Anadolu kentleri Melisennos'a kapılarını açarlar. O, buraları Türk müttefiklerine verir. Kale ve kent kuşatma teknik ve araçlarından yoksun olan Türkmenler, böylece kentlere de yerleşmeye başlarlar. İznik bu sâyede yeni kurulan Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olur. İznik Devleti gibi, Ege'de, Orta ve Doğu Anadolu'da Büyük Selçuklu Devleti'nin iradesi dışında Danişmendoğlu, Artukoğlu, Mengücükoğlu, Saltukoğlu vb. biçiminde birçok ufak Türk devletleri kurulur.

İşte Malazgirt yengisi, Alparslan Anadolu'da genişleme niyetinde olmadığı halde, Anadolu'nun Türkleşmesine yol açar. Malazgirt'in herhangi bir meydan savaşından onu ayıran özelliği budur. Selçukluların

asıl devlet kurdukları İran'ın sınırlı belli bölgeleri Türkleştiği halde, Anadolu —Türkmen göçleri sâyesinde—, birkaç yüzyıllık bir süreç içinde geniş ölçüde Türkleşir.

MELİKŞAH DA ANADOLU'YA İLGİSİZDİR

İlginçtir ki, Selçuklu sınırlarını en büyük genişliğe ulaştıran kudretli Sultan Melikşah da Anadolu fethiyle ilgilenmez. Kuşkusuz kendisini Anadolu'ya yayılan Türkmenlerin hükümdarı saydığından, gerektiğinde Porsuk, Bozan gibi köle kökenli komutanlarını Batı Anadolu içlerine yollar. Fakat bu müdahaleler dahi daha çok orada özerklik kazanan Türkmen şeflerini cezalandırmak amacı güder. Örneğin Porsuk, Anadolu'ya gelerek, İznik Devleti'nin kurucusu Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın kardeşi Mansur'u öldürür, döner. Bu sırada Türkmen şefi Atsız, Suriye'de Kutalmış'ın öteki iki oğlunu tutsak alıp Melikşah'a yollar. Antakya ve Suriye fethine giden Süleyman'ın İznik'te yerine bıraktığı Ebu'l-Kasım, Bizans'ın donanmasız fethedilemiyeceğini anlar, donanma yapar, Marmara kıyılarına yerleşir. Bizans, tehlikeyi görüp hıristiyan Türk generali Tatikios'u Ebu'l-Kasım üzerine yollar, donanmasını yok etme yollarını arar. Süleyman Şah da o sırada Antakya'yı alır. Melikşah, ülkeyi tanıyan komutanı Porsuk'u hemen Ebu'l-Kasım üzerine gönderir. Bizans kaynaklarına inanmak gerekirse, Melikşah, babası Türk, anası Gürcü hıristiyan olan bir elçiyi Istanbul'a yollayıp ittifak ister. İttifak gerçekleşirse, Melikşah Batı Anadolu'dan ve kıyılardan Türkmenleri geri çekecektir! Elçi, ittifak yapıldıktan sonra, kıyı kalelerinin Bizans'a terki için Melikşah'ın fermanını taşır. İmparator Alexios, elçiyi rüşvetle elde eder, onu Bizans dükü yapar ve Karadeniz bölgesine yollar. Elçi, Melikşah'ın buyruğunu Türkmen şeflerine göstererek kalelerin boşaltılmasını ister. İddiaya göre, Sinop'u alan

Türkmen şefi Karategin, bu buyruk üzerine Sinop'u Bizans'a geri verir. Fakat İmparator bir ittifaka yanaşmaz. Ebu'l-Kasım'a karşı başarı elde edemeyen Porsuk, 1087 yılında geri döner. Melikşah, yine de Bizans ile ittifak fikrinde ısrarlı gözükür. 1092 yılında İznik'teki Ebu'l-Kasım'ı itaate almak üzere memlûk komutanı Bozan'ı yollar. Bizans kaynağına inanmak gerekirse, bu kez de prenses alış-verişleriyle pekiştirilecek bir ittifak söz konusudur. İttifak gerçekleşirse, Melikşah İznik'ten Antakya'ya değin uzanan Süleyman Şah denetimindeki bölgeyi Bizans'a geri verecektir. Hatta Türkmenleri itaat altına almak için İmparator'a gereken askerî kuvveti sağlayacaktır.

Bozan, İznik'i almayı başaramaz, fakat çevre arazinin önemli bir bölümünü ele geçirir. Güç durumda kalan Ebu'l-Kasım, bağışlanma umuduyla İran'a Melikşah'a gider. «Bu konuda kararı Bozan verebilir» gerekçesiyle, Sultan, onu geri çevirir. Bozan, Ebu'l-Kasım'ı boğdurtur. İmparator, bu kez ittifaka yatkın gözükür. Elçi yollar. Ne var ki, elçi, Melikşah'ın öldüğünü duyunca yoldan geri döner. Bozan da Urfa'ya çekilir. İznik, Ebu'l-Kasım'ın kardeşinin elinde kalır.

Melikşah'ın Anadolu'yu Bizans'a bırakan bir ittifak önerip önermediğini kesinlikle bilemeyiz. Fakat Anadolu'yu fetih niyeti taşımadığını olayların akışı doğrular. O, Orta Asya, Gürcistan, Suriye ve Arabistan'da genişler. Tuğrul Bey ve Alparslan gibi Mısır fethine ağırlık tanır.

MELİKŞAH DÖNEMİNDE SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

Melikşah'ın ilk günleri, Orta Asya'da Batı Karahanlılar'ın ve Gazneliler'in saldırılarıyla başlar. Karahanlı ile savaş, zâten Alparslan zamanı sürer. Alparslan, Karahanlı ülkesine girerken, kale komuta-

nı Yusuf tarafından öldürülür. 1072 kışı, Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk Nasr, fırsattan yararlanıp Ceyhun nehrini geçer. Ceyhun Güneyindeki, bugün Afganistan sınırları içindeki Belh bölgesinin egemeni Alparslan oğlu Ayaz kaçar. Karahanlı, Tırmiz ve Belh'i alır. Dönüş zamanı gelince, kenti yakacak diye Belh, Karahanlı askerlerine saldırır. Nasr, kenti yakmaktan vazgeçer, tüccardan para almakla yetinir. Belh'i bırakmakla birlikte, Karahanlı, Ceyhun kıyısında stratejik öneme sâhip Tırmiz kalesini elinde tutar. 1073 başında Belh'e dönen Melikşah'ın kardeşi Ayaz Tırmiz'e saldırır, alamaz. Kale, Melikşah gelince 1074 başında teslim olur. Bu sırada Gazneliler de Melikşah'ın amcası Osman'ın egemen bulunduğu Belh Doğusundaki Toharistan'a saldırırlar. Osman, tutsak düşer. Fakat Gazneliler, Melikşah'ın ilerlediğini duyunca amca Osman'ı hediyelerle geri yollarlar. Melikşah'ın kızı Gevher, Gazne'ye gelin gider ve barış yapılır. Gazne Devleti'ni vasalleştirme işi Sultan Sancar'a kalır.

TÜRKİSTAN'DA ASKER-ULEMA İTTİFAKI

Tırmiz'i yitiren Karahanlı ise direnir. Melikşah, Semerkant'a yürür. Ancak o zaman Karahanlı, Nizamülmülk'ün aracılığıyla barış ister. Nasr, bağımsız hükümdar olarak yerinde kalır. Kaynaklar, Nasr'ın babası gibi âdil bir hükümdar olduğunu yazarlar. O, göçebe yaşamını sürdürür. Yalnız kışı ordusuyla birlikte Buhara yakınlarında geçirir. Fakat askerin kent halkına baskı yapmasını kesinlikle yasaklar. Asker, gündüzleri kente girebilir, fakat güneş batınca tek bir asker, kentte kalmaya cesaret edemez, çadırına döner. Bu göçebe yaşam biçimine karşın, Karahanlılar kentleri güzelleştirmeye, güzel ve yüksek yapıtlar, kervansaraylar yapmaya büyük önem verirler. Ne var ki, genellikle çok dindar oldukları ve din

adamlarının sözüyle hareket ettikleri halde, onlarla sık sık çatışırlar. Genç hükümdar Ahmet'in din adamlarıyla kavgası, Selçuklu müdahalesine yol açar. Ahmet Han, «kadıların kadısı»nı öldürür, şafiî bir din adamı Melikşah'a başvurur, onu ülkeyi fethe çağırır. Semerkant'a giren Melikşah, Ahmet Han'ı boynuna bir ip bağlayarak atının önünde yaya İsfahan'a götürür. Sultan, Batı Karahan Devleti'ni doğrudan yönetmeyi dener. Horasan Amidi denilen bir yüksek memurunu bu iş için Semerkant'ta bırakır. Doğu Karahanlı hükümdarı Hasan ise, Selçuklu vasali olur. Bu sırada Selçuklular ve Batı Karahanlılar İran kültürünün yörüngesine girmişken, Doğu Karahanlı ülkesi Türk kültür ve edebiyatının geliştiği bir merkez olur. Hasan, Kaşgar'da hükümdar iken, ihtiyar saray nâzırı Yusuf Has Hâcip onun adına «Kutadgubilik»i yazar. Hasan'ın yeğeni Kaşgarlı Mahmut, Bağdad'da Türk lügatını kaleme alır .Elimize geçmeyen «Kaşgar Tarihi» bu sıralarda meydana getirilir. Ne var ki, Melikşah dönünce, Karahanlı ülkesinde Selçuklu egemenliği tehlikeye girer. Karahanlı ordusunun çekirdeğini teşkil eden Çığıl Türkleri ayaklanırlar. Ayaklanma, Melikşah'ın cimriliğine, bozkır geleneğine göre yağmalı şölenler (toy) düzenlemeyişine bağlanır. Selçuklu hizmetine geçmiş bu Çığıl Türklerinin ayaklanması üzerine, Horasan Amidi, ülkeden ayrılır. Ülkeyi yönetmeye cesaret edemeyen Çığıl şefi, Doğu Karahanlı hükümdarı Hasan'ın kardeşi Yakup'u çağırır. Yakup, Çığıl şefini öldürerek işe başlar. Karışıklıklar, Melikşah'ın yeni bir seferini gerektirir. Hasan, Melikşah'ın buyruğu ile, kardeşi Yakup'u tutsak alıp Sultan'a yollarsa da, Doğu Karahanlılardan başka bir prens mücadeleyi sürdürür. Melikşah, Yakup ile uzlaşmak zorunda kalır. Boynuna ip takıp İsfahan'a yolladığı Batı Karahan hükümdarını da Melikşah, vasali olarak Semerkant'a gönderir ve ülkenin doğrudan yönetiminden vazgeçer. Ne var ki,

Semerkant halkınca sevilen Ahmet Han, din adamlarıyla geçinemez. Ulema, onun Batı İran'da tutsak iken Deylemlilerle düşüp kalktığını ve zındık (batınî) olduğunu ileri sürer. Semerkant kadıları ve fıkıh bilginleri, tahttan indirilmesi ve öldürülmesi için orduya fetva dağıtırlar. Ahmet Han, kentte çok tutulduğundan, bir tuzakla kent dışında ele geçirilir. Tahttan indirilen Ahmet, bir mahkeme önünde yargılanır. Zındık olmadığını söyler ve kendini şiddetle savunursa da mahkûm edilir ve yayının kirişiyle boğulur. Barthold, Osmanlı tarihinde sık sık görülen bu olay için, «askerî sınıfla bağlaşık ulemanın, halk kitlesi ve hükümete karşı kazandığı en büyük başarı» der[15].

Ahmet Han'ın öldürülmesiyle, Karahanlı ülkesinde Selçuklu egemenliği son bulmaz. Fakat bu egemenlik ancak Sultan Sancar zamanında gerçeklik kazanır. Yine Sancar zamanında Doğudan Mogol kökenli Kara Hitayların gelmesiyle son bulur. Aslında Selçuklular için Türkistan, Harizm gibi, Kuzeyden ve Doğudan gelen «kâfir» Türk ve Mogol dalgalarını durduracak bir uç bölgesi olarak kalır. Koyu islâm Karahanlı hükümdarları, Halife katında, bu kâfir dalgalarını püskürtmekle övünürler. Görünüşe göre, bir ara Melikşah'ın vasali olan Hasan Han döneminde bozkır Türkleri ağır yenilgiye uğratılır. Kaşgarlı Mahmut'un abartmalı biçimde belirttiği üzere, Arslan Tegin komutasındaki 40 bin islâm savaşçısı, «Büge Budraç» komutasındaki 700 bin «kâfir»i bozguna uğratır. Yabgu ve Basmil Türkleri de «kâfirler» safında savaşırlar. İslâm ordusu, bu seferde ilkin İli, sonra Emil nehirlerini aşarak «kâfir»i kovalar. Kaşgarlı Mahmut'un elçilik kurulu aracılığıyla Halife'den «Nur-ül-devle» unvanını alan Hasan'ın oğlu Ahmet Han da, Kara Hitayları geçici bir süre için püskürtür.

AZERBEYCAN'IN TÜRKLEŞMESİ

Selçuklular açısından Türkistan'dan daha önemli bir uç bölgesi Azerbeycan ve Arran'dır. Bölgenin önemi, Türkmenlerin artan ölçüde Kuzey Azerbeycan'a yığılmalarından ileri gelir. Bir kaynağa göre, 1070'lerde Türkmenler, Arran ülkesinin, yâni Kuzey Azerbeycan'ın «bütün dağ, nahiye ve kalelerine yerleşirler»*[16]. Buradaki Türkmenleri kazanan Selçuklu prensleri, tahtı tehdit eden bir tehlike olurlar. Ayrıca Anadolu'ya akan Türkmenin etnik kökenini, Azerbeycan Türkmenleri meydana getirir. Anadolu Türkmenleri üzerinde az çok bir etkinlik, Cahen'in deyişiyle, buranın denetim altında tutulmasıyla sağlanır[17]. Bundan başka Kuzey Azerbeycan'da Selçuklu vasali beyliklere karşı Gürcü saldırıları eksik olmaz. Melikşah, bu önemli bölgede denetimi sağlamak ve vasalleri üzerindeki Selçuklu egemenliğini güçlendirmek amacıyla üç sefer yapar. Sultanlığının daha ilk yıllarında Melikşah, Gürcistan seferine çıkar. Vasal devletçikler sistemine bağlı kalmakla birlikte, güvendiği memlûk komutanlardan Sav Tegin'i 1076 yılında bölgenin başına komutan atar. Sav Tegin ile gelen Türkmen şeflerine kaleler ve otlaklar verilir. Ne var ki, Türkmenler ve Sav Tegin, ilk zamanlar Gürcülere karşı savaşlarında başarılı olamazlar. Gürcü Kralı Giorgi II. (1072-1089), birçok kaleyi, Kars ve Ana-

* Selçuklular döneminde Güney Azerbeycan'da daha çok Kürt, Arap, İranlı vb. ögeler çoğunluktadır. Türkmenler ise, daha Kuzeyde uç bölgesindedir. Prof. Faruk Sümer, bu durumu şöyle açıklar: «Selçuklu döneminde, Türkmenler, özellikle Kuzey Azerbeycan'da Arran ve Mugan'da, Güney Azerbeycan'da Urmiye gölü Batısında ve İran Kürdistanı ile Şehrizor arasında yaşıyordu. Güney Azerbeycan'ın Tebriz, Merega, Erdebil, Halhal vilâyetleri ile Cibal ya da Irak-ı Acem bölgesinde Türkmen ögesi azdı. Bu nedenle Türkleşme, Güney Azerbeycan'da ve kısmen Kazvin, Hemedan gibi bölgelerde, Kuzey Azerbeycan'a göre daha geç ve hatta daha az kuvvetli olmuştur» (Azerbeycan'ın Türkleşmesi, Belleten Sayı 83).

pa'yı ele geçirir. 1078-1079'da Melikşah ikinci bir sefer yapmak zorunda kalır. Ama Sultan dönünce, Sav Tegin ve Türkmenleri yeniden bozguna uğrarlar. Oltu, Erzurum, Kars ve çevresi, Gürcü Krallığına bağlanır. 1080'de Melikşah'ın komutanlarından Ahmet durumu değiştirir. Gürcü ülkesinin önemli bir bölümünü işgal eder ve Kars'ı alır. Gürcü kaynakları, bu savaşa «Türklerin büyük bayramı» adını verirler. Bu yengiden sonra Türkmen şefleri Ebu Yakup ve İsa Börü, Arran üslerinden Gürcistan'a her ilkbaharda sürekli akınlar yaparlar. Akınlara dayanamayan Gürcü Kralı, İsfahan'a giderek Melikşah'ın vasalliğini kabul eder. Gerektiğinde asker yollayacak ve haraç ödeyecektir*. Buna karşılık Sultan, Gürcü ülkesini koruyacak, Türkmen akınlarını durduracaktır. Melikşah, Alparslan zamanında islâm olan Gürcü Kaket Kralı'nın ülkesini de Büyük Kral Giorgi'ye verir. Kaket Kralı, İsfahan'a koşup sadakatini tazeleyerek ülkesini kurtarır. Melikşah, 1086 yılında Karadeniz'e değin uzanan yeni bir sefer daha yapar. Karadeniz kıyısında kılıcını üç kez denizde ıslatır ve sonra denize fırlatır. Babasının mezarına Karadeniz kumu götürür. Bu seferde vasallerden Kürt Şeddadoğulları'nın Gence kolu emiri Fadlun, Selçuklu'ya direnir. Melikşah'ın Urfa eyaleti yönetimi verilen komutanlarından Bozan, Fadlun'u tutsak eder ve Gence'yi alır. Bir uç beyi olarak Bozan, Azerbeycan ve Ana-

* Gürcü tarihçileri, genellikle, feodal sistemin bu dönemde ülkelerinde kesin biçimini aldığını ileri sürerler. VIII. ve IX. yüzyıllar geçiş, X. ve XI. yüzyıllar kuruluş dönemidr. A. Manvelichvili, toplumsal rejimin Avrupa ülkelerindekinden farksız olduğunu söyler. Aznavur denilen feodal beyler, serfleri üzerinde ölüm-kalım hakkına sâhiptirler. Toplumsal hiyerarşi ile idarî hiyerarşi çakışır. Bölgelerinde egemen olan aznavurların kendi vasalleri ve özel orduları vardır. Kral, Kıpçak Türklerinden bir merkez ordusu kurarak aznavurlar üzerinde bir ölçüde egemenlik sağlar (Manvelichvili, Histoire de Georgie, s. 155-157 ve 201-207).

dolu işlerinden sorumlu gözükür. Daha sonra bu görev, Alparslan'ın kardeşi Yakuti'nin oğlu İsmail'e geçer. Melikşah'ın ölümünden sonra Anadolu'da Büyük Selçuklu etkinliği kalmazsa da, İsmail, Azerbeycan'daki üssünden, imparatorluğun Kuzeybatı bölgesini, bölge askerinin ve Türkmenin şefi olarak yönetir. Şeddadoğulları'nın Gence kolu dışında, öteki vasal devletler yerlerinde bırakılır. Şeddadoğulları'nın Dvin (1020-1162) ve Ani (1064-1200) kolları, Gürcüler tarafından kaldırılana değin varlıklarını sürdürürler. Borçalı suyu kolları üzerindeki Lori Ermeni Krallığı, Kaket Gürcü Krallığı ve Hazer Denizi kıyısındaki Şirvan İslâm Emirliği, Tiflis İslâm Emirliği vasal devletler olarak kalırlar. Bu ufak devletlere, 1097 yılında haraç ödemeyi durdurarak Selçuklu vasalliğinden çıkan ve Kıpçak Türklerinden güçlü bir ordu kuran Gürcü Krallığı son verir.

GÜNEYDOĞU ANADOLU'NUN FETHİ

Görüldüğü üzere, Melikşah döneminde Türkistan ve Kafkasya bölgesinde yeni fetihlerden çok mevcut durumun sağlamlaştırılması söz konusudur. Belli başlı genişleme, Diyarbakır bölgesi ve Kuzey Suriye'de olur. Melikşah, Diyarbakır, Silvan, Erzen, Mardin, Bitlis, Ahlat bölgesini kapsayan ülkeyi, vasali Mervanoğulları'ndan alıp Cüheyroğulları'na vermeyi kararlaştırır. Cüheyroğulları, Musullu bir Arap ailesidir. Bu soydan Fahr'üd-devle, ilkin Mervanlı veziridir. Sonra Fahr'üd-devle ve oğlu Amid'üd-devle, Bağdad'da Halife vezirliği yaparlar. Amid'üd-devle, kudretli Nizamülmülk'ün kızıyla evlenerek Selçuklu Devleti ile iyi ilişki kurar. Baba-oğul, Halife vezirliğinden ayrılınca, İsfahan'a Melikşah'ın yanına çağırılırlar ve orada Mervanoğulları'nın büyük hazinelerini ele geçirmeyi önerirler. Mervanoğulları tarihinin yazarı İbn'ül-Ezrak'ın Cüheyroğlu'nun ağzından yaz-

dığına göre, Mervanlıların büyük servetinin yanı sıra, kırmızı yakuttan bir ipe sıralanmış 140 tane incili görkemli bir tesbihi ve ünlü bir kılıcı vardır. Bunu duyan Alparslan, kılıç ve tesbihi vasalinden ister. Mervanlı, başka kılıç ve tesbih yollar. Asıl kılıcı bilmediğine ve görmediğine yemin eder. Melikşah sultan olunca, babasının isteğini yineler. Mervanlı, yeminlerle kılıç ve tesbihi bilmediğini ileri sürer. Cüheyroğlu, bu sırada Nizamülmülk'ün yanındadır. Mervanlı'nın yalan söylediğini belirtir ve servetlerini abartmalı biçimde anlatır. Bunun üzerine 1083 yılında, Fahr'üd-devle, Mervanlı hazinesini Selçuklu Devleti'ne yollama koşuluyla Diyarbakır ve Ahlat bölgesine atanır. Ona hil'at ve sancak verilir. Sultanlar gibi, günde beş kez nevbet çaldırması, para bastırması ve adına hutbe okutması kabul edilir. Diyarbakır bölgesinde Kürt Mervanoğlu yerine, Arap Cüheyroğlu sülâlesini kurmaya hazırlanan Fahr'üd-devle'nin yeterli askeri yoktur. Selçuklu komutanları ve askerleri, onun hizmetine konulur. Büyük memlûk komutan Gevharayin, Hacip Altuntak ve Türkmen şefleri Artuk, Sanduk, Çubuk ve Selçuklu vasallerinden Arap Mezyedoğlu, Mervanlı ülkesinin fethiyle görevlendirilir. Komutanlar ve Türkmen şefleri, bu hizmetlerine karşılık ödüllendirileceklerdir.

Fahr'üd-devle'nin Selçuklu ordusu ile ilerleyişi üzerine, Mervanlı Mansur, yine Selçuklu vasali olan Musul ve Halep egemeni Ukayloğlu Müslim'den, Diyarbakır ve Cizre'yi vermek koşuluyla yardım ister. Müslim, bu kârlı işbirliğini kabul edip Arap savaşçılarıyla Amid'e (Diyarbakır kenti) gelir. Fahr'üd-devle, sağlam Amid kalesinin alınması çok güç olduğundan uzlaşma yolları arar, Müslim'in ordusuyla ülkesine dönmesine izin verir. Türkmenlerin bu amaçla biraz geri çekilmesini ister. Artuk Bey, geri çekilmeye yanaşmaz. Öteki Türkmen şefleri öfkelenirler:

— Biz uzak diyarlardan ganimet toplamaya gelmiştik. Oysa bunlar Araplarla barış yapıyorlar. Ganimet almadan boş elle mi geri döneceğiz?

Çubuk Bey çevresinde toplanan Türkmenler, atlarına binerler ve geceyarısı göçebe Arap askerlerinin çadırlarına saldırırlar. Kadınlarını, çocuklarını ve hayvanlarını tutsak alırlar. Toplanan ganimeti, Ebu'l-Ferec'e göre, pek ucuza Diyarbakır kapılarında satarlar. Büyük bir Arap beyi 10 dinara, orta halli bir bey 5 dinara, kadın ve erkekler ise birer ikişer dinara giderler. İyi Arap atları 5, develer 1 dinara, koyun ve merkepler birkaç dirheme elden çıkarılır. Baskın karşısında Mervanlı Mansur ve Müslim, Amid'e kapanırlar. Olay, Fahr'üd-devle ile Türkmenlerin büyük şefi Artuk'un arasını açar. Fahr'üd-devle, memlûk Altuntak'ı komutan atar. Fetihten umduğu payı alamayacağını gören Artuk, kuşattığı Müslim ile anlaşır. Belli mal ve para karşılığı kuşatmayı kaldıracağını ve ülkesine dönmesine izin vereceğini bildirir. Oysa Artuk ve Türkmenler, daha önce Fahr'üd-devle'nin bu yoldaki önerisine karşı çıkmışlardı. Fahr'üd-devle, Musul ve Halep egemeni Müslim'i yakalarsa, çok ün ve arazi kazanacağını söyleyerek Artuk'u kandırmaya çalışır, ama Müslim ile anlaşan Türkmen şefi savaşçılarını alıp Sincar'a çekilir. Böylece Melikşah'ın buyruklarına karşı gelmiş olur. Müslim, ülkesine döner ve Sincar'daki Artuk'a vaadettiği para ve eşyayı yollar. Fahr'üd-devle, Sultan'ın buyruklarına aykırı davranarak Mervanlı'ya yardım eden Müslim'in ve onunla gizlice anlaşıp çekilen Artuk'un cezalandırılmasını Melikşah'tan ister.

Melikşah, Ukayloğlu Müslim'in Musul, Elcezire ve Halep'i kapsayan ülkesini, Fahr'üd-devle'nin oğlu Amid'üd-devle'ye bağışlar. Baba Diyarbakır, oğul Musul ve Halep hükümdarı olacaktır. Oğula da baba gibi, Selçuklu askeri verilir. Memlûk komutan Aksun-

gur ve Humar Tegin Musul fethi için Amid'üd-devle'nin hizmetine girerler. Melikşah, Türkmen şefi Artuk'u ise o an için cezalandırmayı uygun bulmaz. Ona, Musul kuşatmasına katılmasını ve Amid'üd-devle'nin buyruklarına kesinlikle uymasını buyurur.

Bu sırada Artuk'un Türkmenlerinden yoksun kalan baba Fahr'üd-devle, Çubuk'un ve öteki şeflerin Türkmenleri, Mezyedoğlu'nun Arapları ve Selçuklu memlûk komutanlar ile, Mervanlı ülkesini ele geçirmeye uğraşır. Amid, Silvan ve öteki kent ve kaleleri kuşatır. Kalesi dışında Mardin kenti, Siirt ve Erzen düşer. Mervanlı Mansur, Melikşah'tan bağışlanmasını isterse de, kalelerinin sağlamlığına güvendiğinden Sultan'ın yalnızca Silvan ve Amid kentlerinin ona bırakılması önerisini kabule yanaşmaz. Oysa en sağlam kale Amid (Diyarbakır), iç karışıklıklar nedeniyle teslim olur. Amid'i Mervanlı vezirinin atadığı bir hıristiyan muhafız savunur. Mervanoğlu tarihçisine göre, kentin Ermeni, Rum ve Süryani'den oluşan hıristiyan halkı, evlerine tahıl yığmıştır. İslâm halk ise, tahılsız kalır. Açlığa katlanmak ya da hıristiyanlardan aşırı yüksek fiyatla tahıl almak gerekir. Açlık, kent içi savaşa ve müslümanların hıristiyan evlerine saldırıp tahılı yağmalamasına yol açar. Hıristiyan Amid muhafızı, yağmacıları cezalandırır. Müslüman halk, Mervanlı'ya sadakatten uzaklaşır ve başlarında Ebu'l-Hasan adlı bir köylü olduğu halde, Mayıs 1080'de kent kapılarını açar. Aktarlar çarşısında dükkân sâhibi bir hekim iken Mervanlı veziriliğine yükselen Ebu Sâlim ise, başkent Silvan'ı inatla savunur. Fahr'üd-devle, Silvan kuşatmasını Selçuklu komutanı Altuntak'a bırakarak buyruğundaki Sanduk, Dilmaçoğlu gibi Türkmen şefleriyle birlikte Doğuya ilerler, Bitlis ve Ahlat'ı Mervanlı'dan alır. Ahlat, Alparslan zamanı Selçuklu eline geçmişse de, Mervanoğulları'na bırakılmıştı. Bu kez, Cüheyroğlu'na geçer. Cüheyroğlu, Ahlat ve Van gölü

bölgesini, kendi vasali olarak Sanduk'a, Bitlis çevresini ise Dilmaçoğlu'na bırakır. Bu sırada Melikşah'ın huzuruna giden Mervanlı Mansur ise, Silvan ve Amid ile yetinmeye râzı olduğunu bildirir ve 60 bin altın karşılığında bir sultan kızıyla evlenmek ister. Mervanlı'nın önerileri, çok geç kaldığı söylenerek, geri çevrilir. Ne var ki, başkent Silvan kuşatması uzar. Kuşatmayı yöneten Selçuklu komutanı Altuntak, Silvan ileri gelenlerinden rüşvet alarak kuşatmayı gevşek tutar, kente dışarıdan yiyecek sokulmasına izin verir. Altuntak'ın birden ölümüyle, ele geçen mektuplar ve hediyelerden rüşvet olayı anlaşılır. Büyük komutanlardan Gevherâyin gelerek Silvan'ı 1085 Ağustosunda alır. Mervanlı hazinesi ele geçer. Hazineden önemli bir bölüm İsfahan'a Melikşah'a yollar, fakat Mervanoğulları tarihçisine göre, Cüheyroğulları hazineden değerli bir payı kendilerine ayırmayı unutmazlar. Türkmen şefi Çubuk, 300 atlı ile Silvan'a garnizon komutanı (şahne) atanır. Harput çevresi, Çubuk'a verilir. Mardin kalesi muhafızlığı ise kaleyi alan Moncuk Börü'nün, Cizre Çökürmüş'ün muhafızlığına bırakılır*. Böylece, Diyarbakır bölgesinde Türkmen şefleri ve Selçuklu memlûk şeflerinden vasalleri bulunan, ama kendisi de Melikşah'ın vasali olan bir Cüheyroğlu Devleti kurulur. Musul-Halep bölgesi ise, Melikşah buranın eski egemeni Ukayloğlu Müslim ile yeniden uzlaştığından, Cüheyroğlu Amid'üd-devle'den alınarak Müslim'e geri verilir. Ne var ki, iki yıl Diyarbakır bölgesi egemeni kalan Fahr'üd-devle, Mervanoğulları'ndan kalan serveti kendi elinde tutmaya çalışır. Hazinelerin bir bö-

* Kendi teslim olan kaleler eski sâhiplerine bırakılır. Örneğin Diyarbakır'ın Atak kasabası, Mervanlı soyundan eski sâhibinde kalır. Devletini yitiren Mervanlı hükümdarı Mansur'a ise, yılda 30 bin dinar gelir getiren Harbi kasabası bağışlanır. Siverek egemeni Ermeni Bogusak da din değiştirir ve Selçuklu vasali olarak Siverek'te kalır.

lümünü, Musul egemenliğini yitirmekle birlikte, Bağdad'da Halife vezirliği yapan oğlu Amid'üd-devle'ye yollar. Mervanoğulları tarihçisine göre, o, «bin kere bin» yâni 1 milyon altın toplar. Fahr'üd-devle'nin büyük servet yığdığı İsfahan'da öğrenilince, Melikşah, onu yanına çağırır. Fahr'üd-devle ilkin baş kaldırmayı düşünür. Silvan eşrafına sadakat yemini etririr. Fakat Melikşah'a direnmenin güçlüğünü görerek vazgeçer, zaman kazanmaya çalışır. Sonunda İsfahan'a giderse de, bağışlanmaz. Melikşah, Diyarbakır bölgesinin bir Selçuklu yüksek memuru eliyle doğrudan yönetilmesini ister. Ne var ki, eşraf, doğrudan yönetimden hoşnut kalmaz. Melikşah'ın katına, Amid unvanlı sivil yöneticinin görevden alınması için Erzen ve Silvan'dan eşraf kurulları gider. Özellikle Amid'in Erzen'deki temsilcisinin «halkın mallarına el koyduğundan» yakınılır. Cüheyroğulları'na eğilim gösteren eşrafın bu baskısı üzerine, Amid görevden alınır. Bu kez Diyarbakır bölgesi, Cüheyroğulları'ndan baba Fahr'üd-devle yerine oğul Amid'üd-devle'ye üç yıl için «bin kere bin» yâni 1 milyon altın karşılığında verilir. Bu anlaşma yapılınca, Melikşah ve Nizamülmülk, eşraf kurullarına yeni egemen Cüheyroğlu ile birlikte evlerine dönmelerini buyururlar. Hatta onlara 4 bini Silvan eşrafına ait olmak üzere 10 bin dirhem maaş bağlarlar. Uyanık Silvan delegasyonu toplantı yapar ve maaş yerine, şu gerekçeyle vergi bağışıklığı ister:

«Bu paradan bizim elimize hiçbir şey geçmeyecektir. Çünkü bunu yalnız ileri gelenler ve reisler alacaklardır, kimseye de başka birşey vermeyeceklerdir. En iyisi biz Sultan'dan, bizi belediye ve yabancılar vergisinden bağışlamasını isteyelim. Bu vergi kentin çevresindeki bahçelerden, bağlardan, çiftliklerden getirilen meyvalardan, sebzelerden, tahıl, kömür ve odundan alınmaktadır. Bu vergi, hem zenginlerden, hem de fakirlerden alınır, herkes ödemekle yükümlüdür»[18].

Uyanık Silvan eşrafı, bu kent vergilerinden kurtulur. Amid, Cizre gibi öteki bölge kentleri ise, vergiyi eskisi gibi öderler.

Cüheyroğulları, Melikşah döneminde, Diyarbakır bölgesi egemenleri olarak kalırlar. Amid'üd-devle, yeniden Halife veziri olursa da, onun adına oğulları ülkeyi yönetirler. Melikşah'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklarda, 30 bin dinar yıllık gelirli ufak bir kasabayla yetinmek zorunda kalan Mervanlı Mansur, ülkesini yeniden ele geçirmeye kalkışırsa da, Silvan halkı, eski egemeni istemez, vezirlikten yetişme Cüheyroğulları'nı yeğ tutarlar. Karışıklıklar sırasında Silvan'a Esedoğlu adlı bir şair fiilen egemen gözükür. Mervanoğlu tarihçisinin deyimiyle, «bir bölüm esnaf, gençler, câhiller, ayak takımı» şairin çevresinde toplanırlar. Şair onlarla birlikte kenti dolaşır, surları ve ülkeyi korur[19]. Şair, veziri olmak koşuluyla Silvan'ı Mervanlı Mansur'a teslim eder, ama onun ikinci saltanatı ancak beş ay sürer. Bölge, taht kavgası veren Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un eline geçer. Böylece Cüheyroğulları saltanatı sona erer. Fakat bu, Melikşah'ın Diyarbakır bölgesinde Kürt Mervanoğulları yerine, Arap Cüheyroğulları soyunu geçiren bir vasal devlet kurmakla yetindiği gerçeğini değiştirmez.

TÜRKMENLERİN SURİYE'Yİ FETHİ

Selçukluların vasal devletler yoluyla genişleme politikasında ilk değişiklik, Suriye fethi dolayısiyle görülür. Değişiklik, bilinçli bir politikadan çok, olayların akışıyla meydana gelmişe benzer. Olayların akışı, Türkmen yayılışının koşullarını da aydınlatır. Daha önce de belirtildiği üzere, Suriye'de özerk Türkmen toplulukları vardır. Hanoğlu'nun Türkmenlerinden sonra, Erbasgan'la Bizans'a giden «nâvekiyye» Türkmenleri 1070 yılında Suriye bölgesine dönerler.

Kızlı, Atsız ve Şöklü gibi Türkmen beyleri, bunların şefleridir. Kızlı, Mısır'daki Fatımî Halifesi'nin Akka Vâlisi Ermeni kökenli Cemalî'nin hizmetine girer. Cemalî'nin isteği ile, Suriye'de yağmacılık yapan Arapları kovar. O ölünce, nâvekiyye Türkmenlerinin başına Harizmli Atsız* geçer. Başka yerlerdeki Türkmenler, yağma seferleriyle yetinirken, nâvekiyye'ler, kentleri ele geçirip kentli ve köylüyü vergiye bağlamaya yönelirler. Örneğin yerlilerden çiftçiler toplayarak göçebe Araplar yüzünden kullanılmaz duruma gelen Remle'deki toprakları işletirler. Satılan zeytin ürününden 300 bin dinar elde eden çiftçiler, koruyucuları nâvekiyye'lere 30 bin dinar verirler. Atsız, Türkmenleriyle, Güney Suriye'de Fatımî Devleti'nin denetimindeki kentleri ele geçirmeye çalışır. Filistin limanı Askalan ve Yafa dışında, Remle, Kudüs vb.'yi alır. Hıristiyan halka iyi davranır. Kopt denilen hıristiyan Mısırlı tarihçiler, Atsız yönetiminin Haçlıların yönetiminden çok daha iyi olduğunu yazarlar[20] Atsız, birkaç kez Şam'ı kuşatırsa da, alamaz. Mısır Fatımî Halifeliği, Atsız'a karşı Türkmenlerden yararlanmak ister. Nâvekiyye şeflerinden Şöklü, Atsız ile bozuşarak Fatımî ile anlaşır. Kuvvetini yetersiz gören Şöklü, daha Kuzeyde Orta Toroslarda dolaşan Kutalmışoğulları'na başvurur. Bilindiği üzere, Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Tuğrul Bey ve Alparslan'a karşı taht mücadelesine girişir. Kutalmış, 1064 yılında Alparslan'a karşı mücadelede ölür. Alparslan'ın Kutalmış'ın oğullarını da öldürtmek istediği, Nizamülmülk'ün bu niyetinden Sultan'ı vazgeçirdiği kaynaklarda yazılır. Yine bu kaynaklara göre, Selçuklu

* Prof. Ali Sevim, Atsız'ın Selçuklu soyunun içinden çıktığı Kınık boyundan olduğunu ileri sürer (VI. Türk Tarih Kongresi, s. 1891). Fakat bu daha çok. İbnü'l-Ezrak'da geçen Kafkas dağları anlamına Cebel-ü Kabk'ın, Ciyl-ü Kınık, yâni Kınık boyu okunuşundan ileri gelmişe benzer ve nâvekiyye sorununa bir aydınlık getirmez.

soyundan bu prenslerin bir olay çıkarmasından çekinildiğinden, «ya gâza yaparak hizmette kalmaları, ya da şehit düşerek bu yoldan ortadan kaldırılmaları» için Bizans sınırlarına sürülmeleri kararlaştırılır. Bu iddianın doğruluk derecesi bilinemezse de, Kutalmışoğulları 1074'e doğru, kendi Türkmenleriyle birlikte Suriye Kuzeyinde görünürler, sönük ve sıkıntılı bir yaşam sürerler*. İşte Atsız ile bozuşan nâvekiyye şefi, bir mektupla, Kutalmışoğulları'nı Güney Suriye'ye yanına çağırır. İddiaya göre, mektup şöyle der:

«— Sizler hükümdar soyundansınız. Atsız, hükümdar soyundan değil. Onun boyunduruğunda olmaya râzı değiliz».

Kutalmışoğulları bu dâvete uyarlar. Şöklü ile birleşerek Filistin'de Taberiye'ye giderler, «Yedi İmam»cı Mısır Halifesi'ne itaat bildirirler. Selçuklu sultanları sünnî islâmın şampiyonluğunu yaparken, Kutalmışoğulları da şiîliğin hizmetine girerler. Ne var ki, Atsız ile yapılan savaşta Şöklü ve oğlu ölür. Kutalmışoğulları'ndan iki kardeş ve amcalarının oğlu tutsak düşer. Aslında bağımsız bir Türkmen şefi olan ve kendi adına fetihlerde bulunan Atsız, tutsak Kutalmışoğulları'nı kudretli Sultan Melikşah'ın yanına İran'a yollar. Kutalmışoğulları'ndan Süleyman ve Mansur, bu akıbetten kurtulurlar. Süleyman, aynı yıl Selçuklu vasali Mirdasoğulları'nın elindeki Halep'i kuşatır. «Sultan'ın vekiliyim» diyen Mirdasoğlu, para ve eşya vererek kuşatmayı kaldırır. Süleyman, daha sonra Antakya önlerinde görülür. Kentin Bi-

* Selçuklu tarihçilerimizin çoğu, Kutalmışoğullarını Sultan'ın Anadolu'da saltanat kurmakla görevlendirdiğini yazarlar. Süryanî tarihçisi Michel de, Kappodokya ve Pontus'u fetheden Kutalmış oğlu Süleyman'a Anadolu'da saltanat yetkisi tanındığını belirtir. Prof. Osman Turan, olayların akışının doğrulamadığı bu görüşe haklı olarak karşı çıkar (İslâm Ansiklopedisi, Süleyman Şah maddesi). «Kutalmışoğulları isyan hâlinde kaçarak Anadolu'ya sığındılar» biçimindeki çağdaş Bizans tarihçilerinin ve Ebu'l-Ferec'in görüşü, gerçeğe daha uygun düşer.

zans vâlisi ile, bölgeyi akınlardan korumak üzere 20 bin dinara anlaşır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman, biraz sonra İznik bölgesinde ortaya çıkar ve taht kavgalarından yararlanarak Bizans İmparatoru'nun dostu olur. Melikşah, komutanı Porsuk'u yollayıp Kutalmışoğulları'ndan Mansur'u öldürtmeyi başarırsa da, Süleyman tek başına güçlü kalır. Fakat Anadolu'daki öteki Türkmen şeflerinden Afşin, Sandak, Dilmaçoğlu, Tutüoğlu vb. Süleyman'ın buyruğuna girmezler, 1076 yılında Halep bölgesine çekilirler.

Kudüs egemeni Atsız, aynı yıl üçüncü kez Şam'ı kuşatır. Şam, 1075 yazından beri ayaklanan kent halkının elindedir. Kentte kıtlık vardır. Dışarıdan yardım alamayan Şam, aman dileyerek Atsız'a teslim olur. Hutbe, şiî halife yerine, Abbasî Halifesi adına okunur. Bol yiyecek getirten Atsız, kent halkının beğenisini kazanır. Bundan sonra Atsız, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın başaramadıkları Mısır'ın fethi işine yönelir. Kıyıyı izleyip Rif'e varan Türkmen şefi, burada elli gün kadar bekler. Seferi durdurmak için çok para ister. Mısır ordusunun başına getirilen Ermeni kökenli Cemalî, 100 bin dinar vaadiyle zaman kazanmaya çalışır. Atsız, sonunda Kahire'ye doğru ilerler. Ne var ki, ordusundan ayrılmalar olur. Öldürdüğü Türkmen Şöklü'nün Mısır'a sığınan bir oğlu, Atsız'ın bâzı savaşçılarını kazanır. Kahire yakınındaki savaşta Atsız yenilir ve az bir kuvvetle kaçar. Dönüşte yönetimi altındaki Gazze, Remle gibi kentler, efendilerine kötü davranır, askerlerine saldırırlar. Atsız, 1077 başlarında az bir kuvvetle Şam'a varır. Yalnız Şam, onu iyi karşılar. O da Şam halkına bir yıl için vergi bağışıklığı tanır. Anadolu'dan akan Türkmenlerle yeni bir ordu düzenleyerek, Şam'ı korumasız bırakmak pahasına, kaçışı sırasında ona kötü davranan ve yeniden şiî hutbe okutan Filistin kentlerine karşı öç seferlerine girişir. Hazinesini yağmalayan

ve Türkleri dağıtan Kudüs halkını ve öteki kentleri cezalandırır. Yeniden Mısır üzerine yürümek için kuvvet topladığını Halife'ye bildirir. Fakat aslında kuvvetleri dağılmış ve azalmış görünür. Hücumlara açık kalan Şam halkı dağılır. Kaynaklara göre, cezalandırma seferlerinden yeniden Şam'a döndüğünde kentin 240 fırınından yalnız ikisini açık bulur. Cemali'nin yönetiminde toparlanan Mısır ordusu ise, Filistin'in önemli kalelerini geri alır ve Şam'ı kuşatır «Melik'ül-Muazzam» lâkaplı Atsız, güç durumdadır.

SURİYE SELÇUKLU DEVLETİ

Bu sırada (1077-1078) Melikşah, Kuzey Azerbeycan'da oturan kardeşi Tutuş'a Suriye, Mısır ve hatta Magrib'i verir. Tutuş, buraları fethederek, Melikşah'a bağımlı olarak devletini kuracaktır. Ne var ki, Atsız da aynı dâvâ peşindedir. İki askerî şef arasında çatışma, kaçınılmazdır.

Melikşah, Anadolu'daki Süleyman Şah'ın buyruğuna girmeyip geri dönen Afşin, Sandak, Dilmaçoğlu gibi Türkmen şeflerine Tutuş'un hizmetine girme buyruğu verir. Tutuş, Arap Kilâboğulları'ndan da asker toplar ve Kuzey Suriye'ye gelir. Halep bölgesinde Alparslan zamanı Selçuklu vasalliğini kabul eden Arap Mirdasoğulları vardır. Tutuş, 1068 yılında Bizans'ın aldığı, fakat daha sonra Mirdasoğulları'na geçen önemli Menbiç kalesini alır, Halep'i kuşatır. Halep'i Mirdasoğulları'yla birlikte, bağımsız Türkmen şeflerinden Ahmet Şah savunur. Ahmet Şah, 1075'-ten beri Suriye'de akınlar yapan bir Türkmen lideridir. İlkin Kefertab ve Oront (Asi nehri bölgesi) egemeni bir Arap emirinin, daha sonra da Mirdasoğulları'ndan Sâbık'ın hizmetine girer. Dilmaçoğlu ile ittifak yapıp Sâbık'ın Halep'i ele geçirme iddiasındaki kardeşini yener. Müttefiki Dilmaçoğlu tarafından öldürülmesinden az önce de, Tutuş'a karşı

Halep'i savunur. Tutuş, Halep'i alamaz. Bunda Ahmet Şah'ın direnişi kadar, Halep'e göz diken Musul egemeni Ukayloğlu Müslim'in entrikaları rol oynar. Ukayloğulları, Selçuklu ailesinden kız almış, güvenilir bir vasaldir. Amcası Kavurd ile yaptığı taht savaşında Melikşah, Müslim'in Kürt ve Arap savaşçıları sâyesinde başarı sağlar. İşte bu gözde vasal, Tutuş Halep'i kuşattığında, entrika çevirerek ve kente gizlice erzak yollayarak Melikşah'ın görevlendirdiği kardeşinin Halep'i almasını engeller. Tutuş, Müslim'i Melikşah'a şikâyet ederse de, bir etkisi olmaz.

Tutuş, Güney Suriye'de Atsız egemen bulunduğundan, Halep'i alamayınca, çâresiz Diyarbakır bölgesine kışlamaya gider. Ertesi yıl, Kuzey Suriye'ye döner. Bâzı kaleleri aldıktan sonra Halep'i yeniden kuşatır. Fakat bu kez de başarılı olamaz. O sırada Mısır ordusu tarafından Şam'da ikinci kez kuşatılan Atsız, çâresizlik içinde Tutuş'a başvurur. Hükümdarlık iddiasından vazgeçip Tutuş'un buyruğuna girmeyi kabul eder. Ne var ki, Halep'ten Şam'a yürüyen Tutuş'un ilk işi, rakip gördüğü Atsız'ı yayının kirişi ile boğdurmak olur. Böylece Tutuş, 1079 yılında Atsız'ın yerine Güney Suriye'ye sâhiplenir ve Kudüs'ü de alarak Suriye Selçuklu Devleti'ni kurar.

Kuzey Suriye'de ise, Melikşah'ın desteğiyle, Müslim genişler. Müslim, 1080 Mayısında Melikşah'ın onayıyla, Halep'i ele geçirerek Mirdasoğulları egemenliğine son verir. Ayrıca Tutuş'un elindeki Halep çevresi kalelerini teker teker alır, Tutuş'un adamlarını buralardan kovar. Nusaybin merkezli Diyar Rabia ve Harran merkezli Diyar Muzar bölgelerinden sonra Halep bölgesini de ele geçiren Musul egemeni Müslim, güçlü bir vasal devlet kurar. Tutuş'un Güney Suriye Devleti'nin Selçuklu Devleti ile arasına girer ve bağlantısını keser. Müslim, Bizans komutanı iken, Malazgirt yenilgisinden sonra Harput'tan Kilikya'ya değin uzanan, Malatya, Urfa, Maraş, Göksun, Tar-

sus ve Antakya'yı kapsayan büyük bir beylik kuran Ermeni Filaretos ile mücadeleye girişir. Antakya'daki Filaretos'u 30 bin altın yıllık vergiye bağlar. Antakya'yı kentteki bir hizbin dâvetiyle almaya giderse de, başarılı olamaz. Ama Halep bölgesindeki kalelerde oturan Türkmenleri cezalandırdıktan sonra, Şeyzer ve Humus bölgesindeki yöresel Arap emirlerini itaate alır. Bu emirlerden bâzıları Tutuş'a başvururlar. Onu Halep üzerine yürümeye teşvik ederler. Ne var ki, Halep üzerine ilerleyen Tutuş'a Sultan Melikşah karşı çıkar, bir mektupla onu Şam'a dönmeye zorlar. Melikşah'ın müdahalesi, Sultan'ın kardeşi Tutuş'tan çok, vasali Müslim'e güven duyduğunu gösterir.

Şam'a dönen Tutuş, Fatımîlerden Baalbek'i alır ve Suriye kıyılarında akınlar yapar. Müslim, Şam üzerine yürür. Yürüyüşü haber alan Tutuş, acele Şam'a döner. Müslim, Şam'ı kuşatır. Selçuklu gözdesi Müslim'in Şam kuşatması sırasında, Selçuklu düşmanı Fatımî Halifesi'nden yardımcı kuvvet istediği belirtilir. Kuşatma uzar ve Mısır yardımı gelmez. Harran halkı, kent kadısı liderliğinde Müslim'e karşı 1083 Haziranında ayaklanır. Harranlılar, Türkmen beyi Çubuk'u çağırırlar. Müslim acele dönerek Harran'ı kuşatır. Dâvet üzerine Harput'tan kenti almaya gelen Türkmen şefi Çubuk'u geri püskürtür ve Harran'ı yeniden ele geçirir. Ayrıca Ermenilerin elindeki Sumeysat'ı (Samsat) zapteder. Melikşah'ın bu çok bağımsız vasaline karşı bir tepkisi gözükmez, İşler, ancak Melikşah'ın Diyarbakır bölgesi egemeni Mervanoğulları yerine, Selçuklu askerlerinin desteğiyle Arap Cüheyroğulları'nı geçirmeye girişmesi üzerine değişir. Müslim, Amid (Diyarbakır) ve Cizre'nin kendisine verilmesine karşılık Mervanoğlu'nun yardımına gider. Böylece Selçuklu ordusuyla çatışmayı göze alır. Amid'de kuşatılan Müslim, Selçuklu askerinin elinden, Türkmen şefi Artuk Bey'e rüşvet

vererek kurtulur. Fakat bu tutumu, gözden düşmesine yol açar. Melikşah, Müslim'in ülkesini Cüheyroğlu Amid'üd-devle'ye verir. Musul, Melikşah'a teslim olur. Melikşah, Musul'u direnişsiz bırakan Müslim'i bağışlar ve onu huzura çağırır. Halep'ten sağladığı büyük armağanlarla Musul'a gelen Müslim, değerli atı Beşşar'ı da Sultan'a sunar ve yeniden ülkesine kavuşur. Melikşah, kardeşi Tekiş'in Horasan'daki ayaklanmasını bastırmak için acele Musul'dan ayrılır. Bu Horasan seferine Müslim'den rüşvet alıp onu Amid kuşatmasından kurtardı diye gözden düşen Artuk Bey de katılır. Artuk, Oğuzların Döğer ya da Kayı boyundan önemli bir Türkmen şefidir. Etrafına pek çok Türkmen toplamayı başarır. Malazgirt yengisinden sonraki Anadolu seferlerinde ön planda rol oynar. Bizans taht mücadelelerine karışır. Melikşah'ın amcası Kavurd ile mücadelesi sırasında Anadolu'dan döner. Ona hizmetine karşılık Basra Körfezi Kuzeydoğusunda, Luristan'da Hulvan bölgesi verilir. Artuk, 1076-1077 yıllarında Lahsa ve Bahreyn bölgesinde eşitlikçi bir islâm topluluğu kuran Karmati'ler üzerine sefere yollanır. Halife'ye düşman olan Karmati'leri cezalandırdığından, dönüşte Halife ona teşekkür eder, altın eyerli bir at ve hil'atler verir.

Önemli bir Türkmen kitlesini denetimi altında tuttuğu için, seferlerde sık sık Artuk'un yardımı araştırılır. Nitekim Mervanoğlu Devleti'ne karşı seferde, Ukayloğulları'na karşı Musul kuşatmasında ve Horasan'da Tekiş ayaklanmasında Artuk'un Türkmenlerinden yararlanılır. Fakat Artuk, hakettiği ölçüde ödüllendirilmediği kanısındadır. Tekiş'in cezalandırılmasında önemli rol oynadığı halde, yeni bir kale ve eyalet Artuk'a verilmez. O Hulvan'a çekilir. Oradan ona az çok bağlı Türkmen beylerine haberler yollar ve kendi etrafında toplanmaya çağırır. Toplantıya dâvet, bozkır geleneklerine göre yapılsa gerektir. Zira çok daha sonra bile Artuk'un oğulları, kendilerine

bağlı Türkmen topluluklarını ok yollayarak dâvet ederler.

Türkmenlerini toparlayan Artuk, Büyük Sultan Melikşah'ın özel mülkü olan bir çiftliği yağmalamaktan çekinmez. Yağmadan sonra maiyetindeki Türkmenlerle Elcezire'ye yürür ve Habur ırmağı kıyısında karargâh kurar. Birazdan göreceğimiz üzere, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah da bu sırada Antakya bölgesindedir ve Kuzey Suriye ve Musul egemeni Müslim ile çatışma hâlindedir. Müslim, Süleyman Şah'ın saldırısına karşı, kendisini Diyarbakır kuşatmasından kurtaran eski dostu Artuk ile ittifak yapar. Bu anlaşmadan sonra Müslim ve Artuk, Şam'da devlet kuran Tutuş'u da ittifaklarına almayı kararlaştırırlar. Planlarına göre, Bağdad Halifesi ve Melikşah ile ilişkilerini koparacaklar, Tutuş'u «Büyük Sultan» ilân edecekler ve Mısır'daki şiî halifesine bağlanacaklardır[21]. İki müttefik, bu amaçla Tutuş'a başvururlar.

Tehlikeyi sezen Melikşah, Artuk'un gönlünü kazanmaya çalışır. Ona soylu iki kişi ile hil'at, at ve 5 bin dinar yollar. Artuk, Sultan'ın armağanlarını geri çevirir:

— Siz Sultan'ın hizmetinde bulunan bir takım düşmanlarımsınız ve siz, Sultan'ın bana karşı yakınlık göstermesine izin vermezsiniz.

Artuk, Mervanoğlu ülkesinin fethinde takıştığı Cüheyroğlu'nun elindeki Diyarbakır bölgesinin fethine hazırlanır. İki Irak ile, Azerbeycan ve Anadolu'da yayılmış Türkmen oymakları içinde hatırını sayan beylere haber yollar, onları yaylak ve kışlaklarını bırakarak Elcezire ve Suriye'ye göçe çağırır. Tehlikeyi gören Cüheyroğlu Fahr'üd-devle, Artuk'un âni bir baskınından korktuğundan Diyarbakır'ın iyi berkitilmiş surlarının gerisine çekilir ve savunmaya hazırlanır. Cüheyroğlu, Artuk'un uğraşlarını ayrıntılarıyla Melikşah'a duyurur. Büyük Sultan, bölgedeki

memlûk kökenli büyük komutanlarına Artuk'u yola getirmelerini buyurur. Gevherâyan, Anuş Tegin ve Karategin, itaatini açıkça bildirmesini Artuk'tan isterler. Eğer âsi ise, üzerine yürüyeceklerini, Sultan'a bağlı ise askeriyle birlikte kendilerine katılmasını söylerler. Melikşah'ın komutanları, ayrıca, Artuk'un buyruğundaki Türkmen beylerine haber yollarlar. Onların âsi Artuk Bey'den ayrılmalarını ve Büyük Sultan'a itaat etmelerini hatırlatırlar. Bu kuvvet gösterisi etkili olur ve pek çok Türkmen beyi Artuk'tan ayrılır. Melikşah'ın komutanlarıyla başedemeyeceğini gören Artuk, Büyük Sultan'a bağlılığını bildirir ve olan biteni Cüheyroğlu'nun Melikşah katındaki kışkırtmalarına bağlar. Ne var ki, cezalandırılacağı korkusuyla Melikşah'ın huzuruna varmaya yanaşmaz. Büyük Sultan'a bağımlı ülkelerin fethine girişen âsi Kutalmışoğlu Süleyman'ı cezalandırmak için Halep bölgesine gideceğini bahane eder. Artuk, Elcezire üzerinden Suriye'ye iner ve kardeşi Melikşah'a karşı isyana niyetlenen Tutuş'un hizmetine girer. Tutuş, ona Kudüs bölgesini verir.

SÜLEYMAN ŞAH'IN İNTİHARI

İşte bu sırada Süleyman Şah, Kuzey Suriye'de genişlemeye girişir. Anadolu Selçuklu Devleti'ni kuran Süleyman, 1081 yılında Bizans ile ittifak anlaşması yaptıktan sonra, Bizans'a ait iken İmparator'un düşmanı Ermeni Filaretoş'un eline geçen Kilikya ve Antakya'nın fethine yönelir.

O tarihlerde Bizans kaynakları, Süleyman'dan «sultan» unvanıyla söz ederler. Bu unvanın Bağdad Halifesi ya da Melikşah tarafından verildiği ileri sürülürse de, bunun sonradan yakıştırma olduğu açıktır. O tarihlerde Bizans ile yakın dost olan ve Norman istilâsına karşı Trakya'ya Türkmen askeri yollayan Süleyman'a «sultan» unvanı verebilecek du-

rumda ancak İmparator vardır. Öyle görünür ki, Süleyman'ın kendisi ya da çevresi, «sultan» unvanını kullanmayı uygun bulur*.

Süleyman'ın Bizans ile yaptığı ittifak anlaşmasının içeriği belli değildir. Cahen, İmparator'un Süleyman'a fiilen Orta ve Doğu Anadolu'yu bırakmış olabileceğini düşünür. Bu bölgede, örneğin Filaretos gibi İmparator'un düşmanı olan egemenler vardır. İmparator, Süleyman'ı düşmanlarının üzerine yönelterek aynı zamanda Boğazlar'ı tehdit eden yakın bir tehlikeden kurtulmayı, böylece bir taşla iki kuş vurmayı amaçlamış olabilir. Bu konuda kesin birşey söylenemezse de, Bizans'ın müttefiki Süleyman, Bizans'ın düşmanı Filaretos'un ülkesine yürür. Filaretos ise, Melikşah ile yakınlık kurar. Melikşah'ın vasali Müslim'e yılda 30 bin dinar ödeyerek islâmın desteğini kazanmaya çalışır.

Süleyman, 1082 yılında Tarsus'u ve daha sonra Adana, Misis, Anazarba vb. olmak üzere bütün Kilikya'yı Melikşah destekli Filaretos'tan alır**. Trablusşam

---

* Bizans kaynakları, Süleyman'ı İmparator'un bir tür vasali gibi gösterirler. O, böylece sultanlığını ilân eder. Tarihçilerimiz bu iddiayı kabul etmezler.

** Urfalı Mateos, Urfa bölgesi dışında tüm Kilikya'nın Türkmen akınlarıyla perişan olduğunu, şiddetli bir kıtlıkla karşılaştığını, Süleyman'ın gelişinden önce, 1080 yılı olaylarında yazar: «Türkler bütün memlekete yayılmış olup hiçbir bölgede barış ve âsayiş kalmamıştı ve her hıristiyan evi kılıç ve tutsaklık altına düşmüştü. Toprak işlenemedi ve ekmek azaldı. Çalışkan çiftçiler kılıç ve tutsaklıkla telef edildiler, kıtlık bütün memlekete yayıldı. Birçok eyaletler ıssız hâle geldi. Urfa ile çevresinden başka hiçbir yerde insanlar ne ekmek, ne de rahat edebilecek bir yer bulabiliyorlardı. Antakya, Tarsus'a kadar Kilikya'da, Maraş'ta, Dulûk'da (Antep yakını) ve bu yerlerin bütün çevresinde insanlar rahat yüzü görmüyorlardı.... Bundan dolayı binlerce ve onbinlerce insan, oralardan kaçarak buralara (Urfa bölgesi) geliyorlardı.... Ünlü insanlar, soylular ve kibar kadınlar, dolaşıp dileniyorlardı. Bütün bunları gözlerimizle gördük» (Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 136).

şiî egemeninden, şiî kadı ve hatip ister. Böylece Abbasî Halifesi'ne ve Melikşah'a karşıt tutumunu belirtir. Kilikya'da iken Süleyman'a, kentteki hiziplerden Antakya'yı teslim alması için dâvet gelir. Antakya'da Bizans'ın dinsel inancını benimsemiş Süryaniler ile Ermeniler arasında geçimsizlik vardır. Ermeni Filaretos da, Bizans inancında olduğundan Ermenilerce sevilmez. Ayrıca Filaretos, Antakya soylularının servetlerini alıp askerlerine dağıttığından nefret kazanır. Hatta Filaretos'un Urfa Vâlisi olan oğlu Barsam bile, hapsedildi diye babasına karşıdır. İddiaya göre, Barsam hapisten kaçar. İznik'e giderek Süleyman'ı dâvet eder. Filaretos'un Antakya «şahne»si atadığı müslüman İsmail de Barsam ile işbirliği hâlindedir. Süleyman, Filaretos'un bulunmadığı bir sırada Antakya önlerine gelir. Savaşmadan kente girer. Kale biraz direnirse de, teslim olur. Antakya'nın ünlü St. Peter katedralini cami yapan Süleyman, halka iyi davranır. Bizans kilisesinin daha önce ortodoks olmayanlara vermeye yanaşmadığı iki kiliseyi vererek bir bölüm halkın desteğini kazanır. Ebu'l-Ferec, Süleyman'ın bu tutumunu şu sözlerle över:

«Türklerin hıristiyan evlerine girmelerini ve hıristiyan kızlarını nikâhla dahi almalarını yasakladı. Antakya'da ellerine geçen yağma eşyasından birşeyi dışarıya göndermeyerek, ucuz fiyatla da olsa kent içinde satacaklardı. Halk hoşnut oldu»[22].

Süleyman Şah, Antakya'dan sonra, oraya bağlı Ayıntâb, Artah, İskenderun, Süveydiye vb. gibi kent ve kaleleri ele geçirir. Bâzı islâm kaynakları, Antakya fâtihinin fetih müjdesini Melikşah'a duyurduğunu, ona böylece yakınlaşmak istediğini ve Büyük Sultan'ın haberden büyük hoşnutluk duyduğunu yazarlar. Fakat olayların gelişmesi, bu iddiaya uygun düşmez. İlk çatışma, Süleyman ile komşusu Halep egemeni Müslim arasında çıkar. Müslim, Filateros gibi Süleyman'ı da Antakya'nın Bizans Vâlisi sayar

ve ondan «Bizans'ın ödediği 30 bin dinarı, Bizans Vâlisi olması nedeniyle» ister. Süleyman, islâm olduğunu, Sultan'ın vasali bulunduğunu, bu nedenle ondan haraç (cizye) istenemiyeceğini ileri sürer. Ama ilginçtir ki, Bizans eyalet sınırlarına uygun biçimde tanımlanmış bölgenin yöneticisi olduğunu söyler ve Müslim'den Halep halkının son zamanlarda ele geçirdiği eski Bizans eyaleti sınırları içinde kalan kaleleri geri vermesini ister. Böylece Süleyman, Bizans İmparatorluğu temsilcisi, ya da en azından mirasçısı gibi davranır.

Müslim, Süleyman'a karşı savaş hazırlığına girişir, akıncılarına Antakya çevrelerini yağmalatır. Süleyman da Halep çevrelerini yağmalar. Müslim, Harput çevresi Türkmenlerinden ve onların lideri Çubuk Bey'den destek alır. Müslim ve Çubuk'un Türkmenleri, Antakya'yı ele geçirmek üzere yola çıkarlar. Türkmen kuvvetlerinin bir bölümünün Süleyman safına geçmesi nedeniyle, Müslim yenilir. Kaçmaya çalışırken 1085 Haziranında yakalanıp öldürülür. Süleyman, Halep'i kuşatır, bir ay süren kuşatma sonuçsuz kalırsa da, 1086 ilkbaharında Süleyman yeniden Halep önlerine gelir ve kentin teslimini ister. Halep, para yollayarak Süleyman'ı oyalamaya çalışır. Kentin teslimi için Büyük Sultan'ın izni gerektiğini, bu nedenle biraz beklemesini söyler. Gerçekte Sultan uzakta, Şam egemeni Tutuş yakında olduğundan, sıkışık durumdaki Halep, Tutuş'u dâvet eder. Tutuş, hizmetindeki Artuk ile birlikte Halep üzerine yürür. Yapılan savaşta, Artuk'un çabalarıyla Süleyman Şah'ın kuvvetleri dağılır. Tek başına kalan Anadolu Selçuklu Devleti kurucusu, intihar eder (5 Haziran 1086).

MELİKŞAH, AKDENİZ KIYISINDA

Yıkıcı, yıpratıcı savaşlar sonucunda islâm olsun, hıristiyan olsun, bölge halkı, barışın yeniden kurul-

masından yanadır. Bunu en iyi gerçekleştirebilecek kişi, Büyük Sultan Melikşah'tır. Melikşah, hiçbir savaşa gerek kalmadan, Suriye'deki Süleyman Şah, Filaretos ve Müslim'in mirasını olgun bir meyva gibi dalından koparabilecek durumdadır.

Süleyman Şah'ı yenen Tutuş, Halep'e girmek ister. Onu Halep'e dâvet eden kent egemeni direnir. Kenti vermek üzere Melkişah'ı dâvet eder. Büyük Sultan'ın ordusuyla Halp'e doğru ilerlediğini duyan Tutuş, Halep kuşatmasını acele kaldırarak Şam'a döner. Melikşah'tan öfke ve tehdit dolu sert bir mektup alan Tutuş'un Sultan'ın gücü karşısında Şam'da tutunmaya çalışmaktan başka yapabileceği birşey yoktur. Melikşah'ın Suriye seferi, Prof. Kafesoğlu'nun deyişiyle, «bir çeşit yurt gezisi»ni andırır. Eylül 1086'da İsfahan'dan yola çıkan Melikşah, Musul'a gelir. Oradan Harran'a geçer ve kenti teslim alır. Harran, Rabbe, Suruç ve Habur bölgesini, Süleyman Şah'ın öldürdüğü Müslim'in oğluna bağışlar. Onu kızkardeşi Zeliha Hatun ile evlendirir. Ermeni Filaretos, islâmlığı kabul edip sünnet olarak Urfa, Maraş, Malatya bölgesini kurtarmak ister. Fakat kent halkları tarafından tutulmadığı anlaşılan Filaretos'a, Melikşah'ın vasali olarak yalnız Maraş verilir. Malatya ve Urfa ise, hıristiyan yöneticilerinin elinde bırakılır. Melikşah ilerleyerek Halep'e gelir ve teslim alır. Oradan Antakya'ya gider. Süleyman Şah'ın veziri Hasan, kenti Süleyman Şah'ın oğlu Kılıçarslan ile birlikte Melikşah'a teslim eder. Vezir Hasan'ın Kılıçarslan'ı alıp İznik'e çekilme olanağı vardır. Böylece Anadolu Selçuklu Devleti, kesintisiz varlığını sürdürebilecektir. Vezir, Kılıçarslan'ı Melikşah'a rehin vermekle Anadolu Selçuklu Devleti'nin geleceğini tehlikeye atmış olur. Kılıçarslan, ancak Melikşah'ın ölümünden sonra kaçarak Anadolu'ya dönebilir.

Antakya'yı alan Melikşah, kentin Güneydoğusunda Sûveydiye denilen yerde Akdeniz'e ulaşır. Melikşah, Urfalı Mateos'a göre, atını «okyanusun suları» içine sürer. Kılıcını çekip üç kez denize daldırır. «İşte Allah, İran Denizi'nden bu denize kadar olan yerleri benim elime vermiştir» der. Uşaklarına denizden kum almalarını buyurur. Bu kumu, babası Alparslan'ın mezarına serecektir.

Karadeniz ve Akdeniz'i görünce, Melikşah'ın bir deniz sevincine kapılması, Büyük Selçuklu Devleti'nin denizci bir devlet olmasına yetmez. Her iki deniz de kısa bir süre sonra hıristiyanlara kaptırılır. Akdeniz ve Karadeniz, İtalyan denizcilerin egemenliğine geçer ve Büyük Selçuklu Devleti, denizlerden uzak bir karacı devlet olarak kalır. Çağdaş haçlı tarihçilerinden Tyre, büyük bir sezişle bu gerçeğe parmak basar: «Eğer Melikşah'ın bir deniz gücü olsaydı, hiç kuşkusuz Istanbul'u alabilirdi» der. Mısırlıların Selçuklulardan daha çok denize yönelik olduğunu şu sözlerle belirtir:

«Selçukluların donanması yok. 1089'da Mısırlılar sâhil kentlerini Türklerden almışlar. Türkler, Kudüs ötesini karadan aldıkları halde, limanlar Mısırlılarda»[23].

Antakya'da Akdeniz'e ulaşan Melikşah, daha önceki boğuşmalar nedeniyle, yöresel egemenler ortadan silindiği ya da zayıfladığı için, ele geçirdiği bölgeleri bu kez sadakatine güvendiği komutanlarına paylaştırır. Haçlılara karşı başarılı savaşlarıyla tanınan Nurettin'in dedesi ve Zengi'nin babası olan memlûk komutan Aksungur'a Halep, Hama, Membiç ve Lâzkiye eyaletini verir. Komutan Yağısayan, Antakya bölgesi egemeni olur, 1087'de Urfa'yı teslim alan Bozan'a bu eyalet verilir.

Melikşah'ın komutanlarını eyalet yöneticisi ataması, iç işlerinde özerk vasal sülâleler sisteminden vazgeçilmeye başlandığı izlenimini verir. Prof. Köymen, bir merkeziyetçiliğe yönelişten söz eder. Oysa bu komutanlar da, vasal sülâlelerden pek farklı durumda değildirler ve görünüşe göre, eyaletlerini oğullarına geçirmek üzere alırlar ve geniş bir özerklikten yararlanırlar. Hatta Melikşah'ın ölümünden sonra, bu eyaletler, fiilen bağımsız hükümetler durumuna gelirler.

III — SELÇUKLU TOPLUMSAL DÜZENİ

«ÜNİTER» DEVLET KURMA ÇABALARI

Geniş bir imparatorlukta, özellikle sınırlara yakın sayılan bölgelerde doğrudan yönetim yerine, bağımlı kılınan yerli sülâlelere dayanılması, ortaçağ koşullarında doğaldır ve yaygın bir uygulamadır. Selçuklulardan göreceli olarak daha «merkeziyetçi» bir devlet kuran Gazneliler bile, uçlarda bu yola başvururlar .Fakat Selçukluların geniş ölçüde yabancı sülâlelere dayanmaları, imparatorluğu Selçuklu ailesinin ortak mülkü sayan aşiret döneminden miras devlet anlayışıyla çatışır. Örneğin göçebe aşiret geleneklerine daha bağlı kalan Karahanlılar'da, devlet aile üyeleri arasında paylaşılır. Orta Asya kentlerine yerleşen Karahanlı ailesi üyeleri, aralarında karmaşık bir hiyerarşik bağ bulunmakla birlikte, eyaletlerinin özerk egemenleri olarak kalırlar*. Aşi-

* Tarihçilerimiz devletin «ailenin ortak mülkü sayılması»nı genellikle «Türk devlet anlayışı»nın bir özelliği diye değerlendirirler. Oysa bu anlayış kan bağlarının güçlü olduğu belli bir gelişme aşamasında çeşitli topluluklarda görülür. Franklarda, Anglosaksonlarda, Slavlarda vb., krallık, egemen soyun «ortak mülkü» sayılır. Başka bir deyişle, kral soyu, egemenliğe katılmakta hak sâhibidir. Bireyin değil, soyun etkinliğine inanan bu anlayışın sonucu, ya ortak yönetim ya da ülkenin paylaşılması olur. Merovenj kurucusu, ülkesini dört oğluna kur'a ile paylaştırır. Karolenj soyu kurucusu, Göktürklere benzer biçimde Doğu ve Batı olmak üzere ülkesini iki oğluna bölüştürür. Bu paylaşmalar, kardeşler arasındaki taht kavgalarıyla birlikte yüzyıllar boyu sürer. Ancak XI. ve XII. yüzyıllarda krallığın babadan oğula, giderek büyük oğula geçmesi kuralı, Batı feodalitesinde yerleşir. Ama yine de kral soyu içinde taht kavgaları son bulmaz.

ret geleneklerine bağlı Deylemlilerin Büveyhoğlu Devleti de, daha az hiyerarşik bir özerk akraba prensler topluluğudur. Abbasî Devleti ve onu örnek alan Gazneliler ve Samanoğulları devletleri, tek sultanın egemenliğine dayalı «üniter» kuruluşlardır. Selçuklular, bu iki anlayış arasında bocalarlar.

Devletin ilk kuruluşunda iki eşit egemen Tuğrul ve Çağrı kardeşlerin, Doğu ve Batı olarak ülkeyi ve Türkmenleri paylaşmaları, Türk geleneklerine uygundur. Amca Musa Yabgu da kendine bağlı Türkmenlerle Seistan bölgesine Gaznelilerle savaşa yollanır. Başarı elde ederse, o da Herat ve Seistan egemeni olacaktır. Ne var ki Musa Yabgu, bölgeye sağlam biçimde yerleşemez. Oysa Çağrı Bey'in oğlu Kavurd, Güneyde Oman Körfezi'ne kadar uzanan Kirman bölgesini fetheder ve burada özerk Kirman Selçuklu Devleti'nin temellerini atar. Çağrı Bey'in öteki oğlu Alparslan da Gazneli ve Karahanlı ile savaşlarda elde edilen Yukarı Ceyhun bölgesi yöneticisi olur ve babasının 1060 yılında ölümünden önce bile Horasan'a egemen gözükür.

Tuğrul Bey ise, İbrahim Yınal, Kutalmış, Çağrı oğlu Yakutî vb. gibi Selçuklu prensleri ile Batıda genişler. Fakat Tuğrul Bey'in, sürekli uçlarda fetihlere yolladığı bu Selçuklu prenslerinin özerk prenslikler kurmalarına pek yanaşmadığı görülür. Daha önce belirtildiği üzere, İbrahim Yınal, Batı İran'da kendi fethettiği Cibal bölgesinin kendisine verilmesini ister ve bu amaçla baş kaldırır. Ayaklanma bastırılır. Yınal bağışlanarak Azerbeycan uç bölgesine akınlara yollanır. Yınal, ikinci kez Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu Sultanı olmak amacıyla ayaklanırsa da, kardeşi Ertaş'ın oğullarıyla birlikte öldürülür. Aynı biçimde Kuzeybatı İran'da Gird Kuh gibi güçlü kaleler ele geçiren Kutalmış ile Fars'da bir ara para bastırıp bağımsızlığını ilân eden kardeşi Resul Tegin de amaçlarına ulaşamazlar.

Tuğrul Bey, Doğuda kardeşi Çağrı Bey'in mirasçıları Alparslan ve Kavurd özerk prensler, hatta hükümdarlar olarak kalmakla birlikte, Batı bölgesinde egemenliği öteki Selçuklu prensleriyle paylaşmaya yanaşmaz. Azerbeycan'da Çağrı Bey'in oğlu Yakutî'nin «uç beyliği», bir sülâle kurulmasına yol açmadan son bulur. Fakat Tuğrul Bey'in devleti kendinden sonra sürdürecek bir oğlu yoktur. Tuğrul, yine de mülkün birliğini korumak amacıyla, sağlığında veliaht atama yoluna gider. Bu, taht kavgalarını engellemek üzere halifelerin başvurduğu yöntemdir. Fransa Krallığı'nın kurucusu Capet soyu da veliaht atama ve veliahtı daha sağlığında egemenliğe ortak etme yoluyla krallığın birliğini sağlamayı başarır. Tuğrul, Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı veliaht seçer. Tuğrul, kardeşinin karısı ile evlendiğinden, Süleyman, onun üvey oğludur. Tuğrul, vezirinden ve komutanlarından Süleyman için bağlılık yemini alır. 1063 yılında Tuğrul ölünce, veziri Kunduri, Süleyman'ı Rey'de tahta çıkarır. İranlı vezir, Türk geleneğine göre askerin giysilerini parçalayıp ağlayarak yas tutmalarına izin vermez, hazineden bol para, silâh ve giysi dağıtarak, bir kez daha bağlılık yemini ettirerek askerin yeni sultana bağlanmasını sağlamaya çalışır. «Horasan Sâhibi» diye adlandırdığı Alparslan'ın da Tuğrul'un yerinde hak iddia edebileceğini düşündüğünden, kaynaklara göre, ona bir ultimatom yollar:

«— Süleyman hakkında Tuğrul Bey'in vasiyetini sen de biliyorsun. Süleyman da sendendir, sana aittir ve senden bir parçadır. Ülkelere tamah ediyorsan, Harizm ve Nişapur gibi memleketler ayarında eyaletler boşalmıştır. Buralar sana aittir. Para istiyorsan, Rey'den seni hoşnut edecek kadar para göndeririz. Süleyman'dan sonra hutbeye senin adını da koyarız. Böylece fikir birliği meydana gelir, ülkeler korunur, kanlar dökülmez. Eğer kaçınır, Sultan'ın

uygun gördüğünden başka girişimlerde bulunursan, senin üzerimize kastetmenden önce, biz senin üzerine kastederiz».

Ne var ki, bu tehditler Alparslan üzerinde etkili olmaz. Ordu içinde de Süleyman için tam bir birlik sağlanamaz. Süleyman adına Rey'de hutbe okununca, daha sonra Bizans hizmetine giren Selçuklu prenslerinden Erbasgan ile Tuğrul'un köle komutanlarından Erdem, Kazvin'e giderek Alparslan adına hutbe okuturlar. Bu durumda, saltanat dâvâsındaki Kutalmış ile de baş edemeyen vezir Kundurî, Alparslan adına hutbe okunmasına rıza gösterir. Fakat Alparslan'ın sultanlığı yine de kolay gerçekleşmez. Kutalmış ve kardeşi Resul Tegin, Tuğrul'a karşı başlattıkları eylemlerini, yeni sultan Alparslan'a karşı da sürdürürler. Kutalmış, Rey köylerini yakıp yıkar, suların yollarını çevirerek savaş alanını bataklığa dönüştürür. Fakat savaşta yenik düşer ve ölür. Alparslan'ın kardeşi Kirman egemeni Kavurd da tahta hevesli gözükür. Kavurd, Kirman'dan Fars'a doğru genişler. Şebânkâre kabilelerinin şefi Kürt Fazlûye'yi yenerek 1062 yılında Şiraz'a girer. O tarihte Tuğrul daha hayattadır. Kavurd, Şiraz'da hutbeyi Tuğrul adına okutur. Alparslan tahta çıkınca, Kavurd, hutbeyi yeni sultan adına okutursa da, Alparslan ondan kuşkulanır. Kafkas seferini yarıda bırakıp Kirman üzerine yürür. Alparslan, Fazlûye'yi yeniden Fars bölgesindeki eyaletlerinin egemeni yapar. Kavurd'u Fars üzerindeki iddialarından vazgeçirerek, Kirman'a çekilmeye zorlar. Kardeş Kavurd, bu koşulla bağışlanır. Herat ve Seistan bölgesinde zayıf ve kesintili bir egemenlik kuran yaşlı Musa Yabgu da 1064 yılında taht dâvâsına kalkışır. Alparslan, bu ihtiyar amcayı ülkesinden uzaklaştırır, onu yanında bir çeşit tutsak olarak tutar.

Görüldüğü gibi, Tuğrul örneği Alparslan da imparatorluğu Selçuklu ailesiyle paylaşmaya pek istekli

değildir. Alparslan, Tuğrul'unkinden daha geniş bir imparatorluğun başındadır. Tuğrul zamanında Doğu ve Batı ayrıdır. Tuğrul, Batı İran ve Irak'ta egemen iken, Çağrı ve daha sonra Alparslan —Sultan unvanını taşımamakla birlikte—, Doğuda eşit biçimde egemendir. Alparslan ile Doğu ve Batı egemenlikleri birleşir.

Alparslan, devletin birliğini korumak amacıyla, Tuğrul gibi veliaht atar. 1066 yılında bir törenle Melikşah'ı veliaht seçer. Devlet büyükleri ve komutanlar, geleceğin sultanına itaat edeceklerine and içerler. Asker toplanır ve askerin önünde Alparslan, Melikşah'ı altın bir taht üzerine çıkartır. Devletin ileri gelenleri yeniden Melikşah'a bağlılıklarını bildirirler. Ülkenin her yerinde hutbe, Veliaht Melikşah'ın adına okunur. Daha sonra Halife de Melikşah'ın veliahtlığını onaylar. Karahanlı bir prensesten doğan Melikşah, Alparslan'ın en büyük oğlu değildir. O tarihlerde Batıda da büyük oğlun veliahtlığı tam yerleşmiş değildir. Örneğin 1169 yılında «Kızılsakal» diye ünlü İmparator Fredérik, ortanca oğlunu veliaht yapar.

PRENS İKTALARI

Veliaht işini sağlama bağlayan Alparslan, Selçuklu ailesine bâzı bölgelerin yönetimini verir. Kaynaklarda «ikta» diye geçen bu paylaştırma, Kirman'da Kavurd örneğine benzer biçimde sülâlelerin kurulmasına yol açmaz. Bu ilk «ikta»ların niteliği pek açık değildir*[24]. Fakat sâhiplerinin sık sık değiştiği, bu

* Daha sonraki dönemde Berkyaruk'un Horasan'ı verdiği Melikşah oğlu Sancar için bir Selçuklu tarihçisi şöyle yazar :

«Sancar, Berkyaruk hayatta iken, ne iş başında ve ne de iş başından uzak bir halde bulunuyordu. Üzerinde yalnız vâlilik adı ve oya katılma hakkı ve sancak akdetmek yetkisi vardı» (Burslan, s. 235).

bölgelerde kökleşemedikleri görülür. Örneğin Seistan bölgesinde sülâle kurma şansını yitiren Musa Yabgu'ya Mazenderan verilir. Kısa bir süre sonra Yabgu'nun izine rastlanmaz. Belh ve çevresini, Alparslan, Tuğrul'un «Sultan» seçtiği kardeşi Süleyman'a bağışlar, ama bir süre geçince Belh, Alparslan'ın oğlu Ayaz'ın yönetimindedir. Harizm'in Arslan Argun'a bırakıldığı yazılır, fakat bu da sürekli olmaz. XI. Yüzyıl ortalarına doğru Çin'den göçen Kun Türklerinden bir Harizmşah, orada 1097'den önce özerk yöneticidir. Arslan Argun denilen Selçuklu prensi, Melikşah döneminin sonlarında Hemedan ve Sâve'de ancak 7 bin dinar gelir getiren ufak bir ikta sâhibi olarak görülür. Yakınları onu «ne vakte kadar mahrumiyet acısı çekeceksin» diye kışkırtırlar[25].

Alparslan'ın eyalet bağışladığı Selçuklu prenslerini denetim altında tutmaya çalıştığı görülür. Öleceğine yakın, oğlu Ayaz'a Belh bölgesini bırakır. Babası Çağrı'nın Belh'teki mallarını ve 500 bin davarı Ayaz'a ayırır. Ama Belh kalesini de, kardeşini denetlesin diye, veliaht atadığı Melikşah'a verir ve ona şu öğütte bulunur:

«— Eğer Ayaz bunlara râzı olmazsa, onu sıkıştır. Kendisi için ayrılan malı, onunla savaşa harca»*

Alparslan, onun tahta çıkışında önemli rol oynayan Selçuklu prensi Erbasgan'a sert davranır. Erbasgan, Azerbeycan'da Türkmenlerin başında, akın-

Sancar ise, sultan olunca, 1133 yılında Halife'ye yolladığı bir mektupta, babası Melikşah'ın daha üç yaşında ona geniş vilâyetler bağışladığını, hizmetine devlet ileri gelenlerinden ünlü kişiler verdiğini, onlardan padişahlık kurallarını öğrendiğini belirtir. «Her ne kadar kardeşleri Berkyaruk ve Tapar'ın malı, mülkü, saltanatı çok ve geniş ise de», onların sultanlığı sırasında, Sancar da saltanata ortaktır (Altay Köymen, Büyük Selçuklu II, s. 219). Selçuklu prenslerinin eyaletlerdeki yetkileri, koşullara göre çok değişir.

* Selçuklu tarihçisinin deyişine göre, «Ayaz'ın işi», Sultan Melikşah'ın «hakkında düşünmesine hacet kalmadan» bir süre sonra bitirilir (Burslan, s. 50).

larla meşguldür. Onun kardeşi Kavurd ile ilişkilerinden kuşkulanır. Erbasgan, kendi Türkmenleriyle birlikte Anadolu içlerine kaçmak ve Bizans'a sığınmaktan başka çıkar yol bulamaz. Selçuklu ailesine karşı bu sert tutumda veziri Nizamülmülk'ün rolü olmuşa benzer. Bir Selçuklu tarihçisi, sultan akrabalarının «ele avuca sığmadıklarını, akrabalıklarını ileri sürerek halka saldırdıklarını, vezirin bunların ellerini kısalttığını ve saldırıları yasakladığını, işlerini düzenlediğini» söyler[26]. Bununla birlikte, Alparslan, Kirman'da sülâle kuran ve saltanat iddiasında gözüken kardeşi Kavurd'a hayli hoşgörülü davranır. 1064'de aman dileyip Fars'ı bırakmak koşuluyla bağışlanan «Kara Arslan» unvanlı Kavurd, 1067 yılında Alparslan adına hutbe okutmayı keser ve ayaklanır. Ama Alparslan yürüyünce kalelere kapanır. Başa çıkamayacağını görünce, bağışlanmasını ister. Bağışlanır ve Kirman yine ona bırakılır. Kavurd, böylece yüksek egemenliğini tanıdığı kardeşinden kızları için çeyiz bile ister:

«— Benim Kata kuşunun yavrusu gibi ufak kızlarım vardır, bunların cihazlanmasını senin lûtfundan dilerim».

Kızlara giysiler ve yüz biner dinar verilir. Ama Kavurd, girişimlerinden vazgeçmez. Alparslan rehin olarak oğlu Sultanşah'ı yanına isterse de, yollamaz. Fars'taki Kürt Fazlûye'yi ayaklandırır. Hem kalem, hem de kılıç kullanan vezir Nizamülmülk, Fazlûye'yi yakalar, hapseder. Kavurd, Alparslan'ın Kirman'a yürümesi üzerine mektupla bağışlanmasını diler. Ama öte yandan yine mektuplarla Alparslan'ın komutanlarıyla ittifak arar, birçoğunu kazanır. Buna karşılık Alparslan, babasına kızarak Sultan'dan destek isteyen Sultanşah'a asker verip Kavurd üzerine yollar. Baba-oğul çatışmasında Kavurd'un başarılı olduğu, Fars'ta genişlediği görülür. Alparslan öleceğine yakın, Fars ve Kirman'ı Kavurd'a bırakır. Hatta ölü-

müyle dul kalacak kendi karısını ve 50 bin dinarı kardeşine verir. Alparslan, Selçuklu ordu komutanları ve Türkmenler üzerindeki etkinliği nedeniyle, kardeşi Kavurd ile uzlaşmayı zorunlu görmüşe benzer. Ne var ki, amca Kavurd, altı yıllık veliahtlıktan sonra tahta çıkan Melikşah'a karşı tehlikeli bir rakip olur.

Onsekiz yaşındaki genç Sultan, askeri kendisine bağlamak için bol para dağıtır. Tahta çıkar çıkmaz, askere 700 bin dinar verir. Merv üzerinden Nişapur'a gelince, iç kaleden para ve değerli eşya çıkartarak yeniden askere ve komutanlara bağışta bulunur. Bu arada taht iddiasındaki amcası Kavurd ile yeni Sultan arasında yazışmalar olur. Kavurd, tahtın kendi hakkı olduğu iddiasındadır:

«— Ben büyük kardeş ve sen küçük oğulsun. Ben senden daha çok kardeşim Sultan Alparslan'ın mirasına lâyıkım».

Melikşah, karşılık verir:

«— Oğul varken, kardeş mirasa konmaz».

Yerleşmiş bir veraset kuralı olmadığından, anlaşmazlığın çözümü kuvvete kalır. Kavurd, Melikşah ordusunda mektuplaştığı komutanlara ve Türkmenlere güvenir. Rey'e doğru yola çıkar. Melikşah ve veziri Nizamülmülk atik davranıp ondan daha önce Rey'e varırlar. Bu kentte Alparslan'ın hazinesinden 500 bin dinar ve 5 bin giysi alarak acele Rey ve Hemedan arasında konaklayan Türkmenlerin yanına giderler. Bol parayla, Kavurd'a eğilim göstereceklerinden çekindikleri Türkmenleri «nötralize» ederler. Gerçekten Türkmen desteğini yitirmesiyle, Kavurd, zayıf düşer. Hemedan'da yapılan çarpışmada Melikşah, Iraklı vasal Arap hükümdarlarının Kürt ve Arap askeri sâyesinde, zayıf düşen Kavurd'u bozguna uğratır. Kavurd, dağlara kaçar. Bu vesileyle, ordunun güvensiz olduğu görülür. Askerler, Melikşah'ın yengisinde önemli rol oynayan vasal Arap hükümdar-

larının karargâhına saldırırlar, zenginliklerini yağmalarlar. Halife'nin elçisi bile yağmalanır. Kavurd yakalanıp getirilince de, askerler maaş ve iktalarının artırılmsı için gösteri yaparlar, istekleri yerine getirilmediği takdirde Kavurd'u tahta çıkartacaklarını belli ederler.

Melikşah, kaynaklara göre, bağışlanmasını isteyen, ayaklarına kapanan amcasını bağışlama isteğine kapılır. «Amca, baba yerindedir. Sağ el, sol el ile kesilmez. Baba yerinde amca öldürülmez» der. Vezir Nizamülmülk ise, devletin tehlikede olduğunu belirtir ve Sultan'dan bu işe karışmayacağına dair yemin ister ve tam yetki alır. Vezir, para ve ikta diye homurdanan askere, isteklerini Sultan'a ileteceğini söyleyerek zaman kazanır. Bu arada Kavurd, yayının kirişiyle boğulur, yanındaki iki oğlunun gözlerine mil çekilir. Kavurd ortadan kalkınca, asker, başka bir sultan adayı bulunmadığından yatışır. Melikşah, Fars'a köle komutanlarından Humar Tegin'i atar. Kavurd'un oğullarını Kirman'da bırakmakla birlikte, yine ünlü köle komutanlarından Sav-tegin'i bölgede başlarına diker.

Büyük Selçuklu Devleti en güçlü günlerini Melikşah döneminde yaşar. Melikşah, imparatorluğu kardeşleriyle paylaşmaktan kaçınır. Onları uç eyaletlerde tutar. Kardeşi Tekiş'e Belh ve çevresini, öteki kardeşi Börüpars'a Herat ve çevresini verir. Daha sonra kardeşi Tutuş'u Suriye uç bölgesine yollar. Ama daha önce gördüğümüz üzere, Tutuş'un Suriye'de genişlemesini engeller. Arap Ukayloğlu'nun Halep ve Musul egemenliğini, Tutuş'a yeğ tutar. Tutuş, Şam'da kalır. Ukaylî yıkılınca da Halep, Antakya ve Urfa'ya köle komutanlarını yerleştirir. Tutuş'u Şam'da, güçlü Fatımî Devleti karşısında özel bir yöresel egemen olarak bırakır. Öteki kardeşi Tekiş, Horasan'a egemen olmak ister. 1080 yılındaki ilk denemede bağışlanırsa da, ikinci kez Horasan'da ge-

nişlemeye kalkışınca, Tekiş cezalandırılır. Oğul Ahmet, Tekiş'in gözlerine mil çeker.

Görüldüğü üzere, Nizamülmülk'ün vezir olduğu Alparslan ve Melikşah döneminde, Selçuklu prenslerinin durumu pek parlak değildir. Onların köle komutanlardan fiilen daha üstün bir mevkide bulunduklarını söylemek güçtür. Melikşah ve Nizamülmülk'ün 1092 yılında ölümlerinden sonra durum değişir.

TAHT İÇİN SÜREKLİ SAVAŞLAR

Melikşah'ın veliaht atadığı oğlu Ebu Şüca Ahmet, 1088 yılında ölür. Bunun üzerine daha Melikşah'ın sağlığında yeni sultanının kim olacağı mücadelesi başlar. Nizamülmülk, Çağrı oğlu Yakuti'nin kızı Zübeyde Hatun'dan, yâni bir Selçuklu prensesinden doğan hayattaki en büyük oğul Berkyaruk'tan yanadır. Karahanlı prensesi Terken Hatun ise, küçük yaştaki oğlu Mahmut'u tahta çıkartma çabasındadır. İktidar kavgası, büyük ve karışık komplolara, cinayetlere yol açar. Devlet birliğinin ne ölçüde zayıf temellere dayandığını göstermek bakımından, taht kavgalarının öyküsü ilginçtir.

Terken Hatun, siyasetle yakından ilgili bir kadındır. Kendi gelir kaynakları, askeri ve divanı vardır. Divanının başında, Nizamülmülk'e rakip olan vezir Tacülmülk bulunur. Tarihçiler, Terken'in büyük güç sâhibi olduğunu yazarlar* :

---

* Türklerin islâm devletlerine getirdiği bir yenilik, kendi vezirine, askerine ve hazinesine sâhip Selçuklu prenseslerinin devlet işlerinde önemli rol oynamaya başlamalarıdır. Harizmşah Alâattin Muhammed'in annesi olan başka bir Terken Hatun, kendine ait Kıpçak oymaklarına dayandığından, Sultan'dan bile güçlü gözükür. Harizm eyaletlerini doğrudan yönetir. Kadınların devlet yöneticiliğine koşulması, Sasanî ve islâm geleneğine ters düşer. Nizamülmülk, ünlü «Siyasetnâme»sinde aklı kısa kadınların çocuk doğurmaktan başka bir işe yara-

«Terken Hatun, Melikşah zamanında memleketin bütün işlerini elinde tutuyor, askerlere bağışlarda bulunuyordu. Bütün servet bu kadının elindeydi»[27].

«Melikşah'ın günlerinde memlekette sözü etkin idi.... Bütün emirler ve vezirler, bu kadının nimetiyle beslenmiş adamlar idi»[28].

Terken ve veziri Tacülmülk, Melikşah'ın kudretli veziri Nizamülmülk ile arasını açmayı başarırlar. Kudretli vezir, o günlerin «bireysel terörizm» uygulayıcılarından olan bir aşırı şiî fedai tarafından öldürülür. Bu suikastte, Sultan'ın ve Terken Hatun'un vezirinin parmağı bulunduğu kabul edilebilir. Fakat Melikşah'ın ölümü dahi, büyük oğul Berkyaruk yerine, beş yaşındaki Terken Hatun oğlu Mahmut'u sultan yapmaya yeteceğe benzemez. Terken'in bu kez Bağdad'da Halife ile birleşerek, Melikşah aleyhinie komplolara girdiği görülür. Melikşah'ın Halife el-Muktedî ile arası açıktır. Bu nedenle Halife ile evli kızını ve halife yapmak istediği bu kızdan doğma çocuğu, Bağdad'dan geri aldırır. Melikşah 1092 sonbaharında Bağdad'a geldiğinde, Halife'nin 24 saat içinde başkenti terketmesini ister. Vezir Tacülmülk'ün aracılığıyla, ultimatom süresi 10 güne çıkarılır. Fakat bu arada Melikşah, birden ölür. İslâm Ansiklopedisi, Melikşah'ın Halife-Terken Hatun işbirliği sonucu zehirlenerek öldürüldüğü* yargısına varır ki, bu gerçeğe uygun gözükür[29].

Terken, Melikşah'ın ölümünü gizli tutar. Melikşah hazinesinden bol para alarak komutanlara dağıtır ve onların Mahmut'u sultan tanımalarını sağlamaya

---

mıyacağını ileri sürer: «Kadın sözüne uymaktan zarar gören ilk erkek, Âdem oldu. Sözünü dinleyip buğday yedi. Cennetten kovuldu, ikiyüz yıl ağladı... Kadınlar ne söylerse, doğru yolda olmak için, tersi yapılmalıdır».

* 1327 yılında İngiltere Kraliçesi Isabelle, kocası Kral Edward II.'yi tahttan indirir, hapse atar ve öldürtür, oğlunu kral yapar.

çalışır. Beş yaşındaki çocuğun sultanlığının şeriata uygun düşmeyeceği iddiası, ünlü bilgin Gazali'den onay alınarak çürütülür. Halife, Mahmut'un sultanlığını onaylar. 1092 sonlarına doğru, Mekke ve Medine dâhil, imparatorlukta Mahmut adına hutbe okunur. Bu iyiliği karşısında, Terken Hatun, Melikşah'ın İsfahan'a yollattığı Melikşah'ın kızından doğma Halife oğlunu babasına geri verir. Terken, tahta rakip gördüğü büyük oğul Berkyaruk'u yakalatır ve hapsettirir. Fakat geniş bir yandaşa ve kölelere sâhip bulunan Nizamülmülk tayfası harekete geçer. Tayfa, İsfahan'daki Nizamülmülk'e ait silâh depolarını yağma ederek kentte üstünlük sağlar, Berkyaruk'u hapisten çıkarır ve Rey'e götürür. Rey'de Berkyaruk sultan ilân edilirken, İsfahan'da da Mahmut sultandır. İki sultan arasında 1093 yılı başlarında yapılan savaşta, Terken Hatun'un yanındaki bâzı komutanlar saf değiştirdiklerinden, Berkyaruk kazanır. «Nizamiye» denilen Nizamülmülk yandaşları, vezir Tacülmük'ü öldürerek efendilerinin öcünü alırlar. Fakat Mahmut'un İsfahan'da sultanlığı sürer. Terken, Azerbeycan'da eyalet askeri başında bulunan Çağrı Bey'in torunu ve Yakuti'nin oğlu İsmail'i yardıma çağırır. Melikşah, bol sayıda Türkmenin bulunduğu, hıristiyanla savaş alanı olan Azerbeycan'ı Sav Tegin ve daha sonra Bozan gibi kendine bağlı büyük komutanların askerî denetiminde tutar. Fakat son zamanlarda Selçuklu prensi İsmail, Azerbeycan askerî komutanlığına getirilir. Terken, İsmail ile evlenecek ve Mahmut adına Terken ile birlikte ülkeyi yönetecektir. Ama bu Selçuklu prensi, Berkyaruk'a karşı mücadelede başarılı olamaz. Yenik düşerek İsfahan'a gelir. Orada da komutan Üner, İsmail'e karşı cephe alır. İsfahan'da barınamayan İsmail, kızkardeşi olan Berkyaruk'un annesi Zübeyde'nin yanına giderse de, Berkyaruk'un köle komutanları Gümüş Tegin, Aksungur ve Bozan tarafından öldürülür. Yeni Halife, 1094 başında Berk-

yaruk'u sultan tanır. Ne var ki, bu sırada Suriye Selçukluları kurucusu Melikşah'ın kardeşi Tutuş güçlü bir rakip olarak ortaya çıkar. Horasan'da da, Melikşah'a iki kez ayaklandığı için hapsedilen öteki kardeş Tekiş, Tutuş ile işbirliği hâlinde bir kez daha şansını denemek ister, ama 1094 başlarında yakalanıp boğdurulur.

Melikşah ölünce, Tutuş, onun Halep, Urfa ve Antakya'ya atadığı köle komutanları Aksungur, Bozan ve Yağsiyan'ın itaat bildirmeleri üzerine güç kazanır. Tutuş, 1093 baharında Nusaybin ve Musul bölgelerini ele geçirerek Arap Ukayloğulları sülâlesine son verir. Halife'ye elçiler yollayarak sultanlığını onaylamasını ister. Halife, ilkin İsfahan'daki imparatorluk hazinesine sâhip olması gibi bâzı koşullar ileri sürerek geri çevirir. Tutuş, genişlemesini sürdürür. Diyarbakır bölgesini ele geçirir. Kent ve kaleleri kendine bağlayarak Azerbeycan'a ilerler. Ama Aksungur ve Bozan gibi komutanların bir gece askerleriyle birlikte Berkyaruk'un safına geçmeleri üzerine, kuvvetleri azalır ve 1093 yılı sonunda Şam'a dönmek zorunda kalır. Aksungur ve Bozan da, Terken Hatun ile işbirliği yapan Selçuklu prensi İsmail'i öldürdükten sonra Halep ve Urfa eyaletlerine dönerler. 1094 Mayısında Halep üzerine yürüyen Tutuş, Aksungur ve Bozan'ı öldürür. Berkyaruk, bu sırada Bağdad'dadır. Tutuş, Diyarbakır üzerinden Azerbeycan'a ilerler. Oğlu Mahmut'u sultan yapmaktan vazgeçmeyen Terken Hatun, bir mektupla Tutuş'a evlenmeyi ve ülkeyi birlikte yönetmeyi önerir. Terken, Azerbeycan'dan Hemedan'a ilerleyen Tutuş ile evlenmek için İsfahan'dan yola çıkarsa da, onunla buluşmadan 1094 sonbaharında ölür. Bu sırada Bağdad'dan İsfahan'a giden Berkyaruk, yolda Tutuş'un komutanları tarafından bozguna uğratılır. Ağırlıkları yağmalanan Berkyaruk, güçlükle İsfahan'a kaçar. Halife, Berkyaruk'u bozguna uğratan Tutuş'un sul-

tanlığını onaylar. Berkyaruk, İsfahan'da Terken Hatun'un oğlu Mahmut yanlısı komutanlar tarafından hapsedilir. Gözlerine mil çekilecek iken, Mahmut'un çiçek hastalığından ölmesi üzerine kurtulur. Berkyaruk da çiçek hastalığından yatmaktadır. Tutuş, 1095 yılı başlarında Rey'i alır ve İsfahan'daki komutanlara itaat etmelerini bildirir. Komutanlar Tutuş'a itaat eder görünürler, fakat Berkyaruk iyileşince onu sultan tanırlar. Şubat 1095'te yapılan savaşta Melikşah'ın sancağı açılınca, Tutuş'un komutan ve askerlerinin büyük kısmı Berkyaruk'un safına geçer. Sultanların kaderini komutanların saf değiştirmesi saptar. Tutuş öldürülür. Fakat oğulları köle komutan Tuğ Tegin yönetiminde Şam ve Halep bölgelerindeki Suriye Selçuklu Devleti'ni sürdürürler. Tutuş'u yenen Berkyaruk, bu kez Melikşah kardeşi Arslan Argun'un ayaklanmasıyla karşılaşır. Hemedan ve Sâve bölgesinde 7 bin dinarlık ufak bir iktaı olan Arslan Argun, Horasan'da genişlemeye yönelir. Nişapur ona kapılarını açmaz, ama Merv garnizon komutanı kenti ona verir. Merv'den hareketle, Arslan Argun, Horasan'ı ele geçirir. Kardeşinin oğlu Berkyaruk'a yazarak, Horasan'la yetineceğini bildirir:

«Dedem Çağrı Bey Davut'un payını elde ettim. Kanaat ettiğimden buna râzı oldum, bundan başkasında ne gözüm var, ne de onun hakkında kavga edeceğim».

Arslan Argun'a karşı, Melikşah'ın Herat bölgesini verdiği kardeşi Böri Pars, Berkyaruk komutanlarının desteği ile savaşır. Arslan Argun, ilkin bozguna uğrarsa da, sonunda Böri Pars'ı yakalar ve boğdurtur. Ama Arslan Argun da bir suikastle öldürülür. Horasan eyaleti, amcalarının ortadan kalkmasıyla Melikşah'ın oğlu ve Berkyaruk'un kardeşi Sancar'a kalır. Ne var ki, bir iki yıl sonra Melikşah'ın öteki oğlu Muhammed Tapar ayaklanır. Tapar-Berkyaruk arasında uzun savaşlar olur. Savaşlar, impa-

ratorluğun Batı bölgesinin iki kardeş arasında paylaşılmasıyla sonuçlanır. Berkyaruk'un 1104'de ölümüyle, Tapar, yerine geçen oğlu Melikşah II.'yi taht-tan düşürüp 1105'te tek sultan olursa da, imparatorluk artık bütünlükten uzaktır. Horasan'da Sancar fiilen özerk egemendir. Bir bölümüne Haçlıların yerleştiği Suriye, aynı durumdadır. Musul bölgesinde disiplinsiz askerî komutanlar özerk yöneticilerdir. Aşiret kökeninden kopan Artukoğulları, Diyarbakır'da bir sülâle kurarlar. Eski bir Türk köle komutan, İran hükümdarlarının Ermeni krallarına verdiği Şah-ı Erman ya da Ermanşah unvanını alarak Van gölü bölgesinde başka bir sülâlenin temelini atar. Eyaletlere dağılmış askerî komutanlar, kukla Selçuklu prenslerinin gölgesinde ,eyalet egemenlerine dönüşürler ve alarında sürekli iktidar savaşı yaparlar. Halifelik, Irak'ta ayrı bir devlet olarak ortaya çıkar. Doğuda Sancar'ın güçlenmesi ve Batı Sultanı'nı bağımlı kılması, bu durumu pek değiştirmez. Ancak Nizamülmülk döneminde 30 yıllık bir süre için birçok vasal eyalet egemenine dayalı Büyük Selçuklu Devleti'nin birliğini koruduğu ileri sürülebilir. Parçalanma, Türk sülâlelerinin kurulması yoluyla Anadolu'nun ve çeşitli bölgelerin Türkleşmesine katkıda bulunmakla birlikte, Selçuklu Devleti'ni zayıflatır.

NİZAMÜLMÜLK SÜLÂLESİ: DEVLET İÇİNDE DEVLET!

Büyük Selçuklu Devleti'nin, kısa bir süre için de olsa, birliğinin korunmasında Türkmen geleneklerinin dışında, Gazneliler Devleti yönetiminde yetişmiş İranlı vezirlerin katkısı büyüktür. Askerlik işleriyle uğraşan ilk Selçuklu sultanları, ülke yönetimini hem kalem, hem de kılıç kullanan tam yetkili vezirlere devrederler. Tarihçilere göre, vezir Kunduri, Tuğrul Bey'in gözü ve kulağıdır. Nizamülmülk, Alparslan ve

Melikşah döneminin sultanlardan daha az kudretli olmayan yöneticisidir. Nizamülmülk ailesi, Selçuklu sülâlesinin yanı sıra, âdeta ikinci bir sülâle kurar. Tarihçi İbnü'l-Esir, Melikşah'ın «tam bir bağımsızlıkla» yönetimi vezire bıraktığını yazar.

Nizam, büyük servet sâhibidir. İbn Halikan, Selçuklu vezirinin vergi gelirlerinden onda bir pay aldığını belirtir. Bir yüksek memur bu durumu Melikşah'a duyurunca, o, «Evet, doğru» der. Bu büyük servet sâyesinde Nizamülmülk, çok sayıda köle asker edinir. Kaynaklar, Nizam'ın kendine bağlı köle-savaşçı sayısının 7 bine, hatta 20 bine ulaştığını söylerler. Nizam'a ait silâh depoları vardır. «Nizamiye» adlı bu özel askerî gücün yanı sıra, vezir, din bilginlerini kazanmaya büyük önem verir. Bağdad, İsfahan, Basra, Nişapur, Herat, Merv, Belh, Amul, Musul ve Taberistan'da «Nizamiye» denilen medreseler kurar. Bol gelirli vakıflarla desteklediği bu medreseleri, kendine bağlı seçkin dil bilginleriyle doldurur. İddiaya göre, din ve tarikat adamlarına her yıl 300 bin dinar dağıtır. Durumdan «eğer bu para orduya ayrılsa, Istanbul bile fethedilebilir» diye Melikşah'a yakınılınca, Nizam şu karşılığı verir:

«— Sen her yıl askere bunun iki katını harcıyorsun. Oysa onlardan en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok, bir milden ileri gitmez. Ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarında bulunan kimseleri öldürebilirler. Ben ise harcadığım bu parayla öyle bir ordu donatıyorum ki, onların duaları ta arşa kadar gider ve Allah'a ulaşmalarına hiçbir engel yoktur».

Sultan'ın gelirinden (mal) pay aldığı iddiasını da Nizam şöyle yanıtlar:

«— Senin mallarını aldığım doğrudur. Fakat bu malları her an emrine hazır bulunan şu kölelere, savaşçılara harcıyorum. Ayrıca sadakaya, zekâta ve vakıflara harcıyorum».

Özel ordu sâhibi vezir, idarenin başında olduğundan, kendine bağlı bir kâtipler ordusu yetiştirir. Bir tarihçi, «iyi kâtiplerin her tabakası Nizamülmülk zamanında yetişip yüksek mevkilere gelmişlerdir» der. Nizam, kendine bağlı bu kişileri, vâliliklere ve önemli yerlere atar. Yine aynı tarihçiye göre, babalar çocuklarını Nizam'ın yanına vermek için yarışırlar. Böylece çocukların geleceği garanti edilmiş olur*[30].

Nizam, en başta kendi çocuklarına önemli mevkiler sağlar. Bu oğulların da Nizam gibi kendi özel köle askerleri ve çok sayıda tayfası vardır. Oğul Müeyyidülmülk, vezirden sonra devletin üçüncü önemli mevkiini işgal eder. Daha sonra Bağdad'da Selçuklu Devleti'nin etkin temsilcisidir. Horasan'da görevler yapar. Melikşah'tan sonraki iki sultanın kudretli veziri olur. Merv eyaletini yöneten oğlu Şemsülmülk Osman, Melikşah'ın Merv'e atadığı askerî komutanı yakalatıp azarlayacak kadar güçlüdür. Öteki oğul İmadülmülk, Herat bölgesinde Melikşah'ın kardeşi Börü Pars'ın veziridir. Sonradan vezirliklere gelen Fahrülmülk, Belh'te Arslan Argun ile savaşır. Yine vezir olan oğul İzzülmülk, bir Gürcü prensesinden doğmadır ve çok sayıda asker sâhibidir. Alparslan zamanında Melikşah'ın vezirliğine «Benim gibisi sabiye vezirlik etmez» diye yanaşmayan oğul Cemalülmülk, Belh'in kudretli yöneticisidir. O, Melikşah'ın maskarası olan bir cücenin babasının taklidini yaptığını ve başka birinin vezir yapılacağını duyunca, Belh'ten başkent İsfahan üzerine yürür. Melikşah'ın yanına çıkıp cüceyi huzurundan alır, öldürtür. Ba-

* İslâm ülkelerinde ve Osmanlılarda da çok yaygın olan bir büyüğe kapılanma geleneği, XVII. Yüzyıl Fransasında da yaygındır. Bağlanan kişi, efendinin adamı diye anılır ve yazılı bağlılık bildirir: «Yalnız senin olacağım, yalnız sana itaat edeceğim. Herkese karşı senin için hayatımı vereceğim» (B. Bloch, La societé feodale, s. 616). Bu, büyük için gücünü artırma, küçük için ise yükselme yoludur ve feodal vasallik kurumunun kalıntısıdır.

basının yerine vezir yapılacağı söylenen kişiyi yakalar, gözüne mil çeker. Melikşah, kendisini hiçe sayan bu davranışı sineye çekmek zorunda kalır. Cemalülmülk, babasıyla Horasan'a döner. Melikşah ancak Cemalülmülk'ün kölesini elde ederek onu zehirletir. Sonra oğlunun ölümünden habersiz vezirin yanına koşar, başsağlığı diler ve «ölen oğlunun yerine ben senin oğlunum» diyerek olayı geçiştirmeye çalışır.

Sultanların çekindiği vezir, sarayın devlet işlerine müdahalesini iyice sınırlama çabasındadır. Nizamülmülk, yazılı buyrukların çok seyrek gönderilmesi isteğindedir. Ona göre, sık sık verilen buyruklar önemini yitirir. Sözlü buyruklar daha da tehlikelidir. Vezir, bunu düzenlemeyi dener. Saray buyruklarının Divan'a daima aynı kişi tarafından iletilmesini, sözlü buyruk ulaşınca, Divan'ın bunu yazıya dökmesini ve Sultan yazıyı okuduktan sonra ancak buyruğun yerine getirilmesini önerir. Sasanî geleneklerinden esinlenen* bu önerilerin uygulamaya konulduğu söylenemezse de, vezirin Sultan'a ait yetkileri geniş ölçüde kullandığı, eyalet yöneticileri atadığı ve iktalar dağıttığı görülür. Vasal hükümdarlar, mevkilerini, veziri hoşnut ederek korumaya yönelirler.

* İslâm Arap yazarlarının bildirdiklerine göre, İran İmparatoru, bir buyruk verince, sekreteri, huzurunda yazarmış ve başka bir memur kontrol için buyruğu bir deftere geçirirmiş. Defter, aylık tutulurmuş. Ay sona erince, buyruklara imparatorun mührü vurulup arşive konulurmuş. Buyruğun orijinali, imparatorun mührü emanet edilen memura verilirmiş. O, mührü bastıktan sonra buyruğu uygulayıcı memura yollarmış. Uygulayıcı memur, buyruğu İran bürokrasisine özgü ağdalı bir üslûpla yeniden yazar, mühür sâhibi memura gönderirmiş. O, bunu imparatora sunarmış. Sonra buyruğu, kendi defterinde yazılı olan buyrukla karşılaştırırmış. İkisi biribirine uygun ise, imparator, ya da temsilcisi huzurunda buyruğu mühürlermiş. İmparator buyruğu, ancak bu formaliteler tamamlanınca yürürlüğe girermiş. İmparatorun gece sarhoş iken verdiği buyruklar ise, harfi harfine yazılır, sabah imparatora okunurmuş. Buyruk ondan sonra ciddiye alınırmış.

Kaynaklara göre, Nizam'ın mektuplarını öperler, hil'atlerini giymeyi şeref sayarlar ve böylece onun vasali gibi davranırlar. Musul Arap Sultanı, Nizam'ın atının yanında yaya yürür ve hayvanın bastığı yeri öper. Hükümdarlar gibi, Selçuklu soyluları da, vezirin kudreti karşısında ikinci plana düşmüşe benzerler. Vezir, bunların «ellerini kısaltır», Kutalmış ve Kavurd, öldürülür. Kendilerine bağlı askere ve eyaletlere sâhip komutanlar (emirler), vezirin üstünlüğünü kabullenmiş görünürler. Sayıları kırkı aşan Melikşah'ın emirlerini, dayısı Aytekin de dâhil, vezir teker teker Halife'nin önüne getirir. İlkin emirlere, Halife için «Bu, müslümanların emiridir» diyerek yeri öptürür, sonra «şu kadar askeri vardır, vilâyetleri şunlardır» diye komutanları Halife'ye tanıtır. Nizam, oğlunu Bağdad'da oturtarak ya da Halife'ye istediği kişiyi vezir yaptırarak bu islâmın en yüksek liderini de denetimi altında tutar. Bağdad'da dinsel karışıklıklar çıkınca, Nizam, Halife'nin vezirini suçlu sayar. Selçukluların büyük köle komutanlarından Gevherâyin'i Bağdad askerî komutanı (şahne) atar ve onu, vezirin görevden alınmasını Halife'den istemekle görevlendirir. Halife, bu isteği hemen yerine getirir ve vezirini evinde hapseder. Vezirin oğlu bağışlanmak için Nizam'ın kapısına gider. Bağışlanınca, yine Nizam'ın isteğiyle, bu aile Halife vezirliğine getirilir. Halife'nin veziri, efendisinden çok, Selçuklu vezirinin vekili durumundadır. Bu denge, Nizam'ın ölümüyle bozulur ve Sultan-Halife çatışması hemen başlar.

Nizam, rakip vezirlerin sivrilmesine izin vermez. Tuğrul Bey'in kudretli veziri Kundurî'yi öldürtür. İddiaya göre, Kundurî cellât ile Nizam'a şu mesajı yollar:

«— Türkleri vezir ve divan sâhiplerini öldürmeye alıştırman ne fena şeydir».

Nizam yerine vezirliğe getirileceği söylentisi çı-

kan Behmenyaroğlu, Nizam'ın Belh eyaletini yöneten oğlu tarafından hapsedilir, gözlerine mil çekilir. Babasıyla birlikte, devletin Tuğra Divanı'nın başında bulunan Ebu'l-Mahâsin, Behmenyaroğlu ile işbirliği hâlindedir. Melikşah'ın sırdaşı ve arkadaşıdır. Nizam, onu damat edinir. Serveti ve yandaşları artan damat, Sultan'a yakınlığına da güvenerek kayınpederini jurnal eder. Onun önemli mevkilere kendi oğullarını ve adamlarını getirdiğini, Sultan'a ait gelirlere el koyduğunu söyler. Nizam, gelirlerden pay aldığını kabul eder. Sonuç, damadın bir kaleye hapsedilmesi olur. Babası da Tuğra Divanı'nın başından uzaklaştırılır ve 300 bin dinar parası alınır. Daha sonra Sultan'a ve Terken Hatun'a yakınlığıyla yükselen Tacülmülk de, Nizam'ın her yıl ulemaya 300 bin dinar harcamasından yakınır, fakat etkili olmaz. Ne var ki, Sultan ve vezir yetkilerinin biribirine karışması, kaçınılmaz biçimde Sultan ile vezirini karşıkarşıya getirir. Melikşah'ın Merv'e atadığı askerî komutanın, kentin sivil yöneticisi olan vezirin oğlu tarafından yakalanıp cezalandırılması, bardağı taşıran son damla olur. Melikşah, Tuğra Divanı'nın başına getirdiği Tacülmülk ile vezire bir ultimatom yollar. Buyruğunun tam yerine getirildiğini denetlemek için de bir yakınını ,olan biteni rapor etmekle görevlendirir. Tacülmülk, Melikşah'ın ultimatomunu iletir:

«— Sen benim memleketimi istilâ ettin. Memleketimi oğulların, damatların ve kulların arasında öyle paylaştırdın ki, sanki sen saltanatta benim ortağımsın... Sen ne yetkiyle, fermanımız olmadan evlâtlarına ülkeler ve iktalar veriyor, istediğini yapıyorsun? İster misin ki, önünden hokkanın ve başından sarığın alınmasını buyurayım?»

Kaynaklara göre, vezir bu sert ultimatoma aynı sertlikle karşılık verir:

«— Sultan benim saltanata ortak olduğumu bugün mü biliyor! Benim hokkam ile onun tacı biri-

birine bağlıdırlar. Ne zaman hokkayı kaldırırsa, tac da kalkar. Sultan'a böyle söyleyiniz».

Melikşah, câsusu aracılığıyla olan biteni öğrenir. Fakat kaynaklara inanmak gerekirse, kudretli vezirini görevden almaya cesaret edemez. O günlerin bireysel teröristleri yoluyla veizrden kurtulma yolunu seçer. El-Hüseynî şöyle yazar:

«Askerlerce aşırı sevildiğinden, Sultan kendisini azletmekten korktu. Çünkü Nizamülmülk pek çok güç sâhibi idi, kölelerinin sayısı 20 bine ulaşıyordu. Başka bir çâre bulamadıkları için bir Deylemliyi..... üzerine saldırttılar»[31].

Nizam ve ardından Melikşah ölür. Nizam'ın kulları, efendilerinin ölümünden suçlu tuttukları yeni vezir Tacülmülk'ü öldürürler. Melikşah'ın kendi istedikleri oğlunu sultan yaparlar. Nizam'ın oğulları, vezirlik babalarından mirasmış gibi, vezirliği ellerinde tutarlar. Nizam, «Siyasetnâme»sinde sultan sülâlesi gibi vezir sülâlesi olmasını önerir:

«Her padişah ki, büyük oldu, tümü iyi vezire sâhip oldu.... Vezir, vezir oğlu olursa daha alâdır. Sasani'de nasıl padişah, padişah oğlu ise ,vezir dahi, vezir oğlu idi».

Selçuklu sultanları, Nizam'ın bu öğüdüne uyarlar ve babaları gibi «mülk»lü lâkap taşıyan Nizamoğulları'nı vezir yaparlar. Berkyaruk'un vezirleri, sırayla Nizam'ın üç oğlu İzzülmülk, Müeyyedülmülk ve Fahrülmülk olur. İzzülmülk, yeteneksiz ve sarhoş bir kişidir, fakat Nizam soyundan keramet beklendiğinden vezirliğe getirilir. Bir kaynak, «âciz ve tembel» dediği bu kişinin vezir yapılışını şöyle açıklar:

«Devlet idare makinasının bozukluğu, Nizamülmülk'ün yokluğu nedeniyle arttığından, bunun oğullarından birini işbaşına getirmekle devlet işinin yoluna gireceğini sanarak, bunu vezir atayıp ululadılar»[32].

Tutuş tehlikesi artınca, kılıç ve kalemi aynı ustalıkla kullanan Müeyyedülmülk, vezir yapılır. Müeyyedülmülk, Tutuş'u yener ve öldürür. Berkyaruk ile arası açılıp hapsedilince, Sultan, yine onun kardeşi Fahrülmülk'ü vezirliğe getirir. Hapisten kurtulunca, Müeyyedülmülk, Melikşah'ın öteki oğlu Muhammed Tapar'ın vezirliğini alır ve onu Sultan yapar. Tapar, Müeyyed öldürülünce, onun oğlunu çocuklarına vezir atar. Daha sonra, Nizam'ın öteki oğlu Ziyaülmülk'ü vezir seçer. Kardeşi Şemsülmülk, ordu işlerine bakan divanın başına gelir. Horasan'da Sancar, aynı geleneği sürdürür. Berkyaruk'un veziri Fahrülmülk'ü kendine vezir seçer. On yıl vezirlikte kalan Fahrülmülk ölünce, yerini oğlu Sadrüddin alır. Onbir yıl sonra o ölünce, vezirliğe Nizam'ın kardeşinin oğlu Şahabülislâm seçilir. O, Sancar'ın veziriyken, Irak Selçuklu Sultanı Mahmut'un veziri, Nizam oğlu Şemsülmülk'tür. Halife'nin veziri de yine Nizam ailesinden Ahmet'tir. Sancar'ın son günlerinde de, vezirliğini uzun süre Fahrülmülk'ün oğlu yerine getirir. Görüldüğü üzere, 29 yıl aralıksız vezirlikte kalan Nizamülmülk'ün etkinliği, ondan sonra da devam eder. Ne var ki, Nizamülmülk'ten sonra devletin birliği korunamaz.

İSTİHBARAT ÖRGÜTÜ

Nizam'ın devlet yönetimi anlayışı, geniş bir yerinden yönetimin bir merkez otoritesi ile bağdaştırılmasına dayanır. Gördüğümüz üzere, iç işlerinde özerk yöresel hükümetlerin ve eski sülâlelerin yerinde bırakılması, yönetim kolaylığı sağladığından yeğ tutulur. Selçuklu prenslerine ve vâlilere geniş bölgelerin yönetimi, özerk sayılabilecek biçimde bırakılır. XII. Yüzyılda yaygınlaşan «idarî ikta sistemi», «Görevinden uzaklaştırılabilir» memurlar statüsünden çıkarıp, bu yöneticilere sülâleler kurma olanağını sağlar. Her

an görevinden alınabilir vâlilerle yönetimde dahi, halk ile idare arasında aracı olarak yöre eşrafına yetkiler tanınır. Uç bölgelerde ve otlak arazide tutulmaya çalışılan Türkmen toplulukları ise, şeflerinin yönetiminde özerk kalırlar. Bu koşullarda merkezin etkinliği, geniş bir haber alma örgütüne, sâdık asker ve sivil yöneticilerin varlığına ve devletin cezalandırma gücüne dayanır.

Nizam, Gazne örneği üzere, dürüst çalışan geniş bir câsusluk şebekesinin kurulmasını, başarılı yönetimin ilk koşulu sayar. «Siyasetnâme»de câsusluğun «âdil» yönetim için zorunluluğunu uzun uzun anlatır ve şu kuralı getirir:

«Her kime büyük bir hizmet verilse, öteki biri gizlice onun durumunu incelemekle görevlendirilmelidir. Fakat o memur, bunu bilmemelidir».

Kaynaklara göre, henüz İslâm devleti geleneklerinden çok bozkır askerî demokrasisi geleneklerine bağlı bulunan Alparslan, câsusluk sistemine karşı çıkar. Câsusluğun devleti yıkacağını ileri sürer. Veziri Nizam'ın muhbirler atamak isteyişine şu gerekçeyle karşı çıkar:

«— Ben muhbir atarsam, dostum olan, sevgi ve yakınlığı bulunan kişi, benimle dostluk, sevgi ve yakınlığına güvenerek muhbiri zerrece önemsemez ve ona birşey vermez. Karşıtım ve düşmanım olan kişi ise, muhbiri dost sayıp ona para bağışlar. Böyle olunca, muhbir, bize, çâresiz, dostlar için kötü haberler, düşmanlar için ise iyi haberler ulaştırır. İyi ve kötü söz, oka benzer. Birkaç ok atarsan, sonunda biri hedefe vurur. Kalbiniz her gün dostlara daha çok kapanır ve düşmanlara açılır. Bu nedenle, az zaman içinde dost daha uzak, düşman daha yakın olur. Tâ ki, dostun yerini düşman tutar. Bundan kimsenin düşünemiyeceği kadar kötülük doğar».

Ne var ki, Alparslan'ın bu sağduyu dolu görüşüne* «Siyasetnâme»de yer verdiği halde, Nizamülmülk, Sultan'a hak vermez. Hemen ardından şu sözleri ekler:

«Lâkin muhbir kullanmak evlâdır. Zira muhbir kullanmak ülke (yönetim) kurallarından biridir».

Nizam, bol gelirli dürüst kişiler kullanmak ve gerekli önlemleri almak koşuluyla, câsusluk sistemini zorunlu sayar. Bir posta örgütü (berid) kurmanın, işlek yollarda 50 fersah aralıklarla haberciler ve postacılar bulundurmanın gereğini anlatır. Hernekadar kaynaklar, Alparslan muhbir sistemini kaldırdığı için, bireysel terörizm uygulayıcısı Hasan Sabbah yandaşlarının gücünün arttığını yazarlarsa da, Selçuklu Devleti'nin yaygın bir istihbarat örgütü geleneğinin, hiç değilse Alparslan'dan sonra, sürdürüldüğünde kuşku yoktur**. Nitekim Melikşah, ultimatom sunmak için Nizamülmülk'e yolladığı Tacülmülk'ü bir câsusla izletir. Melikşah döneminde, yol ve konak yerlerini düzenleyen kılavuzlar hazırlanması, yollara önem verilmesi, çabuk haber alma amacını güder. İslâm devletlerinde gelişen «işraf» divanı da, sarayda ve

* İbnü'l-Esir'e göre, Alparslan, jurnalcilik edenleri dinlemez. Vezir Nizamülmülk hakkında yazılmış bir jurnal eline geçince, bunu vezire verir. Jurnalde vezirin ne gibi vergi gelirleri ve ne kadar malı, parası olduğu yazılıdır. Sultan, jurnali vezire verirken şöyle der: «— Şu mektubu al, eğer bu yazılanlar doğruysa ahlâkını güzelleştir ve durumunu düzelt. Eğer yalan yazdılarsa, kusurlarını bağışla ve onları önemli işlerle uğraştır ki, insanları jurnal etmeye vakit bulamasınlar».

** Orhun yazıtlarında da câsusların geldiği, düşmandan haber getirdiği belirtilir. Yalnız bu, düşmana karşıdır. İslâm devlet geleneğinde düşman kadar, dost da izlenir. XII. Yüzyıl yazarı Semerkantlı Nizam-ı Aruzî, «Bozkır adamları olan Selçuklu şefleri, eski hükümdarların uyguladıkları saltanat kurallarını bilmedikleri için, padişahlık âdet ve kurumlarının birçoğunun onlar zamanında ortadan kalktığını, memleketin iyi yönetimi için varlığı zorunlu bulunan birçok şeylerin mahvolduğunu» yazar ve istihbarat örgütünün kaldırılışını örnek olarak verir.

bütün ülkede, özellikle devlet yetkililerini denetlemekle görevlidir. İşraf Divanı'nın başında bulunan kişi, «Siyasetnâme»ye göre, «saraydaki durumları bilir ve gerekince ihbar eder». Bu tam güvenilir kişi, kent ve kasabalara vekiller yollar. Bu vekiller, bölgelerinde «az ve çok ne olursa» divana bildirirler. Amaç, ihanetin cezasız kalmayacağı, devletin heryerde kulağı olduğu inanç ve korkusunu yaymaktır. Başka bir deyişle, berid ve işraf örgütleri, günümüzdeki deyimle, bir çeşit «psikolojik savaş» araçlarıdır.

SİVİL YÖNETİMİN ASKERÎ YÖNETİME ÜSTÜNLÜĞÜ

Selçuklular düzenin korunmasında, kent ve kasabalara askerî garnizonlar (şahne) yerleştirerek bir yenilik getirirler. Bu yolla birçok Türkmen şefi, Türkmen askeriyle birlikte aşiret kökenlerinden koparak kent âsayiş gücü oluştururlar. Tarihçiler, Melikşah döneminde, «Horasan çevresi şahnelerle dolu idi» derler. Oysa daha önceleri kentler, alt tabakalardan toplanmış «milis» askerleriyle korunmaya çalışılmaktaydı. Bu milis güçleri, âsayiş ögesi olduğu kadar, anarşi ögesi de olmaktaydı. Tuğrul Bey, 1040 yılında ikinci kez Nişapur'a girdiğinde, kent ileri gelenlerince kenti «ayyar» denilen alt tabakalardan kurtardı diye alkışlanır. Selçuklular, şahneler yoluyla, kent âsayişini daha disiplinli askerî güçlerin denetimine bırakırlar. Şahne sistemi, eyalet askerî komutanlarıyla tamamlanır. Fakat savaşçı Türkmen gücüne dayanarak devlet kuran Selçuklular, devlet yönetimini İranlı sivil kâtiplere bırakırlar. Yükselme döneminde, eyaletlerde en etkin kişinin «amid» denilen kâtip sınıfından yüksek sivil memurlar olduğu görülür. Horasan Amidi, Bağdad (Irak) Amidi, devletin önde gelen kişileri arasındadır. Kilise dışında pek okur yazarı bulunmayan Batının Karolenj İmparatorluğu'n-

da «kont, marki, dük» denilen eyalet yöneticileri, askerî komutanlar iken, gelişmiş bir kâtip sınıfına sâhip bulunan Doğuda sivil yönetim ağır basar. Tam bir «askerler devleti» olan Gaznelilerde bile, sivil amidler, eyalet yönetiminde, biribirlerinden bağımsız olmakla birlikte, aynı eyaletin askerî komutanından daha üstün durumda gözükürler. Selçuklular Horasan'a indiklerinde, Gaznelilerin İran'daki en önemli kişileri Surî ve Ebu Sehl gibi sivil amidlerdir. Tuğrul, Çağrı ve Yabgu, Ceyhun nehrini geçince, otlak bağışlanması için mektupla Gazneli'nin Horasan Amidi'ne başvururlar. Amid'in bu önemli durumu, Selçuklu döneminde de doğrudan doğruya yönetilen bölgelerde sürer. Vergi toplanması devletin baş işi olmakla birlikte, amid, bayındırlık, ağırlama, temsil vb. gibi çok çeşitli işlerle ilgilenir. O, sivil idarenin başıdır. Hatta bâzı amidler kılıç ile kalemi birleştirerek ,askerî hareketleri yönetirler. Askerî şefler ise, sivil idarenin dışında kalırlar. Ancak merkezin zayıflamasıyla, askerî şefler, eyaletlerde ağır basmaya başlarlar.

Her ne kadar, XI. ve XII. yüzyıllarda Batıda görülen biçimde feodal sistemin «uç» sınırlarında gelişmiş, kendi kendini yöneten özerk kentler Doğuda yok ise de, merkez memurları kent ve eyalet yöresel şeflerine yönetimde geniş yetkiler tanırlar. Ortaçağ koşullarında, gelişmiş bir merkez bürokrasisine sâhip islâm devletleri dahi, «âyân» adıyla Osmanlılar döneminde de varlığını sürdüren kent ileri gelenlerine dayanmadan yönetimi yürütemezler. XV. ve XVI. yüzyıllar Fransız monarşisi bile, hayli etkin bir bürokrasi geliştirdiği, kent özerkliklerini kısıtladığı halde, idarî yetersizlik nedeniyle, birçok eyaletin yönetimini yöresel yöneticilere ve «apanaj» sâhibi prenslere bırakır. Selçuklular da, idarecilik tekniğinin bu zorunluluğundan kurtulamazlar. Kent ve eyaletlerin yönetimini, kâtip ve ulema gruplarını içinden

çıkaran büyük arazi ve servet sâhibi ailelerle paylaşırlar. Reis, hatip, kadı ve naip bu ailelerden atanır. Sancar döneminde İnşa Divanı'nın başına yükselen kâtibin topladığı belgeler, asker vâlilerin hegemonyasının arttığı bir sırada dahi, yöresel eşrafa verilen önemi gösterir. Örneğin merkezin Esterabad'a kadı, hatip ve muhtesip seçtiği kişinin atama fermanında, tüm komutan ve memurların kadıya tam destek olmaları, ona saygı ve otorite sağlamaları istenir. Cüveyn kenti askerî komutanlığına (şahne) getirilen Barankuş'a imamların, müftülerin ve ulemanın görüşünü almadan, onlara danışmadan iş görmemesi buyurulur. Gülpayegan şahne vekiline, kadının kararlarını uygulatmak için canla başla çalışması söylenir. Rey yöneticiliği verilen askerî şef Harizmşah Yusuf'a ve yardımcılarına, eyalet işlerinde, seyyidlere, kadılara, imamlara, doğru kişilere, dindarlara ve şeyhlere danışması bildirilir[33]. Sancar, sonradan sultan olan Selçuklu prensi Mes'ut'a geniş yetkiyle Hazar Denizi Güneyinde büyük bir bölgenin yönetimini verirken, yerel soylularla işbirliği yapmasını ister ve kendisinin de eyalet ileri gelenleriyle danıştıktan sonra Mes'ut'un atamasını yaptığını belirtir.

Kent ve çevresinin yönetiminde en önemli kişi «reis»tir. Merkezin atadığı reis'e giysi, at vb. verilir. Reis, âsayiş görevlerinin yanı sıra, vergi toplanmasına, bayındırlık ve hayır işlerinin yürütülmesine, konukların ağırlanmasına katılır. Bu işler için gerektiğinde cebinden de para harcar. İdareye karşı halkın çıkarlarını savunur, halkın tutumundan idareye karşı sorumlu olur. Böyle bir kişi, eşraf ve ulema üzerinde etkinliği olan zengin aileler içinden seçilir. Hatta gerekli bulunmadığı halde, reisliğin babadan oğula geçmesine özen gösterilir. Serahs Reisi'nin atama fermanında, «Biz, onların reisinin ve liderinin, önemli işler görebilecek yeterlikte, köklü bir aileden gelen kişi olmasını istiyoruz» denilir. Mazenderan Reisi'nin

kararnâmesinde «atalarının eskiden de reislik yaptığı» yazılır.

Selçuklular döneminde çok güçlü reis ailelerine rastlanır. Örneğin Sultan Muhammed Tapar döneminde Hemedan Reisi seyyid'dir, yâni Peygamber soyundandır. Hazineye 700 bin dinarı, kimseden yardım istemeden bir çırpıda ödeyecek güçtedir. Ölünce, ondan hazineye 250 bin dinar kalır. Ailenin durumu yine sarsılmaz. Yerine oğlu geçer. Başka bir reis, Hatibî'dir. Hatibî, ortodoks islâmın militan şampiyonluğunu yapar. Sultan Tapar üzerinde etkinlik kurarak veziri öldürtür, yüksek memurlar üzerinde terör yapar. Hatta Halife bile ondan korkar, dostluğunu kazanmak için veziri aracılığıyla 6 bin dinar rüşvet yollar.

HALKIN YÖNETİME KATILMASI

Reis, halktan sorumludur, halkın çobanıdır. Sancar, bir reisin atama kararnâmesinde Peygamber'in sözü olarak bunu belirtir:

— Sizin herbiriniz bir çobansınız* ve herbiriniz kendi sürünüz hakkında hesap vereceksiniz.

Çoban'dan sürüye iyi bakması, halkı koruması beklenir. Sancar, «Tanrı'nın kendisine emanet ettiği halkı, reislere emanet bıraktığını» söyler ve halka iyi davranılmasını ister. Serahs Reisi'ne, «Halkın yükünü hafiflet. Güçlünün güçsüze yük yüklemesini, varlıklının yoksulu ezmesini önlemeye çalış. Askerlerin halktan usulsüz ödentiler almasına ve mülklerine el uzatmasına izin verme» der**.

---

* Sultan, baş çobandır. 1920 yılında dahi Vahdettin, Rauf Orbay'a «halkın çobanı» olduğunu söyler.

** Sancar'ın, moda deyimiyle bir «kerim devlet» anlayışını dile getirdiği sanılmamalıdır. Hükümdarlara öğüt veren tüm islâm yapıtlarında vurgulandığı üzere, devletin ve ordunun güçlü olması için, arazinin ekilmesinin sağlanması gereklidir.

Reis, hem halkın çobanıdır, hem de kendisiyle eşit durumda bulunan eşrafın lideridir. Serahs Reisi'nin atama fermanında, Sultan, reisten bölge imam, ulema, şeyh ve eşrafına saygı göstermesini ister, ama eşrafa da reisi kendi önderleri olarak kabul etmelerini buyurur. Eşraf, sorunlarının çözümünde reislik makamına başvuracaktır, devlet ile işlerini onun aracılığıyla yürütecektir.

Atama fermanlarında reislere, durumun gereklerine göre çok farklı yetkiler tanındığı görülür. Örneğin Sancar'ın başkenti olan Merv'de reis, maliye görevlisinin vergi toplamada ancak bir yardımcısıdır. Bestam kenti reis vekili ise, hem maliye görevlisi, hem de reistir. Mazenderan Reisi'ne ise, maliye görevlisi ve garnizon komutanının üstünde olaganüstü yetkiler tanınır. Bu reis, âdeta eyaletin vâlisidir. Yalnız malî işler değil, dinsel işler ve genel güvenliğin gözetim ve denetimi reise bırakılır. Atama fermanında, Selçuklu Meliki Tuğrul'un görevlilerin, büyük askerî komutanların bölgedeki vekillerinin, reisi saymaları, ona boyun eğmekle kendilerini yükümlü bilmeleri, eyalet işlerinde ona başvurmaları belirtilir. Reisin görüşü, ya da onayı alınmadan vergi ve şeriat alanlarında herhangibir işe girişilmeyecektir. Tüm bu görevliler, reisin gerek açık, gerek özel konuşmalarda söylediklerini dikkatle dinleyecek, bölge

---

Sancar, fermanlarında bir yandan köylünün korunmasını isterken, öte yandan da alt sınıf köylünün yerinde tutulmasını hatırlatır. Sancar'ın şu ilginç görüşü ileri sürdüğü yazılıdır: «Güçlüyü zayıfın zararından korumak, zayıfı güçlünün keyfî davranışlarından korumaktan çok daha zorunludur. Güçlünün zayıfa kötülüğü, nihayet bir adaletsizliktir. Ama zayıfın güçlüye zarar vermesi hem adaletsizlik, hem de şerefsizliktir. Eğer kitleler tahakkümden kurtulurlarsa, sonuç tam bir felâket olur. Ast, üst'ün görevlerini yerine getirecek, fakat üst ast'ın görevlerini yapamayacaktır. Şöyle ki, alelâde halk soylu gibi yaşamak isteyecek ve halkın üzerine düşen işleri kimse yapmayacaktır» (Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasion, s. 377).

işlerinde onun kararını geçerli sayacaklardır. Melik Tuğrul ile büyük komutanların adamları, reisten izinsiz olaganüstü vergi toplayamıyacaktır. Eyaletin vergisinin saptanması ve toplanması için reis, güvendiği bir vergici atayacaktır. Reis, yerleşik halk ve göçebelerden olaganüstü para, erzak ve asker yardımı istenmesine karşı çıkacaktır. Ancak olaganüstü isteklerin yerine getirilmesi zorunlu ise ve başka bir çıkar yol yok ise, reis ,bu yükü âdil ve eşit biçimde halka paylaştıracaktır.

Atama fermanlarında, âsayişi korumakla görevli askerî şefler (şahne), âdeta âsayişi bozan ögelermiş gibi gösterilir ve bunlar reislerin denetimi altına konulur. Reis, gezginlerin can ve mal güvenliğini sağlamak, yolları korumak, hırsız ve yol kesicileri cezalandırmakla görevlidir. Bunun için reis, eyalet kentlerinde her şahne'nin yanına güvenilir bir vekilini koyacaktır. Vekil, şahne'nin yanında oturacak, her iş onun fikrine uygun biçimde yapılacaktır. Reis vekili, şahne'lerin çeşitli yolsuzluklarına karşı halkı koruyacaktır.

Şahne'ler gibi kadılar da, «kuşkulu» kişiler sayılarak reisin denetim ve gözetimine konulmaktadır. Reis, kadılara yol gösterecek ve onların işlerinden haberli olacaktır. Kadıların başlarında bulundukları mahkemelere, reis, iyi yetişmiş ve uyanık vekiller atayacaktır. Vekil, şeriata uygun iş görülmesini denetleyecektir. Reis, rüşvetçi vakıf yöneticilerini görevden uzaklaştıracak, vakıfları canlandıracak, camilere uygun kişiler atayacaktır.

Reis ve vekilleri, şeriat dışında yargı yetkisini kullanacaklar, mazlumun hakkını zâlimden almak için çaba göstereceklerdir. Hırsız ve yol kesicileri cezalandıracaklardır. Şahne'ler yanındaki reis vekilleri, suç ile cezanın uyumlu olmasını, yeter kanıt bulunmadan ceza vermekten kaçınılmasını sağlayacaklardır. Reis, çarşi pazar fiyatlarını, tartı ve ölçüleri

denetleyecek, istifçiliğe izin vermeyecek, hileli para basımını önleyecektir.

Köy şefleri de reisin denetimi altına konulmaktadır. Bu köy şefleri, reisten berat alacaklardır. Reisin beratını taşımayan köy şefliği yapamayacaktır. Reis, vekilleri atayacak ve vergiler toplanırken mülk sâhipleriyle ekiciler arasında adaleti koruyacak, güçlünün güçsüzü ezmesini engelleyecektir[34].

Görüldüğü üzere, Mazenderan Reisi, olaganüstü yetkilerle donatılmıştır. Bu, eskiden beri âsi yöresel şülâleler ve karışıklıklar görülen bölgedeki olaganüstü durumun sonucu olsa gerektir. Fakat yine de yöresel eşrafın yönetime katılmasını göstermek bakımından çarpıcı bir örnektir. Esasen, daha önce belirttiğimiz üzere, Tuğrul ve Çağrı beyler, yöresel eşrafın işbirliği ve desteğiyle Selçuklu Devleti'ni kurmayı başarmışlardır. Bölge geleneklerine ve idare tekniği gereklerine uygun biçimde, yöresel eşrafın katkısıyla ancak ülkeyi yönetirler. C. Cahen'in deyimiyle, Selçuklu Devleti, «eskiden mevcut toplumun bir Türk çerçeve içinde» devamından ibarettir[35].

KÖLE KÖKENLİ ASKERÎ SOYLULUK

Devletin temel dayanağını oluşturan ordu bile, Türkmen geleneklerinden uzaklaşarak daha önceki islâm geleneklerine uygun biçimde düzenlenir. Ordunun temel ögesini, tarım ve hayvancılık gibi ekonomik uğraşlardan ve aile, kabile bağlarından koparılmış ve özel olarak eğitilmiş köle kökenli askerler meydana getirir. Selçuklular, köle askeri, mirasçısı oldukları Gazne ve Büveyhoğulları devletlerinden alırlar. Efendilerini yitiren bu köle askerler, Selçuklu sultanlarının köleleri olurlar. Daha Tuğrul ve Alparslan zamanında Sultan'ın 4 binin üstünde köle askeri vardır. Tuğrul ve Alparslan'ın bellibaşlı komutanları köle kökenlidir. Türkmen şefleri, el altında

çok sayıda yetişmiş köle asker bulunduğundan, daha devlet kurulur kurulmaz ikinci plana düşerler. Türkmenlerin askerî şefe akrabalık ya da arkadaşlık bağlarıyla bağlı yoldaş ya da nökerlerinin yerini, köle asker alır. Aslında köle deyimi, bu askerlerin toplumdaki yerini açıklamaya elverişli bir deyim değildir. Nasıl ki, Batıdaki «vasal» terimi, sözcük olarak «köle» anlamına gelen «kwas»tan türediği halde, bir soyluluk hiyerarşisini belirtirse, «gulam» denilen savaşçı köle de, bir çeşit askerî soyluluğu meydana getirir. Gerçi bunlar sultana kölelik bağıyla bağlıdırlar. Efendilerine tam sadakat borçludurlar. Mallarının, mülklerinin mirasçısı efendileridir. Azat edilseler, yâni özgür kılınsalar bile, yine efendileriyle aralarındaki kişisel bağımlılık ilişkisi sürer. Fakat köle askerler, sultanın en gözde ve güvenilir seçkin savaşçılarını oluşturur. Kölelik deyimi, daha çok tam sadakat yükümlülüğünü vurgular. Köle, oğuldan güvenilir sayılır. Nizamülmülk, iyi bir kölenin yüz oğula değ olduğunu söyler. Ona göre, oğul babanın ölümünü arzular. Köle ise, çıkarı gereği, efendisinin uzun ömürlü olmasını ister.

İyi savaşçılık ve tam sadakat beklenen köle savaşçılar küçük yaşta toplanırlar ve sultana kayıtsız şartsız bağlılık duygusuyla yetiştirilirler. Beyinleri bu yönde yıkanır. İyi askerî eğitim görürler ve bir askerî hiyerarşi içinde yükselirler. Odabaşı, bölükbaşı ve hacib olurlar. «Emir» unvanıyla eyalet vâliliklerine getirilirler. Atabey yapılırlar. Atabey, daha önceki islâm devletlerinde rastlanmayan, Selçuklularla ortaya çıkan bir kurumdur. Kurum, bozkır Türk geleneklerine bağlanmak istenir. Orhun yazıtlarını yazdıran Yolluğ Tegin'in kendine verdiği «Kül Tegin atası» lâkabı, atabeylik olarak yorumlanır. Fakat bu yorum, kesinlikten uzaktır. Doğuda Karahanlılarda bu kurum görülmez. Batıda Alanlar, Bulgarlar, Slavlar ve Skandinavlarda atabey kurumu bu-

lunur[36]. Kurum, bir prensin oğullarını daha küçük yaştan, güvendiği bir askerî şefe yetiştirilmek üzere emanet etmesine dayanır. Askerî şef, genç prensin bir çeşit vasisi ve mürebbisidir. Genç prense bir eyalet verildiği zaman, askerî şefle birlikte gider. Eyaleti askerî şef yönetir. Selçuklular, atabeyi köle kökenli komutanları arasından seçerler. Atabey, sultan ölünce, genç prensin dul kalan anasıyla evlenir. Böylece sultan ailesine akraba olur. Sultan Sancar, atabeyi Kumac'ın torununa Belh eyaletini verdiği zaman, atama fermanında «Kumac'ın kölelerden biri olmasına karşın, bir melik himmetine sâhip bulunduğunu, bu nedenle saltanatta ortak olduğunu» belirtir. Görüldüğü üzere, köle komutanlar, kölelikten çok uzaktırlar. Kumac ölünce, kuramsal olarak, kölenin bütün malı mülkü Sancar'a geçmesi gerekirken, Sultan, babanın malını oğula ve torununa bırakır. Hatta eyalet yöneticiliği bile babadan oğula geçer. Nitekim Atabey Kumac ve oğlu ölünce, Sancar, hem Belh eyaletinin vâliliğini, hem de Kumac'ın atlarını, askerlerini, mülk ve ikta olarak elinde tuttuğu araziyi toruna bırakır.

Selçuklu sultanlarının, oğulları olan prenslerden çok, köleleri komutanlara güvendiği görülür. Prensler, sultan baba, kardeş ve amcalarına karşı saltanat iddiasıyla sık sık ayaklanırlar. Atabey, sultanın kölesi olarak genç prensi denetim ve gözetim altında tutar[37]. Nitekim kardeşi Berkyaruk'a karşı ayaklanmaya niyetlenen Muhammed Tapar, ilk önce Berkyaruk'un kendisine atabey atadığı Kutluğ Tegin'i öldürür. Ne var ki, prensleri itaatte tutmak için başvurulan atabey kurumu, daha sonra göreceğimiz üzere, köle komutanların kukla prensleri kullanarak, onlar adına saltanat iddialarına kalkışmalarını ve sonunda kendileri için atabey sülâleleri kurmalarını engellemez.

YÖNETİMDE «DEMOKRATLAŞMA»YA KÂTİP TEPKİSİ

Köle asker, eğitilmiş seçkin savaşçılar olarak, soyluluğa önem veren İranlı kâtip sınıfı tarafından yadırganmaz. Selçuklu Devleti'nin bu sivil yöneticileri, daha çok özgür savaşçı Türkmen beylerini yadırgarlar. Kâtipler, sivrilen köle askerî komutanların hizmetine vezir, yazıcı, vergi toplayıcı vb. biçiminde girerek kariyer yaparlar. Kâtiplerin genellikle yakındıkları, Selçuklu egemenlerinin kâtiplik sınıfını daha alt tabakalara ve Horasan dışındaki Iraklılara, hatta hıristiyanlara ve yahudilere açarak «kâtip sınıfı»nın kalitesini bozmaları ve yüksek sınıflara ait lâkapları ayağa düşürmeleridir. Kâtipler, Türk egemenlerin idareyi «demokratlaştırma» eğilimine karşıdırlar. Nizamülmülk, Tuğrul ve Alparslan'dan sonra, bu ögelere geniş ölçüde yer verildiğinden idarenin kalite yitirdiğini yazar. «Devlet malına şefkati, halka acıması» olmayan bu ögeler nedeniyle devletin yıkılacağından kaygılandığını belirtir. Öte yandan Nizamülmülk, Alparslan'dan sonra, en bayağı adamlardan lâkap isteyenlere şatafatlı unvanlar verilmesinden yakınır. Kendisinin de taşıdığı «el-mülk» lâkabının ancak Büyük Divan üyeleriyle Bağdad ve Horasan amidlerine verilmesini önerir. Kâtip sınıfından tarihçiler de, av kuşlarının ve atların en iyilerini seçmesini bilen Selçuklu sultanlarının köksüz ve değersiz vezirler seçmeye yönelmelerini eleştirirler. «Üflesen, postlarından uçar bu vezirler» derler. Postunu tam dolduran vezir Dergüzinî ise, tarla süren bir çiftçinin «fellâh» oğlu diye horlanır. «Kan dökücü, soylu düşmanı, fellâh ahlâkıyla hareket eden kişi» diye suçlanır. Köle kökenli komutan Karasungur, köylü kökenli vezir karşısında sınıfsal üstünlüğünü şu sözlerle belirtir:

«— Allah bizi bir fellâha müptelâ kıldı ki, onun yüzünden devlet felâhsız (kurtuluşsuz) kaldı»[38].

Emir Kıpçak, Has-Beg, Zengi Candar, Şumla gibi Türkmen kökenli komutanları baş dayanağı yaptığı için olacak, Sultan Mes'ut, «ayak takımını yükseltir idi» diye eleştirilir. Nizamülmülk, devletin kuruluşuna hizmeti geçmiş Türkmenlerin, Selçuklu Devleti'ne zarar vermelerini önlemek ve onları devlete bağlamak için, Türkmen gençlerinin saraya alınarak «köle asker» yapılmasını önerir. Ünlü vezir, «Siyasetnâme»nin «Türkmenlerin de köleler ve Türkler ve başkaları gibi hizmete alınmaları» bölümünde şöyle yazar:

«Her ne kadar Türkmenlerden sıkıntı doğmuş ve sayıları çok bulunmuş ise de, onlar, devletin kuruluşunda büyük hizmetler yapmışlar, zahmetler çekmişlerdir. Devlette hakları açıktır ve hanedana akrabadırlar. Onun için Türkmenlerden bin kişinin adı saray defterine yazılmalı ve onlara saray köleleri gibi davranılmalıdır. Daima hizmetle uğraşarak silâh kullanmayı ve hizmet kurallarını öğrenirler. İnsan arasında bulunup, kalben bağlanırlar ve köleler gibi hizmet eylerler. Tabiatlarında meydana çıkan nefret silinir. Ne zaman gerekli bulunursa, hizmete aday olan beş bin, on bin kişi köle askerlerin düzeni ve donatımı ile atlı olurlar. Böylece onlar da devletten nasipsiz kalmazlar. Padişah şükran bulur ve Türkmenler hoşnut olur».

Saraya herhalde soylu Türkmen çocukları alınacaktır ve onlara köle asker (gulâm) statüsü kazandırılacaktır. Bu önlem uygulanmışa benzemezse de, gulâm statüsünün kölelikten ne kadar farklı düşünüldüğünü gösterir[39]. Esasen sarayda ayrıca, Selçuklu Devleti'ne bağımlı hanedanlardan 500 soylu prens rehin olarak bulunur.

«VASALİK» SOYLULUK VE «KÖLE» SOYLULUK

İslâm dünyasında köle asker sisteminin varlığı, Batı feodalitesine benzer biçimde araziye dayalı bir soyluluğun bulunmayışının belirtisi sayılır[40]. Oysa gulâm sistemi, bir hizmet soyluluğuna çok yaklaşır ve Atabey Kumac örneğinde gördüğümüz üzere, mülk ve ikta biçiminde geniş araziye sâhip bulunan aile, ayrıca geniş bir eyaleti, Sultan'ın onayıyla, ırsî olarak yönetir. Giderek birçok atabey ailesi, eyalet askerî yöneticileri olan Batı dük, marki ve kontları gibi, bağımsız hükümetler ve sülâleler kurarlar. Nitekim XI. Yüzyılda Alman imparatorları ve büyük senyörler de soylu vasallerin itaatsizlikleri karşısında, köleye yakın serf statüsünde yüksek saray görevlilerine dayanırlar. Dienstmänner denilen bu hizmetliler, XI. Yüzyıl Almanya'sında büyük bir güç kazanırlar ve bir sınıf bilinci geliştirirler[42]. Bir Alman kaynağında, «soylu yaşamlı köleler» diye geçen bu toplumsal grup, o kadar önem kazanır ve şerefli bir mevki elde eder ki, XII. Yüzyılda mevki sâhibi birçok özgür kişi, yüksek görevler elde edebilmek için özgürlüklerinden vazgeçip serf statüsünü kabullenirler. Askerî seferlerde ve saray işlerinde, bu «soylu yaşamlı» köleler baş rol oynarlar. Prenslerin eğitimi, en önemli şatoların muhafızlığı, eyalet komutanlıkları ve vâlilikler onlara bırakılır. İmparator Barbaros Frederik ve ardıllarının Sicilya Naibi, 1197'de azat edilmiş bir köledir. Efendisi İmparator, ona Ravenne Dükalığı ve Ancône Markiliği bağışladığı zaman azat eder. Vasalik soyluluğun tepkileri karşısında, daha sonraları bu köle kökenli «hizmet soyluluğu» çözülür, bir kısmı zengin köylü ve burjuva statüsüne düşer, bir kısmı ise vasalik soylu sınıfıyla bütünleşir.

Alman İmparatoru, «soylu yaşamlı köleler»ini hem sivil, hem de askerî hizmetlerde kullanır. Batı-

daki islâm ülkeleri ve İspanya müslümanları da, Afrika'dan ve Slav ülkelerinden sağladıkları kölelerinden hem asker, hem de sivil yöneticiler olarak yararlanırlar. Doğuda ise, askerî hizmetler kölelerin, sivil hizmetler kâtip ve ulema sınıflarının tekelindedir. Selçuklularda da bu asker-sivil ayırımı sürer.

Selçuklu köle askerler çoğunlukla Türkmen olmayan Türklerdir. Fakat giderek Kürtler ve Deylemliler, profesyonel köle orduda çoğalırlar. Orduda Ermenilere de yer verildiği görülür. Melikşah'ın veziri Nizamülmülk'ün öğütlerini dinlemeyip 7 bin Ermeni askerini ordudan kovduğu ve işsiz askerlerin Horasan'da Sultan'ın kardeşi Tekiş'in hizmetine girerek ayaklandıkları belirtilir. Sultan Mes'ut zamanında, bir yandan Türkmen kökenli komutanlar çoğalırken, hadım Habeş kölelerin yüksek askerî mevkilere geldikleri görülür. Necmüddin Reşid, Candar Cemalüddin İkbal, Şerefüddin Gürdbazu, Mes'ut Bilâlî gibi o dönemin önde gelen askerî şefleri, Habeş hadımlardır. Bu kişiler, bağnaz islâm savunuculuğu ve şafiî düşmanlığı ile tanınırlar.

İdeal, bütün köle askerin sadakat yeminiyle sultana kişisel olarak bağımlı kılınmasıdır. Gazneliler buna büyük özen gösterirler. Eyaletlerdeki askerî şeflerin çok sayıda kendilerine bağımlı özel köleler edinerek bağımsızlık kazanmalarını sınırlamaya çalışırlar, câsusluk sistemiyle bunu denetlerler. Sultan, gerekince kendi kölelerinden sınırlı bir miktarı komutanlarına verir. Bu durumda kölenin sultana olan kişisel bağlılığı çözülür, bağlılık yeni efendiye geçirilir. Artık köle, sultana değil, yeni efendisine hizmetle yükümlüdür. Yeni efendi sultana isyan ederse, köle, sultana değil yeni efendiye sadakatla yükümlüdür*. Sultan otoritesini zayıflatan bu ara bağ, bâ-

* Batı feodalitesinde de durum budur. Alt vasal, en tepedeki krala değil, hemen üst basamaktaki efendisine sadakat ve hizmetle yükümlüdür. 1086 yılında İngiltere Kralı Guillaume

zen o kadar güçlüdür ki, bağ koparıldığı halde, sadakat sürer. Örneğin, Eryaruk ve Aşıg Tegin gibi Türk komutanların, Hint ordusunun başından uzaklaştırılırken, kölelerine el konulur. Efendilerine olan sadakat yükümlülüğü çözülür ve köleler, Sultan Mes'ut ve yakınlarına bağlanır. Fakat bu köleler, eski efendilerine bağlılıklarından vazgeçmediklerinden 1040 Dandanekan savaşında Gazne Sultanı'na ihanet ederler ve Selçuklu safına geçerler. Selçuklular ilk köleleri bu yoldan elde ederler. Mes'ut'un oğlu Gazne Sultanı İbrahim, güvendiği vezirine 400 Türk kölesini verirken, bu nedenle kişisel bağlılıklarını çözmez, ekmeklerini verir ve onları eskisi gibi kendine bağlı tutar. İsyana niyetlenen askerî şefler, sultandan gizlice köle asker edinirler. Tuğrul ve Çağrı beylerle iyi geçinen Gaznelilerin Harizm Vâlisi Altıntaş oğlu Harun, gizlice iki bin köle toplar ve fiilen bağımsız olur.

Selçuklularda, Gaznelilerin aksine, askerî şeflerin kendilerine bağlı bol köle toplamaları teşvik edilir. Çok sayıda askere ihtiyaç duyulması ve Gazne sultanları gibi Hindistan hazinelerine sâhip bulunulmaması, bu sultan otoritesini zayıflatıcı yönelişe yol açmış olsa gerektir. Nizamülmülk, yıllık ödeneği dolgun bulunan devlet büyüklerinin bol sayıda köle asker satın almasını öğütler ve «bu kurala kim ne kadar çok uyarsa, padişah katında makbul olur» der. Ne var ki, askerî şeflerin sultana sadakati devam ettiği sürece, hazineye yük getirmeden ordu mevcudunu artırma olanağı getiren bu sistem, sadakat zayıflayınca, özel ordulara sâhip komutanların, sultanlara hükmetmelerini ve giderek bağımsız beylikler kurmalarını sağlar.

---

ve ardılları, yalnız direkt vasallerinden değil, vasallerinin vasallerinden de sadakat yemini isteyerek, feodal sistemin kral otoritesini zayıflatıcı hiyerarşik yapısını bir ölçüde düzeltmek isterler.

«PARA, ASKER İLE GELİR...»

Selçuklu İmparatorluğu, ordu gücüyle ayakta duran bir devlettir. Vasal hükümdarların yıllık haraçlarını düzenli ödemeleri, bağlılıklarını bildirmek için sık sık sultan kapısına gelmeleri ve gerektiğinde askerleriyle hizmete koşmaları, Selçuklu ordusunun gücüyle gerçekleşir. Tâbi hükümdarlar, Selçuklu ordusuyla başedemeyeceklerine ve vasallik yükümlülüklerini yerine getirmezlerse, bu ordu eliyle mutlaka cezalandırılacaklarına inandıkları içindir ki, bağımlılığı kabul etmişlerdir. Bu nedenle, Selçuklu Devleti, kalabalık bir merkez ordusu besler. Nizamülmülk, Selçukluların, geçici hizmette kullanılan Türkmen askerinin dışında, 400 bin kişilik atlı ordu beslediğini yazar. Bu çok büyük rakama inanmak güçtür. C. Cahen, Selçuklu ordusunu 70 bin atlı olarak düşünür[42]. 70 bin kişilik daimî ordunun beslenmesi bile, hazine için ağır bir yüktür. Fakat Nizamülmülk, ordu mevcudunun azaltılmasına şiddetle karşı çıkar. Ünlü vezirin yapıtından anlaşıldığına göre, bâzı kişiler Melikşah'a asker sayısını azaltmasını önerirler. Asker sayısı azalsa bile, kimsenin sultana karşı çıkmaya cesaret edemiyeceğini, fakat bu tasarruf sâyesinde hazinenin dolacağını söylerler. Vezir, «onlar devletin batmasını istiyorlar» diye köpürür. İşsiz kalan askerlerin bir subayı başlarına «sergerde» seçip ayaklanacağını ve isyanı bastırmak için, işten atılan askere ödenenden fazlasını harcamak gerekeceğini ileri sürer. Nitekim Melikşah'ın ordudan çıkardığı 7 bin Ermeni askeri, Sultan'ın kardeşinin hizmetine girerek, Horasan'ı altüst eder. Askerin ve memurların işsiz bırakılmasından çok çekinen Nizamülmük, devlet gelirinin asker sayısının artışıyla çoğalacağına inanır. «Siyasetnâme»de asker sayısı 400 binden 700 bine çıkarılırsa, Hindistan, Çin, Mısır, Bizans vb.'nin de bağımlı kılınacağını, devlet gelirinin kat kat çoğalacağını belirtir ve şu kuralı getirir:

«Memleket askerlerle yönetilir ve askerler de akçe ile sağlanır. Eğer bir kimse padişaha 'Akçe topla, askeri bir yana bırak' derse, gerçekte padişahın düşmanıdır, kötülük ve karışıklık ister. Çünkü akçe, asker ile gelir. Bu kimsenin sözü dinlenmemelidir».

İKTA SİSTEMİ VE EVRİMİ

Melikşah, büyük bir ordu besler. Ne var ki, Selçuklu Devleti, Hindistan'ın bitmez tükenmez altın-gümüş zenginliğini sömüren Gazne sultanları, ya da ilk Abbasî halifeleri gibi büyük para servetine sâhip değildir. Hazine, 70 bin atlının ücretini ödeyebilecek olanaklardan yoksundur. Benzer güçlükler, X. Yüzyılda Abbasî İmparatorluğu'nda da görülür. Sudan'da altın madenlerinin üretiminin gerilemesi ve Uzak Doğu ticaretinin Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e ve Mısır'a kayması, Bağdad'ın altın bolluğuna son verir. Bu nedenle, askerî tekniklerin değişmesiyle maliyeti artan ordunun gideri karşılanamaz. Halife, komutanlara, askerlerinin giderini karşılayabilmeleri için, belli arazinin verği gelirlerini bırakmak zorunda kalır. Büveyhoğulları bu yeni sistemi genişleterek sürdürürler. Sistem, kişilere ait arazinin vergisini yerinde toplama hak ve yetkisini devletin, ona hizmet eden kişilere devri biçimindedir. Bu devirden doğan ayrıcalıklara, ikta adı verilir. İkta'dan yararlanan kişi ise, mukta'dır.

Daha önce gördüğümüz üzere, halifeler, arazinin işlenmesini sağalmak amacıyla, devlet mülklerinden bir kısmını özel kişilere bağışlarlar idi. «Katia» denilen bu arazi bağışları, özel mülke çok yakındır. Bağıştan yararlanan kişi, bu mülkü satabilir ve miras yoluyla oğullarına geçirebilir. Katia sâhibinden beklenen tek şey, gerektiğinde başka yerlerden ortakçı köylüler toplayarak arazinin ekimini sağlamaktır.

Ekmediği takdirde, arazisi geri alınır. Onun ortakçı köylüler ya da devlet ile ilişkileri, herhangibir özel mülk sâhibinden farksızdır. Mülkü, devlet memurlarının denetimine açıktır. İktadaki köylüler üzerinde, devlete ait idarî ve adlî hakları kullanamaz. Köylünün üretiminden rant alır ve devlete ise çok daha hafif olan zekât, ya da öşür vergisi öder. Rant ile öşür arasındaki fark, katia sâhibinin gelirini meydana getirir.

Halife ilkin maaş karşılığı subaylarına da devlet arazisinden katia verir. Fakat devlet arazisi sınırlı miktardadır, çabuk tükenir. Bunun üzerine, haraç ödemekle yükümlü kişilerin arazisinin vergisi, askere ayrılır. Asker, haracı mülk sâhibinden maaşının karşılığı olarak alacaktır. İlk uygulamalarda, haracı alan askerin, elde ettiği gelir üzerinden zekât vergisini, yâni öşürünü vermesi beklenir. Haraç vergisi ile öşür vergisi arasındaki fark, askerin gelirini meydana getirecektir. Ne var ki, askerden öşürü almak mümkün olmaz. Büveyhoğulları zamanında, askerden öşür istemekten vazgeçilir. Diyelim ki, iki köyün haraç vergisi bir subaya maaş diye verilmiştir. Bu iki köyün vergisini, artık merkezî idarenin vergi tahsildarı değil, o subayın kendisi ya da görevlendirdiği adamları toplayacaktır. Köyde ufak arazi sâhibi köylüler ile ortakçı köylülere arazisini işleten orta ve büyük mülk sâhipleri bulunabilir. Bunlar eskisi gibi arazilerinin sâhipleridirler. Değişen tek şey, eskiden devlete ödedikleri vergiyi, devlet aradan çekildiğinden, subaya ödemeleridir. İşte bu vergi toplama hakkına ikta denilir. Subayın köydeki arazi üzerinde bir mülkiyet hakkı yoktur. Ona köylerin kendisi değil, vergisi bırakılmıştır. İkta, bu niteliğiyle katia'dan ayrılır. Arazi hukukunu geliştiren Maverdî, bu nedenle iktalarda «et-temlik» ve «El-ıstıglal» ayırımı yapar. İlki arazi, ikincisi gille, yâni gelir tahsisidir. Maverdî'ye göre, sultanın mülkiyet hakkı

üzerinde bir değişiklik yapmaya hakkı yoktur. Sultan ancak vergi alma hakkını devredebilir.

Doğaldır ki, mülk sâhibinin karşısına, yalnız vergi alma amacıyla da olsa, elinde askerî güç tutan kişinin dikilmesi, onun doğrudan üreticiden alınan artıdeğer'i, askerle paylaşma durumunda bırakılması, özel mülkiyetin özünü bir hayli zedeler. İkta sâhibi, satın alma ve çeşitli zorlamalarla, mülk sâhibinin yerini almaya yönelebilir. Nitekim Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Büveyhoğulları'nın son zamanlarında, ikta sâhipleri arazi edinmeyi başarırlar ve iktaı belli ve değişmez bir arazide somutlaştırmaya çalışırlar. Böylece, Batıdaki senyörlüklere benzer bir evrim gözükür. Bununla birlikte merkez, iktaın senyörlüklere dönüşmesini engellemeyi amaçlar. İkta, vergi değeri olarak hesaplanır, askere bu vergi değerine eşit herhangibir gelir ödenebilir, ya da başka bir yerin vergi iktaı verilebilir. Hükümetler, belli bir yerde kök salıp, arazi ve adamlar edinerek tehlikeli bir bağımsızlık kazanmasın diye, ikta sâhiplerinin bölgelerini sık sık değiştiriler. İkta sâhibi de gelirini yetersiz bulduğu, ya da kötü davranışıyla gelirinin düşmesine yol açtığı iktaının değiştirilmesini isteyebilir. Böylece, mukta'ların Batı tipi senyörlere dönüşmesi olanağı hayli sınırlanır. Öte yandan, Büveyhoğulları döneminde, para sıkıntısının zorunlu olarak yarattığı ikta sistemi, tarım verimleri açısından hiç de başarılı olmaz. Çağdaş tarihçiler, köylülerin arazilerini bırakıp kaçtıklarını, üretimin düştüğünü yazarlar. Tuğrul Bey, 1055-1056'da Bağdad'a gelince, Büveyhoğlu askerlerinin iktalarını ellerinden alır, kendi askerlerine verir.

EYALET İKTALARI

Askere bağışlanan bir iki köyden, hatta bâzen yarım köyden ibaret iktaların yanı sıra, eyalet ikta-

ları görülür. Abbasoğulları'nın klasik döneminde, idarenin malî ve askerî yönleri, biribirinden ayrıdır. Fakat karışıklıklar üzerine, eyaletlerde askerî komutanlara geniş yetkiler tanımak gerekir. Bu askerî şeflere, maaş karşılığı olarak ya eyalet gelirinin bir kısmı, ya da o eyalette bir yüksek ikta ayrılır. O askerî şef, binlerce kilometrekarelik eyalette ancak ikta olarak kendisine bırakılan ufak bölgenin tasarrufuna sâhiptir. Geniş eyaletin ise, sâdece idarecisidir. Eyaletteki özel kişilere ait mülkler üzerinde daha önce merkezî devletin sâhip olduğu haklardan öte hakları yoktur. Ne var ki, tarihsel bir gelişme sonucu, tüm eyalete de «ikta» denilmeye başlanır. Hükümdar soyundan prensler, yöresel etnik grupların şefleri, askerî komutanlar, bu tip eyalet iktaları alırlar. Bu tip eyalet iktaları sâhipleri, alelâde vâliler gibi kolayca değiştirilemezler. Eyalet iktaı, bir çeşit özerk hükümet niteliği kazanır. Gerçek ikta, bir iki köy büyüklüğündeki ufak iktalar olduğu halde, tarihçiler onlar hakkında pek az bilgi verirler. İkta deyince, genellikle eyalet iktalarını anlarlar.

SELÇUKLU İKTALARI

Selçuklu İmparatorluğu kurulduğunda durum budur. Selçuklular, yükseliş dönemlerinde, daha önce gördüğümüz üzere, Orta Asya Türk geleneğinden ayrılarak Selçuklu ailesinden prenslere eyalet iktaları vermekten bir ölçüde kaçınırlar. Bu tip iktaları, uç bölgelerde ve belli yerlerde sınırlı tutmaya çalışırlar. Ancak Selçuklu çöküşüne doğru, eyalet iktaı sistemi bütün ülkeye yayılır. Büveyhoğulları döneminde Irak bölgesinde başlayan ufak ikta sistemini ise, Selçuklular Nizamülmülk döneminde bütün ülkeye yayarlar. Sayıları herhalde 5-10 bin kişi civarında kalan köle askere ikta verilmez, hazineden maaş ödenir. Kaynaklarda 46 bin atlıdan kurulu ol-

duğu iddia edilen daimî orduya ise, maaş yerine bir takım yerlerin vergi geliri, yâni iktaı verilir. Bir atlı askere, yâni sipahîye bırakılan vergi iktaı, tek bir bölgede değil, biribirinden uzak yerlerde olabilir. Sipahî için önemli olan, belli bir arazi değil, eline geçecek gelirdir. Bununla birlikte, merkezde değil, ikta edilen arazilerde oturan ve çağrılınca sefere gelen çok sayıda sipahînin varlığı da görülür. Bu tip iktalar, hukuken olmasa bile, fiilen babadan oğula geçen bir nitelik kazanır. Makrizî, bir sipahînin ağzından şöyle yazar:

«— İktalar bizim mülklerimizdir, babadan oğula kalır. Biz o uğurda canımızı feda ederiz».

Sultan Muhammed, yaz aylarında Bağdad'a halife üzerine yürümeye zorlanınca, asker gitmez. Bundarî Tarihi, bu durumu, «asker, ürün yetiştiği zaman evlerinden ve iktalarından ayrılmak istemiyordu» diye açıklar. Sefer, sonbahara kalır. Oysa iktaın karşılığı, askerî hizmettir. Ebu'l-Ferec, iktaın askerî hizmet koşulunu iyi açıklar:

«Savaşmazsanız herşey geri alınır. Savaşmayan asker, reayadır».

«TÜRKMEN» İKTAI

Tarihçilerimiz, bu askerî ikta sisteminin daha önce var olmadığını, Selçuklular tarafından kurulduğunu düşünme eğilimindedirler. Prof. Osman Turan, Selçuklu iktaını «eski Türk askerî ve idarî geleneklerinin, yeni koşulların gereğine göre düzenlenmesi» sayar. Eski Türkmen iktaı ile Selçuklu iktaı arasındaki farkı, göçebe ve yerleşik yaşam biçimleri arasındaki farka bağlar[43]. Cahen, bu görüşe karşı çıkar[44]. Gerçekten Türkmen iktaı, Selçuklular döneminde de mevcuttur ve islâm halifelerinin bedevî aşiretlere otlaklar tahsisinden farklı değildir. İçinde sınıf farklılaşması belirmiş, soylu-soylu olmayan,

zengin-fakir ayırımı yerleşmiş olmakla birlikte, göçebe topluluk, bu otlakları kollektif biçimde kullanır. Otlakları tahsis eden yerleşik devlet, göçebe topluluğun iç düzenine karışmaz. Fakat otlakların içinde bulunduğu eyaletin yönetimini, göçebe topluluğun yöneticilerine vermez. Nitekim Tuğrul ve Çağrı beyler, Horasan'a ilk indiklerinde, Gazne Devleti'nden benzer bir «göçebe aşiret» iktaı elde etmişlerdir. 1036 yılında, Selçuklular, çöl kıyısındaki otlaklarının elverişsiz olduğunu ileri sürerek Merv ve Serahs bölgelerinde yeni yerler istedikleri zaman, bölgenin idaresiyle ilgileri bulunmayacağını, Gazne Devleti'nin mevcut memurlarının, amid, kadı ve berid memurunun eskisi gibi Gazne hizmetinde olarak yerlerinde kalacaklarını özellikle belirtmişlerdir[45]. Cahen'e göre, bu olaydan söz eden tarihçiler, «ikta» deyimini kullanmazlar, her zaman geri alınabilecek durumda olan «vilâya»dan söz ederler[46]. Nitekim ileride göreceğimiz üzere, yerleşik bir devletin başına geçen Selçuklular da, Türkmen topluluklarına otlaklar tahsis ederler. Savaşçı bireylere tanınan yerleşik köylüden vergi alma biçimindeki askerî ikta ile «aşiret iktaı» arasında bir bağlantı olmadığı açıktır. Askerî ikta, Halife Devleti çerçevesinde ve Büveyhoğulları döneminde ortaya çıkar. Prof. Turan, Selçuklu iktaını, Büveyhoğlu iktaından kesinlikle ayırdığı halde, aradaki farkın, ikincinin geçici, birincinin ise fiilen sürekli nitelikte olmasına bağlar. Ona göre, babadan oğula geçen Selçuklu iktaı, araziye ve köylüye ilgiyi artırarak tarım verimini yükseltir; geçici Büveyhoğlu iktaı ise, kısa sürede en fazla geliri elde etmek için tarımı geriletir. Ne var ki, Prof. Turan'ın ayırımı yapay kalır. Zira her iki durumda da, küçük askerî iktalar, fiilen babadan oğula geçme eğilimi gösterir ve sürekliliğin tarım verimi üzerindeki etkisi, sanıldığı gibi pek olumlu olmaz. Bu nedenlerle, Selçuklu iktaı, Halife Devleti'nde başlayan gelişmenin daha sistemli ve genel bir uygulaması sayılmalıdır.

BATI FEODALİZMİ KARŞISINDA SELÇUKLU İKTAI

Selçuklu ikta sisteminin evrimi, onu Batı feodal sistemine hayli yaklaştırır. Prof. Fuat Köprülü, Selçuklular ile İslâm Dünyası'nda feodal rejimin meydana çıktığını ileri sürer. Batılı tarihçiler, genellikle, bu görüşü yadırgarlarsa da, Batı «fief»ini ve Doğu «ikta»ını benzer koşullar yaratır. İslâm genişlemesinin Akdeniz ticaretinin dışına ittiği ve para ekonomisinin hemen hemen ortadan kalktığı Avrupa'da krallar, kendilerine kişisel bağımlı olan savaşçılarına ücret ödeyemezler. Ücret karşılığı arazi vermeye yönelirler. Germen istilâsını izleyen beşyüz yıllık bir süreç içinde fief sistemi biçimlenir. İlkin arazi dışında da herhangibir mal «fief» sayılır. «Fief», hayvan sürüsü anlamına gelir. Pazar rüsumu, gümrük vergileri, para ödemeleri vb. fief sayılır. Krallar, para olanakları biraz çoğalınca, hizmetlilerine arazi vermekten kaçınırlar, «fiefs de chambre» yâni hazine fiefleri denilen araziyle ilgisiz gelir ayrıcalığı dağıtmaya yönelirler[47]. İslâmda da ikta deyimi, maden işletmeleri, gümrük rüsumu, çeşitli vergiler vb.'yi kapsar. Gerek Doğu, gerek Batı egemenleri, hizmetlileri güçlenmeye, ikta ve fief'i mülke dönüştürmeye ve bağımsızlığa ittiği için, arazi tahsisine pek istekli gözükmezler. Nizamülmülk, «her iki ya da üç yılda bir vâliler ve ikta sâhipleri değiştirilmelidir ki, kuvvet bulmasınlar, memuriyetlerinde yerleşmesinler» der. Fakat para sıkıntısı, ücret yerine arazi tahsisine zorlar. Gerek ikta, gerek «benefice» biçiminde beliren Batı fief'i, başlangıçta babadan oğula geçmez. Savaşçıya en çok ömür boyu verilir. Karşılığında askerî hizmet beklenir. Bu hizmet yerine getirilmezse, benefice ve ikta geri alınır. Bunun yanı sıra, eyalet yöneticileri dük ve kontlara, daha sonra «dignité fief'i» adı verilen, maaş karşılığı fief'ler ayrılır. Dük

ve kontlar, eyalet yöneticisi olarak, kralın naibidirler. Eyaletin askerî şefi ve yargıcıdırlar. Krala ait ceza gelirlerinin bir bölümünü alırlar. Eyalette kendilerine ayrılan arazinin gelirini toplarlar. Bu kralî memurların alelâde «benefice» sâhibinden farkı, her an değiştirilebilmeleri, başka bir göreve atanabilmeleridir. Görevin değişmesiyle, hizmete bağlı olan arazi de yitirilir. «Benefice» ise, ömür boyudur. Selçuklu eyalet iktalarında da durum farklı değildir. Eyalet yöneticisi, kont ve dük gibi, kral adına idarî ve askerî yetkiler kullanır ve kont ve dük gibi, eyalet içinde hizmete bağlı iktaı ve hatta özel mülkleri vardır.

Demek ki, gerek Batı fief'i, gerek Selçuklu iktaı, askerî hizmet karşılığında arazi tahsisine dayanır. Araziyi kral verir ve alır. Kralın doğrudan vasalleri, kendi alt vasallerine benzer arazi tahsisleri yapsalar da, askerî hizmet koşuluyla verilen arazinin yüksek mülkiyeti, zirvede oturan krala ait sayılır. Köylünün «Benim tarlam» dediği araziye, fief sâhibi de, fief'i veren kral da «Benim tarlam» diyebilir[48]. Nizamülmülk de buna benzer biçimde «Mülk, Sultan'ındır» der*.

* Oysa gördük ki, ikta, kralî arazinin yanı sıra küçük ya da büyük özel mülk üzerinden de verilir. Sultan, Maverdî'ye göre, mülkiyeti değiştiremez, sâdece devletin vergi hakkını devreder. Ayrıca Selçuklular döneminde, ikta sisteminin dışında, büyük arazi sâhibi dihkanlar varlıklarını sürdürürler. Tarihçiler, Merv dihkanlarının XII. Yüzyılda krallar ve prenslerle boy ölçüşecek güç ve zenginlikte olduğunu yazarlar (J. A. Boyle, The history of the World Conqueror, s. 153). Arazide devlet mülkiyeti, Büyük Selçuklu'da sınırlıdır. XII. Yüzyıl İngilteresinde, krala ait arazi, Selçuklu ile karşılaştırılamayacak kadar geniş yer tutar. Büyük çapta devlet mülkiyeti, Anadolu Selçuklularında ve Osmanlılarda meydana çıkar. Prof. Osman Turan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun, şeriatın kuvvetle savunduğu özel toprak mülkiyetine, eski islâm ülkelerinde dokunmadığını ve Nizamülmülk'ün «Mülk, Sultan'ındır» sözünün yüksek denetim anlamına geldiğini, haklı olarak yazar (Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Belleten Sayı 47, s. 550).

Batı fief'i ile Doğu iktaı arasındaki önemli bir fark, Batıya göre Doğuda çok gelişmiş olan bir idarî sistem ve personel varlığından doğar. Fief sâhibi, arazisindeki köylüler üzerinde, kralî adalet İngiltere ve Almanya'da varlığını korumakla birlikte, idare ve yargı yetkileri kullanır. Kontlar ve adamları, kontluk sınırları içinde bulunan fief'lere giremezler. Bu siyasal ve yargısal yetkiler, köylünün serfleştirilmesini sağlar. Selçuklu iktaında ise, ikta sâhibinin kendi adına vergi toplamakla yetinip, bunun dışında köylüyü rahat bırakması idealdir. Nizamülmülk, vergi borcunu ödeyen köylünün (reaya) taşınır-taşınmaz mallarına, çoluk çocuğuna ikta sâhibinin «el uzatması» yasaktır, derken bu ideali dile getirir. Reayanın sultan sarayına gelip şikâyette bulunma hakkı engellenemez, der. Aykırı davranan mukta'ın «elinin kesilmesini», iktaının geri alınmasını ve azarlanmasını buyurur. Nizamülmülk, bu vesileyle, «mülk ve reayanın Sultan'ın olduğunu» hatırlatır. Böylece, köylü ve arazi üzerinde ikta sâhibinin yetkilerinin kısıtlı olduğunu belirtmek ister. Sancar divanına ait belgelerde de, eyalet iktaı alan askerî şeflerin, ikta sâhibi askerlerin üzerinde yetkileri olduğu görülür. İktaı genellikle merkez verir, ama mukta'ın haklarının uygulamaya geçirilmesinden eyalet yöneticisi sorumludur. Askerî hizmete çağırıldığında, eyalet şefi ona komuta eder. Sancar, Gürgan yöneticisinden iktaları incelemesini, kayıtlara uymayan ve hileyle ele geçirilmiş ikta durumlarının düzeltilmesi buyruğunu verir. Gürgan bölgesini ikta ettiği Melik Mes'ut'u, mukta'ların reayadan olaganüstü isteklerde bulunmalarını engellemeye çağırır. Bununla birlikte, ikta sâhiplerinin adları, eyalet askerî şefleri, yüksek memurları ve eşrafı ile birlikte eyalet ileri gelenleri arasında geçer. Sancar, Mes'ut'un şahneler ve ikta sâhipleriyle birlikte, çevre bölgelerde âsayişi sağlamasını ister. İkta sâhiplerinin iktalarının çoğaltıla-

cağı vaadiyle gönüllerinin kazanılmasını söyler. Bâzı önemli kişilerin iktalarına, Batıdakine benzer biçimde tam bağışıklık (immunité) tanınır. Tam bağışıklıktan yararlanan iktalara, merkezî hükümet görevlileri, vergi memurları giremez, buralarda ikta sâhibinin dışında herhangibir kimse bir istekte bulunamaz. Şeriat ve kadıların varlığı, tam bağışık iktalarda, mukta'ın köylü üzerindeki tahakkümünü bir ölçüde sınırlasa bile, köylünün bu koşullarda Batı serflerine benzer duruma düşeceği söylenebilir. Nizamülmülk'ün ikta sâhiplerinin köylü üzerindeki baskı ve zulmü üzerinde ısrarla durması, olagan iktalarda da mukta-reaya ilişkilerinin vergi tahsilinden ibaret kalmadığını gösterir. Nizamülmülk, tarımın geirlediği yörelerde, ikta sâhipleri hakkında halkın ne düşündüğünü gizlice öğrenmek üzere denetçiler yollanmasını, böylece «*reayanın fakir ve avâre*» olmaktan kurtarılmasını önerir. Melikşah, Irak'taki iktaında fazladan para alan komutanı Humar Tegin'i, arazi sâhiplerinin şikâyeti üzerine cezalandırır, iktaını geri alır. «Avâre» olmak, ezilen köylünün tarlasını bırakıp kaçmasıdır. Kaçma, köylünün pasif direniş biçimidir. Köylü kaçınca, arazi ekilemediğinden gelir düşer. Bu nedenle, köylünün tahammül edilebilir koşullarda geri dönmesini sağlamaya çalışılır. İktaların giderek ırsî olmasıyla, köylü bağımlılığının arttığı düşünülebilir*.

---

* Emirlerin biribirlerinin köylülerini ele geçirmek için mücadeleye girmeleri, hiç değilse bâzı bölgelerde, köylü hareket serbestliğinin hayli kısıtlandığını kanıtlar. Örneğin Musul egemeni Zengi'nin köylüleri, Mardin egemeni Artukoğlu Timurtaş'ın arazisine kaçarlar. Zengi, köylülerini geri isteyince, Timurtaş şu karşılığı verir: «Biz ekicilere iyi davranırız, üründen onda bir alırız. Sen de öyle yapsaydın». Ne var ki, Zengi'nin savaş tehdidi üzerine Timurtaş köylüleri geri verir. Kılıçarslan Malatya'dan Kayseri'ye köylü götürür. Bölge egemeninin savaşa kalkışması üzerine, köylüleri geri yollayıp barış yapar. Hudut egemeni Karaarslan, kaçıp bir manastıra sığınan

Fief ve iktaların ırsiliği, mücadelesiz kazanılamaz. X. Yüzyılda Batıda fief ancak, sözleşmede açıkça yazılmışsa evlâtlara geçebilir. XII. Yüzyılda ise, evlâtlara geçemeyeceği sözleşmede açıkça belirtilmezse, ırsiyet genel kural sayılır. 1035 yılında ırsiyet kavgası, Kuzey İtalya'da bir iç savaşa yol açar. Almanya Kralı İmparator Conrad II.'nin büyük vasalleri, kendi altlarındaki küçük vasallerin fief'lerini evlâtlarına geçirmelerine karşı çıkarlar. Bir iç savaş patlak verir. Conrad II., güvenemediği büyük soylulara karşı küçük soyluları tutarak 1037 yasası ile Kuzey İtalya'da ırsiyeti tanır. Fakat aynı Alman imparatorları, kontlukların ırsî nitelik kazanmasına karşı çıkarlar. Düklük ve kontluk boşalınca, birçok durumda ölenin oğluna değil, başka bir kişiye verilir. Irsiyet, ancak XII. Yüzyıl başlarında yerleşir. Selçuklularda da benzer bir evrim görülür. Melikşah zamanında sık sık değiştirilen ve yetkileri sınırlı kalan eyalet ikta sâhipleri, daha geniş yetki ve özerklik kazanırlar.

Daha Melikşah döneminde bile, uç bölgelerde ikta alan büyük komutanlar, özerk durumdadırlar. Urfa ve Halep sâhibi Bozan ve Aksungur gibi köle kökenli komutanlar, Suriye Selçuklu Devleti'ni kuracak olan Melikşah'ın kardeşi Tutuş ile hemen hemen eşit statüdedirler. Tutuş'un buyruklarını dinlemezler. Tutuş, onlara «Ben size ne kötülük yaptım? Ben Şam'ı aldım. Siz de Halep ve Urfa'yı aldınız» der. Halep sâhibi Aksungur, memurlarını kendisi atar. Örneğin o, şakilik yapan el-Micenn'i şakilerle iyi mücadele edebilecek düşüncesiyle Halep Reisliği'ne getirir. Merkez eyaletlerde de komutanlara kendi adamlarını bir ölçüde atama yetkisi tanınır. Eyalet gelirlerinden pay

köylüleri şu gerekçeyle geri ister: «Halkı köle olarak kullanacak değiliz, onları köylerine yerleştireceğiz ve araziyi bizim için işlemelerini sağlayacağız».

alan bu komutanlar, kendilerine vezir edinirler, askerlerinin sayısını çoğaltırlar. Eyaletlerin sâhipsiz arazilerinde geniş sürüler besleterek servetlerini büyütürler. Artan servetleri, kişisel olarak kendilerine bağlı kölelerinin ve köle askerlerinin sayılarını yükseltme olanağı sağlar. Güçlenen eyalet ikta sâhiplerinin eyalet gelirlerinin tamamını kendi asker ve adamlarına harcamaya yöneldikleri, merkeze ait gelirleri yollamaktan kaçındıkları sık sık görülür. Örneğin Musul, Selçukluların Suriye ve Diyarbakır bölgesini denetim altında tutan önemli bir askerî merkezdir. Haçlılara karşı verilen savaşları, Musul iktaına sâhip komutanlar yürütürler. Ne var ki, Musul sâhipleri, Sultan'a para göndermekte isteksiz davranırlar. Sultan Tapar'ın Musul iktaını verdiği Çavlı, kaynaklara göre, büyük para ve mal toplar, ama Sultan'a hiçbir şey yollamaz. Irak'ta, Tapar'ın dul karısıyla da evlenen Mengü Pars, Irak iktalarını, o zamanın deyişiyle, «müstakil olarak» kullanır ve yaşadığı sürece bu iktalar elinde kalır. Büyük gelir sağlar ve mevkii yükselir. Veziri, Mengü Pars için Irak'ta «Giysî, araç, hayvanlar ve mücevher dışında 1 milyon 300 bin dinar nakit para topladım» der[49]. Fars iktaı sâhibi komutan, Sultan Mahmut zamanında, büyük miktara erişen Fars gelirini yollamaz, hatta Sultan'ın Fars otlaklarında beslenen iki büyük sürüsüne el koyarak isyan yolunu tutar. Eyalet gelirini paylaşma konusunda eyalet iktaı sâhipleriyle merkez arasında sürekli gerginlik olur. Merkez zayıfladıkça, eyalet ikta sâhiplerinin özerkliği artar. Prof. Osman Turan, bu evrimi şöyle saptar:

«Elimizdeki menşurların pek çoğunda malî bakımdan, büyük (eyalet) iktaların devlet merkeziyle hiçbir ilgisi görülmemekte, devlet, idarî, inzibatî bütün işleri ikta sâhibine bırakırken, artık iktaların 'Büyük Divan'dan tamamiyle ayrıldığı, hiçbir müdahale yapılmayacağı, tahsildar gönderilmeyeceği, ikta

sâhiplerinin yasal bütün vergileri bizzat kendi memurları eliyle toplayacağı yazılmaktadır»[50].

Bu özerklik, eyalet iktaı sâhiplerinin iktalarını oğullarına geçirme eğilimiyle birlikte gider. Gerçi ikta sâhibi, ya da Sultan ölünce, iktaın yeni bir menşur'la yenilenmesi gerekir. İkta tahsisi, kişiseldir. Kişilerden biri ölünce, tahsis sona erer. Fakat sultanlar, kişisel bağımlılık yükümlülüklerini yerine getiren sâdık komutanların iktalarını genellikle evlâtlarına verirler. Kudretli Sultan Sancar, Belh eyaletini sâdık komutanı Kumac'ın oğluna ve torununa geçirir. Eyalet iktalarının sık sık el değiştirişi, daha çok itaatsizlikler nedeniyle olur. Zayıf sultanlar ise, eyalet iktalarının babadan oğula geçişini, istemeseler bile, onaylamak durumunda kalırlar. Hatta Arran ve Azerbeycan'ın bir bölümüne sâhip bulunan kudretli komutan Karasungur, evlâtlarını yitirince, kendine ait kale, kasaba ve memleketleri ve askerlerini, sultanın onayına gerek görmeden, güvendiği komutan Çavlı Candar'a bırakır. Sultan'a bu oldu-bittiyi onaylamak düşer. Sultanların zayıf zamanlarında komutanların ikta paylaşmaları o kadar kızışır ki, sultanların ellerinde gelirleri kendilerine ait eyalet kalmaz. XI. Yüzyıl İngiltere ve Fransa kralları, doğrudan yönetimleri altında geniş kralî araziye sâhiptirler. Nizamülmülk'ün «Reaya ve mülk, Sultan'a aittir» dediği Selçuklu ülkesinde, sultan, kralî araziden zaman zaman yoksun kalır. Amcası Sancar'a yenilen Sultan Mahmut, ülkesi Selçuklu prenslerine ve komutanlara paylaştırılınca, doğrudan kendine ait arazilerini yitirir. Selçuklu veziri tarihçi Enuşirvan, bu durumdan «devlette onun için tutunacak yer bırakmadılar» diye yakınır:

«Sultan payına düşenin tümü, ikta olarak verildi. Hâsılatı korunmadı. Böylece geliri azaldı. Sultan'a has emlâk kalmayınca, Sultan'ın âmilleri de (vergi toplayıcıları) kalmadı. Divan bozuldu ve bozukluk

çoğaldı. Zira Divan'ın zenginlerin malına el koymak ve fakirlik ateşini körüklemekten başka işi kalmadı»[51].

Gerçekten arazi gelirini yitiren sultanlar ve vezirlerinin baş işi, çeşitli yollardan gelir bulmak olur. Sultan Mahmut'un veziri Şemsülmülk, ünlü Nizamülmülk'ün oğludur. Gelir bulabilmek için, hazineden son iki yıl içinde verilen ödenekleri geri ister. «Âyân ve eşraf üzerine adamlar atayarak» zorla para toplar. Zengin hazinelere sâhip diye yılda 70 bin dinar haraç ödeyen Şirvanşah'ın ülkesi yakılır, yıkılır. Yeter gelir sağlanamayınca, Mahmut, Nizamülmülk'ün oğlu olan vezirini kılıçla öldürür. Köylü kökenli vezir Dergüzini, zengin devlet memurlarının ve soylu büyük ailelerin, reislerin kanlarını döküp mallarına el koyarak devlete az çok gelir sağlamayı başarır. İkta sâhibi komutanların kuklası olan Sultan Mes'ut da aynı güçlüklerle karşıkarşıya kalır. İbnü'l-Esir'e göre, iyi bir maliyeci olan veziri Kemal, «hiyanet ve hırsızlıkları, gizli pek çok işleri» meydana çıkarır, hazineye para toplar. Ne var ki, Kemal'in vezirliği ancak yedi ay sürer. Çıkarları bozulan ikta sâhibi komutanlar, Sultan'a ultimatomu dayarlar:

«— Ya vezirin başını vereceksin, ya da başka bir sultana hizmet edeceğiz».

Vezir öldürülür. Kellesi, komutanlara yollanır. İbnü'l-Esir, şöyle der:

«Komutanlar.... memleketleri ikta olarak kendilerine aldılar ve Sultan'ın elinde hiçbir memleket kalmadı. Yalnız saltanat adıyla yetindi».

Daha sonraki Sultan Muhammed'in veziri, eyalet iktaı sâhibi komutanları ikna ederek, egemenlikleri altındaki bölgelerin bir bölümünden vazgeçmelerini ve bunu sultana bırakmalarını ister. Böylece, sultana gelirlerini toplayabildiği doğrudan yönetiminde bir alan meydana getirilir.

Özerklik kazanan eyalet iktalarına sâhip çoğu köle kökenli komutanlar, eyaletlerdeki Selçuklu prensleri ve vasal hükümdarlarla eşit statüye sâhip gözükürler. Örneğin Selçuklulardan sonra İran'da imparatorluk kuran Harizmşahları ele alalım. Sülâlenin atası Enüştegin, Gürcistanlı bir köledir. Komutan Bilge Tegin tarafından satın alınan Enuştegin, daha sonra Melikşah'ın kölesi olur. Sarayda ilerleyerek Sultan elini yıkadığı zaman leğen ve ibrik tutmakla görevli «taştdar»lık mevkiine gelir. Taştdarlık ödeneği Harizm gelirinden sağlanır. Enuştegin, bu nedenle doğrudan yönetmediği Harizm'in bir çeşit vâlisi sayılır. O, adamları eliyle Harizm vergisini toplar. 1097 yılında Berkyaruk, Enuştegin'in oğlu Kudbuddin'i Harizm vâlisi yapar. Sultan Sancar bölgede egemenlik kurunca, onun vâliliğini onaylar. Ne var ki, vâli başından itibaren vasal yöresel hükümdar durumundadır. İç yönetimde özerk olmakla birlikte, Sultan'a her yıl düzenli biçimde yıllık vergi ve hediyelerini sunar. Vergi ve hediyeyi bir yıl oğlu Atsız, bir yıl kendi getirir. Bu yıllık ziyaret, Batıdakine benzer biçimde, vasalin sadakat ve bağlılığının ifadesidir. Ziyaretten kaçınma, itaatsizlik sayılır. Saraya gelip bağlılığını bildiren vasale Sultan da hediyeler verir. Vasal hükümdar, çağrı üzerine, Batıda olduğu gibi, sultanın seferlerine katılır. Sâdık vasal Harizmşah Kutbuddin ölünce, Sancar 1128'de onun oğlu Atsız'ı Harizmşah atar. Atsız, uzunca bir süre sâdık bir vasal olursa da, sonunda eyaletini genişletmeye, Selçuklu görevlilerin mallarını müsadereye ve Ceyhun nehri geçişinde alınan resimlere el koymaya yönelir. Sancar, bir orduyla yürür. Atsız kaçar. Sancar, Harizm'i daha sonra Batıda Selçuklu Sultanı olan yeğeni Tapar oğlu Süleyman'a verir. Bölgeye Selçuklu vezir ve komutanlar atar. Ne var ki, Sancar geri dönünce, Atsız eyaleti yeniden ele geçirir. Sancar'a sadakat yemini eder. Batılı vasalle-

rin, metbularına karşı olan yükümlülüklerine pek benzeyen bu bağlılık andı, özetle şöyledir:

«Ben ki Atsız bin Mehmet Harizmşah'ım. Tanrı'ya ve resulü Muhammed'e ahdettim ki, ben ben oldukça, *dünyanın efendisi Sancar bin Melikşah'a* bağlı olayım ve buyruklarına itaat edeyim. Hiçbir zaman ona itaatsizlik göstermeyeyim. Türkten ve Tacikten, dost ya da düşmandan, devletin fenalığını isteyen ve ona karşıt olanlardan hiçbiriyle dost olmayayım. Onları himaye de etmiyeyim. Hiçbir biçimde onun devletinin muhalifi bulunmayayım. Ona dost olanlarla dost, düşman olanlarla düşman olayım. Eğer onun karşıtlarından bir kimse, devleti aleyhinde birşey yazar, yanlış bir haber verir, ya da tertibe (gizli bir komplo) girişirse, onu haberdar edeyim. Bu hususta gücümün yettiği kadar can ve gönülden çalışayım. Böylece devletin kötü düşmanları sinsin, ben de ona kulluğumu göstermiş olayım. Hiçbir özür ve bahaneye tutunmayayım. Kuşku da göstermeyeyim. Tanrı'ya dua ve itaatten sonra, o mutlu padişahın buyruklarını yerine getirmeyi kendime farz sayayım»[52].

Bu yemin, «dostuna dost, düşmanına düşman» biçimindeki Batılı vasalin bağlılık yeminine uygundur. Bağlılık tek yönlü gözükmez. Zira Sancar'ın Kara Hitay'a yenilgisi üzerine, isyan edip Horasan'ı istilâ eden Atsız, gerekçe olarak, Sultan'ın «aramızdaki eski hukuku ve öncellerimizin (selefler) hukukunu hiçe saymasını» gösterir[53]. Sancar'ın devleti çökünce de, Atsız yeni bir Türk imparatorluğunun kurucusu olur.

Batı uçlarında da, Kutalmışoğulları ve Danişmendoğulları'nın kurdukları Konya ve Sıvas devletleri, fiilen Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dışında gelişir. Daha Doğuda Erzurum Saltukoğulları, Erzincan, Kemah ve Divriği'de Mengücekoğulları sülâleleri de, imparatorluğun gevşek bağlarla bağlı vasalleridir. Benzer bir gelişme, Büyük Selçukluların

daha yakın ilgi alanı içindeki Suriye ve Diyarbakır bölgesinde görülür. Daha Melikşah zamanında Diyarbakır bölgesinde Melikşah vasali Cüheyroğulları'nın alt vasali olarak Harput ve Palu'da Çubukoğulları, Bitlis'te Dilmaçoğulları beylikleri kurulur. Melikşah ölünce, saltanatı ele geçirmek isteyen kardeşi Tutuş, bölgedeki Arap ve Kürt sülâlelerin yerini, Türk sülâlelerin almasına katkıda bulunur. Tutuş, Musul egemeni Ukayloğulları ve Diyarbakır ve Silvan egemeni Mervanoğulları, Cüheyroğulları sülâlelerine kesinlikle son verir. Tutuş ölünce, çeşitli Türk sülâleleri kurulur. Tutuş oğlu Rıdvan, Halep'te, öteki oğul Dukak Şam'da küçük devletler meydana getirirler. Tutuş komutanlarından Tuğ Tegin, Dukak'tan sonra Şam'da, Börüoğulları sülâlesinin kurucusu olur. Antakya'da Melikşah ve Tutuş'un komutanı Yağsiyan, özerk varlığını sürdürür. Diyarbakır bölgesinde de Türkmen beylikleri ortaya çıkar. Amid'de (Diyarbakır) İnaloğulları, Silvan'da Altaş, Siirt'te Kızılarslan, Hasankeyf'de Türkmen Musa, hayli bağımsız yöresel beyler olurlar. Azerbeycan Selçuklu prensi Yakutî ailesine bağlı köle komutan Sökmen, Ahlat'ta «Ermenşah» unvanıyla uzun ömürlü bir beylik kurar. Türkmenler üzerinde etkinlik sâhibi Artuk'un oğulları Sokman ve İlgâzi, Hasankeyf ve Mardin'de Artukoğulları sülâlesinin iki kolunun temelini atarlar, Silvan ve Siirt'e egemen olarak genişlerler. Beyliklerinde, kendi alt vasallerine sâhip bulunan bu sülâleler, siyasal dalgalanmalara göre, Büyük Selçuklu sultanlarına itaat ya da itaatsizlik gösterirler. Sultan, bu özerk beyleri zaman zaman askerî hizmete çağırır ve Musul iktaına sâhip Selçuklu komutanı aracılığıyla denetimde tutmaya çalışır. Ne var ki, Musul iktaına sâhip askerî komutanlar da sürekli merkezden bağımsızlaşmaya yönelirler. Nihayet Zengi, bölgede Selçuklu vasali kalmakla birlikte, güçlü bir devlet kurar. Zengi, Melikşah'ın Halep eyâletini

ikta ettiği köle komutanı Aksungur'un oğludur. Selçuklu Musul komutanları yanında yetişen Zengi, Sultan Mahmut tarafından 1127 yılında Musul komutanlığına getirilir. Zengi, Halep'i alır, Suriye ve Diyarbakır bölgesinde genişler. Diyarbakır bölgesi beyleri ve Artukoğulları, Zengi'nin vasali olurlar. Zengi ise, Sultan Mes'ut'un sâdık vasali gözükür. Bir oğlunu Mes'ut'un yanına rehin yollar, iki Selçuklu prensi de Zengi'nin elindedir. Atabey Zengi, bu Selçuklu prenslerinin gölgesinde imparatorluğu yönetmek için Mes'ut'un ölümünü beklerse de, daha önce, 1146'da ölür. Ölünce, Selçuklu Sultanı'nın atamasına gerek kalmadan oğulları Nureddin ve Seyfeddin, Halep ve Musul ırsî egemeni olurlar. 1173 yılında, Halife, sâhip bulunmadığı ülkeleri de katarak Nureddin'i Musul, Elcezire, Erbil, Ahlat, Suriye, Musul ve Konya hükümdarı ilân eder!

Zengi gibi, öteki eyalet iktaına sâhip komutanlar, bir Selçuklu prensinin atabeyi olarak, eyaletlerini aşan kudrete sâhip olmaya yönelirler. Örneğin Fars'ta Çavlı, Karacasaki, Bozaba atabey unvanıyla egemen olurlar. Eyaleti fiilen bir hükümdar gibi yöneten Fars atabeyleri, öteki bir iki güçlü komutanla birleşince, Selçuklu sultanlarını kuklaları durumuna getirirler. Sonunda Fars'ta Salgurlu Türkmenlerinden atabey Sungur, Mogol dönemine kadar yaşayan bir sülâle kurar.

Çok sayıda Türkmen bulunan Azerbeycan ve Arran bölgesinde de benzer bir gelişme görülür. İlkin Selçuklu soyundan Yakutî ve oğulları, Azerbeycan askerinin komutanıdırlar. Yakutî oğlu İsmail ve Mevdud da Azerbeycan askerî şefleridirler. Hatta Sultan Tapar'ın karısı olan İsmail'in kızı Gevher Hatun, babasının askeri üzerinde hak iddia eder. İlkin Gevher Hatun, Sümeryem kasabasının iktaı ile yetinir. Hatun'un veziri ve divanı varsa da, sönüktür. Hatun, vezir naibinin etkisiyle, Sultan'dan babasının askerini ister:

«— Azerbeycan askerleri babamın nimetiyle beslenmiş olan hizmetlilerdir. Şimdi bunlar metbu oldular, önceden babamın hizmetindeydiler. Bunların benim yönetimim altında olduklarına, geçim sorunlarının benim buyruğumla çözüleceğine dair menşur isterim».

Böylece, Azerbeycan askeri şefleri, Gevher Hatun'un hizmetine girerler. Hatun'un divanı güç ve zenginlik kazanır. Tapar, öleceğine yakın, Doğu Sultanı Sancar ile evlenip saltanata el koyar korkusuyla kudretli karısını öldürür. Kuzey Azerbeycan, atabey Karasungur ve onun atadığı Çavlı Candar gibi çok sayıda askere sâhip komutanların denetimine geçer. Meraga ve Tebriz'de de Tapar vasali Kürt beyi Ahmedil'in Türk kökenli kölesi Aksungur el-Ahmedili egemendir. Sultan Mahmut'un hizmetindeki Aksungur, onunla mücadele eden Sultan Tuğrul'un atabeyi olmak ister ve onu iktaına çağırır:

«— Meraga'ya gel, 10 bin Kürt askerini buyruğuna vereceğim».

Sonra Mahmut ile uzlaşır ve onun oğlu Davut'un atabeyi olur. Davut'u sultan ilân eder. Atabey Karasungur ise, Tuğrul hizmetindedir. Tuğrul'a karşı başarısız kalan Aksungur, yine saltanat peşindeki Mes'ut ile, Davut'un veliaht olması koşuluyla, anlaşır. Aksungur, Karasungur'u yenerek Mes'ut'u sultan yapar. Kudretli atabey, Mes'ut'a hükmeder. Öldürüldükten sonra da, oğlu Arslan Aba, Tebriz ve Meraga egemenidir. Halife'ye yardım için 5 bin atlı yollar. Aksungur ölünce, Mes'ut, atabey Karasungur'un denetimine girer. Fakat bu sırada Azerbeycan'da bir Kıpçak kölenin yıldızı parlar. Mahmut'un sarayına gelen köle İldeniz, Mes'ut'un sultan oluşunda hizmeti geçtiğinden 1133 yılında Arran iktaını alır. Sultan Tuğrul'un dul karısıyla evlenerek Selçuklu soyu ile akraba olur. Azerbeycan egemeni İldeniz, üvey oğlu

Sultan Arslanşah aracılığıyla Selçuklu ülkesini yönetir. İldeniz sülâlesi, Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra da 1225 yılına değin varlığını sürdürür[54].

SELÇUKLU DÜZENİ FEODAL MİYDİ?

Görüldüğü üzere, eyalet iktaı sistemiyle, Batının düklük ve kontluklarına benzer bir imparatorluk sistemi meydana gelir. Vasal hükümdarlardan farksız durumdaki eyalet ikta sâhipleri, sultana sadakat yeminiyle kişisel olarak bağımlıdırlar ve askerî hizmetle yükümlüdürler. Eyalet ikta sâhipleri de, kendilerine kişisel olarak bağımlı askerlerine iktalar dağıtırlar. Böylece, sultan-vasal-alt vasal hiyerarşisi ortaya çıkar. Suriye'de feodal bir devlet kuran Haçlılar, oradaki düzene uymakta bir güçlük çekmezler. Kral, Kudüs eyaletini doğrudan yönetir, vasalleri olan soylular islâmdan aldıkları eyaletleri, kaleleri paylaşırlar. Bağımlılığa eskiden beri alışık olan köylünün durumunda, Batılı senyörlerin gelmesiyle temelli bir değişiklik olmaz[55].

Kuşkusuz, Selçuklu feodalitesinin Batı feodalitesinden ayrılan yanları bulunabilir. Batı feodalitesi de, Orta Fransa'ya göre, Kuzey ve Güney Avrupa'da önemli farklar gösterir. Fakat benzerlikler, ayrılıklardan daha ağır basar. XV. Yüzyıl Mısır tarihçisi Makrizî, ikta sistemiyle Nizamülmülk'ün Buveyhoğulları ikta sistemini kaldırıp, yerine Avrupa tipi bir «feodal sistem» kurduğunu ileri sürer. C. Cahen bu görüşe karşı çıkar ve Nizamülmülk'ün rolünün Buveyhoğlu ikta sistemini yaygınlaştırmaktan ibaret kaldığını söyler ve bu sisteme feodal etiketini yapıştırmayı uygun görmez[56]. Ama iktaların daimî ve hukuken ya da fiilen ırsî oluşu, eyalet hükümetlerinin başındakilerin azledilebilir ve sınırlı yetkili olmaktan çıkışı ve bunlara da ikta adı verilmesi nedenleriyle, sistemin zaman içinde «feodal» bir evrime uğradığı-

nı kabul eder. Cahen'e göre, Mogol fethi bu evrimi durdurur[57]. Selçuklu ve Osmanlı düzenini inceleyen marksist Alman tarihçisi Werner ise, feodal evrimin tamamlandığı kanısındadır:

«İkta, artık gelir miktarı değil, askerî hizmet ya da hazır asker sayısı oldu. Sultan, prensler, ordu komutanları arasında ilişkiler feodalleşti. Eyaletlerin tek tek merkezden kopmalarına ve özerkleşmelerine yönelen hiyerarşik bir sistem doğdu»[58].

Kuşkusuz, feodal hiyerarşi, Fransa'daki gibi tam biçimlenmiş değildir*. İkta sisteminin dışında kalan genişçe bir özel mülk alanı vardır**. Büyük arazi sâhibi dihkanlar, varlıklarını korurlar. Küçük arazi sâhibi özgür köylülük de yaşar. Bununla birlikte, özel mülkiyet yapısına dokunmadan, bu mülkler üzerinde devletin vergi hakkını askerî hizmet yükümlülerine devretme biçiminde başlayan ikta sistemi ve toplumsal karışıklıklar, özel mülk yapısında hayli bozulmaya yol açmışa benzer. Sultan Melikşah'ın bir yasa yayınlayarak otuz yılı aşan tapu senetlerini geçersiz sayışı, mülklerin el değiştirdiğini ve devletin, eski mülk sâhiplerinin aleyhine olarak, arazinin tasarrufunu elinde tutanları koruduğunu kanıtlar. Fars atabeyleri de, 50 yıldan eski olmayan tapu senetlerini geçersiz kılıp devlet arazisini çoğaltırlar ve ikta olarak dağıtılabilecek devlet arazisini genişletirler.

İslâmın özel mülk kavramına bağlı islâm tarihçileri, özel mülklerin iktaya dönüştürülmesini gayrimeşrû ve zulüm sayarlar[59]. Ünlü bilgin Gazalî, vergi toplayıcıları ile Selçuklu sultanlarına birlikte «tiran» der ve servetlerinin gayrimeşrû olduğunu söyler[60]. Tarihçi İsfahanî, Berkyaruk'un veziri Dehistanî'nin zâlimliğini anlatmak için, «Fenalığı gittikçe

* Karolenj İmparatorluğu çökünce, Almanya'da feodal bir hiyerarşi yoktur (Bloch, La societé feodale, s. 177).

** Kuzey Avrupa ve Kuzey Almanya'da da «allodial» denilen feodal hiyerarşinin dışında kalan özel mülkler çoğunluktadır.

büyümekte idi. Hatta halkın mülklerini ikta yoluyla dağıttı» diye yazar[61]. Kuşkusuz özel mülkün ikta'ya dönüştürülmesi, Nizamülmülk sistemine göre, sâhibinin mülkiyet hakkını ortadan kaldırmaz. Fakat iktaın ırsîleşmesiyle, eli silâh tutan ikta sâhibi karşısında mülk sâhibinin haklarını yitirmesi beklenebilir. Mülk sâhibi silinirken, ırsîlik kazanan iktalarda, ikta sâhibinin giderek senyör niteliği kazanacağı ve köylü bağımlılığının artacağı ileri sürülebilir. Bununla birlikte, az çok bir merkezî otoritenin varlığı, halkın şikâyet hakkı ve kadıların bir ölçüde etkinliği, ikta sâhiplerinin senyörlere dönüşmesini kısıtlar.

JAPON DÜZENİ VE SELÇUKLU DÜZENİ

Batı feodalitesi ile Selçuklu düzeni arasında daha başka farklar da bulunduğu söylenebilir. Fakat onun arazide devlet mülkiyetini temel alan, merkeziyetçi bir devlet yapısına dayandığı ileri sürülemez. «Asya tipi» denilen modelle, ne Selçuklu düzeninin, ne de yerini aldığı klasik islâm düzeninin benzerliği vardır. Marx'ın «Asya tipi» modeline en çok yaklaşan iki örnek, X. Yüzyıl öncesi Çin ve Çin'i örnek alan Japonya'dır. Bu ülkelerde arazi, devlet tekelindedir. Devlet, vergi ve angarya karşılığı, üreticilere ekim için arazi gösterir. Yaygın bir merkez bürokrasisi, üniter devlet yapısını meydana getirir. Ne var ki, ne Çin, ne de Japonya bu düzeni sürdürebilir. Çin, özel mülkiyetin egemen olduğu bir arazi düzenine yönelir. Japonya ise, Selçuklu düzenine hayli benzeyen bir feodal evrime uğrar[62]. Devlet mülkü dağılıp özel mülkler meydana gelir. İmparatorluk ve sivil bürokrasi yaşadığı halde, Selçuklu eyalet ikta sâhiplerine denk düşen, kendi askerî gücüne sâhip askerî vâliler, eyaletlerde egemen olur. Bu askerî vâlilerin tepesinde, İmparator'dan «barbarları yenen general» unvanını alan askerî şef «şogun» bulunur.

Şogun ve askerî vâliler, ülkedeki çiftliklerin gelirlerinden pay alırlar. Bunu «jito» denilen askerî güce sâhip kişiler sağlar. Böylece, arazi sâhipleri varlıklarını sürdürdükleri ve doğrudan üreticinin ürününden pay aldıkları halde, Selçuklu «gelir-ikta» sistemine benzer biçimde, rantı savaşçılarla paylaşmak durumunda kalırlar. Giderek askerî vâlilikler ırsî nitelik kazanır, eski arazi sâhipleri mülklerini yitirir, vâliler bölgesel lordlara, jito'lar daha küçük arazi sâhiplerine dönüşür[63]. Bölgesel lordlar, hizmetlerindeki savaşçılara maaş yerine arazi dağıtarak Japon feodalizmini meydana getirirler. Böylece Japonya'da «Asya tipi» denilebilecek düzen içinden feodal düzen çıkar.

Batıda olduğu gibi Doğuda da, feodal düzen, feodal savaşlarla doludur. XV. ve XVI. yüzyıllarda savaşçılığı bırakıp ticarete yönelen İngiliz feodal soyluluğu bile, daha önceleri yalnız savaş, ganimet ve arazi fethiyle uğraşır[64]. Selçuklu tarihi de, prensler ve ikta sâhiplerinin arasında, halkın da katıldığı ikta kavgaları içinde geçer. Kesin çözüme ulaştırılamayan göçebe Türkmen sorunu ve dinsel muhalefet görüntüsündeki köylü hareketleri bu tabloyu tamamlar.

IV — SANCAR DÖNEMİ SELÇUKLU İMPARATORLUĞU

Melikşah'ın ölümünden sonra, oğlu Berkyaruk'un amcası Tutuş ve kardeşi Mahmut ile olan taht müçadelesini kazanması, taht kavgalarına son vermez. Berkyaruk'un Gence ve çevresini ikta ettiği kardeşi Mehmet Tapar, saltanat iddiasıyla ortaya çıkar. Berkyaruk, Tapar'ı denetim altında tutabilmek için, kişisel olarak kendisine bağlı güvendiği komutanlardan Kutluk Tegin'i kardeşine atabey atar. Tapar, bu denetimden kurtulmak amacıyla atabeyini öldürür. Babası Nizamülmülk'ün prestiji ve askerî gücü sâyesinde komutanlar üzerinde etkin olan Müeyyedülmülk'ün katılmasıyla, Tapar, Sultan Berkyaruk'la boy ölçüşebilecek kuvvete ulaşır. Tapar, Azerbeycan'dan başkente ilerlerken, askerini yitiren Sultan Berkyaruk ancak iki bin atlıyla kalır ve çâresiz başkent Rey'e döner. Burada bir iki komutanın gelmesiyle askerî gücü biraz artarsa da, Tapar karşısında direnmeye cesaret edemez ve İsfahan'a doğru çekilir. Çatışmanın dışında kalmak isteyen İsfahan halkı, Selçuklu Sultanı'na kent kapılarını açmaz! Berkyaruk Huzistan bölgesine çekilir. Bağdad'daki Selçuklu komutanı Gevherâyin, 1099 sonbaharında Rey'e giren Tapar safına geçer. Komutanın etkisiyle, Halife, hutbeyi Tapar adına okutarak Berkyaruk yerine onu sultan tanır. Berkyaruk, Huzistan'dan Bağdad'a doğru ilerler. Yol üzerinde Vâsıt kentini askerine yağmalatır. Halkın malı müsadere edilir ve evler ça-

tılarına varıncaya kadar talan edilir. Prof. Köymen, bu Selçuklu hükümdarının «devlet başkanı değil, bir çete reisi» durumuna düştüğünü yazar[65]. Berkyaruk, vasal hükümdarlardan Hille bölgesi egemeni Mezyedoğlu Sadaka'nın katılmasıyla güçlenir. Bunun üzerine Bağdad bölgesindeki Selçuklu komutanları Gevherâyin ve Kürboğa, Tapar'ı bırakıp Berkyaruk safına geçerler. Berkyaruk Bağdad'da yeniden sultan olur. Halife'nin veziri ona 150 bin dinar sağlar. Bağdad'da kışlayan Berkyaruk, 1100 yılı baharında kardeşine karşı sefere çıkar. Hemedan ileri gelenleri, Tapar safında savaşan komutanların iktalarını ellerinden alması için Berkyaruk'u Hemedan'a dâvet ederler. Ne var ki, Hemedan yakınındaki savaşta Berkyaruk bozguna uğrar ve 50 askeriyle Horasan'a kaçar. Bağdad yeniden Tapar'ı sultan tanır. Tapar kardeşini destekleyen Halife vezirini işten uzaklaştırır ve vezir ailesinin 250 bin dinarına el koyar.

SÜREKLİ TAHT KAVGALARI VE PAYLAŞMALAR

Berkyaruk'un yenilgisi, Belh bölgesinde ikta sâhibi öteki kardeş Sancar'ın durumunu güçlendirir. O sıralar, Sancar önemsiz bir prenstir. İsfahanî Tarihi'nin deyişiyle, «ne iş başında, ne iş başından uzak» durumdadır. Üzerinde yalnız vâlilik adı, oya katılma hakkı ve sancak akdetme yetkisi vardır. Horasan'ın büyük bölümü Berkyaruk'un komutanlarından emirdâd Habeşî elindedir. Berkyaruk, Habeşî'nin desteğiyle Horasan'dan asker toplayıp Tapar'la mücadeleyi sürdürme niyetindedir. Sert yöntemler kullanır, Nişapur eşrafını tutuklar ve öldürür. Sancar, ağabeyine karşı çıkar. Berkyaruk'un dayandığı Habeşî'nin ordusunu yenerek Horasan'ın fiilen bağımsız egemeni olur. Berkyaruk, 17 atlı ile çâresiz Batıya gider. Bu kez komutanlar Tapar'dan uzaklaştığından, Berkyaruk'un şansı artar. Hemedan yöneticisi

komutan Ayaz, Berkyaruk'un buyruğuna girer. Ahvaz ve Hemedan arasında iktalara sâhip bulunan Tuğrul Bey'in ünlü köle komutanı Porsuk'un oğullarının ve Kürt beyi Surhab'ın katılması, Berkyaruk'un 1101 zaferini sağlar. Tapar, Horasan'a kaçar. Kardeşi Sancar ile, Berkyaruk'a karşı ittifak yapar. Berkyaruk'un ordusu ise çözülür. Vasal hükümdar Mezyedî Sadaka oğlu Dübeys, ülkesi Hille'ye döner. Ayaz, Hemedan iktaına çekilir. Ayaz, Hemedan iktaını koruyabilmek için, ilerleyen Tapar'a hizmet önerir. Bunu duyan Berkyaruk, Huzistan bölgesine gider, orada ikta sâhibi Porsuk'un oğullarından destek ister. Bu destek gelmez. Ayaz'ın hizmet önerisini olumsuz karşılayan Tapar, onu Hemedan'dan kaçırtır. Ayaz ister istemez Berkyaruk'a katılır. Böylece askerî gücü 5 bin kişiye çıkan Berkyaruk Bağdad'a gelir, sultan olarak karşılanır. Askeri için Halife'den baskıyla 50 bin dinar alır. Daha Bağdad'a gelmeden Hille egemeninden 1 milyon dinar ister. Bu vasal hükümdar, Tapar'ı sultan tanır ve Kûfe'yi de alıp genişler.

Tapar, kardeşi Sancar ile birlikte 1101 sonbaharında Hemedan'dan Bağdad'a gelir. Halife bu kez, Tapar'ı sultan tanır. Halife hatta, Vâsıt'ta has arazisini yağmalayan Berkyaruk'a karşı birlikte savaş önerir. Tapar, kendisine katılan Artukoğlu İlgâzi'yi Bağdad askeri komutanlığına atar ve Hemedan yolunu tutar. Bu arada Vâsıt askerinin ve Porsukoğullarının desteğini sağlayan Berkyaruk, 4 bin askerle Tapar'ın peşine düşer. Tapar'ın da 4 bin askeri vardır. Ünlü komutanların çoğu kavgada yoktur ve asker savaşa isteksizdir. Prof. Köymen, bu isteksizliği, «hükümdarların verebilecek pek az şeyi kalmasına», bu nedenle taht için savaşların çekiciliğini yitirmesine bağlar. Savaş isteksizliği üzerine, iki kardeş uzlaşırlar ve ülkeyi paylaşırlar. Azerbeycan, Diyarbakır ve Musul bölgesi Tapar'a bırakılır. Berk-

yaruk «sultan», Tapar ise «melik» sayılır. Ne var ki, uzlaşma kâğıt üzerinde kalır. İki kardeşin beş biner kişilik orduları, Rey'de yeniden karşıkarşıya gelir. Kaynaklara göre, Tapar'ın ordusu bir tek yitik vermeden dağılır. Ama iki kardeş arasındaki çatışmalar, 1104 yılı başlarına değin sürer. Bu tarihte iki kardeş yine uzlaşırlar ve ülkeyi paylaşırlar. Anlaşmanın en ilginç maddesi şudur:

«Komutanlar, istedikleri zaman, istedikleri yana geçerlerse engel olunmayacaktır».

Anlaşmadan biraz sonra, 12 yaşında iken sultan olan Berkyaruk, 25 yaşında ölür. Berkyaruk'un komutanı Ayaz, atabeyi olduğu Berkyaruk oğlu Melikşah'ı sultan ilân eder. Tapar, diplomasi yoluyla Ayaz'ı bu işten vazgeçirir ve hileyle onu öldürür, Melikşah'ın gözüne mil çeker ve Selçuklu İmparatorluğu'nun tek sultanı olur. Horasan'da fiilen bağımsız bulunan ve Gazneli ve Karahanlı ülkelerine doğru egemenliğini genişletmeye yönelen Sancar, Tapar'ın sultanlığını, —biçimsel de kalsa—, tanır*.

Tapar dönemi, onun itaatsiz Musul vâlilerinin Haçlılara karşı gevşek ve inançsız savaşlarının yanı sıra, Hasan Sabbah yandaşlarına verilen dinsel savaşlarla geçer. Tapar, ortodoks sünniliğin şampiyonluğunu yapar ve İsfahan reisi Hatibî ile birlikte, dinsel terör estirir.

KÖYLÜ KÖKENLİ BİR VEZİR

Tapar'ın son zamanlarında kudret, Hacip Ali** ve

* Ama Tapar'ın buyruklarını dinlemez. Tapar, Sancar'ın Gazne seferine niyetlendiğini öğrenince, vazgeçmesi için mektup yazar: «Gazne hanedanı büyük ailedir, buna suikast etmeyiniz» der. Sancar dinlemez yürür, Gazne'nin malına ve eşsiz hazinelerine el koyar, vasal sultan Behramşah'ı Gazne tahtına oturtur, 250 bin dinar yıllık haraca bağlar.

** Haciplik, saraydaki köle askerlerin zaman içinde ulaştığı en yüksek mevkidir. Baş hacip, sultanın en yakını durumunda-

hacibin köylü kökenli veziri Dergüzinî'nin eline geçer. Sultan hastadır ve baş hacip Ali, sultanla tek konuşan ve buyruklarını ileten kişidir. Hacip ve veziri, sultan adına, fakir halka dağıtmak bahanesiyle hazineden 200 bin dinar çıkartırlar. Köylü kökenli vezir, bu parayla zengin olur ve kölelerini çoğaltır. Tapar'ın hastalığı ilerleyince, baş hacip, komutanlara veliaht Mahmut için sadakat yemini ettirir. Sultan'ın Azerbeycan askerî gücüne sâhip karısı Gevher Hatun, Mahmut'un saltanatına güçlük çıkartmasın diye boğularak öldürülür. 14 yaşındaki Mahmut'un sultanlığının ilk yıllarında (1117-1131), hacip ve veziri güçlerini korurlar. Hacip Ali, «Sultan'ın vasisi» diye çağrılır. Bunlar, hazineyi boşaltarak zenginleşirler. Kaynaklara göre, hazinede 18 milyon altın ve bol mücevher, değerli eşya vardır. Bu parayı ve Sultan'ın «ay gibi parlak» küçük oğlan kölelerini, câriyelerini ve şarkıcılarını paylaşırlar. Tapar'ın güvendiği devlet adamlarından Enuşirvan, bu hazine yağmasını uzun uzun anlatır:

«Selçukîlerden hiçbir kimse Sultan'ın bıraktığı kadar altın, gümüş ve ev eşyası bırakmamıştır. İşte bu malları elde ettiler ve paylaştılar, iki aydan az bir süre içinde hazineyi bomboş bıraktılar. Altınlar bittikten sonra, gümüşlerin üzerindeki mühürü bozarak onları da dağıttılar. Kârlı muamele yolları buldular. O gümüşleri altına çevirdiler. Sonra dökme ziynet eşyasına ve kapkacağa el uzattılar. Sıra ile mücevherleri, kırda otlayan Arap atlarını, develeri paylaştılar, hiçbir şey bırakmadılar. Döl için besle-

dır. Protokolda mevkii vezirin altında bulunmakla birlikte, askerlerin gücünün artmasıyla kuvvet dengesi, vezir ve kâtipler aleyhine değişir. Hacip Ali'nin veziri Dergüzinî, efendisini birinci adam olmaya teşvik eder: «Vezir ile müstevfî (maliye bakanı), senin buyruğun altında bulunmalıdırlar. Bu sultan (Mahmut) küçüktür, o da *senin boyunduruğun altında olup* ancak senin emrinle, emretmelidir» (El-Isfahanî Tarihi, Burslan, s. 117).

nen koyunlara, koçlara ve keçilere varıncaya kadar paylaştılar. Bayındır olan devleti böylece çırılçıplak bir duruma koydular, zenginlikten sonra fakirlendirip belkemiğini çökerttiler».

SANCAR'IN VASALİ SELÇUKLU SULTANI

Tapar'ın ölümü ve Mahmut'un sultanlığı ile, Sancar'ın vasalliği son bulur. Ailenin en yaşlısı ve en kudretlisi olan Sancar, Büyük Sultan'lığa hak iddia eder. Mahmut da aynı iddiadadır. Amca ile yeğen, 1119 yazında Sâve'de savaşa tutuşurlar. Mahmut yenilir ve İsfahan'a çekilir. Bol altın ve hediye ile Sancar'ın huzuruna koşan Hacip Ali'nin veziri Dergüzinî ve onu izleyen vezir Sümeyremî, Sancar ile uzlaşırlar ve Mahmut'u amcası Büyük Sultan Sancar'ın huzuruna getirirler. Yeri öpmek için kapanan Mahmut bağışlanır. Sancar'ın yanında kaldığı günlerde, Mahmut'un veziri ile Hacip Ali'nin veziri, Mahmut'un sultan gibi değil de alelâde bir kişi gibi davranmasını kararlaştırırlar: Mahmut, sultanlık simgesi olan bütün davranışlardan kaçınacaktır. Sultan Sancar'ı karşılamaya çıkınca, Mahmut, onun yedek atına binecektir. Kendi saltanat alâmeti olan kızıl rengi bırakacak, Sancar'ın alâmeti olan beyaz-siyah rengi kabul edecektir. Sancar'ın yanında kaldığı sürece, Mahmut adına bando çalınmayacaktır. Amcası Sultan'ın yanına girdiğinde, Mahmut, yeri öpecek ve oturmayarak ayakta duracaktır. Kabul töreninin yapıldığı yerden (bargâh) Sancar'ın çadırına kadar onun atının üzengisi yanında yaya yürüyecektir. Amcasından ayrı bir yerde, kendi başına bir süradık'ta (çadır) oturmayıp amcasının çadırının yanında, onun ailesinden biri gibi yaşayacaktır. Amcasının şefkatini yeniden kazanmak için, yirmi gün böyle davranacaktır.

Sancar, kendisine sığınan bu sultana, Irak Sel-

çuklu Sultanlığı'nı yeniden verir. Fakat yeğenine herhangibir vasal hükümdardan beklenen koşullardan daha ağırını kabul ettirir: Hazar bölgesi Güneyindeki Taberistan, Mazenderan bölgeleriyle Rey'i, Irak Selçuklularından alıp kendi ülkesine katar. Hernekadar, tarihçi İbnü'l-Esir'in bizzat gördüğünü söylediği Sancar menşurunda Irak, Fars, Ermeniyye, Diyarbakır, Şam ve Kılıçarslan elindeki Rum (Anadolu) vb. beldelerinin Mahmut'a ikta edildiği yazılıysa da, Anadolu, Şam ve benzeri iktaların çoğu kuramsal planda kalır. Üstelik Sancar, Mahmut'a ikta ettiğini söylediği bölgede, bizzat kendisi sultanın kardeşlerine iktalar verir. Bu prensler, Irak Selçuklu Sultanı'nın değil, iktaı veren Sancar'ın vasali durumuna gelirler. Prens Tuğrul, Acem Irakı'nda önemli bir bölgeyi, Prens Selçuk atabeyi Karaca Sâki ile birlikte Fars bölgesini Sancar'dan alır. Hille egemeni Arap Mezyedoğlu Dübeys*, Basra ve çevresi iktaı ile ödüllendirilir. Bundan başka birçok eyalet, il ve ilçelere askerî komutanlar el koyar. Selçuklu veziri Enuşirvan, Sultan Muhammed Tapar döneminde bir bütün saydığı devletin bu «parçalanmasından» acı acı yakınır:

* Bağdad Güneyindeki Hille bölgesinde sülâle kuran Mezyedoğulları, Tuğrul Bey zamanından beri Selçuklu vasalidir. Sultan Tapar, itaatsizlik gösteren Dübeys'in babası Sadaka ile savaşır ve onu öldürür. Memleketini doğrudan yönetimi altına alır. Selçuklu veziri Enuşirvan'a göre, «Sultan hükümetinin kâtipleri, o iklime öyle tasarruf ettiler ki, israfları yüzünden o hesapsız malların altından girip üstünden çıktılar ve kötü tedbirleri yüzünden, o değerli ülkeleri harap ettiler». Öldürülen Sadaka'nın oğlu Dübeys, on yıl Sultan Tapar ile Mahmut'un hizmetinde kalır, bağışlanarak babasının mülkünün yeniden kendisine verilmesini bekler. Mahmut üzerinde egemen olan Hacip Ali ve veziri, Dübeys'e ülkesini geri verirler. Sancar ise, onun egemenlik alanını genişletir. Halife ile Sultan'ın kavgalarında Dübeys önemli rol oynar. Daha sonra Sancar yeğeni Prens Süleyman için Hemedan, Dinaver, Kirmanşah bölgesinde Kürdistan eyaleti kurar. «Kürdistan» deyimi ilk kez Sancar'ın bu eyaleti meydana getiren fermanında geçer (Islâm Ansiklopedisi, Kürtler maddesi).

«Sultan Muhammed döneminde devlet (memleket) bir bütün durumunda olup kimse ona göz dikemiyordu. Oğlu Mahmut'a geçince, toplu olan memleketi parçaladılar. Ganiş memleketi daralttılar. Devlette, başkasını ona ortak ettiler, onun için devlette ona tutunacak yer bırakmadılar. Bu işler, Sancar geldiği zaman oldu... Sultan payına düşenin tümü, ikta yoluyla verildi.... Sultan'a has emlâk kalmayınca, Sultan'ın âmilleri de (vergi memurları) kalmadı»[67].

Sancar yalnızca iktalar dağıtmakla kalmaz. Mahmut'un yüksek memurlarını, güvendiği kişiler içinden kendisi atar. Örneğin Sultan Mahmut'un savaşta yenilip kaçtığı dönemde huzuruna gelen vezir Sumeyremî'yi, yeniden Mahmut'a vezir atar. Baş Hacip Ali'yi bir menşurla mevkiinde bırakır. Hacip Ali'nin veziri Dergüzinî'yi vezirlik ve maliye bakanlığından sonra devletin üçüncü büyük sivil mevkii olan Tuğra ve İnşa Divanı'nın başına getirerek yükseltir. Mahmut'un görevden aldığı askerî komutan hadım Bihruz'u yeniden Bağdad ve çevresi askerî komutanlığına atar. Böylece Büyük Sultan Sancar, Mahmut'un devletini, kendine bağlı yüksek memurlar aracılığıyla denetim altında tutmak ister. Güçlü askerî komutanlar da, sık sık bu yola giderler ve kendi vezirlerini Sultan'ın veziri yaparak onun denetimden çıkmasını engellemeye çalışırlar.

Sancar bununla da yetinmez. Irak Selçuklu Devleti'ne bırakılan Sâve gibi bâzı eyaletlerin vergi gelirini kendisi için toplatır, Irak vergi gelirini saptamak üzere memurlar atar.

Görülüyor ki, Sancar, yeğeni Mahmut'a Karahanlı ve Gazneli hükümdarlarına reva gördüğünden çok daha ağır koşullar kabul ettirdikten sonra Horasan'a döner. Gerçi Sancar, Mahmut'u veliaht atar ve damat edinir ama, onu güçsüzleştirdiği açıktır.

Tapar'ın karısı Gevher Hatun adına Sümeyrem kasabasının ekininin gelirini toplamakla görevli küçük bir dihkanın oğlu olan vezir Sümeyremî, Mahmut'u Baş Hacip Ali baskısından kurtararak, hacip ve adamlarının servetlerine el koyarak ve olaganüstü gelir kaynakları arayarak Sultan'ın devletini az çok düzene koymayı başarır. Halife'nin desteği, Mahmut'un iç güçlüklerini bir ölçüde yenmesini kolaylaştırır. Zira Sancar ile savaştan önce, Sultan'ın kardeşi Mes'ut'un atabeyi, Musul bölgesinde Mahmut'un ülkesini geri verdiği Hille egemeni Dübeys ile işbirliği hâlinde saltanat dâvâsına kalkışır. Bu ilk ayaklanma, Mes'ut ve atabeyinin iktalarını artırma isteğinin kabulüyle geçiştirilirse de, Mahmut'un Sancar'a yenilgisinden sonra, Azerbeycan'ın bu bölümü ile Musul iktaına sâhip bulunan Mes'ut ve atabeyi, 1120 Haziranında Mahmut ile savaşırlar; ama yenilirler. Atabey öldürülür. Sultan Mahmut, kardeşine eski iktalarını kâğıt üzerinde geri verirse de, onu ikta bölgesinden uzakta, yanında tutarak yeniden ayaklanmasını önler. Mes'ut'u ayaklanmaya cesaretlendiren Dübeys ise, Bağdad çevresinde Sultan'a ait mallara el koyar, buğday tarlalarını yakar, Bağdad'a Halife üzerine yürür. Bu saldırı, Halife-Sultan ittifakını sağlar. Mahmut, çağrı üzerine Bağdad'a gelir. Dübeys, Halep ve Mardin bölgesinde güçlü bir beylik kurmayı başaran kayınbabası Artukoğlu İlgâzi'ye sığınmak zorunda bırakılır. Mahmut, Bağdad'da birbuçuk yıla yakın kalır. Veziri Sümeyremî, orduyu besleyebilmek ve asker sayısını çoğaltabilmek için, çeşitli yollardan devletin gelirini artırmaya çalışır. Örneğin Bağdad'da ordu uzunca bir süre Halife'ye besletilir. Ayrıca Halife'nin yerinde gözü olduğu için hapiste tuttuğu kardeşini serbest bırakması istenir. Halife 300 bin dinar ödeyerek Sultan'ın bu isteğinden vazgeçmesini

sağlar. Sultan, hıristiyanların, müslümanların ayrı giysi giymelerini buyurur. Hıristiyanlar 20 bin dinar Sultan'a, 4 bin dinar Halife'ye ödeyerek ayrı giysi kararını önlerler. Daha önemlisi, Mahmut ve vezîri, iyi müslümanlığın gereği olarak babası Sultan Tapar'ın 1107 yılında Irak'ta kaldırdığı şeriat dışı vergileri yeniden koyarlar. Çoğu kentlerden ve ticaretten alınan bu şeriat dışı vergileri, islâm bilginleri kötü gözle görürler. Bu vergilerin alınıp alınmaması, sultan adaletinin ölçüsü sayılır. Bağdad'da birbuçuk yıl kalan Mahmut, durumunu güçlendirir ve 1122 baharında ülkesine döner. Fakat giderken vergici veziri Sümeyremî, Bağdad çarşısında bıçaklanarak öldürülür. Bağdad ve Halife üzerinde bir tehdit teşkil eden Dübeys tehlikesi ise, bu yöresel egemen ülkesini yeniden ele geçirmeyi başardığından, çözümsüz kalır. Mahmut, Halife'nin isteği üzerine Musul iktaını verdiği ünlü Porsuk'un kölesi olan komutanlardan Aksungur'u Bağdad askerî komutanlığına atâr. Halife Müsterşid ve Aksungur, Dübeys ile savaşa hazırlanırlar. Müsterşid halifelerin dinsel liderlikle yetinme tutumunu bırakıp kendine bağlı «hassa kuvvetleri» kurar. Bağdad halkından Dübeys'e karşı asker toplar. Ne var ki, Aksungur komutasındaki bu ordu yenik düşer. Halife, Dübeys ile uzlaşmaya yönelir. Dübeys, bölgedeki Selçuklu Sultanı'na ait has araziye ve dağıttığı iktalara el koyar. Selçuklu yetkililerini bölgeden kovar. Böyle bir durumda Halife'nin Dübeys ile uzlaşması, Halife-Sultan sürtüşmelerine yol açar. Halife, Sultan Mahmut'un isteğiyle, Nizamülmülk soyundan vezir atayarak durumu dengelemeye çalışır. Aslında Nizam soyundan vezir atanması isteği, Büyük Sultan Sancar'dan gelir. O sırada Sancar'ın veziri Nizam soyundandır. Sancar, Mahmut'un Nizamülmülk'ün oğlu Şemsülmülk'ü vezir atamasını ister. Kardeşinin de Halife'ye vezir yapılmasını buyurur. Böylece üç vezir de Nizam soyundan

olur. Ne var ki, Halife'nin Selçuklu ile Dübeys'i dengeleme çabası başarılı olmaz. Dübeys harekete geçer. 100 binden fazla hayvana el koyar. Bu sıralar Sultan Mahmut'un işleri ters gider. Kendisi daha Bağdad'da iken 1121 yılı yazında Selçuklu ordusu Gürcüler karşısında ağır bir yenilgiye uğrar. Yenilen Selçuklu ordusunun başında çeşitli savaşlarda büyük bir ün kazanan Artukoğlu İlgâzi vardır. Gürcü Kralı David ise, Kafkaslardan aileleriyle birlikte 40 bin savaşçı Kıpçak Türkünü Gürcistan'a getirip yerleştirerek, güçlü bir ordu kurmuştur. Kralın 5 bin atlıdan kurulu muhafız gücü, Kıpçak Türküdür. Bu ordu, İlgâzi'yi bozguna uğratır. Tiflis ve Ani kentleri, Gürcülere geçer. Selçukluya yılda 40 bin dinar haraç ödeyen Şirvanşah tehdit altındadır. Sultan Mahmut, vasali Şirvanşah'ı koruma ve uzlaşma yerine, zengin hazinelerini ele geçirmek amacıyla Şirvan ülkesini yağmalamaya yönelir. Bundan Gürcüler yararlanır. Selçuklular, Kuzeydoğu Anadolu'da Oltu ve İspir bölgesinden Hazar Denizi kıyısındaki Şirvanşah ülkesine değin geniş bir alanı yitirirler.

HALİFE, SULTANLIK PEŞİNDE

Halife ise, ordu toplayarak Dübeys'e karşı savaşa yönelir. Müsterşid, artık salt bir dinsel lider değil, kılıç sallayan bir ordu komutanıdır. Aksungur ve çevredeki Arap beyleri, Irak hükümdarı gibi davranan Halife'nin buyruğunda savaşırlar. Halife, Dübeys'i bozguna uğrattıktan sonra Bağdad'a döner.

Bu yengi, Halife'ye Selçuklu'ya karşı direnme gücü verir. Nizamülmülk soyundan vezirler bu arada görevden uzaklaştırılırlar. Sancar'ın Nizam soyundan veziri ölür. Yeni veziri bu aileye düşmandır. Sancar'ın isteğiyle, Mahmut ve Halife, Nizamî vezirlerini görevden alırlar. Buna karşılık Halife, Aksungur'un Bağdad askerî komutanlığından alınmasını

sağlar. Mahmut, Aksungur'u Musul iktaına geri yollar ve Bağdad'a Barankuş Zekevî'yi atar.

Dübeys ise, Sancar'ın Hemedan yakınlarında geniş bir bölge ikta ettiği Sultan Mahmut'un kardeşi Tuğrul ile ittifak yapar. Tuğrul, Mahmut'tan saltanatı alma çabasındadır. Tuğrul ve Dübeys, Bağdad'a yürürler. Halife, yine ordusunun başında Bağdad'dan çıkar. Tuğrul ve Dübeys, savaşmadan çekilirler. Sancar'a sığınırlar. Büyük Sultan'a Halife'nin «bu ülkeler benim» dediğini ve devlet kurma çabasında olduğunu söylerler. Gerçekten Halife, ordunun yanı sıra, sivil bürokrasisini kurar. Bağdad'daki Selçuklu askerî komutanı Barankuş, «Halife Devleti»nin memurlarıyla çatışır ve Bağdad'dan ayrılır. Barankuş, Sultan Mahmut'a Halife'nin saltanat (el-mülk) istediğini belirtir*, Halife'nin iki kez sefere çıkmasını buna kanıt diye gösterir. «Yangın genişlemeden ateşi söndürmek için» Sultan'ın Bağdad'a gelmesini önerir. Ne var ki, Mahmut, tahtı açısından Sancar'ın himayesindeki Tuğrul-Dübeys ikilisinin tehdidini, Halife'nin tehdidinden daha tehlikeli bulur. Halife'yi Tuğrul'a karşı savaştığı için över ve fetihlerini kutlar. Ha-

* XII. Yüzyılda İtalya'da Papa da devletini örgütleme çabasındadır. O tarihe kadar Papa, sınırlı bir bürokrasiden bile yoksundu. XII. Yüzyılda, ortaçağın öteki devletlerine benzer biçimde bir bürokrasi kurar. Papa, hem evrensel kilisenin başı, hem de İtalya'da bir devletin başıdır. Papalık, evrensel kilise içinde, yetkileri herhangibir ortaçağ hükümdarınkini çok aşan otokratik, merkeziyetçi otorite kurar. Hıristiyanlık dünyasındaki ruhban arazisi, Papa denetimindedir. Ruhbandan genel gelir vergisi alır. Bununla birlikte, İtalya'da devlet başkanı olarak Papa, çok güçsüzdür. Ufak arazisini genişletmekte başarısız kalır. Roma'da bile otoritesi tartışmalıdır ve devletinin bürokrasisi zayıftır. Devletin sağladığı vergi geliri, Papalık genel gelirinin ancak yüzde 10'udur. Devletin gideri, gelirini çok aşar. Papalık ordusu da önemsizdir (P. Anderson, Lineages of the Absolutist State, s. 145-146). Bağdad Halifesi, hernekadar Müsterşid ve Raşit bu yolda canlarını yitirseler de, Irak'ta devlet kurmakta daha başarılı olur.

life ve Mahmut, Sancar'a karşı ittifak yaparlar ve savaşmayı kararlaştırırlar. Bu ittifakı bozmak niyetiyle Sancar'ın yeğeni ve veliahtı Mahmut'a yazdığı ultimatom niteliğindeki mektup ilginçtir:

«Sen benim sağ kolumsun. Halife ise, bana ve sana oyun oynamaya kesin kararlıdır. Seninle ittifak edip beni temizledikten sonra sana dönecektir. Ona iltifat etme. Bilirsin ki benim erkek evlâdım yoktur. Benimle savaş yaptın. Seni yendiğim halde, kötülük yapmadım. Bana karşı savaş etmene neden olanları öldürdüm ve seni sultanlığa geri getirdim. Seni veliahtım edindim, damat edindim. İlk kızım ölünce, bir başka kızımı verdim. Senin hakkındaki fikrim, bir babanın (evlâdına olan) fikir ve kanaati gibidir. Bu nedenle sana düşen, ordunu alarak Bağdad'a gitmek, Halife'nin veziri İbn Sadaka'yı yakalamak, onların buyruğunda olan Kürtleri öldürmek, vezirin yaptırdığı askerî yapıları, savaş âlet ve araçlarını zaptetmek ve (Halife'ye), 'Ben senin kılıcınım ve hizmet göreninim, sen atalarının âdeti gereğince evine dön, ben senin haksızlığa ve baskıya uğramana gerek bırakmam' demektir. (Bu dediklerimi) yerine getirirsen ne âlâ, aksi takdirde şiddet kullanacağım»[68].

Bu ultimatom Mahmut üzerinde etkili olur. Sancar'ın Tuğrul yerine Mahmut'u desteklediğini belirtmesi, Mahmut'u Büyük Sultan'a yaklaştırır. Mahmut, Bağdad'a yürümeye hazırlanır. Bunu duyan Halife, «kıtlıktan yeni çıkan» ülkenin iki orduyu besleyemeyeceği gerekçesiyle, eski müttefikini Bağdad'a gelmekten vazgeçirmeye çalışır:

«— Irak, Dübeys tarafından harap edildikten sonra, sana ve bana (ikimize birden) dayanamaz. Çünkü benim yanımda ordu vardır, beslenmesi gereklidir. Sen de ordunla geliyorsun, oysa memleket haraptır. İkimizi birden çekmez».

Mahmut gelmekten vazgeçmeyince, ordu sâhibi Halife, sarayından çıkarak Bağdad önlerinde sava-

şa hazırlanır. Bir komutanına Vâsıt kentini işgal ettirir, oradaki Selçuklu görevlilerini kovar. Mahmut, daha sonra Musul Atabey Devleti'ni kuracak olan Zengi'yi Vâsıt'a yollar. Halife ordusu yenilir. Halife, Dicle'nin Batı kısmına çekilir. Mahmut, Dicle'nin Doğusundadır. Bağdad halkı, büyük çoğunluğuyla Dicle'nin Batı kıyısına geçer. Halk, kentin Doğu kıyısındaki Selçuklu ordusunu dinsizlikle suçlar, Halife'ye başkaldıranların karılarının boş düşeceğini söyler. Bu küfürleşmeler arasında, Selçuklu ordusundan subaylar ve askerler, Halife'nin Doğu kıyısındaki sarayını yağmalarlar. Sarayının yağmalanabileceğini düşünmeyen Halife, karısını ve cariyelerini sarayda bırakmıştır. Saraya ve kadınlara el uzatılması, Batı Bağdad'a büyük tepki yaratır. Kaynaklar, olayı «sanki dünya sarsıldı» diye verirler. Her sınıftan Bağdad halkı, savaş nârâları atar. Halife çadırından çıkar, bando çaldırır, savaşçıları coşturur. «Ayyar» denilen kentin alt tabaka halkı, kayıklarla karşı kıyıya geçer. Halife sarayını yağmalayan bine yakın Selçuklu askerine saldırır ve çoğunu öldürür. Halife sarayı temizlendikten sonra, Selçuklu vezirinin ve yüksek asker-sivil görevlilerinin Bağdad'daki evleri yağmalanır. Yakalananlar öldürülür. Selçuklu askeri, kent dışına çıkar. Bu ayyar saldırısının ardından 1127 yılı Ocak ayında, Halife ve askerleri Bağdad Doğusuna geçerler. Kent kapılarında günlerce savaşılır. Sonunda Halife ve Sultan uzlaşırlar. Mahmut, Halife'nin Bağdad Devleti'ni fiilen tanımış olur*. Hatta Halife

* Bağdad içindeki bu savaş sırasında, Prof. Köymen'e göre, servetler bloke edilir, darphanede altın vererek para bastırmak isteyenlerin paralarına el konulur. Savaş bitince, düşük altınlı para çıkartılır, yâni devalüasyon yapılır. Darphaneye eskiden altın verenler, ya da servetleri bloke edilenler, düşük ayarlı parayı almak istemezlerse de, almaya zorlanırlar. Ayrıca savaş sırasında bir çeşit «Millî Korunma Kanunu» uygulanır, islâmın kutsal ticaret serbestîsi ilkesine son verilir. Savaş bitince, ticaret serbestîsi ilân edilir, mallar bollaşır, fiyatlar düşer (Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 108).

ve Mahmut, Sancar'a karşı yeniden ittifak yapmışa benzerler. Mahmut, Zengi'yi Bağdad'da Selçuklu askerî komutanı (şahne) bırakarak Hemedan'a döner. Sancar'a yakınlığı ile tanınan köylü kökenli veziri Dergüzinî'yi görevden alır ve hapseder. Bu olaylar, Halife-Irak Selçuklu Sultanı ittifakını saltanatına tehdit sayan Sancar'ın Batı seferine yol açar. Himayesindeki Tuğrul ve Dübeys, Sancar'ı bu yolda cesaretlendirirler. Sancar, Mahmut'un kardeşi Tuğrul'a kendi komutanlarından Karasungur'u atabey atayarak ve ona Kuzey Azerbeycan'ı ikta ederek, Tuğrul'u Mahmut'a karşı koz olarak kullanır. Rey'e gelen Sancar, Mahmut'u huzuruna çağırır. Vasalin huzura gelmekten kaçınışı, isyan demektir. Mahmut boyun eğer, Rey'e gider.

Sancar, vasali Mahmut'a istese bile yerine getiremeyeceği koşullar empoze etmişe benzer. Örneğin, Bağdad şahneliğini kendi isteğiyle bırakıp Musul ve Suriye iktaını alan Zengi'nin uzaklaştırılıp yerine Dübeys'in getirilmesini ister. Can güvenliğini sağlamak üzere, Dübeys'i, Mahmut'un karısı olan kendi kızının himayesine koyar. Meraga egemeni Ahmedil ve Kızıl adlı Mahmut'un komutanı, Dübeys'in Mahmut'a karşı bir daha ayaklanmayacağına kefil olurlar.

Sancar, hapisteki eski vezir Dergüzinî'yi serbest bıraktırır, onu kızına vezir atar. Kızının vezirini Mahmut, aynı zamanda kendi veziri yapar.

Zengi'yi atıp yerine Dübeys'i atama gibi istese de yerine getiremeyeceği bir koşulu kabullenen Mahmut'u hoşnut etmek için, Sancar, taht dâvâsı güden kardeşleri Tuğrul ve Mes'ut'u yanında Horasan'a götürür. Prens Mes'ut'a, daha önce gördüğümüz üzere, Gürcan eyaletini ikta eder.

Mahmut, Dübeys'i Halife'ye bağışlatmak ve onu Zengi'nin yerine Musul'a atamak için 1129 yılı başında Bağdad'a gelir. Halife, bu karara şiddetle karşı çıkar. Güneyde Hille bölgesine sâhip bulunan Dü-

beys, Kuzeyde Musul bölgesini de ele geçirirse, Halife'nin Irak Devleti doğmadan ölecektir. Halife ve Zengi, bu karardan caysın diye Mahmut'a yüzer bin dinar verirler. Mahmut, kararı uygulamaktan vazgeçer. Bağdad şahneliğine ve Dübeys'e ait Hille eyaleti yöneticiliğine Selçuklu komutanlardan hadım Bihruz'u atayarak ve Dübeys'i yanına alarak, Mahmut Hemedan'a döner.

Mahmut'un Sancar'a karşı yükümlülüklerinden cayışı, Sancar'ın tepkisini gerektirirse de, o sırada Sancar Türkistan işleriyle ilgili gözükür. Karahanlı ülkesinde, ulema ile Sancar'ın atadığı Karahanlı hükümdarı Arslan Han arasında çatışma vardır. Han, Sancar'dan yardım isterse de, onun Semerkant önlerine gelmesinden hoşnut kalmaz, bir komplo ile Sultan'ı öldürmeye kalkışır. Semerkant'ı kuşatan Sancar, vasali olan Türk han'ını kötü yöneticilikle suçlar:

«Onu meçhulden yükselttim, tahta oturttum, rakiplerini Horasan'a götürdüm ve 12 yıl onu ordumla destekledim. 17 yıl o kötü yönetti. Peygamber soyundan kişilere kötü davrandı, eski köklü aileleri yok etti. Sâdece şüphe üzerine halkı öldürdü, mallarını aldı».

Sancar, Semerkant'ı alır ve 12 bin kişilik köle ordu kuran ve bozkırdaki «kâfir» Türklere yaptığı seferler nedeniyle «gâzi» unvanı kazanan Arslan Han'ı 1030 baharında tahttan indirir. Amà yerine geçen oğlu da Sancar egemenliğini tanımaz. Türkistan işleri ancak 1032 sonlarında düzene girer. Doğudaki bu uğraşı sırasında, Sancar, Mahmut'un tahta rakip kardeşi Mes'ut'u mücadele için Batıya yollamakla yetinir. Fakat daha önce, Dübeys, Mahmut'un elinden kurtularak 1129 sonbaharında Hille'ye gelir. Göçebe Arap aşiretleri üzerinde etkin olan bu şiî liderin dönüş haberi duyulunca, Selçuklu komutanı Bihruz, Hille'yi savaşmadan bırakır. Bağdad'ı tehdit altında

gören Halife, Sultan Mahmut'tan yardım ister. Mahmut, feodal anlayışa göre, Dübeys'in yeniden ayaklanmayacağına kefil olan komutanları Aksungur Ahmedilî ile Kızıl'ı, sözünü tutmadığı için Dübeys üzerine yollar. Kendisi de Bağdad'a gelir. Tutunamayan Dübeys, Suriye'ye geçer, Musul egemeni Zengi'nin eline düşer.

Mahmut Bağdad'da iken, 1131 Şubatında, Sancar'ın serbest bıraktığı kardeşi Mes'ut'un Batıya geldiğini ve asker topladığını öğrenir. Acele Bağdad'dan ayrılmak ister. Halife, Mahmut gidince Dübeys'in döneceği korkusuyla ayrılmasına izin vermez. Aralarındaki anlaşmaya (ahd) Sultan'ın uymasını ister. Mahmut, yeni durum nedeniyle ahdin geçersiz olduğunu söyler. Oğlu Davut'un veliahtlığı konusunda komutanlardan yemin aldıktan sonra Bağdad'dan ayrılmaya hazırlanır. Halife'den para ve oğlunun veliahtlığının tanınmasını ister. Halife, param yok der ve veliahtlık için kararın Sancar'a ait olduğunu söyler. Halife'ye göre, Sultan, Sancar'dır.

Halife ile bozuşan Mahmut, Hemedan'a gelir. Niyeti, Halife'yi değiştirmektir. Burada kardeşi Mes'ut ile uzlaşır. Ona 150 bin dinar değerinde araçlar ve asker verir. Mahmut, Sancar'ın elçilerine kötü davranır. «Sultan benim, Sancar kim oluyor» der. İki Selçuklu sultanı arasında çatışma kaçınılmaz gözükür. Sancar uzaktadır. Mahmut, Halife'yi kovmak niyetiyle Bağdad seferine hazırlanırken 1031 sonbaharında ölür.

SANCAR'A KARŞI HALİFE-SELÇUKLU KOALİSYONU

Mahmut ölünce, Aksungur Ahmedilî atabeyi olduğu Davut'u sultan ilân eder. Aksungur, Meraga ve Tebriz bölgesinin yöresel egemeni Kürt Vahsudan soyundan Ahmedil'in kölesidir. Ahmedil'in ölümüyle

Aksungur, bölgenin egemeni olur. Mahmut, onu oğlu Davut'a atabey yapar. Atabeyin Davut'u sultan ilânı, genel kabul görmez. Halife, veliahtlığını bile onaylamış değildir. Mahmut'a Sancar'ın atadığı vezir Dergüzinî, Irak askerî komutanlarını da yanına alarak Rey'e gider. Rey eyaleti, Sancar'ın kölesi Gevher'e ikta ettiği, onun egemenliğinde bir eyalettir. Burada vezir, Irak Selçuklu Sultanlığı veraset sorununu çözmek üzere, Sancar'ın gelmesini bekler. Davut'un amcası Mes'ut ise, onun sultanlığını tanımaz. Tebriz'i alır. Atabey Aksungur ve Davut, Mes'ut'u bir süre Tebriz'de kuşatırlar. Fakat 1131 yılı sonunda, amca-yeğen uzlaşmış görünürler. Davut, Azerbeycan'da kalır. Mes'ut ise Hemedan'a gider, Halife'den sultanlığının tanınmasını ister.

Halife, Davut'un sultanlığı gibi Mes'ut'un sultanlığını da olumsuz karşılar. Mes'ut, Musul ve Halep iktaına sâhip kudretli komutan Zengi'nin yardımını sağlamaya çalışır. Kaynaklar, Dübeys'i de yanında tutan Zengi'nin Mes'ut'un önerisine yanıtını çelişkili biçimde yansıtırlar. Zengi'nin «idare-i maslahatçı» bir tutum takındığı kabul edilebilir. Bu sırada Fars eyaletini Sultan Tapar oğlu Selçukşah adına yöneten Karaca sahneye çıkar. Selçukşah ve Karaca, Bağdad'a gelirler. Halife tarafından iyi karşılanırlar. Mes'ut ise, Bğdad'ı tehdit eder. Fakat Karaca, daha sonra Bağdad'a doğru yola çıkan Zengi'yi Mes'ut'a katılmadan önce bozguna uğratarak etkisiz bırakır.

Mes'ut, diplomasi yoluyla ön plana geçer. Zira 1132 yılı başlarında Sancar, Rey'e gelir. Sancar, daha önce Dübeys'in müttefiki olarak Halife ile çatışan Mes'ut'un kardeşi Tuğrul'u sultan yapmak niyetindedir. Mes'ut bu tehlikeye karşı, Halife'ye ve Selçukşah atabeyi Karaca'ya ittifak önerir. 1132 Mart-Nisan aylarında anlaşmaya varılır. Buna göre, Mes'ut sultan ve Selçukşah da onun veliahtı olacaktır. Selçukşah üzerinde egemen olan atabey Karaca, as-

kerî gücü ve yeteneği sâyesinde Mes'ut üzerinde de etkin olacağına inandığından bu uzlaşmayı kabul eder. Nitekim İbnü'l-Cevzî, «Karaca, Mes'ut ile Selçukşah'ın ikisine birden tahakküm ediyordu» der. Anlaşmanın daha önemli bir hükmü, Mes'ut ve Selçukşah'ın Irak'ta bir «Halife Devleti»nin kurulmasını kabul etmeleridir. Anlaşmaya göre, Irak, Halife'nin atadığı vekiller tarafından yönetilecektir.

Halife, hemen bu haktan yararlanır. Bağdad gelirlerini toplar ve Irak'ı kendi adına yönetmek üzere vekiller atar.

Bu sırada Sancar Rey'den, Irak Selçuklularının başkenti Hemedan'a yürür. Hemedan'ı alan Sancar'ın Bağdad'a yönelmesinden korkulur. Atabey Karaca, denetimindeki Selçuklu prensleri Mes'ut ve Selçukşah ile sefere çıkar. Halife'nin de sefere katılması beklenir. Halife gecikince, Karaca, onu Sancar'dan korkmakla suçlar ve tehdit eder:

«— Sancar'dan uzak, gelecekte doğacak tehlikeden korkan kimseye karşı, ben yakın tehlikeyim».

Halife, duraksamadan vazgeçer. Sancar'ın yolladığı elçinin önerilerini geri çevirir. Hutbeden Sancar'ın adını kaldırır ve 1132 yılı Martı sonlarında Bağdad'dan yola çıkar. Fakat Sancar'ın buyruğu ile, Musul sâhibi Zengi ve Dübeys, Bağdad üzerine yürürler. Sancar, hizmetlerine karşılık Zengi'ye Bağdad şahneliğini vaadeder, Dübeys'e Hille'yi ikta ettiğini bildirir. Bunu duyan Halife, ilerleyişini durdurur. Karaca-Mes'ut-Selçukşah ordusu, Sancar-Tuğrul ordusuyla karşılaşır. Karaca başarılı bir savaş verirse de, tutsak düşer. Mes'ut kaçar. Sancar'ın önüne getirilen Karaca, Büyük Sultan'ın «Amacın ne?» sorusunu açıkça yanıtlar:

«— Seni öldürmeyi, yerine bir sultan dikmeyi ve ona hükmetmeyi umuyordum».

Sancar, iddiaya göre, Karaca'yı kendi eliyle öldürür. Kaçan Mes'ut'u ise bağışlar, huzuruna getirtir, elini öptürür ve ona Azerbeycan'daki eski ikta alanını yeniden verir. Sancar, Tuğrul'u Irak Selçuklu Sultanı yapar. Tuğrul'a, «rızasına uygun davranmasını ve muhalefetten sakınmasını» buyurur. Irak Selçuklu Sultanı'na köylü kökenli Dergüzinî'yi vezir atar. Iraklı kâtiplerin «soylu düşmanı, kan dökücü» diye suçladıkları Dergüzinî'yi Sancar, kendine de vezir seçer. Irak'ta kalan Dergüzinî, adamlarından birini naip atayıp Sancar'ın vezirliğine yollar. Sancar, mühürünü taşıyan boş kâğıtları istediği gibi doldurup kullanmak, yâni Büyük Sultan adına ferman çıkarmak üzere Dergüzinî'ye vererek ona güvenini belirtir*. Dergüzinî, kendi yazdığı fermanlarla ön plandaki Aziz gibi yüksek görevlilerin kellesini uçurtur. Vezirlerden tarihçi Enuşirvan, Dergüzinî'nin Sultan Tuğrul'u adam yerine koymadığını yazar:

«Bütün idare işlerinde, halka buyurmak ve yasaklamakta, kendi başına hareket ediyordu. Sultan'dan çıkan fermanları yürürlüğe koymazdı. Kendisini Sancar'ın veziri olarak gösterir ve memleketi düzene sokmak için, Sultan Sancar'ın onu Irak'ta bırakmış olduğunu iddia ederdi..... Fellâh (köylü) ahlâkıyla hareket etti, felâh bulmadı»[69].

Tuğrul'u, güvendiği vezire bırakan Sancar, Karahanlı ülkesinde yeni han Ahmet'in itaatsizliğinin tehlikeli boyutlara ulaştığını haber alınca, halifelik

* Bu kudretli vezir, Halife'ye karşı kötü davranır. Halife vezirinin bir mektupla Sancar'a açık çek niteliğindeki fermanlardan yakınması üzerine, Büyük Sultan, okuyup yazması olmadığı için bu yola gittiğini kabul eder: «Dergüzinî, elinde Sultan Sancar'ın mühürünü taşıyan fermanlar bulunduğunu söylemektedir. Bilindiği gibi Sultan Sancar, okuma ve yazma bilmemektedir» (Prof. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 234).

sorununu çözümlemeden Nişapur'a döner. Karahanlı soyunun başka kolundan birini han yaparak Türkistan'daki karışıklıklara son verir.

Halife sorununun çözümü, Dergüzinî'ye kalır. Fakat vezir, halife elçilerini horlayarak Halife ile uzlaşmaya yanaşmaz, ilişkileri gergin tutar. Bununla birlikte, müttefiki olan Karaca ve Mes'ut'un Sancar'a yenildiğini duyunca acele Bağdad'a geri dönen Halife, Zengi ve Dübeys'i bozguna uğratır. İki komutan, kendi eyaletlerine çekilme zorunda kalırlar. Dübeys'in eyaleti Hille, Halife'nin adamlarının yönetimine geçer. Ülkesinde barınamayan Dübeys, şansını Selçuklu prenslerinin yanında arar. Bu yengiyle güçlenen Halife, yeni sultan Tuğrul'un Bağdad'a girebilmesi için koşullar ileri sürer. Koşullar ağır olmalı ki, Tuğrul ve Dergüzinî, bunlara uymayı kabul etmezler

Halife, Tuğrul'un öteki Selçuklu prensleriyle başının dertte oluşuna güvenir. On bin Kürt atlısına sâhip bulunan Meraga egemeni Aksungur, atabeyi olduğu Davut ile, Hemedan üzerine yürür. Aksungur, Kuzey Azerbeycan'daki iktaında bulunan Mes'ut'un da desteğine sâhiptir. Mes'ut, Aksungur'a mektup yazarak saltanatı Davut adına istediğini, kendisinin Gürcülerden fethedeceği araziyle yetineceğini bildirir. Sultan Mahmut'un Bağdad askerî komutanlığını yapan Barankuş Zekevî ve öldürülen Karaca'nın oğulları, Davut'u sefere cesaretlendirirler. Fakat Belengeri gibi Türkmen kökenli komutanların Tuğrul safına geçmeleri üzerine, Davut ve Aksungur yenilerek 1132 yazında Bağdad'a kaçarlar. Tutsak düşen Barankuş'tan 70 bin dinar ile Kazvin gibi birçok iktaı alınır. Ünlü komutan, artık siyasal bir rol oynayamayacak ölçüde fakir düşer.

Dergüzinî, kendisine düşman olan tarihçi vezir Enuşirvan'ın yazdığına göre, zenginden ve fakirden müsadelerle para toplamaya ve güçlenmeye çalışır.

Örneğin Davut ile savaşta tutsak düşen eski bir maliye bakanı, Dergüzini'ye teslim edilmesin diye Sultan Tuğrul'a 100 bin dinar önerir. Devalüasyon oyunlarını iyi bilen Dergüzinî, ödemenin altın gramajı bir kat yüksek dinar ile yapılmasını sağlar. Böylece eski maliye bakanından görünüşte 100 bin, gerçekte 200 bin dinar alınır. Dergüzinî, Peygamber soyundan bir kişiye Hemedan reisliğini 20 bin dinara satar, tüccardan para toplar, müsadereler yapar. Kasabalara binlerce lira vergi koyar. Sultan Tuğrul, vezirinin aşırı vergiciliğine karşı çıkar:

«— Adımı lekeledin... Büyüklerin derilerini yüzmekle yetinmedin, nihayet fakirlerin kanlarını sıkıp çıkarmaya ve fakirlerin kanlarını tüketmeye başladın»[70].

Halktan alınan olaganüstü vergiler, bu uyarı üzerine durdurulursa da, hazineler boş iken, askerî güç bu para ile sağlanır. Güçlenen Tuğrul, Azerbeycan'a yürür. Davut ve atabeyinin dayanak yerleri olan Meraga ve Tebriz yörelerini alır. Bunun üzerine Gence iktaındaki Mes'ut da, yeğeni Davut gibi Bağdad'a gitmek zorunda kalır.

Bağdad'da Halife, Selçuklu prensleri Mes'ut, Davut ve atabey Aksungur ittifak yaparlar. Mes'ut, Halife'nin tanıdığı meşru sultan olur. Sancar'ın atadığı Tuğrul ise, Halife'nin onaylamadığı sultandır. Mes'ut ve Davut ile Aksungur, Halife'nin askerlerini de alarak, Tuğrul'a karşı savaş için Azerbeycan'a giderler. Sancar'ın Tuğrul'a atabey seçtiği Karasungur'u yenerler. Daha sonra Hemedan'a doğru ilerleyerek Tuğrul'u bozguna uğratırlar. Mes'ut, Irak Selçuklu başkenti Hemedan'da tek sultan olur. Tuğrul, Sancar'ın eyaleti Rey'e kaçar. Tuğrul, ona hükmeden veziri Dergüzinî'yi öldürterek, yenilginin öcünü alır. Mes'ut da Hemedan'da, ona hükmeden Aksungur'u öldürtür. Ne var ki, iki Selçuklu sultanının güçlü kişileri öldürerek iktidarın gerçek sâhibi olma çabala-

rı, onların askerî komutanların tahakkümünden kurtulmalarına yetmez.

SANCAR'IN HALİFE'YE MEKTUBU

Mes'ut'un Tuğrul'u yenişi, Halife'yi harekete geçirir. Artık tam bir devlet başkanı ve askerî komutan gibi davranan Halife Müsterşid, ordusunun başına geçerek, kendisini tehdit eden Musul egemeni Zengi üzerine 1133 Temmuzunda sefere çıkar. Halife'nin Sultan Tuğrul ve Sultan Mes'ut'tan çok daha güçlü bir ordusu vardır. Tuğrul ve Mes'ut savaşlarında, sultanların orduları üç bin ilâ altı bin arasında değişirken, Halife, Musul seferinde 12 bin atlıya ve 30 bin kişilik bir orduya sâhiptir. Kendi askerine sâhip birçok Türk komutanı, Halife'nin safına geçmeyi daha avantajlı bulurlar. Zengi üzerine yürürken Halife'nin çoğu Türk olan otuzu aşkın komutanı vardır. Halife ilerlerken, yol üzerindeki birçok Selçuklu kale komutanı, kalelerini Halife'ye bırakırlar. Ünlü komutan Bihruz, sâhip bulunduğu Tekrit kalesini Halife'ye açar. Musul'da ise, Zengi direnir. Üç aya yakın bir kuşatmadan sonra, Halife, Bağdad'a döner. Bu sırada Sancar'ın Halife'ye yolladığı ilginç bir mektup gelir. Mektupta Sancar, «kendisine itaat eden ve kılıç çalan 200 bin kişiyi terazinin kefesine koymak gerektiğini» hatırlatır ve «cihan padişahlığını» Halife Müsterşid'den değil «Tanrı'dan bulduğunu», miras yoluyla oraya eriştiğini, bunu Müsterşid'in baba ve dedelerinin onayladığını belirtir. Sancar, Halife'nin devlet başkanlığına soyunmasını eleştirir:

«Bugün halifelik, (bizzat sefere çıkma), islâmlığın ve müslümanlığın işlerini kendi eline alma ve (fermanlarla düzenleme), Rum, Frenk, Türkistan ve Hindistan gazalarına, mülhidleri* kahretmeye rağbet

* Mülhid, dinsiz anlamına. Bu deyişle, İsmailî batınîler ve Hasan Sabbah yanlıları belirtiliyor.

gösterme yolunu tutmuştur. Bu ne yanlış yoldur! Bu kararını düzeltmelidir. İşte onun naibi ve komutanı olarak Sancar önünde durmaktadır. Hak dininin düşmanlarını Tanrı'nın yardımıyla kahretmeye hazırdır. Ona göre doğrusu da budur»[71].

Sancar, hükümdarlık iddiasından vazgeçip dinsel liderlikle yetinmesini istediği Halife'nin, Selçuklu prenslerini biribirine karşı oynamaktan vazgeçmesi gerektiğini belirtir: Selçuklu prenslerinin hepsi, Sancar'ın oğullarıdır*. Sancar, onların mülkçe, malca ve şevketçe şanslarının bol olmasını, ama aralarında sağlam bağlar bulunmasını, Sancar'ın onlara ikta ettiği memleketlerin aralarında ortak kalmasını ister. Halife'nin Mes'ut'u tuttuğunu bildiğini söyler. Oysa Sancar, bütün Selçuklu prenslerini aziz saymakla birlikte, onlar içinde oğlu ve veliahtı Tuğrul'un durumu başkadır. O, yedi yıl Sancar'ın hizmet ve eğitiminde kalmıştır, iyilikte ve kötülükte yedi yıl denenmiştir. Padişahlık yeteneklerinin onda toplandığı görülmüş, Sancar, (Batı) ülkelerinin idaresini, kendisinin, öncüllerinin ve hanedanın yolunda ve izinde gitmesi koşuluyla Tuğrul'a vermiştir. Tuğrul, bu koşulları kabul etmiştir. Bu sağlam kurallar, hiçbir vakit Sancar tarafından bozulamaz. Başkalarınca da bu bağların koparılmasına ve yeminlerin kaldırılmasına yol yoktur**. Bugün Tuğrul'a her türlü saygıyı gösterecek olanlar, Sancar'ın rızasını kazanırlar. Ona saygı ve ululamada kusur eden herkesin düşmanı doğrudan Sancar'dır... Sancar'ın halifelikten beklediği ve umduğu her zaman, şu olmuştur: Halife'nin büyük işlerde, Tuğrul'un rızası olmaksızın, kesin fermanlar vermekten kaçınması...

---

* Feodal hiyerarşi, akrabalık deyimleriyle belirtilir. Oğul vasal, baba metbu anlamınadır.

** Görüldüğü üzere, Sancar, Batıdaki örneklere benzer biçimde metbu-vasal ilişkisini, iki yanlı bir feodal sözleşme olarak açıklıyor.

Ne var ki, Sancar'ın Halife vezirine yazdığı bu uyarı mektubunun bir etkisi olmaz. Tuğrul ve Mes'ut arasındaki taht mücadelesi sürer. Azerbeycan'da Davut da Mes'ut'a karşı ayaklanır. Bu mücadele, komutanların bir yandan öte yana geçişiyle bir yıl kadar sürer. Komutanları kazanan Tuğrul, 1134 Haziranında Mes'ut'u yener ve Hemedan'da yeniden tahtı ele geçirmiş olur. Türkmen kılığına giren Mes'ut, otuz adamıyla Bağdad'a kaçar. Önemsiz bir Selçuklu prensi de o sırada oradadır. Mes'ut, Halife'nin desteğiyle Tuğrul'a karşı mücadeleye hazırlanır. Tuğrul, Halife hizmetine giren Türk komutanları kazanmak için onlara mektuplar yazar, hizmetine girerlerse geniş iktalar vereceğini söyler. Komutanlar, Tuğrul'a olumlu yanıt verirler. Ne var ki, bu yanıtlardan biri Halife'nin eline geçer. Halife, elebaşılık eden Türk komutanlardan Oğul Bey'i tutuklar, mallarını alır. Bunun üzerine komutanlar, Mes'ut'a sığınırlar, onun hizmetine girerler. Halife, komutanları geri ister. Mes'ut, beklenmedik bir zamanda ele geçirdiği bu askerî gücü vermeye yanaşmaz. Komutanlar ve askerleri Bağdad'da geniş bir yağmaya girişirler. Kaynaklara göre, bu anarşi nedeniyle, «Bağdad içinde dolaşma olanağı» kalmaz. Halife, bu komutanlarla birlikte Mes'ut'u Bağdad'ı terke çağırır. Bağdad'dan kovulan Mes'ut, kentin kapıları önünde konaklar. Kendisini Tuğrul'a karşı yürüyecek güçte görmez. Halife onu sefere teşvik için 30 bin dinar hediye ve hil'ât yolladığı halde, Halife'siz sefere çıkmaz. Halife, onu silâhla uzaklaştırmaya girişir. Çadırını kurdurur. Bu sırada Tuğrul'un öldüğünü öğrenen Mes'ut, hemen Hemedan'a yola koyulur. Amacı, öteki Selçuklu prensleri (Selçukşah ve Davut) ulaşmadan, orduya sultanlığını kabul ettirmektir. Kızıl ve Sungur gibi komutanların karşı çıkmasına karşın, baş-

ka bir sultan adayı ortalıkta bulunmadığından, Mes'ut, Sancar'ın onayı olmaksızın sultanlığı elde eder. Sancar, bu oldu-bittiyi kabul etmişe benzer. Sancar, Tuğrul safında Mes'ut'a karşı savaştıktan sonra Mes'ut'a biat eden komutanların cezalandırılmasını ve kellelerinin kendisine yollanmasını bir mektupla yeni Irak Selçuklu Sultanı'ndan ister. Mes'ut, metbu hükümdarın bu buyruğunu uygulamak yerine, mektubu komutanlara açıklar ve böylece onların güvenini kazanmaya çalışır. Ne var ki, bu jest, komutanların güvenini sağlamaya yetmez. Belki de Sancar'ın olumsuz tutumu, komutanları, güvenliklerini Halife'ye sığınmada aramaya iter. Ayrıca Tuğrul'un atabeyi olup Mes'ut'a karşı savaşan Karasungur'un Mes'ut üzerinde en etkin komutan durumuna geçmesi, Barankuş Bazdâr gibi öteki komutanları Mes'ut'tan uzaklaştırır. Bunlar, Halife'ye karşı sefere çıkma bahanesiyle, Dübeys de yanlarında olduğu halde Mes'ut'tan ayrılırlar. Porsuk oğullarının Huzistan'daki ikta alanına giderler* ve Halife'ye Mes'ut'a karşı hizmet sunarlar. Halife'ye yolladıkları mektupta, Mes'ut'un Halife'ye karşı savaşa hazırlandığını, Halife ordusunda Mes'ut'a karşı savaşmak istediklerini bildirirler. Halife, aralarında düşmanı Dübeys de bulunan bu komutanlara ilkin güven duymaz. Bunlar Dübeys'i Halife'ye teslim edip güvenini kazanmaya çalışırlarsa da, bu mâceracı Arap prensi Mes'ut'un yanına kaçar. Mes'ut komutanların üzerine yürüyünce, onlar askerleriyle birlikte Bağdad'a sığınırlar. Halife, kendine sığınan 22 komutanı, hilâtler giydirerek

---

* Bilindiği üzere, Porsuk, Tuğrul Bey'in azatlı kölesi, dostu ve ünlü komutanıdır. Huzistan bölgesinde ikta sâhibidir. Ölünce, iktaı oğlu Porsuk'a geçer. Oğul Porsuk da, Berkyaruk ve Tapar döneminin ünlü bir Selçuklu komutanıdır. Tapar, 1206'da hizmetlerine karşılık ellerindekine ek olarak Dinaver bölgesini ikta eder. Torun Porsuk da Selçuklu komutanıdır ve dedelerinin Huzistan iktaını elinde tutar.

hizmetine alır. Ayrıca Musul iktaına sâhip Selçuklu komutanı Zengi ile Basra bölgesindeki Selçuklu komutanı Bey-aba, Halifelik Devleti'nin vasalliğini kabul ederler. Mes'ut da kuvvet toplar ve komutanlarına Halife elinde bulunan Irak iktalarını, daha seferden önce paylaştırır. İkta vaadleriyle onların savaş isteğini artırır.

1135 baharında Halife-Mes'ut savaşı başlar. Mes'ut'un Dübeys komutasında yolladığı 5 bin kişilik öncü kuvveti, Halife öncülerini bozguna uğratır. Bağdad'da Mes'ut'un adı hutbeden kaldırılır, hutbe Sancar ve Davut adına okunur. Halife, fıkıh bilginlerinden bir fetva almak gereğini de duyar. Bu islâm hukuku bilginleri fetvayı verirler:

«— Irak Selçuklu Sultanı azledilmeli ve kendisine karşı savaş yapılmalıdır».

Halife, Barankuş Bazdâr, Porsuk oğlu Porsuk, Çavlı, Oğulbey, Sungur, Kızıl vb. gibi hizmetindeki Türk komutanlarıyla birlikte Mes'ut'un üzerine yürür. Halife, tutsak düşer. Halife ordusunun ağırlıkları serbestçe yağmalanır. Mes'ut, «malın askere, canın kendisine ait olduğunu» ilân etmiştir. Yâni öldürmek yasak, yağma serbesttir.

Mes'ut, tutsak Halife'yi yanında Hemedan'a götürür. Halife'ye, devlet kurma iddialarından vazgeçtiğini belirten bir anlaşmayı kabul ettirir:

— Halife, savaş tazminatı ödeyecektir.

— Halife, bir daha ordu toplamayacaktır ve sefer için Bağdad'daki sarayından dışarı çıkmayacaktır.

Halife'ye sâdece kendi mülkü olan has arazi bırakılır. Mes'ut bir ara Halife hizmetine giren, sonra Sultan'a katılan Basra'daki Selçuklu komutanı Bey-aba'yı Bağdad askerî komutanı atar. Bey-aba, halkın ayaklanmasını bastırarak Bağdad'a egemen olur. Halife Müsterşid ise, Sancar'dan gizli görevle bir elçilik kurulu gelmesi üzerine öldürülür. Halife'nin öl-

dürülmesi, çağın bireysel teröristleri olan batınîlere yüklenirse de, bu işi Sancar ve Mes'ut'un düzenlediği kabul edilir. Halife'den biraz sonra Dübeys'in öldürülmesi de, Halife'yi onun öldürttüğü izlenimini verme amacına bağlanır. Ne var ki, Müsterşid'in öldürülmesiyle halife sorunu çözüme ulaşmış olmaz. Müsterşid yerine öç alma duygularıyla yanan oğlu ve veliahtı Raşit geçer. Silvan Tarihi yazarının olayların içinde yaşayanlara dayanarak verdiği bilgiye göre, Sultan Mes'ut, Raşit'in halife olmasından hoşnut değildir. Onun da babası gibi seferlere kalkışacağını bilmektedir. Mes'ut, Müsterşid'in bir yüksek memuruna, Sancar ve kendisinin nasıl bir halife istediklerini açıkça belirtir:

İTAATLİ HALİFE ARANIYOR

«Ben, dinsel işlerinden başka işlere karışmayacak, askerle uğraşmayacak, ordu toplamayacak, bana ve Selçuklu soyuna karşı sefere çıkmayacak birinin halifelik tahtına oturmasını istiyorum. Halifelik sarayında, (Abbasî soyundan) birçok kimseler vardır. Bunlar kendilerinden akıllı, düşünceli, bize itaat gereğine inanmış, evinden çıkmayan bir ihtiyara güvenmektedirler. Harun b. el-Muktedî aldındaki bu ihtiyarın sözünden çıkmazlar. O, fitne düşünmez. Onu halife yapmayı amcam Sancar buyurmuştur».

Ne var ki, Raşit veliahttır. Veliahtın halife olmasına karşı çıkmayı Mes'ut uygun bulmaz. Fakat Sultan ile Halife arasında çatışma hemen başlar. Mes'ut baba Müsterşid'in öldürülmeden önce imzaladığı yüzbinlerce dinar tutarındaki senedi yeni halifenin ödemesini ister. Raşit ödemez. Elindeki parayla ordu toplamayı yeğ tutar. Bağdad'daki Selçuklu komutanı Bey-aba'ya ordu toplasın diye para verir! Öyle anlaşılıyor ki, Bey-aba bir ara Halife hizmetine girer. Fakat çatışma kızışınca, Bey-aba Selçuklu'ya

döner. Halife, Bey-aba ile senedin ödenmesi için askerle gelen Selçuklu komutanını Bağdad'dan kovar. Bağdad'da Halife Raşit liderliğinde bir koalisyon toplanır. Bu sırada Sancar, yıllık vergisini ödemeyen Gazne Sultanı Behramşah'ı cezalandırmak üzere Doğuda seferdedir.

Bağdad'daki koalisyonun güçlü adamı, Musul sâhibi Zengi'dir. Selçuklu prensi Davut, Dübeys oğlu Sadaka ve birçok Türk komutan koalisyona katılır. Kazvin sâhibi Barankuş Bazdâr, İsfahan sâhibi Alpkuş, Huzistan'da iktalara sâhip Boz-aba ve Porsuk oğlu, bu Türk komutanlar arasındadır. Barankuş Bazdâr Bağdad şahnesi, Zengi'nin hükmü altına düşen Davut ise Irak Selçuklu Sultanı olur. Ne var ki, koalisyon çabuk çöker. Zengi ile anlaşamayan Davut, Azerbeycan'a döner. Mes'ut, «havuç ve sopa» politikasıyla Zengi'nin de Bağdad'dan ayrılmasını sağlar. Zengi'ye bütün Suriye'yi ikta edeceğini söyler. Ama Zengi'yi yakalayıp öldürecek başka bir komutana da Zengi'nin bütün ülkelerini vereceğini bildirir. Zengi, Bağdad'dan çıkar. Üç bin atlıyla yalnız kalan Halife Raşit, çâresiz Zengi ile gider. Mes'ut daha önce adı geçen Harun'u halife atama niyetindedir. Sancar ise, halifenin üç yüksek memurunun uygun göreceği kişinin seçilmesini ister. Bunlar, Mustahzir'in oğlunu önerirler. Bağdad'a gelen Mes'ut, Halife'nin düşük ilânı için fetva alır. Yeni halife, 1136 yazında el-Muktefî adıyla başa geçer.

İTAATSİZ HALİFE ÖLDÜRÜLÜR

Muktefî, bir kukla halifedir. Güç sâhibi olmasın diye serveti elinden alınır. Halifelik sarayında bulunan bütün at, katır, kap-kacak, altın, gümüş, köle, câriye, hizmetçi ve çadırlara el konulur, Halife'ye yalnızca dört at ile Dicle'den su taşımak için üç katır bırakılır. Halifelik hazineleri boşaltılır, iktaları

geri alınır. Mes'ut, Halife'ye kendisi vezir atar. Mes'ut'un veziri ise, Sancar'ın isteğiyle Dergüzinî soyundan biri olur. Bununla birlikte Musul'da Zengi'nin yanındaki Raşit, halifelik iddiasını sürdürür. Sancar ve Mes'ut'un baskısı ve vaadleriyle Zengi'nin Raşit'i halife tanıması önlenir. Raşit'i Musul'dan çıkartan Zengi, ona Selçuklu prensi Davut ile işbirliği yapmasını önerir. Azerbeycan'daki Davut, saltanat iddiasındadır. Azerbeycan'da geniş iktaları bulunan ve Sultan Mes'ut'a hükmeden kudretli komutan Karasungur, Davut'a karşı sefer yaparsa da, bu Selçuklu prensi iddalarını sürdürür. Halife Raşit ve Davut, Zengi'nin yüz çevirmesi üzerine Fars iktaı sâhibi Mengübars'tan destek bulurlar. Mengübars, Mes'ut'tan önceki Selçuklu Sultanı Tuğrul'un, oğlu Alparslan'ın atabeyi olarak Fars'ı ikta ettiği kudretli komutanlardandır. Mengübars, Mes'ut'un sultanlığını tanımaz. Karasungur üzerine yollanır. Karasungur'un yanında, daha önce Halife safında Mes'ut'a karşı savaşmış, sonra Mes'ut'un hizmetine girmiş Barankuş Bazdâr, Sungur, Çavlı gibi komutanlar vardır. Yapılan savaşta Mengübars bozguna uğrar ve öldürülür. Ne var ki, Mes'ut ordusunun yağmaya daldığı bir sırada geri dönen Mengübars'ın Huzistan'da ikta sâhibi komutanı Boz-aba, Mes'ut ve Karasungur'u bozguna uğratır. Bunlar, Azerbeycan'a giderler. Halife Raşit ve Davut, Hemedan'a girerler. Bununla birlikte, müttefikler, yenginin meyvalarını toplamayı başaramazlar. Askerî gücü elinde tutan Türkmen kökenli Boz-aba, Mengübars'tan boşalan Fars eyaletini, başkaları sâhip çıkmadan ele geçirme çabasındadır. Raşit ve Davut da onu izlemek zorunda kalırlar. Raşit'in halifelik dâvâsı unutulur. İsfahan'a giden Raşit, orada kendi askerleri ya da batınîler tarafından 1138 Temmuzunda öldürülür. Öyle görünür ki, Mes'ut, iki halifenin varlığına son vermek için Raşit'i ortadan kaldırtır. Bu sırada Sultan Sancar, kendisine baş kal-

dıran kudretli vasali Harizmşah Atsız ile savaştadır. Mes'ut'un bu fırsattan yararlanarak Sancar'a bağımlılıktan da kurtulmaya kalkıştığı görülür. Mes'ut, Sancar'ın atadığı Dergüzinî soyundan vezirini uzaklaştırır. Yeni vezir Hâzin, Mes'ut'u Karasungur'un ve askerî komutanların tahakkümünden kurtarmaya çalışır. Kaynaklara göre, yeni vezir, «zorbaları ezmek, zayıflara yardım etmek»le işe başlar. Şeriata aykırı vergileri kaldırır, hırsızlıkları ve gizli pek çok işi meydana çıkarır. İkta sâhibi komutanlar, vezire karşı, Karasungur'un liderliğinde birleşirler. Karasungur, baş kaldırır. Taht iddiasındaki iki Selçuklu prensi, Davut ve Selçukşah, Karasungur'un elindedir. Selçukşah, Mes'ut'un kardeşidir. Mes'ut, kendisine karşı ayaklanan kardeşine Ermenşah unvanlı Sokman'ın Van gölü bölgesindeki ülkesini ikta eder. Selçukşah, Mes'ut'un hizmetine verdiği Türkmen kökenli komutan Guz-oğlu ile Van bölgesinin Ermenşah'tan fethine girişir. Karasungur, Fars'ı vaadederek Selçukşah'ı yanına alır. Davut'u da «nimetinde büyümüş» atabeyi Ayaz'ı elde ederek kazanır. İki Selçuklu prensi ile birlikte Hemedan'daki Mes'ut üzerine yürüyen Karasungur, Sultan'a bir ultimatom yollar:

«— Ya vezirin başını göndereceksin, ya da başka bir sultana hizmet edeceğiz».

İşin ilginç yanı, Sultan'ın yanındaki komutanlar da vezirin öldürülmesini isterler. Mes'ut boyun eğer, sivil idarenin asker üzerinde egemenlik kurmasını deneyen vezirini öldürtür ve kellesini Karasungur'a yollar. Karasungur, kendi veziri İzzülmülk'ü Sultan'a vezir atar. İzzülmülk, nabza göre şerbet vermeyi bilen kâtip tipidir. Gençliğinden beri hiçbir zaman işsiz kalmamayı başarır ve adım adım yükselir. Vezirliğinde 400 köyün sâhibi bulunur*.

* Vezir, çalıp çırpmayı doğal görür. Irak'ta bir yıl memuriyet yapan bir amid, büyük servet yapar. Sultan Mes'ut Bağdad'a geldiğinde, amide «hesabını yap» denilir. Hekimoğlu adlı Bağ-

Karasungur liderliğindeki askerî komutanlar, vezir İzzülmülk aracılığıyla Sultan'ı denetim altında tutarlar. İbnü'l-Esir'e göre, komutanlar kendi kendilerine arazi ikta ederler. Sultan elinde memleket bırakmazlar. Mes'ut'a saltanatın yalnız adı kalır. Musul ve Halep'te Zengi, Fars'ta Boz-aba ve Azerbeycan'da Karasungur fiilen bağımsız egemenlerdir. Karasungur, Sultan Mes'ut'u kukla durumuna getirdikten sonra, yanındaki Selçuklu prensleriyle birlikte Boz-aba üzerine yürür. Şiraz'da Selçukşah'ı Fars Meliki ilân eder. Yanına Tükmen Guz-oğlu'nu askerî komutan bırakır. Ne var ki, Karasungur ayrılınca, Boz-aba ülkeye egemen olur. Selçukşah'ı bir kaleye hapseder. Selçukşah, hapiste ölür. Fakat Boz-aba da öteki atabeyler gibi, günü gelince kukla sultan ilân etmek için Sultan Mahmut'un oğulları olan Muhammed ve Melikşah adlı iki Selçuklu prensini elinde koz tutar. Zengi'nin elinde de yine Mahmut'un oğullarından Alparslan ve Ferruhşah adlı prensler bulunur. Rey bölgesinde de Sancar'ın kölesi Cevher'in kölesi olan Abbas, 4 bin köle askere sâhiptir ve, eyaletin gelirini kendi adına toplar, batınîlere karşı giriştiği acımasız kırımlarla ün yapar. Rey sâhibi Abbas da Sultan Mes'ut'un kardeşi Süleyman'ı elinde

---

dadlı bir hesap uzmanından hesapları «kitabına uydurmasını» ister. Hekimoğlu, «gizli kalan cinayetleri, para toplamaları, el çabukluğuyla aşırmaları, ayak teri, el kirası gibi şeyleri gizlerim, fakat büyük çaptaki gelirlerden ve görünen şeylerden aldıklarını toplamak gerekir» der. Büyük bir miktarı saklamayı ve 50 bin dinar göstermeyi kararlaştırırlar. Amid yine de bu miktarın vezirin gözünden kaçabilecek biçimde sunulmasını önerir, 2 bin dinar rüşvet verirse de, hesap uzmanı kabul etmez. Hesabı inceleyen vezir sorunca da, bu miktarın amidin zimmetine geçirdiği para olduğunu söyler. Vezir İzzülmülk, zimmeti kapatır ve Hekimoğlu'nu haşlar: «Vergilerinden ve hizmetinden kazandığı şeyleri, bunun zimmetine geçirmeye nasıl râzı oluyorsunuz? Bu adam kapıda iki yıl işsiz kaldı, borçlanarak çoluk çocuğunun geçimini sağladı.... Bu görev, ona yararlanması için verilmişti».

tutarak Irak Selçuklularının saltanat mücadelesine katılır. Karasungur'un 1141 yılında ölmeden önce Azerbeycan iktalarını bağışladığı Çavlı Candar, Karasungur'un tutumunu sürdürür.

SANCAR, BOZKIRA YENİK DÜŞER

Bu sırada Büyük Sultan Sancar'ın yıldızı, Doğudan Karahitay'ların Batıya akmasıyla sönmeye başlar. Mogol kökenli bu topluluk, Orhun yazıtlarında «Kıtay» adıyla Göktürklerin Doğuda komşu olan düşmanları diye geçer. Kıtaylar Çin'de Pekin bölgesinde bir sülâle kurmayı başarırlar (936-1122). Kuzeyden gelen Tunguz kabilelerinin istilâsı üzerine, Kıtaylardan bir bölümü Çinlileşmiş bir prensin liderliğinde Batıya göçerler. Bozkırdaki Türk topluluklarının katılmasıyla büyürler. Şamanizmle karışık budist olan Karahitaylar, 1128'de Kaşgar'da Karahanlılarla savaşırlar. Daha sonra göçebe Karluk ve Kanglı Türkleriyle başı dertte olan Karahanlıların Balasagun Hanı'nın dâvetiyle ülkeye girerler, ama bir daha çıkmazlar. Balaşagun'u başkent yapıp Karahitay İmparatorluğu'nu kurarlar. Çin kültürüyle yetişmiş olmakla birlikte, «Tengri»ye bozkır Türkleri gibi beyaz atlar kurban eden prens, Gur-han unvanını alır ve Doğu Karahanlı ülkesinden sonra, Batı Karahanlı ülkesini de istilâ eder. 1137 yılında Sancar'ın Semerkant'ta tahta çıkardığı sâdık vasali Mahmut'u bozguna uğratır. O zamana kadar Sancar'ın sâdık vasali olan Harizmşah Atsız da, Büyük Sultan'a karşı ayaklanır. Sancar, 1138 yılında Atsız'ı yenerse de, sonraki yıllarda Atsız Buhara'ya saldırır. Bir iki kez itaat bildirmekle birlikte, Atsız, Büyük Sultan'a karşı itaatsizliğini sürdürür. Karahitay'a yenilen Semerkant egemeni Karahanlı Mahmut da göçebe Karluk Türkleriyle baş edemez. Metbuu Sancar'dan yardım ister. 1141 yazında Sancar ordusu Semerkant yakın-

larına gelir. Karluklar, Gur-han'dan yardım ararlar. Sonunda Sancar ve Gur-han, Katvan bozkırında savaşırlar. Yenilen Sancar ve vasali Mahmut, Horasan'a kaçarlar. Karahanlı ülkesi Selçuklu vasalliğinden çıkıp Karahitay vasalliğine geçer. Kadın hükümdarlara da sâhip bulunan Gur-han soyu, yöresel islâm egemenlere dokunmadan ve kurulu düzeni değiştirmeden yalnızca vergi almakla yetinir. Aynı yıl Harizmşah Atsız da Karahitay'a yılda 30 bin dinar haraç ödemeyi kabul eder. Metbu değiştiren Atsız, daha Kazvin yenilgisi sırasında Horasan'a inip Sancar'ın başkenti Merv'i yağmalar, hazinesini ele geçirir. 1142 Mayısında Nişapur'da hutbeyi Atsız kendi adına okutur. Sancar, Horasan'da egemenliği yeniden kurarsa da, Atsız ile mücadele yıllarca sürer. Bu karışıklıklardan yararlanan Oğuzlar da Horasan'da varlıklarını duyurmaya başlarlar. 1144 baharında Buhara'yı yağmalarlar. Kısaca, Karahanlı ülkesini yitiren Sancar, Horasan'da da sürekli karışıklıklarla karşıkarşıya kalır ve Batıyla artık eskisi gibi ilgilenemez.

KOMUTANLAR CUNTASI

Sancar'ın Katvan yenilgisinden sonra Mes'ut, Batıda serbest kalır. Fakat o da komutanlarının baskısından kurtulamaz. Fars sâhibi Boz-aba ile Rey sâhibi Abbas, Mes'ut'a karşı ittifak ederler. Mes'ut'a hükmeden baş hacip Abdurrahman b. Togan-yürek de bu ittifakı destekler. Bunlar Karasungur'un ve Çavlı Candar'ın desteklediği vezir İzzülmülk'ü atıp Abbas'ın adamını vezir yapmak isterler. Bu girişim, kudretli Çavlı ile Mes'ut'un küçük yaşta yanına alıp büyük haciplik için yetiştirdiği Has Bey'in çabalarıyla engellenir. Kendisini bir parça güçlü hisseden Mes'ut, Suriye ve Musul egemeni olan, Diyarbakır beylerini ve Artukoğulları'nı vasali yapan Zengi üzerinde otorite kurmayı dener. Zengi, Bizans İmpara-

toru ve Haçlılar bir ara Halep'i kuşatınca Bağdad'daki Mes'ut'tan askerî yardım isterse de, kuşatma çabuk sona erer. Bu durumda Zengi, Haçlı'ya değil de kendisine yöneleceğini bildiğinden Sultan'ın asker yollamasını engeller. Vasallik yükümlülüklerine aykırı düşen bu davranışı unutmayan Mes'ut, biraz güçlenince, 1143-1144 yıllarında Zengi ülkesini istilâ niyetini açığa vurur. Zengi, diplomasi ve hediyelerle, Mes'ut'u yatıştırır. Fakat Zengi, Tebriz iktaı sâhibi Selçuklu prensi Davut'u, çağın bireysel teröristlerine öldürtmekte kusur etmez. Davut, bilindiği gibi Mes'ut'un kardeşi Sultan Mahmut'un oğludur. Babasının yerine kısa bir süre sultan da olur. Mes'ut'a yerini bıraktıktan sonra, Halife Raşit ile birlikte taht mücadelelerine girişir. Karasungur ile bahtını yeniden dener. Sonunda amcası ile uzlaşır. Mes'ut, başka bir hak iddiasında bulunmamak koşuluyla ona Tebriz'i ikta eder ve kızını verir. Mes'ut, Davut'u Zengi'nin elinde tuttuğu Suriye uç bölgelerine askerle yollamaya niyetlenince, bireysel teröristler, bu sâbık Selçuklu Sultanı'nı öldürürler. Sultan Mes'ut, Zengi'ye karşı seferden söz etmekle birlikte, bunu gerçekleştirebilecek güçte değildir. Mes'ut Çavlı Candar'ın desteklediği veziri 400 köy sâhibi İzzülmülk'ün malını müsadere edip onu öldürtmekle durumunu daha da zayıflatır. Çavlı Candar ile Sultan'ın arasının açıldığını gören Boz-aba ve Abbas, Mes'ut'u tahttan indirmek için harekete geçerler. Boz-aba, Selçuklu prensleri Muhammed ve Melikşah ile, Abbas da Süleyman Şah ile Hemedan'a doğru yola çıkarlar. Tahttan indirileceğini anlayan Mes'ut, Azerbeycan'dan Çavlı Candar ile bu bölgede daha sonra atabeylik devletini kuracak olan İldeniz'i yardıma çağırır. Desteklediği vezir öldürüldüğünden Çavlı gelmez. Mes'ut, Bağdad'a kaçar, kışı orada geçirir. Boz-aba ile Abbas, Hemedan'da kışlarlar. Çavlı Candar'ı dâvet edip onu lider tanıdıklarını söylerler:

«— Büyük sensin.... Biz senin vasaliniz, eğer gelirsen, seni öne geçireceğiz. Devlet tahtına geçecek kişinin başkomutanı sen olursun, biz itaatli olarak, seninle birlikte diziye diziliriz».

Çavlı, tatlı sözlerle Boz-aba-Abbas ikilisini oyalar. Azerbeycan'da kuvvet toplayıp Hemedan'a gelir. Mes'ut'u Bağdad'dan çağırır. Mes'ut bir beratla sultanlık yetkilerinden çoğunu Çavlı'ya devreder. Atamalar, ikta dağıtma gibi sultan yetkileri Çavlı'ya bırakılır ,askerin ona boyun eğmesi istenir. Tam yetkili Çavlı, Rey sâhibi Abbas'ın yanındaki Süleyman Şah ile uzlaşır. Abbas ve Süleyman, Rey'e dönerler. Yalnız kalan Boz-aba, savaşı göze alamaz ve Selçuklu prensleriyle acele iktaı Fars'a çekilir. Çavlı, Boz-aba'nın peşine düşer. Mes'ut ise, Rey'e yürür. Kardeşi Süleyman Şah, itaatini bildirir. Mes'ut ilkin ona iyi davranırsa da, sonradan hapseder. Abbas kaçar, ama uzlaşarak iktaını korur (1146). Çavlı, İsfahan'a kadar Boz-aba'yı kovalar, yetişemez ve geri döner. Mes'ut, onu oğlu Melikşah'a atabey yapar. Ne var ki, bilmediğimiz nedenlerle Mes'ut ve Çavlı'nın arası açılır. Kaynaklar, verdiği sözü çiğneyerek kardeşi Süleyman Şah'ı bile hapseden Sultan'a Çavlı'nın güvensizlik duyduğunu yazarlar. Sultan'dan yüz çeviren Çavlı, Fars sâhibi Boz-aba ile ittifak arar. Boz-aba'nın Hemedan'da bıraktığı 30 deve yükü hazinesini geri vererek dostluğu pekiştirir. Aralarındaki anlaşmaya göre, Çavlı istediği zaman Boz-aba yanındaki Selçuklu prensi Muhammed'i getirecek ve o, Mes'ut yerine tahta geçirilecektir. Çavlı, askerî komutanlarından Tatar'ı, planın uygulanması için Fars'a yollar. Mes'ut, Çavlı'nın âni ölümü sâyesinde tahttan indirilmekten kurtulur. Fakat Çavlı'nın yerine büyük hacip Abdurrahman b. Togan-yürek sahneye çıkar. O, Çavlı'nın Kuzey Azerbeycan ve Ermenistan iktalarını ele geçirme hevesindedir. Sultan'ın güvendiği komutan Has Bey, bu girişime karşıdır. Planını ger-

çekleştirebilmek için, büyük hacip, Boz-aba ile ittifak arar. Rey sâhibi Abbas onlara katılır. Üç komutan, Sultan Mes'ut'u tam bir vesayet altına alırlar. Hemedan'da biraraya gelen üç komutan, Mes'ut'u tahtta bırakırlar, ama Muhammed'i veliaht ve Boz-aba'yı veliahtın atabeyi ve Sultan'ın hacibi yaparlar. Boz-aba'nın veziri Taceddin, Sultan'ın vezirliğine getirilir. Boz-aba, böylece sultanlığın en güçlü kişisi olur. Sultan, bu komutanların rızasına uygun davranacağına yemin eder. Mes'ut'a tam güvenmediklerinden içlerinden birinin sırayla Sultan'ın yanında bulunmasını kararlaştırırlar. Abbas, Sultan ile kalır. Boz-aba, Fars iktaına, Abdurrahman elde ettiği Kuzey Azerbeycan iktaına gider. Mes'ut'un Türkmen kökenli komutanı Has Bey, tehlikeli kişi sayıldığından, Abdurrahman onu yanında götürür (1147). Ne var ki, Abbas ile Bağdad'a giden Sultan Mes'ut, sâdık adamı Has Bey'e ilk fırsatta Abdurrahman'ı öldürme buyruğu verir. Has Bey, yine Türkmen kökenli komutan Zengi Cancar'ın desteğiyle bu işi başarır. Azerbeycan'da kendi adamlarına iktalar dağıtarak durumunu pekiştirir. Abdurrahman'ın öldürülmesi haberi Bağdad'da Sultan Mes'ut'a ulaşınca, o da bir hileyle Abbas'ı öldürtür. Boz-aba'nın atadığı vezir Tacüddin'i azleder, ama Boz-aba'nın gücünden çekindiği için onu öldürtmeyip Fars'a yollar. Bundarî Tarihi, onu hakkında «Selçukluların bundan başka hiçbir veziri, can ve malca felâkete uğratılmadan görevinden uzaklaştırılmamıştır» der.

Boz-aba, müttefiki komutanların öldürüldüğünü duyunca, Selçuklu prensleri Muhammed ve Melikşah ile birlikte İsfahan'a yürür. İsfahan şafiîlerinden ve kentin reisi Hucendî, Sultan'ın Habeş kökenli ve şafiî düşmanı köle komutanları, şafiîlere zulmettiğinden, İsfahan'ı Boz-aba'ya teslim eder. Boz-aba, orada Muhammed'i Selçuklu Sultanı ilân eder. Hemedan'a Mes'ut'un üzerine yürür. Kendini güçsüz gö-

ren Mes'ut, barış isterse de, Boz-aba yanaşmaz. Mes'ut, Azerbeycan'dan gelen Has Bey'in katılmasıyla biraz güçlenir. Yapılan savaşta Boz-aba tutsak düşer, öldürülür. İki Selçuklu prensi Fars'a kaçarlar (1147). Melikşah, Oğuzların Salgurlu boyunun desteğiyle kendini Fars egemeni ilân eder. Ama Salgurların şefi atabey Sungur, bir yıl kadar sonra onu uzaklaştırarak Fars atabey devletinin temellerini atar. Kısa süre sultan ilân edilen ve daha sonra sultanlık yapacak olan Muhammed ise, İldeniz ve Kaysar gibi komutanlarla Bağdad'da Halife'yi kuşatır. Mes'ut, Halife'nin ordu sâhibi olmasını, Türk komutan edinmesini yasaklamıştır. Muhammed'e Bağdad halkı karşı çıkar. Bağdad'da amansız kırım ve yağma yapılır. Prens Muhammed ve komutanlar, Bağdad'dan ayrılmaları için Halife'den 30 bin dinar isterler. Halife'nin yüksek memurlarından İbn Hübeyre, «onlara para vereceğine, bu parayla onlara karşı asker topla» der. Halife'nin daha önce aralarındaki anlaşmanın asker toplamasına izin vermediğini ileri sürerek Mes'ut'tan yardım istediği görülür. Yardıma gelmeyen Mes'ut, asker toplamaya izin verir. Yeniden asker toplayan Halife, Selçuklu prensini ve komutanlarını Bağdad'dan kovar. İbn Hübeyre vezir olur ve onun döneminde Bağdad, Selçuklu denetiminden çıkar. Halife Devleti, yeniden kurulmaya başlar.

KOMUTANLARIN KUKLA SULTANLARI

Mes'ut, 1152 yılında ölür. Has Bey ve adamları, Fars'ta Salgurlu Oğuzları karşısında tutunamayan Melikşah'ı kukla sultan yaparlar. Güreş, boks, saz, çalgı ve eğlenceye düşkün olan Melikşah, devlet yönetimine ilgisizdir. Devleti Has Bey yönetir. Bundarî Tarihi'ne göre, tam yetki sâhibi Has Bey, her konuda ve «servet sâhiplerini fukara sırasına indirmekte» tek başına hareket eder. Ne var ki, Has Bey, bu

eğlencesever sultandan hoşnut kalmaz, komutanlarını toplayıp Sultan'ın tahttan indirilmesini önerir:

«— Bu sultan felâh bulmaz, padişahlığa yararlı değildir. Gafil ve gururludur, iş bilmez, şarap ile uğraşıp devlet işine bakmaya vakti yoktur.... Ben bunu salıvererek kardeşi Muhammed'i çağırıp onu tahta çıkarmayı doğru buluyorum».

Öneri kabul edilir. Has Bey bir şölende Sultan'ı tutuklar ve hapseder. Huzistan'da ikta sâhibi olan Muhammed getirilir. Yolda Muhammed'e Has Bey'e dokunmayacağına yemin ettirilir. Fakat yeni sultan, tahta oturur oturmaz, Has Bey'e karşı rakip devlet adamları ve komutanların etkisiyle, bir tuzak hazırlar. Huzuruna çağırdığı Türkmen kökenli Has Bey ve Zengi Candar'ı öldürtür. Tuzağı son anda anlayan yine Türkmen kökenli Şumla kurtulur ve Sultan Muhammed'in kırda otlayan hayvanlarını sürerek Huzistan'a gider ve orada bir beylik kurar. Ne var ki, Azerbeycan'da geniş ikta sâhibi İldeniz ve Meraga sâhibi Aksungur oğlu gibi kudretli komutanlar, Sultan'ın yeminini hiçe saymasından hoşnutsuzluk duyarlar. Elçi yollayıp Sultan'a güvensizliklerini bildirirler:

«— Doğru yaptım sanıyorsun, lâkin hatâ ettin. Bundan sonra sana hiçbir kalp güvenmez. Eğer sen bize garanti verecek olursan, Has Bey'e ettiğin yeminle yemin edeceksin ve ona verdiğin sözü nasıl bozdunsa, bunu da öyle bozarsın, o halde bizim size gideceğimiz olmadığı gibi, seninle sözümüz de yok».

Görüldüğü üzere, iki kudret sâhibi vasal, feodal anlayışa göre, vasaline karşı yeminle garantiye bağlanan yükümlülüğünü Sultan çiğnediği için, vasallik yükümlülüklerinin ortadan kalktığını ileri sürerler. Aslında kudretli vasaller, güçlü sultan istemezler. Bunlar, Mes'ut'un tutukladığı Süleyman'ı hapisten çıkarırlar ve askerleriyle gidip Süleyman'ı Hemedan'a getirirler ve sultan ilân ederler. Az askerle kalan

Sultan Muhammed, İsfahan'a kaçar. Ne var ki, komutanlar gece gündüz içen yeni sultandan da hoşnut kalmadıklarını belirtirler. Gerçekte Süleyman'ın Harizmşah soyundan sâdık komutanlarıyla güç kazanmasından çekinirler. Sultan, Harizmşah soyundan iki komutanın kızkardeşiyle evlidir ve onların etkisi altındadır. İldeniz, Has Bey'in akrabası Revadî'nin elindeki Kuzey Azerbeycan iktaına sâhiplenmek üzere ayrılır. O gidince Meraga sâhibi Aksungur oğlu, komutanlarla Karatekin çayırında bir kurultay düzenler. Kurultayda sultanın vezirini ve Harizmli komutanları tutuklamayı kararlaştırırlar. Sultan, bu sırada yeni evlendiği Gürcü prensesiyle gerdektedir. Durumu öğrenen Harizmşahlı karısı, zifaf odasına girip Sultan'a kaçmasını söyler. Süleyman, zifaf etmiş olduğu Gürcü prensesini bırakarak Harizmşah soyundan üç kardeşle birlikte kaçar. Muhammed, yeniden sultan olur.

HALİFE, IRAK DEVLETİ'Nİ YENİDEN KURAR

Yeni sultanın Halife ile başı derde girer. Elçi yollayıp Halife'den adını hutbede okumasını, yâni sultanlığını onaylamasını ister. Halife, Has Bey'i öldürmesini bahane ederek Muhammed'i sultan tanımaz. Veziri İbn Hübeyre'nin de etkisiyle, Selçukluların Bağdad'daki Habeş komutanını kovar. Irak'ı ele geçirir, Irak'taki Selçuklu komutanlara ait iktaları kendi adamlarına dağıtır. Sultan Mes'ut'a Türk köle satın almamak için yemin veren Halife, Ermeni ve Rum köle asker toplamıştır. Eskiden kalma tek bir Türk kölesi Türsek vardır. Köle askerlerini çoğaltan Halife, Türsek'i başkomutan yapar ve ordusunu güçlendirir. Bağdad surlarını yaptırır, eyaletlere vâliler atar ve Selçuklu ile savaşa hazırlanır. Irak'taki iktalarını yitiren Selçuklu komutanları da, Sultan Muhammed'i Bağdad seferine zorlarlar:

«— Bizim rızkımız kesildi, köklerimiz söküldü, evlerimize başkaları yerleştirildi, vâlilerimiz azledildi. Bu hastalığı, tedavi edilemez duruma gelmeden tedavi etmek gereklidir».

Sultan Muhammed, Bağdad seferinden çekinir. İkta sâhibi komutanlar, sultansız gitmeyi önerirler:

«— Biz gideceğiz ve bu işi yoluna koyacağız, bu yükü senin üzerinden alacağız, askeri askerimizle karşılayacağız. Kılıçlarımızla ekini biçeceğiz».

Komutanlar, çadırları, sürüleri ve çocuklarıyla göçebe Türkmenleri önlerine katarak Irak'a yürürler. Yolda Tekrit kalesinde hapis bulunan Sultan'ın amca oğlu Arslanşah'ı, Türkmen taburlarının moralini artırmak üzere, «sultan» olarak yanlarına alırlar. Halife de askeriyle Bağdad'dan çıkar. Halife komutanları fırsattan yararlanmayı kaçırmazlar. Kuveydan Hille diyarını, Mengübars Basra'yı Halife'den ister ve alır.

Selçuklu komutanları, birçok kez uygulanan acımasız bir savaş taktiğine başvururlar. Ağır yitik vermelerine aldırmadan, düşmanın hızını kesmek ve rahat karşı saldırı yapmak için Türkmenleri atları ve sürüleriyle öne sürerler. Asıl profesyonel askerler onların gerisinde kalır.

Savaşta, Halife ordusu kazanır. Türkmenler ağır yitik ve tutsak verirler. İbnü'l-Esir, Türkmen yağmasını şöyle yazar:

«Halife'nin askeri, Türkmenlerin at ve koyun ve öteki hayvanlarından ibaret olan bütün mallarını yağmaladılar. O ölçüye kadar ki, bir koç bir danka kadar satıldı. Türkmenler, karıları, çocukları, çadırları ve bütün mallarıyla gelmişlerdi. İşte bunların hepsi alındı ve bundan dolayı, Türkmenlerin karılarını ya da çocuklarını alan varsa geri versin diye tellâl çağırttılar».

HALİFE, SELÇUKLUYU IRAK'TAN ÇIKARTIR

İktalar için sefer yapan yenik komutanlar, Sultan Muhammed'in yanına giderler. Bir komutan ise, Bağdad seferinde bayrak diye kullanılan Arslanşah'ı, Azerbeycan'da güçlenen İldeniz'e götürerek taht kavgalarında yeni bir iddia sâhibi ortaya çıkarır. Selçuklu taht kavgasına Halife de karışır. Zifaf gecesi kaçtıktan sonra bir sürü mâcera geçirip Bağdad önlerine gelen Süleyman'ı Halife ilkin kötü karşılar, karısını rehin vermeden Bağdad'a girmesine izin vermez. Saraya getirilince de Halife ona sözünden çıkmayacağı ve Irak'a saldırmayacağı hususunda yemin ettirir. Halife, ona vezir ve üç bin atlıyla Hille sâhibi Kuveydan'ı hacip atar. Görüldüğü üzere, Halife, Selçuklu Sultanı tanıdığı kişiye karşı, herhangibir vasaliymiş gibi davranır. Süleyman, Halife'nin verdiği üç bin atlıyla sefere çıkar. Halife'nin aracılığıyla Süleyman'a veliaht atanan yeğeni Mahmut, iki bin atlıyla sefere katılır. İldeniz, Süleyman'ı destekler. Zengi soyundan Musul egemeni ve naibi Ali Küçük, çok miktarda mal karşılığı Sultan Muhammed safında yer alır. Savaşı Muhammed kazanır. Bağdad'a kaçarken Süleyman'ı Ali Küçük* yakalar ve hapseder. Azerbeycan'ın birçok bölgesini aralarında paylaşan İldeniz ve Meraga sâhibi Aksungur oğlu Arslan Aba, ilkin karşı çıktıkları Sultan Muhammed ile uzlaşırlar. Ellerinde tuttukları Selçuklu prenslerinden Sultan'ın kardeşi Çağrı'yı ona teslim ederler. Sultan Muhammed, kardeşini ortadan kaldırır. Kendine köylü kökenli Dergüzinî soyundan vezir atar. Vezir, Sul-

* Zengi adına Musul'u yöneten Ali Küçük, Erbil'de Begtigin'ler sülâlesinin kurucusudur. Oğlu Gök-Börü, beyliğini Halife'ye vasiyet ettiğinden, ölünce beylik Halife'ye geçer. Kürt bölgesine kurulan sülâlenin Türk olduğundan kuşku yoktur. Bâzı kaynaklarda ise, Gök-Börü, yâni Bozkurt adını taşıyan Erbil Beyi Kürt olarak gösterilir (Nikitine, Les Kurdes, s. 183). Türk-Kürt karışımının örnekleri pek çoktur.

tan'ın has arazisini çoğaltmak için, eyalet iktaı sâhibi komutanlara arazilerinin bir bölümünden vazgeçmelerini önerir. Genellikle ikta sâhiplerinin ayaklanmalarına yol açan bu tip bir öneri, başarıyla uygulanır. İktalar daraltılır. Divan arazisi çoğalır. Böylece malî durumu düzelen ve amcası Süleyman'ı yenilgiye uğratan Sultan Muhammed, Bağdad seferine geçebilecek duruma gelir. Halife de yıllardır cephane ve buğday biriktirip savaşa hazırlanır. Savaş gemileri yaptırır. Muhammed, Hille, Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi Irak eyaletlerini adamlarına ikta ettikten sonra Bağdad önlerine gelir. Kuşatma, Halife'nin gemi üstünlüğü ve erzak bolluğu sâyesinde sonuç vermez ve uzar. Halife'nin isteğiyle İldeniz'in Selçuklu prensi Melikşah ile başkent Hemedan'a girmesi ve onu tahta oturtması, başarısız Bağdad kuşatmasını sona erdirir. Muhammed, Huzistan'ı ikta ederek kardeşi Melikşah ile uzlaşır. Melikşah, Türkmen Şumla Huzistan'a yerleştiğinden orada dikiş tutturamaz. Kirman Selçuklu prensinin kızıyla evlenen Muhammed de zifafta başarısız kalarak 1160 yılında ölür. Mes'ut'un askersiz, gelirsiz bir kukla diye başa geçirdiği Halife Muktefî, Irak'ın kudretli devlet başkanı olur. Selçukluların Irak'a ve Bağdad'a dönmelerine izin vermez. Ölen Sultan Muhammed'in yerine, Halife'nin bir ara asker vererek desteklediği Süleyman, Musul'da hapisten çıkartılarak sultan yapılır. Süleyman, Rey sâhibi İnanç'ın desteklediği adaydır. Bundarî Tarihi'ne göre, o tarihte «askeri en çok ve cemaati en kalabalık ve kılıcı en keskin olan» komutan İnanç'tır. Oysa en güçlü kişi Kuzey Azerbeycan'daki İldeniz'dir. İldeniz, anasıyla evli olduğu Arslanşah'tan yanadır. Fakat geçici bir süre için, iki kudretli emir, Arslanşah'ın veliaht olması ve Kuzey Azerbeycan iktaını alması koşuluyla uzlaşırlar. Tahtta hak iddia eden üçüncü Selçuklu prensi ise, İsfahan'daki Melikşah'tır. Melikşah, Bağdad'da hutbenin kendi adına

okunmasını ister, asker ile yürüme tehdidini savurur. Halife veziri ,adamlarından Oğul Bey'i Melikşah'ı öldürtmekle görevlendirir. Oğul Bey, Hemedan kadısından bin dinara bir câriye satın alarak onu Melikşah'a satar. Câriye, sultan adayını kızarmış ete zehir dökerek öldürür. Aynı yıl Halife de ölür (1060). Yerine oğlu Müstencid geçer. O da babası gibi Selçuklu'yu Irak'tan uzak tutma politikasını izler. Süleyman'ın Bağdad'a yolladığı askerî komutanı, Halife, hakaretlerle geri çevirir. Bundarî Tarihi, «Bağdad'ın heybeti (Selçukluların) gönüllerine yerleşti ve ondan ümitleri kesildi, ne melik ve ne de sultan bir daha Bağdad'a gelmedi» der.

ATABEY İLDENİZ GERÇEK SELÇUKLU SULTANI OLUR

Halife'nin horladığı Sultan Süleyman, kudretli İldeniz'den de destek görmez. Destekçisi İnanç ülkesine dönünce, askerî komutanlar, İldeniz'in etkisiyle, Süleyman'ı boğdururlar*. Hemedan'a gelen İldeniz, anasıyla evli olduğu Arslanşah'ı sultan yapar, kendisi de «büyük atabey» ve Irak ordusunun başkomutanı olur, Selçuklu Devleti'nin gerçek egemeni durumuna geçer. Arslanşah'ın anasından olma çocukları Cihan Pehlivan ile Kızılarslan'ı önemli görevlere getirir. Cihan Pehlivan, Sultan'a baş hacip yapılır.

---

* Kral öldürmeleri Batıda da pek ender değildir. 1268'de Sicilya ve Napoli Kralı, son Alman İmparatoru'nun meşru vârisinin kellesini keser. İngiltere Kraliçesi Isabelle, tahttan indirdiği kocası Kral Eduard'ı hapiste öldürtür. Fransa Kralı Louis XI., yerine geçecek kardeşi Guyenne Dükü'nü zehirletir (1472). Kraliçe Elisabeth, hapiste tuttuğu İskoçya Kraliçesi Marie Stuart'ın kellesini kestirir (1587). Fransa Kralı Henri III., bir rahip tarafından hançerle öldürülür (1598). O dönemde bütün ileri gelenlerin hizmetinde profesyonel katiller vardır. Fransa Kralı Henri IV., 8 ilâ 17 suikaste uğrar. Sonunda hançerle öldürülür (1610). Liste daha çok uzatılabilir. Kral öldürmelerini bir Doğu geleneği saymak yanlıştır.

Halife, İldeniz yönetiminde Selçuklu Devleti'nin yeniden güç kazanmasını istemez. Arslanşah adına Bağdad'da hutbe okumaya yanaşmaz, Sultan elçisini hakaretle geri çevirir. Tahta rakip kişileri teşvik eder. Rey sâhibi İnanç, İsfahan ve Kazvin sâhipleriyle ittifak yapar. Bunlar Fars atabeyi Salgurlu Sungur ile anlaşırlar ve Arslanşah'ın kardeşi Muhammed'i tahta getirmek için savaşırlar. Muhammed yenilerek Huzistan'a, öteki komutanlar ikta alanlarına çekilirler ve Arslanşah'ın sultanlığını tanıyarak yerlerinde kalırlar (1161). Halife telâşlanır ve yeni bir koalisyonun öncülüğün yapar. Bu kez kardeşi Sungur'dan sonra Fars atabeyi olan Salgurlu Zengi'nin hapiste tuttuğu Melikşah oğlu Mahmut, bayrak olarak kullanılır. Halife veziri İbn Hubeyre, Mahmut adına hutbe okunmasını Zengi'ye önerir. Hapisten çıkarılan Mahmut, sultan ilân edilir. Halife vezirinin çabasıyla, Rey sâhibi İnanç, Kazvin sâhibi, Meraga ve Tebriz sâhibi vb., Mahmut ve Zengi çevresinde toplanırlar. Ama İldeniz, koalisyonu yener (1162). Biat eden komutanlar, iktalarında kalırlar. Fars atabeyi Zengi de huzura gelir ve hatta İldeniz'in ayaklarını öpmek ister.

Gürcüleri de yenilgiye uğratan ve Dede Korkut öykülerinde «60 bin kâfire kan kusturan Gaflet Koca oğlu Şer Şemseddin» diye geçen Kıpçak kökenli köle komutan İldeniz, Selçuklu Devleti'nin tek yöneticisi olur. Bütün sultanlık yetkilerini kullanır. Arslanşah'a belli bir ödenek vermekle yetinir. Hatta parasını harcamasına bile karışır. Sultan Muhammed'in bakire karısı Kirman prensesi ile evlendirilen Arslanşah, bir gece içkinin verdiği keyifle çevresine para dağıtınca, İldeniz parayı geri alır ve Sultan'a şu öğüdü verir:

«— Haksız yere para harcarsan, hakkın olmayan yerden para toplar, halka zulmedersin».

Sultan, bu sert vasiden İldeniz'in karısı olan an-

nesi hatuna sık sık yakınırsa da, şu karşılıkla yatıştırılır:

«— Bu adama karşı birşey söyleme, bu adam senin için kendini tehlikeye koydu, kaç kez savaştı, ölümlerle çarpıştı. Senin uğuruna varını yoğunu harcadı, kölelerini ve adamlarını telef etti. Sonunda seni sultan yapmayı başardı. Selçuk sultanlarından ne kadar kimseler var ki, yaşça senden büyük oldukları halde hapishanelerde fena koşullar içinde yaşıyorlar. Sen saltanat tahtında olduğundan onlar harekete geçemiyorlar. Atabey İldeniz ve iki oğlu sana hizmet ediyorlar, senin düşmanlarınla çarpışıyorlar. Sen rahat ile vakit geçiriyorsun. Atabey İldeniz ne zaman birine ihsanda bulunursa, ya da birini ihsandan yoksun bırakırsa, o senin devletinin iyiliği ve mülkünün yerinde durması içindir. Onun yaptığı işlere karışma, ondan sana bir zarar gelmesinden korkma. O senin kölendir»[72].

İldeniz, istediği gibi iktalar ve unvanlar dağıtır. Fermanlarda Sultan'ın imzasının yanına kendi imzasını atar. Selçuklu hazinesini, kendi Alınca kalesinde saklar. Erdebil sâhibi Akkuş öldüğünde oğluna Hemedan'ı verir. Erdebil'i ise kendi oğlu Cihan Pehlivan'a ikta eder. Harizmşah İlarslan'ın desteğiyle ayaklanan Rey sâhibi İnanç'tan ülkesini alır, oğlu Pehlivan'a bağışlar. Azerbeycan askerî gücüne dayanarak, fiilen bağımsız eyalet ikta sâhiplerini yeniden itaate alır. Fars atabeyinden sonra, Musul atabeyi de Tapar zamanındaki gibi vergisini ödemeye başlar. Alparslan'ın kardeşi Kavurd'un Kirman'da kurduğu Selçuklu Devleti'ni, taht kavgasından yararlanarak kısa bir süre bağımlı kılar. Hemedan Vâlisi Akkuşoğlu Kirman'a sefer yapar, para toplar. Örnek bir vasal gibi davranan Akkuşoğlu, askerin giderinden artan parayı Sultan'a, yâni İldeniz'e yollar:

«— Ben bu memleketlerde Sultan'ın naibiyim, askerlerin giderinden birşey artarsa Sultan'a gönde-

ririm, bundan kendim için birşey saklamam».

Selçuklu Devleti'nin içinde kendi atabey devletini kuran İldeniz ölünce, Nahcivan'a giden Cihan Pehlivan babasının yerine geçer. Onun ordu ve hazinesine sâhip olur. Bâzı komutanların asker ve para sağladıkları Arslanşah, Azerbeycan'a yürümeye ve iktidarın gerçek sâhibi olmaya teşvik edilir:

«— Sen eğer Azerbeycan'ı alır ve oraya güvendiğin bir kimseyi atarsan, Hemedan'a döner ve oradan Bağdad'a yürüyerek onu da elde edebilirsin. Musul sâhibi Kudbeddin Mevdud b. Zengi senin kölendir, o da senin hizmetine gelir. Bağdad'ı alıp da hilâfet minberinde senin adına hutbe okunursa, artık meydan senindir, hiçbir engel kalmaz, sana muhalif kimse bulunmaz».

SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SONU

Arslanşah Azerbeycan'a yürürse de yarı yolda cayar, geri döner. Pehlivan'ı çağırarak atabeyliğini kabul eder ve 1177 yılında ölür. Onu Pehlivan'ın zehirlettiği ileri sürülür. Pehlivan, Arslanşah'ın 7 yaşındaki oğlu Tuğrul'u sultan yapar ve Selçuklu ülkesini babası İldeniz gibi yönetir. Arslanşah'ın ölümü üzerine, onun Huzistan'da Türkmen Şumla soyunun denetiminde yaşayan kardeşi Muhammed, birkaç kez daha tahtta şansını dener. İsfahan'da ayaklanırsa da tutunamaz, Huzistan'a döner. Pehlivan'ın korkusuyla Şumla oğlu Emiran, onu ülkesine sokmaz. Bağdad'a sığınmak ister, Halife askerince kovalanır. Fars'a atabey Zengi'nin yanına gider. Ama Pehlivan, Fars ve çevresinde kütüphane ve medreseleri dahi yağmalatınca, bu Selçuklu prensi, hapsedilmek üzere Pehlivan'a verilir. Fars atabeyi Zengi'den sonra, Gürcü Kralı'nı da gerileten Pehlivan, kudretini ikta sâhiplerine ve vasal hükümdarlara kabul ettirir. Musul atabeyliği, Van bölgesindeki Ermen-

şahlar, Fars atabeyliği vb. Tuğrul'un sultanlığını tanırlar. Bâzı kaynaklar, yeni halifenin Tuğrul'un sultanlığını onayladığını ileri sürerlerse de, bu, kuşkulu gözükür. Daha güvenilir kaynaklar, sultanlığın onaylanması için Bağdad'a gelen elçilerin kovulduğunu yazarlar. Musul ve Van bölgesindeki Selâhaddin Eyyubî genişlemesini durdurmaya çalışan Pehlivan, devlet başkanlığına soyunan Halife'yi tehditten çekinmez:

«— Halife, çünkü imamdır. Ona gerektir kim, daimî işi namaz ola».

Pehlivan, dünya işlerinin sultana, yâni atabeylere bırakılmasını ister ve Halife ile çatışır.

Atabey Pehlivan, Selçuklu ülkesini kendi oğullarına paylaştırır. Çocuksuz kardeşi Kızılarslan, câriyeden doğma oğlu Ebubekir ile birlikte Arran ve Azerbeycan bölgesi egemenidir. Oğul Özbek, Hemedan sâhibidir. İldeniz'in iktaını elinden aldığı Rey sâhibi İnanç'ın kızı İnanç Hatun'dan doğan oğulları İnanç Mahmut ve Emiran Ömer ise, analarıyla birlikte Rey, İsfahan ve Batı İran'ın geri kalan bâzı bölgelerinde egemendir. Oğullar, Pehlivan'ın vasiyetine göre, amca Kızılarslan'a itaatle yükümlüdürler. Kızılarslan, Azerbeycan'dan Hemedan'a gelip kukla sultan Tuğrul'un atabeyi sıfatıyla yönetimi ele alır. Ne var ki, aralarında kaçınılmaz biçimde iktidar mücadelesi başlar. Mücadeleyi, câriyeden doğma Ebubekir yerine kendi oğullarını ön plana geçirmek isteyen İnanç Hatun başlatır. Pehlivan'ın iki büyük köle komutanını şu sözlerle hizmetine çeker:

«— Ben sizi yıllarca besleyecek dinara, hazinelere, mala mâlik olduğum halde, câriyeden doğmuş bir adamın bu derecede yükselmesine sizin vicdanınız nasıl râzı oluyor? Siz benim iki çocuğumu ata bindirerek bana getiriniz, ben onları ve sizinle gelecek adamların hepsini besleyebilirim. O kadar para

harcarım ki, sizin efendiniz atabey Pehlivan'ın askeri de size gelir».

Onlara Tuğrul da katılır. Böylece atabey Kızılarslan'a karşı güçlü bir koalisyon doğar (1187). Kızılarslan, Azerbeycan'a çekilmek zorunda kalır ve oradan Halife desteğini arar. Atabey, Halife Nâsır'a Bağdad'dan Hemedan'a ordu yollamasını önerir. Sultanlık peşindeki Halife Nâsır, 600 bin dinar harcayarak hazırladığı orduyu, veziri İbn Yunus komutasında Hemedan'a yürütür. Kızılarslan kuvvetlerinin gelmesini beklemeden saldıran vezir yenilir ve Tuğrul'a tutsak düşer. Yalnız kalan Kızılarslan da başarı kazanamaz, Halife'nin yeni ordusunu beklemek üzere Huzistan'a gider. Ne var ki, Türkmen beyleriyle ilişkisi olan Tuğrul, köle kökenli komutanlarla uyuşamadığından bu başarıdan yararlanamaz. Kırım ve müsadere yapar. Halife destekli Kızılarslan 1189 yılında yürüyünce, Şehrizor Kürt bölgesi egemeni Türkmen beyi Kıpçakoğlu'na sığınır. Kıpçakoğlu ile kız alıp akrabalık kurar. Sultan Tuğrul ve Kıpçakoğlu, Azerbeycan kentlerinde yağmalara girişirler. Atası Tuğrul Bey, Türkmen yağmacılığını engelleyip islâm eşrafını safına çekmiş ve «aşiretten bir devlet çıkarmayı» başarmıştı. Son Selçuklu Sultanı Tuğrul ise, ters bir çizgi izler, bir Türkmen beyi gibi davranır. Bu sırada Kızılarslan, İnanç Hatun ile evlenerek güçlenir. Kızılarslan'a yenilen Tuğrul, Kıpçakoğlu'na ait bir kaleye sığınır. Tuğrul, Halife'den bağışlanmasını ve kendisine bir ikta verilmesini ister. Bu amaçla küçük yaştaki oğlu Alparslan'ı Bağdad'a yollar. Alparslan, elinde kılıç, sırtında kefen kutsal kapının eşiğini öper. Bu jest, vasalin metbuuna tam teslimiyeti anlamınadır. Fakat Halife yumuşamaz. Alparslan'ı elinde rehin tutar ve Tuğrul'un isteklerini yerine getirmez. Kızılarslan'ı desteklemekte devam eder. Atabey, yakaladığı Tuğrul'u bir kaleye kapatır ve Halife'nin teşvikiyle, kendisi sultan olur. Ne var ki, sul-

tanlığı uzun sürmez. İnanç Hatun, komutanlarla birleşerek kocası Kızılarslan'ı öldürtür. Azerbeycan, üvey oğlu Ebubekir elinde kalırken, İnanç Hatun'un oğlu Kutluğ İnanç Batı İran'ı alır. Tuğrul ise, bir kalede hapistedir. Kale komutanıyla anlaşan Türkmen beyi Anasıoğlu Mahmut, Tuğrul'u tutsaklıktan kurtarır. Kafşudoğlu'nun Türkmenleriyle güçlenen Tuğrul, Kutluğ İnanç'ı yener. Halife, bu kez Horasan'da güçlü bir devlet kuran Harizmşah Tekiş'i Tuğrul üzerine yürütür. Bağdad'daki Selçuklu Sultan Sarayı'nı da yıktıran Halife, Selçuklu egemenliğine son vermeye kararlı gözükür. Tekiş, Rey'i alır, Selçuklu komutanları Tekiş'e katılır. Tuğrul da «Kızılarslan'dan kalan büyük hazinelerle kendisini destekleyeceğini» söyleyen İnanç Hatun ile evlenip durumunu düzeltmeye çalışır. Halife*, Tuğrul ile savaşa teşvik için Sel-

* Nâsır, halifeden çok, bir devlet başkanıdır. Irak'la yetinmeyip İran'ı da devletine katma çabasındadır. Bu amaçla Hasan Sabbah yanlılarıyla anlaşır, bireysel teröristler kullanır. Fütüvva örgütüne girip lideri olur ve o yolla islâm sultanlarını kendine bağlamayı dener. Ne var ki, Selçuklu'ya karşı Harizmşah'ı kullanan Halife, Batı İran egemenliği konusunda Tekiş ile takışır. Tekiş, Halife ordusunu birkaç kez yener, vezirini öldürür. Mücadele, Harizmşah Muhammed zamanında da sürer. Nâsır, Harizmşah'a karşı Karahıtay «kâfirleri» ile bile ilişki kurar. Mekke Emiri'ni bireysel teröristlere öldürtür. Harizmşah, ülkesinin hukuk bilginlerinden Halife'nin azledilmesi için fetva alır: «Böyle şeyler yapan İmam, görevine lâyık değildir. İslâmın dayanağı olduğunu kanıtlayan ve zamanı din için harcayan bir sultan, İmam'ın entrikaları karşısında onu azledebilir ve başkasını atayabilir. Aslında Abbas soyu halifeliği zorla almıştır. Halifelik Hüseyin'den inen Ali soyunun hakkıdır». Bu fetvaya dayanarak, Harizmşah, hutbe ve paradan Halife'nin adını kaldırır. Tirmiz'deki Ali soyundan bir Seyyid'i halife atar. Fetvayı uygulamak üzere Hemedan'dan Bağdad'a yürür. Halife Nâsır'ı erken bastıran şiddetli kış kurtarır. İlginçtir ki, Halife Nâsır, islâmın özel mülkiyet anlayışına da karşı çıkar. 1194'de Tekiş çekildikten sonra Batı İran'ın fethi için yolladığı beş bin atlı, özel mülklere «islâm arazisi Halife'ye aittir ve kimse mülk sâhibi olamayacaktır» gerekçesiyle el koymaya kalkışır. İslâm yazarları bu tutumu

çuklu Sultanı'na ait eyaletleri Harizmşah'a ikta eder. Nihayet 1194 yılında yapılan savaşta Tuğrul ölür ve Büyük Selçuklu Devleti son bulur. İldeniz oğullarının atabey devleti, Azerbeycan'da 1225 yılına değin varlığını sürdürürse de, Harizmşah güçlenmesiyle bu sülâle de yok olur.

«bid'at» sayarlar ve şiddetle eleştirirler. Ne var ki, 1258'de Mogollar Bağdad'ı alıp, Halife Mısır'a transfer edilince, «mülk halifenindir» iddiası, lâfta kalır. Mısır Memlûk Devleti'nin kurucusu Aybek, Suriye Eyyubi'leri tahtta hak iddia edince, kendini «ülke halifeye ait, sultan onun temsilcisidir» diye savunur. Ama ülkenin sâhibi Halife, Mısır'a gelince ona herhangi bir arazi vermez. Daha sonra Memlûk sultanları Halife'ye «askerî sınıftan vasalleri» olarak iki köy verirler. Buna başka iki köyün ufak bir bölümü de eklenir. Yavuz Sultan Selim, Halife'yi Istanbul'a sürünce, bu köyler Halife'nin iktaı olarak kalır. Yalnız Yavuz Selim, bu iktaın gelirini, Abbas soyundan öteki iki sürgüne de paylaştırır. «Mülk, halifenindir» sözü, bir fiksiyondan ibaret kalır.

V — SELÇUKLU DEVLETİ İÇİNDE OĞUZLAR

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu, Oğuzlardır. Yıkıcısı da Oğuzlar olur. Selçukluların yükseliş döneminde, Türkmenlerin varlıkları unutulur. Türkmen topluluklarının ve beylerinin tarihlerde adı pek geçmez. Selçuklular zayıflayınca, Türkmen beylerinin adı yeniden işitilir. Onlar göçebe toplulukların başında, taht kavgalarında ağırlıklarını duyururlar. Sancar'ın devletini yıkarlar. Horasan'ı altüst ederler. Böylece Selçuklu İmmparatorluğu'nun kuruluşundan yüz yıl kadar sonra, 1040 yılından önceki duruma dönülür. Demek ki, vezir Nizamülmülk'ün çabalarına karşın, Selçuklu Devleti, göçebe Türkmen sorununa bir çözüm bulamaz ve bu sorun altında ezilir.

Kaşgarlı Mahmut, topluluktan daha önce ayrılmış iki Halac soyu sayılmazsa, 22 Oğuz boyundan söz eder. Fakat Selçuklu kaynaklarında bu boyların pek azının adı geçer. Büyük boyların çözüldüğü, dağıldığı bir dönemde, boyun adı yerine Kızıllı, Yağmurlu vb. gibi soylu askerî şefin adı kullanılır. Kaynaklarda ancak Salgur (Salur), Yiva, Avşar, Yazır gibi birkaç Oğuz boyunun adı saptanabilir. Selçuklu soyunun içinden çıktığı Kınık boyu hakkında bile bilgi görülmez.

Kurulu islâm düzeninin yöneticiliğini üstlenen Selçuklular, göçebe Türkleri, «yerleşik uygar» bölgelerden uzak tutmaya çalışırlar. Türkmen'i hıristiyan Bizans ve Gürcü'ye karşı «cihad» verilen uç bölge-

lere sürerler. Selçuklu sultanları, Kuzeyden yeni Oğuz ve öteki Türk dalgaları islâm ülkesine akmasın diye, Bizans, İran ve Arap hükümdarları gibi savunma hatları kurarlar. Sancar, Halife'ye yazdığı mektupta bunu övünçle belirtir:

«Bütün islâm uç boyları (sügur), kâfirlere kapalıdır. Bu uğurda yiyecek, araç ve yardım bol bol tahsis edilmiştir. Devlet hazinesinden her yıl binlerce ve binlerce para harcanmaktadır. Büyük Sultan'ın ünlü komutanları buyruklarında Maveraünnehir, Kaşgar, Tıraz, Harizm askerleri bulunduğu halde.... her eyalete o mel'unların ve dinsizlerin köklerinin kesilmesi için atanmışlardır ve kahredilmeleri için buyruk verilmiştir»[73].

İRAN'DA TÜRKMEN YAYILIŞI

Sınırlar, sıkı biçimde korunurken iç bölgelerdeki Türkmenlerin de uygar bölgelerden uzakta, dağlık bölgelerde tutulmalarına çalışılır. Buraları Kürt, Şebankâre, Şul, Lul vb. gibi* tam denetim altına alına-

* Huzistan ve Isfahan arası dağlarda yaşayan Lûr'lar, yalnızca dil birliğine sâhip karışık bir kabileler topluluğudur. Halen aralarında Avşar, Beğdili, Çagatay, Karabağlı gibi Türk oymakları da vardır. Dilleri Kürtçeden farklı olmakla birlikte, Kürtleşmişlerdir. Lûr'lar, Suriye'den göçen Fazluye Kürtlerinin liderliğinde ve Salgurlu Türk atabeylerinin desteğiyle Doğu ve Güney Lûristan'da Büyük Lûr atabeyliğini kurarlar (1155). XIII. Yüzyılda Ukaylî, Haşimî, Bahtiyarî vb. gibi Arap ve Kürt oymaklarının gelmesiyle güçlenen atabeylik, 1423 yılına değin yaşar. Yine başka bir Lûr kabilesi, Kuzey ve Batı Lûristan'da Türkmen Şumla'nın (1155-1186) desteğiyle Küçük Lûr atabeyliğini (1184-1597) kurar. Bayat, Yiva ve Avşar Türkmenleri ile mücadeleler yapan sülâle, Safevîler dönemine değin yaşar. Minorsky'nin «tam anlamıyla Kürt olduğunu kuşkulu» saydığı Şebankâre'ler ise, Selçuklular döneminde Salgurlular egemenliğine giren Fars'ta varlık gösterirler. «Farsnâme», Şebankâre'leri Kürtlerden ayırırsa da, «Şerefnâme» Kürt sayar. Lûr atabeylerinin, Lûristan'dan Fars'a kovduğu Şul'ler ise, İbn Batuta'ya göre, «çölde oturan bir İran kabilesi»-

mayan kabilelerin yaşadığı bölgelerdir. Örneğin Salgurlular, XI. Yüzyılda dağlık Huzistan bölgesindedirler. Huzistan dağlarındaki üslerinden hareket ederek Hafface Arapları ile savaşırlar. 1101 yılında Salgurlular, daha Kuzeyde Kürt Annazoğulları soyunun bulunduğu Şehrizor bölgesinde ortaya çıkarlar. Annazoğlu Surhab, Kara-Beli Bey'in Salgurlularının kendi bölgesinde hayvanlarını otlatmasına engel olur, bir kısmını öldürür. Öteki Türkmenlerin katılmasıyla güçlenen Kara-Beli, Surhab'ı yener. Türkmenler, Annazoğulları'nın Şehrizor, Dakuka ve Huftizakan yörelerinin dışındaki bütün topraklarını ele geçirip yerleşirler. Buraya Kara-Beli vilâyeti adı verilir, sarp bölgenin başlıca geçidi, Kara-Beli derbendi diye anılır. Şehrizor kenti çevresinde de, 1130 yıllarında Türkmen Kıpçak Bey egemendir. Uzak yakın Türkmenler üzerinde etkinliği olan Kıpçak Bey, Şehrizor bölgesinde sülâle kurar, Selçukluların taht kavgalarında önemli rol oynar. Bu yöre, uzun zaman onun adıyla «Kıpcakiyye Vilâyeti» diye anılır. Kıpçakoğulları sülâlesi, XIII. Yüzyıl başlarına değin bölgede varlığını sürdürür.

İran Kürdistanı'nın Hemedan Batısındaki bölümünde, XI. Yüzyılın ilk yarısında Yıva boyundan kalabalık Türkmenler görülür. Berçem şefliğindeki Yıva'lar, Cebel ve Dinever'i yağmalamaları nedeniyle Halife ve Selçuklu atabeyi İldeniz tarafından cezalandırılırlarsa da, bir sülâle kurmayı başarırlar. Halife vasali olan Berçem soyunun en ünlü beyi Hemedan yakınındaki Bahar kalesinde oturan Süleyman Şah'tır. Minorsky, Süleyman Şah Yıva'larının Karakoyunlular'la bağlantılı olduğunu, Karakoyunlu Devle-

dir. El-Omarî, Şul'lerin Şebankâre ile çok sıkı bağlantısı bulunduğunu belirtir. Büyük Lûr atabeyi, Cengiz Han'dan bu dağlık bölgeye kaçan Harizmşah'a 100 bin Lûr ve Şul askeri seferber etmeyi öğütler. 1260'ta Hulâgu'ya karşı Musul'u Kürt, Şul ve Türkmen askeri savunur.

ti'nin başlıca dayanağını meydana getiren Baharlu oymağının adını, Bahar kalesinden aldığını ileri sürer. Metbuu Halife'ye bağlı kalan Süleyman Şah, 1258 Bağdad kuşatmasında Halife safında savaşır ve Halife ile birlikte şehit düşer.

Huzistan bölgesinde, XII. Yüzyılın ilk yarısında Salgurluların yanı sıra, Avşarlar ortaya çıkar. Salgurlular Fars'a giderler ve Genduman yaylağından Kûh-i Giluye'ye uzanan bölgeyi yaylak ve kışlak yaparlar. Huzistan'daki Avşarlar Yakup Bey'in şefliğindedir. Yakup Bey, Fars'taki Salgurluların ülkesini ele geçirmek için birkaç savaş yaparsa da, yenilir ve ölür. Avşarların başına, 1152-1153 yıllarında Selçuklu Sultanı Mes'ut'un sarayında yetişmiş, Şumla unvanlı komutan Küş-Doğan oğlu Aydoğdu geçer. Selçuklu komutanı Şumla, artık Türkmenlikten çıkmıştır. Fakat başsız kalan Türkmenlerin kendilerine etkin bir baş aradıkları sık sık görülür. Huzistan, yöresel dağlı savaşçı oymakların varlığı nedeniyle, Selçuklu sultanlarının tam denetleyemedikleri bir bölgedir. Sultanlar burayı, taht kavgalarında karşılarına çıkan Selçuklu prenslerine ikta ederler. Nitekim Şumla zamanı Melikşah, daha sonra Muhammed gibi Selçuklu prensleri Huzistan sâhibi gözükürlerse de, bölgede yerli beyliklerle akrabalık kuran Şumla soyu, egemenliğini sürdürür. Halife ordularıyla sık sık savaş yapar. Basra bölgesini yağmalar. Sonunda Halife Nâsır'ın ordusu, Şumla soyunun tümünü Bağdad'da getirerek Huzistan'daki Avşar egemenliğine son verir (1194). Salgurlular ise, Fars'ta, ötekilerden farksız bir islâm devleti kurmayı başarırlar. Salgur oymakları, yaşamları pek değişmeden yaylak ve kışlaklarda kalırlar. Fakat onların gücüne dayanarak Salgur beyi Sungur, Mogol döneminin sonuna değin yaşayan, ama Türkmen olmayan bir devlet kurar. Fars'ın Doğusunda Kirman eyaletinde Çağrı Bey'in oğlu Kavurd'un kurduğu Kirman Selçuklu Devleti de, aynı nite-

liktedir. Nitekim 1179 yılında Horasan'da tutunamayıp çoluk çocuk ve hayvanlarıyla göç eden Oğuzlara hiç de iyi davranmazlar. On bin çadırlı olduklarını söyleyen Türkmenler, ancak Fars atabeyi Salgurlu Tekle ile Kirmanşah'ın ortak kuvvetlerini bozguna uğratarak Kirman'da yurt bulabilirler. Oğuzlar, Horasan'da dikiş tutturamayan Dinar adlı bir Türkmen beyini getirtip başlarına geçirerek, Kavurd soyunun Kirman Devleti'ne son verirler. Fakat bu devlet de klasik bir islâm devletidir. Kaynaklar, Dinaroğlu Ferruhşah'ın Oğuzlardan nefretini vurgularlar. Nitekim Oğuzlar, Kirman başkentinden uzaktaki otlaklarda yaşarlar. Ferruhşah ve onun yardıma çağırdığı Harizmşah ordusuyla savaşırlar.

TÜRKMEN STATÜSÜ

Kısaca, Selçuklu Devleti'nin politikası, Türkmeni uzakta tutmak biçiminde özetlenebilir. Türkmen beyleri, İmparatorluğun zayıfladığı dönemlerde, bu gözden uzak yerlerde devletler kursalar bile, bu devletler de yine Türkmeni uzakta tutmaya yönelirler. Barthold, «Türkmen sülâlelerinin çıkışı, Türkmen halkının yaşamına pek az etkili oldu, hatta hiç olmadı» der[14]. Devletin güçlü zamanlarında Sancar, Türkmen oymakları üzerine askerî komutan (şahne) atar. Genellikle bir eyaletin vâliliğini elinde tutan Türkmen şahnesi, yardımcılarıyla birlikte, kendilerine otlak tahsis edilen aşiretleri denetim altında tutmakla görevlidir. Örneğin Sancar'ın Hazar Denizi Güneydoğusundaki Gürgân bölgesi Türkmenleri üzerine şahne atadığı askerî şef Uluğ Candar Bey'in fermanında şahneden beklenenler bildirilir. Fermanda, «kentten uzak yaşayan ve acılarının saraya ulaştırılması çok uzun zaman alan» Türkmenin özel bir kategori oluşturduğu, «doğal olarak baş kaldırmaya eğilimli» bulunduğu belirtilerek, şahnenin görevleri sıralanır:

— Gürgân ve çevresi Türkmen şefleri ,hükümetten isteklerini şahne aracılığıyla bildireceklerdir.

— Şahne, Türkmen şeflerinin başkalarına ait mülklere el koymalarına, ya da bunlara zarar vermelerine, karışıklık (vahşet) çıkarmalarına engel olacaktır.

— Türkmenler arasında yaşlı ve dürüst kişilere saygılı davranacak, zulüm ve karıştırıcılık yapanları önleyip bastıracak âdil vekiller atayacaktır.

— Her Türkmen şefine, ailesinin ve adamlarının sayısına göre, otlak ve su ayıracaktır.

— Vekiller, şahneliğe ait ödentileri zamanında isteyecekler, yeni ödentiler koymayacaklardır. Türkmen şefleri bu ödentileri şahne vekillerine ödeyeceklerdir[75].

Görüldüğü üzere, şahne ve vekilleri, âsayişi sağlamak, vergi toplamak, şeflere otlak ve su tahsis etmekle görevlidirler. Bunun dışında Türkmen toplulukları, iç işlerinde özerktirler. Merkeze ve şahneye ait vergi ve resimleri dahi, yönetimindeki ailelerden Türkmen şefi toplar ve şahne vekillerine verir. Otlak ve suyun kullanımını, göç yolunu ve koşullarını şef düzenler. Eşitlikçilikten çoktan uzaklaşan bu topluluklarda Türkmen şefi, kendisi için de ailelerin üretiminden belli bir pay ve çeşitli hediyeler alır. Geleneklere göre, yargı yetkisini kullanır, cezaları aynî olarak kendi adına toplar. Sürülerinin bakımını, yönetimindeki topluluğa yükler. Onları taşıma vb. gibi işlerde angaryaya koşar. Gerektiğinde askerî hizmet bekler. Şahne, bu topluluğun iç işleriyle ilgili değildir.

SULTAN SANCAR'I TUTSAK ALAN OĞUZLAR

Bâzı Türkmen topluluklarının şahneye değil de, doğrudan sultana bağlandıkları görülür. Örneğin daha sonra Sancar'a karşı ayaklanacak olan Kuzey Af-

ganistan'da Belh çevresindeki Türkmen topluluğu, doğrudan sultanın saray mutfağı için yılda 24 bin koyun vergi öder. Bu vergiyi sultanın hânsalâr'ının (aşçıbaşı) adamları toplarlar. Kaynaklara göre, sarayın bu vergi toplayıcıları, vergi olarak verilen koyunları seçmekte Türkmen şeflerine büyük güçlük çıkartırlar. Getirilen koyunları beğenmezler, «daha iri, daha şişman olmalı» derler. Bu nedenle karışıklıklar çıkınca, Belh Vâlisi, yılda saraya 30 bin koyun göndermeyi vaadederek, bu Türkmenler üzerine şahne olur.

İmparatorluğun güçlü döneminde, Türkmeni uçlara sürme ya da belli otlaklarda denetim altında tutma ve Kuzeyden Türkmen göçlerini silâh zoruyla engelleme politikası az çok başarıyla yürür. Fakat göçebe askerî gücünden geniş ölçüde yararlanan Harizmşah'ların 1138 yılında baş kaldırması ve Sancar'ın 1141 yılında Semerkant yakınlarında Karahitay'a yenilgisi üzerine, Türkmen'in önüne dikilen barajlar yıkılır. Esasen Karahitay yenilgisini, aralarında belki Oğuzlar da bulunan Karluk Türklerinin Semerkant'taki Karahanlı hükümdarı ile çatışması hazırlar. Karahitay, Karlukların koruyucusu kesilir. Karahanlı, askerî gücünün önemli bir bölümünü meydana getiren Karluk ile başedemeyince, metbuu Sancar'ı yardıma çağırır. Sancar, Karlukların etkin rol oynadığı savaşta Karahitay'a yenik düşer. Yenilgiden yararlanan Harizmşah Atsız, Horasan'da Sancar'ın başkenti Merv'e girer, hazinelerine el koyar. Nişapur'u alır. Sancar, Harizmşah ile uğraşırken, 1144 yılı baharında Oğuzlar, Buhara'ya inerler, kent surlarını yıkarlar. Afganistan'ın dağlı savaşçı halklarından Gurlular Herat'ı alır. Bu karışıklıklar sırasında Karahitay desteğiyle güçlenen Karlukların baskısıyla, Karahanlı ülkesinde yaşayan bir kısım Oğuzlar, Ceyhun nehrini geçerek Kuzey Afganistan'a gelirler. Belh ve Huttelan bölgesinde yurt tutarlar. İşte Sancar'ın sa-

ray mutfağına yılda 24 bin koyun veren bu Oğuzlardır. Kaynaklar, Belh bölgesine gelen bu Oğuzların, destanlardaki bilgilere uygun biçimde, Üç-ok ve Boz-ok diye iki kola ayrıldıklarını, kol beyleri ve boy beyleri bulunduğunu yazarlar. Üç-ok'ların kol beyi Tuti, Boz-ok'ların ise Korkut Bey'dir. Fakat kol beylerinin üstünde bir «kagan»dan söz edilmez. Altta Dinar, Arslan, Çakır vb. gibi boy beyleri yer alır. Kaynaklar, bu Oğuz beylerinin çok varlıklı kişiler olduklarını belirtirler. Bununla birlikte, bu siyasal birlik, Oğuz destanlarındaki 24 boylu büyük örgütlenme olmadığı gibi, onun ufak bir modeli de değildir. Belh Oğuz topluluğu, savaş ve göç koşullarının etkisiyle, özerk askerî şeflerin meydana getirdiği geçici bir konfederasyona benzer.

Belh Oğuzlarının geçmişi hakkında bilgimiz yok gibidir*. İbnü'l-Esir'e göre, Sultan Sancar'ın en güvenilir köle komutanlarından Belh yöneticisi Kumaç ile mücadeleye girişen bir yöresel egemen, Oğuzları askerî hizmet karşılığında yerleşmeye dâvet eder. Dâvet üzerine Oğuzlar, Karahanlı ülkesinden ayrılıp Ceyhun nehrini geçerler. Ama Kumaç ile yöresel egemen arasındaki savaştan önce, Oğuzlar, Kamaç'ın safına geçerler. Bu hizmetlerini ödüllendirmek için Kumaç onlara otlaklar verir. Ne var ki, Kumaç'ın Gurlulara karşı giriştiği savaşta, aynı Oğuzlar, Kumaç'ı bırakıp Gur hükümdarı safına geçerler. Kumaç bozguna uğrar, Belh kenti düşer. Ancak Sancar yetişip Gur hükümdarını tutsak alır. Gurların yenilişinde Oğuzların Sancar safına geçişi önemli rol oynar. Fakat kaynaklara göre, Selçuklu Belh Vâlisi Kumaç, Oğuzların kendisine ihanetini bağışlamaz, Sancar'ın onayı ile, onların Belh bölgesi otlaklarından ayrılmalarını ister.

* Bölgede daha önceki yüzyıllarda da Halac Türkleriyle birlikte Oğuz topluluklarının bulunduğu Üçüncü Kitap'ta ileri sürülmüştür.

Oğuzlarla çatışmada, saray vergi memurlarının tutumu daha önemli rol oynamışa benzer. Muhassıl denilen bu vergiciler, verilen koyunları beğenmezler, Râvendî'ye göre Türkmen'den rüşvet isterler. Sert davranırlar, Türkmen şeflerinin mallarına el koyarlar. Oğuzlar bunun üzerine, vergiciyi gizlice öldürürler. Sancar'ın aşçıbaşısı olayı Sultan'a anlatmaktan çekinir. 24 bin koyunluk Oğuz vergisini cebinden öder. Aşçıbaşı, olayı Belh Vâlisine duyurur. Vâli, Oğuzların kendilerine ayrılan otlak sınırlarını aştıklarını Sultan'a söyler ve onları cezalandırmak için kendisinin Türkmen şahnesi yapılmasını ister. Şahne olursa, saraya 24 bin yerine 30 bin koyun ödeyecektir. Belh'te geniş iktalara sâhip bulunan, aynı zamanda Belh eyaleti yöneticiliğini elinde tutan Kumaç, bu görevine ek olarak Belh Oğuzları üzerine Türkmen şahnesi atanır.

Şahne, Oğuz'dan öldürülen vergicinin kanı için diyet (cinayet resmi) ister. Oğuz'u otlaklarından kovar. Daha önce doğrudan Sultan sarayına bağlı olan Oğuzlar, şahnenin onlara buyruk verme yetkisini tanımazlar. «Biz, Sancar'ın *has raiyetiyiz*» diyerek şahnenin buyruğuna girmeyeceklerini bildirirler. Şahnenin bir saldırısına karşı gâfil avlanmamak için bir araya gelirler. Başka yerlerde oturan oymaklar da onlara katılırlar. Yapılan savaşta Oğuzlar, Belh Vâlisi ve Türkmen Şahnesi'ni bozguna uğratırlar. Tutsak düşen Kumaç'ı ve oğlunu öldürürler*, Belh yöresini yağmalarlar. Haber başkent Merv'e ulaşınca, Sancar, büyük bir orduyla Oğuz üzerine bizzat yürümeyi kararlaştırır. Oğuzlar korkuya kapılarak Sancar'a elçi yollarlar. Sultan'a itaatli olduklarını, fermanlarına uygun davrandıklarını söylerler. «Kumaç, ocağımıza kastetti. Çoluk çocuğumuz için çâresiz savaş-

* Sancar, daha önce gördüğümüz üzere, baba ve oğul ölünce, Kumaç'ın askerlerini, iktalarını ve Belh eyaletini toruna verir.

tık» derler. Bağışlanmaları için, Kumaç ve oğlunun ölümüne diyet olarak 100 bin dinar ve 100 Türk delikanlısı vermeyi önerirler. Sancar, 100 bin dinar gibi büyük bir parayı kabul etmez. Ordusuyla ilerleyip Oğuzların yakınına varır*. Oğuzlar, kadın ve çocuklarını önlerine katıp yalvarırlar. 100 bin dinar ve 100 köleye ek olarak ev başına yedi batman gümüş sunacaklarını belirtirler. Sancar, hayır der. 1153 yılı baharında yapılan savaşta Oğuzlar, savaş alanını seçme avantajından yararlanırlar. Ancak 100 atlının geçebileceği dar bir boğaza açılan bir alanda savaşı kabul ederler ve bozkır savaş tekniklerini ustaca kullanarak Büyük Sultan'ı bozguna uğratırlar. Sancar bu savaş sırasında, ya da daha sonra Oğuz'a tutsak düşer. Oğuz şeflerinin tahtına oturttukları, yer öperek itaat bildirdikleri Sancar, hem tutsaktır, hem sultandır. Sancar da, kaynaklara göre, sultan gibi davranmakta devam eder. Oğuz şeflerinden Bahtiyar, başkent Merv'den Sultan'ın kendisine ikta vermesini isteyince şu karşılığı verir:

«— Başkentten kimseye ikta yapılamaz. Buranın arazisinin geliri, doğrudan Sultan hazinesi için toplanır».

Oğuz şefi bu yanıtı kahkahalarla karşılar. Başkent korkunç biçimde yağmalanır.

---

* Kaynaklar, Sancar'ın Oğuzları bağışlamaya hazır olduğunu, fakat komutanların baskısıyla Oğuz üzerine yürüdüğünü yazarlar. Oysa Gazneli, Selçuklu'ya karşı nasıl davrandıysa, şimdi Sancar da öyle davranmaktadır. Cüzcanî, doğruluğu çok kuşkulu olmakla birlikte, şu öyküyü anlatır: Sancar, tutsak aldığı Gur hükümdarına ülkesini ve hazinesini geri verir, ona kendi hazine ve sürülerini de emanet bırakır ve şöyle der: «Sen benim kardeşim yerindesin. Bütün bu şeyleri al ve Gur'a dön. Şu Oğuz cemaatini itaate alırsak, onları bana geri verirsin. Yenilir ve saltanatım sona ererse, bunları (hazineler ve sürüler) Oğuzların eline geçmesinden ise, senin elinde kalması daha iyidir».

OĞUZLARIN İKİNCİ HORASAN FETHİ

Oğuz şefleri, demirden bir kafes içinde gezdirdikleri Sultan'ı bayrak diye kullanarak Horasan'ı ele geçirmeye çalışırlar. Ne var ki, Tuğrul ve Çağrı beylerin Oğuzları, yüz yıl kadar önce Horasan fethine giriştiklerinde, Gazne vergilerinin ağırlığından ve Oğuz yağmalarından bunalan Horasan eşrafı, Selçuklu'yu bir kurtarıcı gibi karşılar. Kentler, kapılarını savaşsız açar, Gazneli memurları Selçuklu hizmetine girer. Tuğrul ve Çağrı beyler de kurulu islâm düzeninin savunuculuğunu üstlenirler. Bu kez tam tersi olur. Horasan eşrafı ve yüksek memurlar, kurulu düzene tehdit saydıkları Oğuz'a karşı direnirler. Oğuzlar, demir kafesteki Sancar yanlarında olarak, üç yıl süreyle Merv, Nişapur, Tus gibi önemli Horasan kentlerini yağmalarlar, ekili araziyi bozarlar, birçok ünlü din bilginini öldürürler. Oğuzlara tek bir Selçuklu yüksek memuru katılır. Belh Vâlisi Kumaç'ın yanında hizmet gören Ebu'l-Kasım, Tirmiz kalesinde hapisken kurtulunca Oğuzların hizmetine girer. Oğuzlara akıl hocalığı eden bu yüksek memur, Sem'anî'ye göre, «müslüman mallarının müsaderesinde ya da meydana çıkarılmasında çok aşırı gider, bilginlere, imamlara sert davranır ve işkence eder». Oğuzlar, demir kafeste tuttukları Sultan Sancar'ın isteğiyle, hizmetlerine giren bu yüksek memuru öldürürler.

Eşraf ve yüksek memur desteğinden yoksun kalan Oğuzlar, yakıp yıkmak ve öldürmekten başka çâre bulamazlar. Kaba kuvvet tek başına, yeni bir Oğuz Devleti kurmak için yeterli olmaz. Tarihçi Ravendî, bunu kavramışa benzer. Ravendî, «adalet temelini düzeltemediler» diyerek, Oğuzların Horasan egemen sınıflarının desteğinden yoksun kaldığını anlatır:

«Oğuz vak'ası bütün âlemin dikkatle bakmasına değer. O hamiyetsizler öyle bir zafer kazandıktan

ve cihan dolusu servet elde ettikten sonra, adalet temelini düzeltselerdi, bir kimse onlara karşı nasıl durabilirdi? Cihanı tutmak ve ona sâhip olmak için herşeyleri vardı. Adalet olmayınca, hepsi boşa gitmiştir».

Göçebe Oğuz egemenliğine karşı çıkan Horasan egemen sınıfları, sağa sola «istimdadnâme»ler yollayarak kurtarıcı ararlar. Nişapur'da Nizamülmülk'ün torunu olan Sancar'ın veziri, bir süre Irak Selçuklu Sultanlığı yapacak olan Süleyman Şah'ı çağırır. Süleyman daha sonra, 1153 Eylülünde, çocuksuz Sancar'ın yerine sultan seçilir. Fakat Oğuzların karşısında tutunamayan Süleyman, 1154 yılı baharında Horasan'ı terkeder. Oğuz kırımı, bütün şiddetiyle sürer, câmiler yakılır. «Evbaş» ya da «ayyar» denilen alt tabakadan gençler de yağmalara katılır*. Bu kez, Sancar'ın yakını eski Karahanlı hükümdarı Mahmut'tan medet umulur. Sancar'ın ünlü şairi Enverî, bir kasideyle Karahanlı Sultanı'nı çağıranlar arasındadır:

«Bütün İran'dan 'eser' kalmamıştır, baştan başa harap olmuştur. Müslümanlar için burada sağ sâlim yaşama ümidi tükenmiştir. Ayağı ve merkebi olanlar (genç ve zengin) bir yolunu bularak kaçmışlar, ötekiler, ayağı ve merkebi olmayanlar (yaşlı ve fakir) kalmıştır. Eskiden şekeri nazla yiyenler şimdi arpa ekmeğini bulamamaktadırlar. Atlas döşeklerde yatanlar, şimdi keçe bulamamaktadırlar. Halk, gece ve gündüz feryat ederek ağlamaktadır. Küçükler büyüklere baş, alçaklar ululara üst olmuşlardır .Özgür insanlar, ekmek derdiyle şaşkın, dindar insanlar rint-

* Tuğrul Bey'in ikinci kez döndüğü Nişapur'da kurtarıcı olarak karşılanmasının nedenlerinden biri de ayyar ayaklanmalarını bastırmasıydı. Bu kez tersi olur. Nişapur halkı Oğuz'a direnir, kentte kalan Oğuzları öldürür. Geri dönen Oğuzlar, câmiye sığınan halkı ateşe verir. Zenginlere gizledikleri servetlerinin yerini söyletmek için, ağızlarına toprak doldurma yoluyla işkence edilir. Saraylar yakılır.

lerin elinde tutsaktır. Câmiler, Oğuz atlarının bağlandığı yerler olmuştur. Horasan'da Oğuzlar adına hutbe okunmuyor. Zira şimdi ne hatip, ne de minber vardır. Büyük aile çocukları türlü biçimlerde öldürülmüşlerdir»[76].

Enverî, Horasan'ın kendi kendini kurtaramayacağı, dışarıdan bir kurtarıcıya gerek olduğu inancındadır. Hükümdarlığı Irak Selçuklu Sultanı Muhammed tarafından da onaylanan Karahanlı Mahmut, Nişapur'da tahta çıkar. Oğuzlara karşı savaşlar verirse de, pek başarılı olamaz. Oğuzlar, 1155 Temmuzunda görünüşe göre Mahmut ile barış yaparlar. Fakat Mahmut güçsüzdür. Asıl güç, Nişapur, Tus, Nesa ve Abiverd bölgesini elinde tutan Sancar'ın komutanlarından Ay-aba elindedir. Oğuzlar ise Belh, Merv ve Serahs bölgesinde egemendirler. Oğuzların çoluk çocuk ve sürüleri, eskisi gibi Belh çevresi otlaklarında bulunur. Bu sırada artan sayıda göçebe Türk askerî gücünden yararlanan ve ordusuna islâm olmayan Türkleri de alan Harizmşah Atsız, hem Horasan'ı Oğuz'dan temizlemek, hem de Selçuklu İmparatorluğu'nu ele geçirmek hazırlığındadır. Atsız, Sancar vasallerine mektuplar yazarak, Oğuz'a karşı «büyük cihad» yapmak gerektiğini ileri sürer. Fakat Seistan yöresel egemenine yazdığı mektupta, Oğuzların henüz güçlü olduklarını, «tam anlamıyla dağılmamış bulunduklarını» belirtmeyi unutmaz. Öyle görünür ki, bozkır geleneklerini iyi bilen Atsız, biribirinden bağımsız Oğuz şeflerinin meydana getirdiği gevşek Oğuz Konfederasyonunun* uzun ömürlü olmayacağı inancındadır.

---

* Oğuz şefleri bir ara yüzlerce yıldır Hazar Denizi Güneyindeki Taberistan bölgesinin yöresel egemenleri olan Bavendî soyu ile ittifak kurup Batı İran'ı istilâ etmeyi önerirler. Bavendî'ye Horasan'da da pay vereceklerdir. İlginçtir ki, ittifak önerisi için Tutî, Korkut ve Sancar adlı üç Oğuz şefi, ayrı ayrı elçiler yollarlar. Bavendî Gâzi Rüstem, ittifak önerisini geri çevirir.

Atsız, Oğuz'a karşı ittifak hazırlarken Ay-aba, Belh bölgesinde tutsak Sancar'ı nöbetçileri kandırarak kaçırmayı başarır. 72 yaşındaki ihtiyar Sultan, bir süre Tirmiz'de kaldıktan sonra başkenti Merv'e döner. Fakat Sancar artık güçsüzdür. Güç, kurtarıcı rolünde Horasan'a gelen Atsız'ın elindedir. Merv'i bırakan Oğuzlar ise, Belh bölgesindedirler. Atsız, Oğuz şeflerinden Tutî Bey'e, Barthold'un «Doğu diplomasi örneği» saydığı bir mektup yazar. Mektupta, Sancar'ın tutsaklığı hakkında tek bir sözcük yoktur. Atsız'a göre, Oğuzlar Horasan'a geldiklerinde, Bizans içlerine değin geniş ülkelere o zaman da, şimdi de sâhip bulunduğu halde cihan egemeni Sancar, ülkesinin başka bir yerine gitmez. Oğuz boylarını kendi mülkü saydığı ve hükmündeki Oğuzlara acıdığı için kendi isteğiyle aralarına gelir. Ne var ki, Oğuzlar, bu büyüklüğü anlayamazlar ve gereken saygıyı göstermezler. Bu yüzden Sultan onlardan ayrılmak ve Oğuzları kendi başlarına bırakmak zorunda kalır.

Sancar'ın tutsaklığı olayını böylece açıklayan Atsız, Oğuz şefine bundan sonra ne yapmayı düşündüğünü sorar. Harizmşah'a göre, her gün bir kasabadan ötekine dolaşmak artık mümkün değildir. Daha önce, Sultan aralarında olduğu için Oğuzların kentleri ele geçirmelerine izin verilmiştir. Şimdi bu yol kapanmıştır. Eskiden beri oturdukları Belh yöresinde kuvvetlerini toplamaları da doğru değildir. Zira artık Sultan dönmüştür, onun izni olmadan ona ait eyaletlerde kimsenin yerleşmeye hakkı yoktur. Oğuzların yapacakları tek şey, Sultan'dan özür dilemeleri ve itaatlerini bildirmeleridir. Bunu yaparlarsa, Mahmut Han, Harizm, Seistan ve Gur egemenleri, Oğuzlar için Sultan katında şefaatte bulunacaklar ve onlara bir «yurt» ve «nânpare»* sağlayacaklardır.

Ne var ki, bu mektubun yazılmasından biraz sonra Atsız ve 1157 yılı baharında da Sancar ölür.

* Ekmek parçası, geçimlik.

Sancar'ın ölümüyle, Horasan'da Selçuklu egemenliği fiilen son bulur. Sancar'ın ölümü üzerine, Belh'te bir süre bekleyişe giren Oğuzlar, 1158 yılı yazında başkent Merv'i ele geçirirler. Horasan egemeni sayılan Sultan Mahmut ile asıl gücü elinde tutan Ay-aba, Oğuz'u Merv'den çıkartmak için yürürlerse de, ağır bir bozguna uğrarlar. Mahmut, Gürgân'a kaçar. Oğuzlar, bir kez daha Serahs ve Tus bölgelerini yağmalarlar.

Horasan'da yeniden güç kazanan Oğuzlar, kendi içlerinden bir hükümdar çıkaramadıklarından, ya da Horasan egemenliklerini tanıtabilmek için «meşru» bir sultana gerek duyduklarından, Gürgân'a sığınmış Mahmut'u elçiler yollayıp Merv'e dâvet ederler. Sultan Mahmut, dâveti yanıtsız bırakır. Bu kez Mahmut'tan, başlarına geçmesi için oğlunu yollamasını isterler. Nişapur'da törenle karşıladıkları Mahmut'un oğlunu Oğuzlar hükümdar yaparlar ve Horasan kentlerini Oğuz egemenliğini tanımaya zorlarlar. Tanımayan Tus kenti, bir kez daha sert biçimde yağmalanır. Oğuzlar Nesa ve Abiverd bölgesine yürürler. Burada buluştukları Mahmut, bu kez sultanlığı kabul eder. Oğuz, Mahmut ile başkent Merv'e döner. Nişapur'u ele geçirmeyi başaran Ay-aba ise, Oğuz'a direnir.

Bu sırada Horasan ve Maveraünnehir bölgesi, karışıklıklar içindedir. Harizm'de, amcalarını ve kardeşlerini öldürerek, İl-Arslan, babası Atsız'ın yerine geçer. İl-Arslan, Irak Selçuklu Sultanı Muhammed'i (1153-1159) metbuu tanır. Hatta Halife ile savaşan Muhammed'i, Bağdad ile uzlaştırmaya çalışır. Halife vezirine şöyle yazar:

«Yalnız Sultan Muhammed, Horasan'ı yol kesen dağ haydutlarından (Oğuzlar) ve Maveraünnehir'i kâfir boyunduruğundan (Karahıtay) kurtarabilir».

Muhammed, orduyla Doğuya geleceğini açıklarsa da, kendi iktidarı sallantıda olduğu için gelemez. Bu

iş, İl-Arslan'a kalır. Karahıtay'a bağımlı Karahanlı ülkesinde, devletin askerî gücünü meydana getiren Karluk göçebe birlikleri ile Han arasındaki çatışma sürer. Karluk birlikleri, İbrahim Han'ı (1141-1156) öldürüp cesedini bozkıra atarlar. Yerine geçen Ali Göksagun (1156-1160), Karluk şeflerinden öç almaya koyulur. Karlukların reisi Paygu Han öldürülür, başta Laçin Bey olmak üzere, oğulları kovalanır. Karluk şefleri, İl-Arslan'a sığınırlar. Kudretini göçebelerden alan Karahıtay hükümdarı, itaatsiz göçebe Karlukların Maveraünnehir'den sürülmelerini, askerlik hizmetinden uzaklaştırılmalarını ve yerleşik yaşama geçirilmelerini buyurur. Karluklar direnir ve Göksagun ile aralarında kanlı mücadeleler başlar. Karluk koruyuculuğunu üstlenen İl-Arslan 1158 yılında Göksagun üzerine yürür. Karahanlı hükümdarı, bozkırdaki göçebe Türkmenlerden destek ister, Karahıtay hükümdarına başvurur. O, İliğ-Türkmen komutasında asker yollar. İbnü'l-Esir'e inanmak gerekirse, Buhara hanefilerinin reisi olmakla birlikte, aslında bir hükümdar gibi eyaleti yöneten Burhan ailesi, Karlukları oyalar:

«— Kâfir Karahıtay bile bir eyaleti ele geçirince yağma ve öldürmeden kaçınıyor. Siz ki islâm gâzisisiniz, mecbursunuz bunlardan kaçınmaya».

Bu koşullarda, Karlukların safında İl-Arslan'ın Buhara yakınlarında yaptığı savaş, başarılı olmaz. Göksagun ve onu izleyen Kılıç Tamgaç Han, Karlukları ve Maveraünnehir'de kalmış bulunan Oğuzları cezalandırırlar.

Bu sırada Horasan'da da Sancar'ı tutsak alan Belh Oğuzlarının dışında yeni Oğuz grupları görülür. Nesa bölgesinde 1160 yılında Yazır boyundan bir Oğuz küme'si bulunur. Başlarında Yağmur Han vardır. Yazırlar, Hazar Denizi Doğusunda, ama hayli Kuzeyde yer alan Mangışlak'tan Balkan yoluyla Horasan'da yurt tutmaya gelmişlerdir. Başka bir grubu,

Barthold'un Oğuz şefi dediği*, Hazar Denizi'nin Güneydoğusundaki Dihistan bölgesinin egemeni Aytak meydana getirir. Aytak'ın on bin atlısı vardır.

Yağmur Han'ın Oğuzları, Harizmşah askerlerinin ve Aytak'ın saldırısına uğrarlar. Yağmur Han, Aytak'a karşı, Sultan Mahmut hizmetinde Belh'e yerleşen Oğuzlardan yardım ister. Yazırlar ile Oğuzlar, Aytak'ı ağır bir yenilgiye uğratırlar. Ama Oğuz çekilince, Aytak, yine Dihistan'a egemen olur ve Harizmşah'ı metbu tanır.

Sultan Mahmut'u başlarına geçiren Oğuzlar ise, Mahmut'un hükümdarlığını tanımayan Nişapur egemeni Ay-aba üzerine yürürler. Ne var ki, Oğuzların tahakkümüne dayanamayan Sultan Mahmut kaçarak Ay-aba'ya sığınır. Ay-aba, Mahmut ve oğlunun gözlerine mil çeker. Baba ve oğulları ölürler. Böylece 1141 Katvan yenilgisinden beri Buhara ve Semerkant egemenliğini fiilen yitiren Karahanlıların Batı kolu son bulur. Oğuzlar ise, başlarındaki Mahmut kaçınca, Nişapur kuşatmasını bırakıp Merv'e dönerler. Ölü kişi

* Prof. Sümer, Dihistan egemeni Aytak'ın Sancar'ın komutanlarından olduğunu yazar (Oğuzlar, s. 241). Bununla birlikte, Dihistan, Oğuzların bulunduğu bir uç bölgesidir ve herhalde Aytak'ın askerî gücünün önemli bir bölümü Oğuzlara dayanır. Yazırlara gelince ,onlar, Türkmenlerden ayrı bir kavimmiş gibi, XII. ve XIII. yüzyılar arasında Horasan'da varlıklarını sürdürürler. Barthold, onlar için «XII. ve XIII. yüzyıllarda belli bir yöre ile bağlı tek Türkmen topluluğu» der. Yazır, o kadar çoktur ki, onlara ayrı bir halk gözüyle bakılır. İbnü'l-Esir, «Yazır Türkleri»nden söz eder. O tarihlerde Yazırlar, artık saf bir Oğuz kabilesi olmaktan çıkmış, karışmıştır. XIII. Yüzyıl başına ait bir coğrafya yapıtı, Yazırlar hakkında şu bilgiyi verir: «Yazırlar, Türkler arasında bir kabiledir. Onlar Balhan ve dağları sınırına geldiler. Orada biri Mangışlak'tan, öteki Horasan'dan gelen iki kabileyle birleştiler. Sayıları çoğaldı, güçlendiler. Bu yeri bırakarak Şahristan ve Kızılarvat sınırlarına geldiler ve daha sonra Tek kalesine yerleştiler. Şimdi onlar şu gruplardan ibarettir: Saf Yazırlar, Mangışlak'dan gelenler ve Persli (Parsî) olanlar» (Barthold, Four Studies on the history of Central Asia, s. 112).

adına hutbe okutma, o zamana değin görülmemiş bir şey olduğu halde, Sultan Sancar adına hutbe okuturlar. Hutbede, Sancar'dan sonra Merv, Belh ve Serahs gibi kent ve eyaletlere biribirlerinden bağımsız olarak sâhip bulunan Oğuz beylerinin adlarını geçirirler. Nişapur ve Tus bölgesi ise, Ay-aba'ya aittir. Ay-aba, Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah adına hutbe okutur.

Oğuzlar, 1167 yılında üzerlerine yürüyen Gur hükümdarını bozguna uğratırlar ve öldürürler. Bu yengi, onlara Gazne'yi ele geçirme ve uzun süre ellerinde tutma olanağını sağlar. Herat sâhibi Ay-tegin, Oğuzlarla iyi geçinir, Garcistan egemeni onlara vergi öder. Ay-tegin ölünce, Herat halkı Oğuz'a direnir. Oğuzlar burayı kuşatırlarsa da, Ay-aba'nın güçlenmesi ve yıpratma savaşlarına girmesi üzerine, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalırlar. Esasen 1164-1165 tarihlerinden sonra, Oğuzların eski birliklerini koruyamadıkları, siyasal önemlerini yitirdikleri görülür. Bu sırada Horasan'a bitişik Herat ve Gazne arasındaki dağlık bölgede Gur Devleti ile Horasan'da Harizmşah Devleti yükselir. Harizmşahlıların taht kavgalarına Karahıtaylar da karışır. Kardeşi Harizmşah Tekiş ile savaşan Sultanşah, Karahıtay askeriyle Horasan'a girer. Oğuzların Serahs beyi Dinar'ı sürekli akınlarla bunaltır. Dinar, başarısız kalınca, Oğuzların çoğu ondan yüz çevirerek dağılır. Serahs'ı savunamayacağını anlayan Dinar, Nişapur bölgesine egemen Ay-aba oğlu Togan-Şah'a, Bistam kalesi karşılığında, Serahs'ı verir. Ne var ki, Sultanşah baskısı karşısında Togan-Şah da Serahs'ı elinde tutamaz. Sultanşah, esasen Oğuzların yitirdiği Merv'i de almıştır. Merv ve Serahs'ın gidişiyle Oğuzlar iyice dağılırlar. Gazne ve Belh de ellerinden çıkar. Oğuzların böylece Horasan'da sosyal tarihleri sona erer. Bir kısım Oğuzlar, daha önce gördüğümüz üzere, Fars'a ve Kirman'a giderler. Prof. Sümer'e göre, bir bölümü,

büyük bir olasılıkla Anadolu'ya göç eder. Kirman'a giden Oğuzlar, Dinar Bey'i çağırırlar ve kısa bir süre eyaletin egemeni olurlar. Fars'ta devlet kuran Oğuzların Salgurlu sülâlesi, Kirman'ı da yönetimine alır. Böylece, Selçuklulardan sonra Horasan'da görülen ikinci Oğuz istilâsı, Horasan eşraf desteğinden yoksun kaldığı için, başarısızlıkla sonuçlanır. Ne var ki, bu ikinci Oğuz istilâsı, Sancar İmparatorluğu'nu da silip süpürür. Harizmşahlar, Selçukluların mirasçısı olurlar.

HARİZMŞAHLAR

Harizmşah Devleti, Selçuklu modeline göre kurulmuş bir devlettir. Fakat Kıpçak ve Oğuzlarla sıkı ilişkilerde bulunan Harizm'de, bozkırın etkisi, Selçukluya göre daha ağır basar. Harizmşahlar, Sancar İmparatorluğu'nu ele geçirmek için, Kıpçak beylerinin askerî güçlerine dayanırlar. Evlenmeler yoluyla onlarla akrabalıklar kurarlar, beylere devlette önemli mevkiler verirler. Örneğin Tekiş'in karısı ünlü Terken Hatun*, Kanglı-Kıpçak soyundandır. Kendisinin divanı, veziri, eyaletleri ve Kanglı-Kıpçak'tan önemli askerî gücü vardır. Terken, bozkır kökenli bir askerî güce dayanarak Harizmşahlara kafa tutabilir ve sözünü geçirebilir. Böylece bozkır savaşçılarının devlette ağırlığı artar. Tekiş, 1181'de Gur Sultanı'na yazdığı mektupta, Kanglı-Kıpçakların Uran soyundan, henüz islâm olmamış Alp Kara-uran'ın kalabalık as-

* Terken Hatun, hanları Hindu ölünce Kuzey Horasan'daki Yazır Türkmenlerine de, kendi kabilesi ile Han arasındaki evlenmeleri ileri sürerek sâhiplenir. Ölen han'ın kardeşi Ömer, hak iddiasında bulunursa da, Terken, Türkmenleri geri vermez. Ömer, uzun ve acılı bekleyişinde gösterdiği sabır nedeniyle «Sabur Han» adını alır. Mogol ilerleyişi üzerine Terken, Harizm'den kaçarken kendisiyle birlikte gelen Sabur Han'ı öldürtür. Yazırların bir bölümü daha sonra tarımcı olur ve onlara «Karataşlı» denilir.

kerle hizmetine geldiğini övünerek anlatır. 1182 yılındaki mektubunda Türkistan'dan sürekli yeni Kıpçak tümenlerinin aktığını ve hizmetine girdiğini yazar. Tekiş, bu askerle son Selçuklu Sultanı Tuğrul'u yener ve Batı İran'ı ülkesine katar. Bu genişleme yüzünden Halife Nâsır ile çatışır. Halife ona, «Batı İran'dan çekil, Harizm ile yetin» der. Tekiş ise, şu karşılığı verir:

«— Irak dâhil arazim yetersiz. Kalabalık ordularımın bakımına yetmiyor. Huzistan'ı da ver».

Ne var ki, Harizm tümenleri bölgede yıkıma girişirler. Ravendî'ye göre, Tekiş'in bölgedeki generali Mayançuk, «Oğuz'dan daha büyük zulüm yapar». Mogolların daha sonra yapacakları zulüm, daha hafif kalır. Nitekim 1200 yılında Tekiş öldüğü zaman, bölge halkı hemen ayaklanır. Barthold, Kıpçak askerî aristokrasisinin işgal ettiği araziyi engelsiz tahrip ettiğini, Harizmşah adını halkın gözünde nefret simgesi yaptığını belirtir[77].

Kıpçak askerî gücüne dayanarak Selçuklunun yerini alan Harizmşah, Ceyhun ötesindeki budist Karahıtay Devleti'nin vasalidir. Karahıtay'a yıllık haraç öder. Bu sırada, Afganistan'ın Herat Doğu ve Güneyindeki dağlık bölgesinden çevreye yayılan Gur'lar, Gazneli Devleti'nin yerini alırlar ve Horasan'da genişlerler. X. Yüzyılın sonunda islâm olan Gur'lar, «kâfir» Karahıtay'ı Ceyhun ötesindeki islâm ülkesinden kovma çabasındadırlar. Halife, Gur Sultanı'na «Önce Harizmşah'ı yen. Hatta Harizmşah'a karşı kâfir Karahıtay ile ittifak yap» öğüdünü verir. Ne var ki, bu planı Gur Sultanı yerine Harizmşah başarıyla uygular. Tekiş'in oğlu Alâaddin Muhammed, Harizm başkentine değin ilerleyen Gur'ları Karahıtay ile ittifak yapıp püskürtür. 1207'de Herat'ı alıp Gur Devleti'ni kendine bağlar. Ancak bundan sonra Harizmşah, Sancar'ın 1141 Katvan yenilgisiyle yitirdiği islâm ülkesini Karahıtay «kâfirinden» kurtarmaya yö-

nelir. Bu sırada Karahıtay ülkesindeki islâm kentleri karışıklıklar içindedir. Vergilere karşı hoşnutsuzluk artar. Mani dinini bırakarak budist ya da nasturî hıristiyan olan Uygur Türklerinin Batısındaki islâm kentlerinde Karahıtay vergicilerine karşı ayaklanmalar başlar. Gur-han, Kaşgar'daki Doğu Karahanlıların son temsilcisini hapsetmek zorunda kalır. Batı Karahanlılar bölgesinde de eşrafa karşı Buhara halkı ayaklanır. Buhara'da iktidarı bir kalkan satıcısının oğlu ele geçirir ve Buhara zenginlerini ezer. Eşraf, Gur-han'dan yardım isterse de, sonuç çıkmaz. Ancak onun üzerine Buhara eşrafı, Harizmşah'ı çağırır. Eşrafı tutan Harizmşah, ayaklanmayı bastırır (1207). Fakat daha öteye gidemez, çekilir. Harizmşah'ın öldüğü söylentileri çıkar. Herat'ta Sadeddin Rindî, Harizmşah vâlisinin bütün servetini ve mülklerini, «evbaş» ve «rindî» denilen alt tabakalardan halka dağıtarak, ayaklanmayı başlatır. Cuveynî'ye göre, eskiden hiçbir şeyi bulunmayan, ancak bir sopası olan kişiler, servet edinirler ve «fedaîler gibi canlarını ele alarak» savaşa hazırlanırlar. Harizmşah, nehrin sularını kent surlarına akıtarak kente girer. Edindikleri serveti halktan geri alır. Çarşıyı yağmalatır.

CENGİZ HAN'DAN BATIYA KAÇAN TÜRKLER

Bu karışıklıklar, Cengiz Han'ın ortaya çıkışıyla yeni bir boyuta ulaşır. Doğudan Türk ve Mogol göçebe boyların Batıya göçü başlar. Cengiz önünde yenilgiye uğrayan Altay'daki Nayman'lar ve müttefikleri Merkit'ler Batıya göçerler. Uygur ülkesine yerleşmek isteyen Merkit'leri, İdikut püskürtmeyi başarır. Nasturî hıristiyan Naymanların şefi Küçlük, kabileleri dağıldığından, Gur-han'ın yanına sığınır, onun damadı olur.

Cengiz'in gücünün artışıyla, Karahıtay'ın Doğu

vasalleri ayaklanırlar. Uygur başkenti Karahoca'daki aşırı vergici Karahıtay temsilcisi öldürülür. Halk, Cuveynî'ye göre, temsilcinin evini başına yıkar (1209). Karahıtay vasalliğinden çıkan Uygur İdikut'u Barçuk, Cengiz'in vasali olur. Bir süre sonra, Isık Göl Kuzeyindeki bir bölümü nasturî hıristiyan olan Karlukların başındaki Arslan Han ve at hırsızlığından Almalık Krallığı'na yükselen Karluk komşusu Türk Buzar da Gur-han'ı bırakıp Cengiz vasalliğine geçerler.

Harizmşah da Karahıtay'a haraç ödemeyi durdurur. Karahıtay ülkesini fethe hazırlanır. Semerkant'taki Karahanlı egemeni Osman'ı ve öteki yöresel egemenleri kazanır. Nayman şefi Küçlük ile Gurhan'a karşı ittifak yapar. Küçlük, Gur-han'ın Doğu vasallerinin ayaklanması üzerine, kayınbabası Gurhan'dan dağılmış oymakları toplama izni alır. Gurhan, ihaneti geç anlar. Semerkant'a girip Karahanlı Osmna'ın ayaklanmsını bastırdığı sırada, Küçlük, Karlukların desteğiyle Özkent'teki Gur-han hazinesini yağmalar. Gur-han, Semerkant'ı bırakıp kendi arazisini savunmaya gider. Harizmşah, Semerkant'ı alır. Vasali Osman ile birlikte Karahıtay'a karşı Seyhun nehrini geçer. Gur-han, damadı Küçlük'ü başkenti Balasagun yakınlarında yenmeyi başarırsa da, Harizmşah Alâaddin Muhammed, Talas'ta Gur-han'ın generalini tutsak alır. İki ordunun da çekilmesiyle sonuçlanan bu yengi, resmî belgelerde çok abartılır. Harizmşah'tan «İkinci İskender» diye söz edilir. Harizmşah kendine «Sultan Sancar» adını yakıştırırsa da, Gur-han, ondan daha güçlü gözükür. Gur-han dönüşte kendisine kapılarını açmayan başkenti Balasagun'u kuşatır. Başkentini günlerce yağmalar ve kent halkını yok eder! Küçlük'ün el koyduğu hazinesini, Küçlük yenilince Gur-han'ın askerleri paylaşmıştır. Gur-han, hazinesini askerinden geri almak ister. Ordu ayaklanır ve Küçlük safına geçer. Yalnız kalan Gur-han, damadı Küçlük'e sığınır.

Seyhun-Ceyhun arasındaki bölge, Harizmşah egemenliğine girer. Semerkant ve Karahoca egemeni Osman'ı, Harizmşah damat edinir. Terken Hatun, bir bozkır Türk geleneğini ileri sürerek, kız almaya başkente gelen Osman'ı, bir yıl kız evinde kalmaya zorlar. Ne var ki, «kâfir» Karahıtay egemenliğinden islâm Harizmşah egemenliğine geçiş, Maveraünnehir'in islâm halkını hoşnut kılmaz. Harizmşah'a ilk katılan Otrar egemeni Bilge Han, ilk ayaklanan olur. Semerkant'a dönmesine izin verilen Osman, halkın rızasıyla, yeniden Karahıtay vasalliğine geçer. Ayaklanan halk, Harizm görevlilerini öldürür. İbnü'l-Esir'e göre, Harizmliler, «pazarda kasabın et asışı gibi, çengellere asılırlar». Harizmşah'ın öcü korkunç olur. Semerkant, günlerce yağmalanır, kentin yalnızca yabancıların yaşadığı mahallesi kurtulur. Osman ve rehin kardeşi Ot-tegin öldürülür (1212). Böylece Karahanlıların Selçuklu Kurucusu Tuğrul ve Çağrı beylerle işbirliği yapan Ali Tegin soyu da son bulur. Semerkant, fiilen Harizm başkenti olur. Harizmşah, Seyhun ötesine elçiler yollayarak «Fergana ve Türkistan» islâm egemenlerini itaate çağırır. Seyhun ötesine birlik yollar. Gur-han'ın yerini alan Küçlük'ten, daha önce Gur-han'ın vermeyi vaadettiği kızını ve çeyiz olarak bütün hazinesini ister. Küçlük, Harizmşah elçisini zincire vurdurtur. Harizmşah, Küçlük'e karşı yıpratıcı gerilla savaşına girişir. Küçlük, «bu tür savaş, krallara değil, yol kesen haydutlara yaraşır» der, ama o da gerilla savaşına yönelir ve daha saf bir bozkır savaşçısı olduğundan, Harizmşah'ı bozguna uğratır. Kendisi hıristiyan ve karısı bağnaz bir budist olan ve hıristiyan, budist, şamanist göçebe savaşçıya dayanan Küçlük, Doğu Türkistan'da islâm kırımına girişir. Küçlük, üç ilâ dört yıl, ekin zamanı Kaşgar çevresini yağmalar, kıtlık yaratır. Aç bırak-

ma yoluyla, Kaşgar eyaletini itaate alır. Kaşgar ve Hotan'ın islâm halkını hıristiyan ya da budist olmaya zorlar. Bunu protesto eden Hotan baş imamını, medresenin kapısında çarmıha gerer. İli bölgesinin at hırsızlığından gelme egemeni Buzar'ı öldürür. İslâmın şampiyonluğunu yapan Harizmşah, Kaşgar ve Hotan islâmlarına yardım edemez. Küçlük'ün Maveraünnehir'i istilâsı korkusuyla Semerkant'ta bekler. Sonunda Isficab, Şaş (Taşkent), Fergana ve Kasan gibi Seyhun Doğusu islâm eyaletleri halkına Güneybatıya göç buyruğu verir. Bu eyaletler, Küçlük'ün eline ganimet geçmesin diye tahrip edilir!

Küçlük karşısında başarısız kalan Harizmşah, 1215'te Gur ülkesi Gazne'yi alır. Generalleri Batı İran'ı tümüyle ele geçirir. Gazne hazinesinde, Halife'nin Harizmşah'a karşı Gur sultanlarını savaşa kışkırtan belgelerini ele geçirir. Bu belgelere dayanarak, ülke imamlarından fetva alır:

«— Böyle işler yapan imam, görevine lâyık değildir... Halifelik, Hüseyin'den inen Ali soyunun hakkıdır».

Bu fetvaya dayanarak, Harizmşah, hutbe ve paradan Halife'nin adını kaldırır. Yerine Tirmiz seyyidlerinden birini halife atar. Bağdad'a yürür. Ama Kürt dağlarında bir kar fırtınası Harizmşah ordusunu yok eder, kalanların çoğunu da Kürtler öldürür.

CENGİZ, SELÇUKLU ÜLKESİNİ SAVAŞSIZ ALIR

İşte bu sırada Cengiz Han, Doğu Türkistan bölgesinde harekete geçer. Cebe Noyan, 1218 yılında Küçlük ülkesine yollanır. Küçlük, Kaşgar'a kaçar. Cebe, İli bölgesini dirençsiz alır. Oradan Kaşgar'a iner. Şamanist Cengiz ordusu, islâm ülkesinde kurtarıcı olarak karşılanır. Pamir'e doğru kaçan Küçlük öldürülür. Böylece Doğu Türkistan, İli, Isık Göl, Çu ve Talas ile birlikte Cengiz İmparatorluğu'na bağlanır.

Mogol İmparatorluğu, Harizmşah ile komşu olur. Elçilik görevi de yüklenen islâm tüccarları, arada bağlantıyı sağlarlar. Cengiz elçisi tüccardan Harizmli Mahmut, Harizmşah'a Cengiz'in barış anlaşması yapmak istediğini ve onu «en aziz oğulları» düzeyine koymak istediğini bildirir. Oğul, vasal anlamınadır. Harizmşah, kızar:

«— Fetihleri bile bir kâfire, büyük bir imparatorluk sâhibi Harizmşah'a 'oğlum', yâni vasalim demek hakkını vermez».

Ama iş, yine de tatlıya bağlanır. Cengiz, 500 deve yüklü, 450 islâm tüccarının katıldığı bir ticaret kervanı yollar. Bu islâm tüccarları, Harizmşah'ın onayı ile, Otrar'da öldürülür, malları alınır. Savaş, artık kaçınılmazdır. Cengiz, sıkı bir hazırlıktan sonra, 1219 sonbaharında Seyhun'un Kuzeydoğusuna gelir. Harizmşah, Seyhun'da direnmeyi göze alamaz, Ceyhun gerisine Belh'e çekilir. Cengiz Ceyhun'u geçince de, Harizmşah direnmeden kaçacaktır. Cuveynî'ye göre, Harizmşah, generallerine ve askerî gücüne güven duymaz. Ceyhun kıyısında iken, bir gece çadırında yatmaz, başka bir yerde uyur. Sabahleyin çadırını oklarla delik deşik edilmiş bulur. Mogol yüksek memuru olan İranlı Cuveynî, itaatli ve özveri sâhibi Mogol ordusunun üstünlük nedenlerini çarpıcı bir dille anlatır: Cengiz ordusu, gideri olmayan askerden kuruludur. Ücret ve ikta istemez. Arslan aç değilse av avlamaz, saldırmaz. Mogol askeri av peşinde koşan vahşi hayvan gibidir. Barış zamanında ise, koyun gibidir. Süt, yün ve birçok faydalı ürün verir. Vergi öder, angarya yapar. Savaşta silâhını kendi sağlar. Savaşta iken bile, gerektiğinde ondan vergi alınır. Karıları, yokluklarında onların her türlü yükümlülüklerini yerine getirir. İslâm ülkesinde ise, ordu, disiplinsiz ve çok pahalıdır. Kralların ordu kurması, büyük hazineler ve arazi iktaları gerektirir. Donatımı aylar ve yıllar alır. Üstelik ücret ödeme günleri

kalabalık görünen ordu, savaş günü ortada yoktur*[78].

Disiplinli Mogol ordusu, Harizmşah toptan bir direnişe cesaret edemediğinden, ancak yöresel direnişlerle karşılaşır ve kısa sürede birçok eyaleti yakıp yıkarak ilerler. Cengiz, 1220 yılı başlarında Buhara'ya gelir. Savunucuları tarafından terkedilen Buhara, teslim olur. Cuveynî'ye inanmak gerekirse, Cengiz'in oğlu Tuluy Ulucâmi'ye girer, minbere çıkar. «Burası sultanın sarayı mı?» diye sorar. «Tanrı'nın evi» denilir. Cengiz, «Çevrede yem yok, atlarımızın karnını doldurunuz» buyruğunu verir. Ambarlar açılır, ekin getirilir. Câmi bahçesindeki Kur'anların bulunduğu sandıklar boşaltılır, Kur'anlar fırlatılıp içlerine yem doldurulur. Şarap kâseleri elden ele dolaşır. Kentin şarkıcı kızları dansederler. Mogollar şarkı söylerler. Ulucâmi'den ayrılan Cengiz, halkın toplandığı yere gider. İçlerindeki zengin kişileri sorar. 190'ı kasabanın yerlisi, 90'ı çeşitli yerlerden gelmiş 280 tüccar gösterilir. Cengiz, küçük bir söylev verir :

«— Ey halk, bilin ki bir büyük günah işlediniz. İçinizdeki büyükler bu günahları işledi. Sözlerim için kanıt derseniz, derim ki ben Tanrı'nın cezasıyım. Eğer büyük günahlar işlemeseydiniz, Tanrı sizin üze-

* Cuveynî, Horasan'da ilk ilerleyişte bölge ve köy savaşmadan teslim olursa, Mogol askerinin sınırlı ganimet aldığını yazar. Mogol, yalnızca biraz yem ve 10 arşın ketenle yetinir, en çok 100 arşın alır. Yıkım yapmaz. Bir köyü zorla alınca da bütün sığırı götürür, eline geçen giyim eşyasını alır. Hayatta kalanlara işkence ve sakatlama yapmaz. Zira Mogol, altın ve mücevhere çok az önem verdiğinden, gizli servetleri söyletmek için işkenceye gerek duymaz. Ama bu durum, birkaç yılda değişir. Cuveynî'ye göre, Harizm köylerinden birinde bir hammalın oğlu olarak dünyaya gelen ve kâtiplikte yükselmesini Türkçe öğrenmesine borçlu bulunan Çin Timur, Mogol kalbine de para hırsını sokar (J. A. Boyle, The History of the World Conquerant, s. 533).

rinize benim gibi bir cezayı yollamazdı..... Yerin üstündeki mülkünüzü bildirmenize gerek yok. Bana yerin altındakini söyleyiniz».

Cuveynî'nin öyküsüne inanmak güçtür. Fakat Cengiz, zengin tüccarların paralarını ve mallarını alır. Harizmşah, Cengiz'in yolladığı 450 islâm tüccarını öldürünce, mallarını Buhara tüccarlarına satmıştır. Bu mallarla birlikte, tüccarın bütün servetine el konur. Halkın tek bir giysi ile kentten ayrılması istenir. Buyruğu dinlemeyip kentte kalanlar öldürülür. Sonra kent yağmalanır ve yakılır. Halkın bir kısmı, Semerkant kuşatmasında yardımcı asker olarak kullanılmak üzere götürülür*. Semerkant, ancak beş gün direnebilir. Kenti savunan onbinlerce Türk ve Tacik asker öldürülür. Semerkant benzer bir yağmaya uğrar. Cengiz, Semerkant'taki 30 bin zenaat sâhibini Mogolistan'a yollar, bunları oğul ve akraba-

* Berkitilmiş yerlerin alınmasında yerli halktan yardımcı sık sık kulanılır. Bunlar ,gerilerindeki Mogol askeri ile kent savunucularının okları arasında telef olurlar. Bağdad kuşatmasında Selçuklu komutanlarının da Türkmenleri aynı biçimde kullandıklarını gördük. Mogollar, Buhara'yı yakıp yıkmalarına karşın, daha sonra imarına girişirler. Fakat 1238 yılında Mogola ve yerli eşrafa karşı patlak veren bir halk isyanı, hoşnutsuzluğun boyutlarını belirtir. İsyanın başında Tarab köyünden bir elek yapımcısı vardır. Tarabî, cinlerle konuşan, felçli hastaları, körleri iyi eden, derviş kılıklı bir köylüdür. Onun kırsal bölgedeki müridleri hızla çoğalır. Baltasını, bıçağını kapan yandaşlarıyla birlikte Buhara'ya girer. Eşrafın çoğunu öldürür ve kovar. Buhara'ya müridlerinden bir bilgini reis atar. Zenginlerin malları toplanır ve müridlere paylaştırılır. Kaçan eşraf, Mogol askeriyle Buhara'ya yürür. Türabî, silâhsız ve göğsü açık, savaşçılarının arasında durur. Ona ok işlemeyeceğine inanılır. Atılan bir okla ölürse de, kimse farkına varmaz. Bu sırada şiddetli bir fırtına çıkar, göz gözü görmez. Bunu cinlere hükmeden Türabî'nin mucizesi sanan düşman askeri kaçar. Türabî askeri kovalar .Çevre köylerden baltasını kapan halk, kaçanlara saldırır. Cuveynî'ye göre, özellikle vergi toplayıcıları ve arazi sâhipleri baltadan geçirilir. Yeni Mogol kuvvetleri isyanı bastırır (J. A. Boyle, The World Conquerant, s. 110).

ları arasında paylaştırır. Sık sık başvurulan bu usûl, kentlerde sanayie ağır bir darbe olur. Harizmşah'ın başkenti Ürgenç direndiği için, Ceyhun sularının altına gömülür. Mogolistan'a yollanan usta zenaat sâhiplerinin dışında, tüm halk öldürülür. Sürekli kaçan Harizmşah Alâaddin Muhammed, gizlendiği Hazar Denizi'ndeki bir adada ölür.

Cengiz, 1221 baharında Ceyhun'u geçer. Halk itaat ettiği halde, Belh tam yıkım ve kırımdan kurtulamaz. Sancar'ın başkenti Merv'de 400 zenaatçı dışında bütün nüfus öldürülür. Nişapur'un tüm canlıları, Cengiz'in damadının ölümünden sorumlu tutulur. Karısının huzurunda, bütün canlılar yok edilir. Bamyan canlıları da, Cengiz torunu Mütügen'i öldürmekten suçludur. Kedi, köpek, insan bütün canlılar kırıma uğratılır. Yerle bir edilen Bamyan'ın üstünde bulunduğu tepe, «lânetlenmiş kent» adını alır.

MOGOLLAR KARŞISINDA TÜRKMENLER

Mogol ilerleyişi, Aşağı Seyhun ve Maveraünnehir bölgesindeki Türkmenlerin Horasan'a ve oradan Anadolu içlerine kaçmalarına yol açar. Türkmen'in Mogol'a genellikle direndiği görülür. Oğuzların, Selçuk döneminde Horasan'a inmezden önce önemli bir merkezi olan Aşağı Seyhun'daki Cend, Özkent, Barçınlı-kent, 1220 yılında Mogol'a geçer. Mogol, bölge Türkmenlerinden 10 bin kişilik bir kuvvet yapar. Tümen, Taynal Noyan komutasına verilir. Fakat Harizm'e yollanan Türkmen tümeni yolda isyan eder. Taynal Noyan, isyanı bastırır. Bölge Türkmenleri Merv ve Amuye'ye kaçarlar. XIV. Yüzyılda Seyhun bölgesinde artık Türkmen kalmaz. Türkmenler, Merv-Nesa bölgesinde yoğunlaşırlar ve burada Mogola karşı direnirler. Türkmen Boğa, bölge Türkmenlerinin ve Mogoldan kaçan askerin yardımıyla, Merv yönetimini ele alır. Harizmşah'ın eski Merv yöneticisi,

Boğa'yı uzaklaştırır. Fakat Türkmenler, Harizmşah komutanlarından birini kendilerine şef seçip Merv'i yeniden ele geçirmeyi denerler. Başaramayınca, nehir kıyısına çekilip Merv'e sürekli akınlar yaparlar. Akınların birinde Mogol, 12 bin kişilik Türkmen gücünü tuzağa düşürür, yok eder. Aynı durum daha sonra 70 bine ulaşan Türkmen kuvvetlerinin başına gelir. Bu karışıklıklar sırasında, Türkmen Taceddin, oymaklarıyla Merv'e ilerler, halk gönüllü olarak ona itaat eder. Taceddin, Merv bölgesini altı ay süreyle yönetir. Daha sonra Merv bölgesi otlakları Mogol'a geçer, Türkmenlerin çoğu Batıya göçer. Efsaneye göre, Osmanlı hanedanı da Merv yakınında Mâhân'da iken, Mogol istilâsı üzerine çok sayıda Türkmenle Anadolu'ya gelir. Horasan'dan geliş anısı, Türkiye'de yüzyıllar boyu yaşar.

Türkmenler, son Harizmşah Celâleddin'in maceralı direnişine de bir ölçüde katılırlar. Harizm'de komutanları tarafından istenmeyen Sultan Celâleddin, öldürüleceği korkusuyla kaçar. Horasan'da ordu kurmayı başaramaz. Pek az kişiyle eski iktaı Gazne'ye gelir. Orada Gur'lular, akrabası Emin komutasında Kıpçaklar ve Igrak komutasında Horasan ve Maveraünnehir'den gelmiş Halaçlar ve Türkmenler vardır. Bu sâyede Celâleddin, askerî güce kavuşur. Bir Mogol komutanını yenilgiye uğratır. Ne var ki, bu yengiden sonra, ganimet atların paylaşılması yüzünden Halaç, Türkmen ve Gur ile Kanglı-Kıpçak arasında kavga çıkar. Kıpçak emiri Emin, Türkmen emiri Igrak'ın kamçıyla kafasına vurur. Sultan, Kanglı-Kıpçak savaşçılarını cezalandırmaya cesaret edemez. Halaç, Türkmen ve Gur, Sultan'ı terkeder. Sultan'dan ayrılanlar da otlak kavgası yüzünden kapışırlar ve biribirlerini öldürürler. Mogol da, Halaç, Türkmen ve Gur'dan geri kalanı öldürür.

Bu sırada, Cengiz, Harizmşah'ın peşindedir. Kuvvetleri dağılan Harizmşah, İndus kıyılarına çekilir.

Cengiz kovalar. Celâleddin ciddî bir direniş gösteremez. Anası, karısı ve öteki kadınlar Cengiz'in eline geçmesin diye, onları nehirde boğar. Dört bin atlı ile İndus'u geçer ve artık Mogol'u bırakıp bir bozkır savaşçısı gibi Batı bölgesini talan eder. İlkin Halife'nin yardımını araştırır. Halife, Sultan üzerine ordu yollar. Erbil Kürtlerinin Türk egemeni Gök-Börü'ye, Celâleddin'in peşine düşsün diye güvercin uçurtarak haber salar. Celâleddin, Halife kuvvetlerini tuzağa düşürür. Bölgeyi yağmalar. Tebriz üzerine yürür. Gürcülerle savaşır. Tiflis kiliselerini yakar. Halkı zorla islâm yapar, islâm olmayanı öldürür. İslâm mı, değil mi bakmaksızın halkı sünnet ettirir. Gürcistan'a birkaç kez sefer yapar. Ahlat'ta Eyyubî'leri bozguna uğratır. Anadolu Selçuklu Sultanı da dâhil, hıristiyan ve islâm devletler, Celâleddin'e karşı ittifak yaparlar. Gürcü, Alan, Ermeni, Dağıstan Avarları, Lezgi, Kıpçak, Svan, Abhaz, Laz, Suriyeli ve Anadolu askeri birleşir. Celâleddin, Kıpçak askerinin çekilmesi üzerine, Gürcüleri bozguna uğratır. Eyyubî'den, Doğudan göçmüş Türkmen ve Türk kabilelerinin de savunduğu Van bölgesindeki Ahlat'ı alır. Anadolu içlerine ilerler. Erzincan'da, Anadolu Selçuklu Sultanı ile savaşır. Celâleddin çekilirse de, Anadolu Sultanı «tuzak» diye kovalamaz. Bu sırada Mogol ilerler. Tebriz'deki Celâleddin, Halife'ye, Anadolu Selçuklu Sultanı'na ve Suriye Eyyubîlerine haberciler yollar:

«— Ben gidersem, Mogol'a karşı direnemezsiniz. Ben sizler için İskender'in duvarıyım. Her biriniz bir bayraklı birlik yollayın».

Yanıt gelmez. Mogol kovalar, Sultan kaçar. Diyarbakır dağlarında dolaşır, Kürtler tarafından öldürülür.

Bu ayrıntılarla anlatmak istediğimiz, Batıdakinden farklı olarak, islâm ülkesinin sürekli göçebe akın ve talanlarına açık bulunmasıdır. Batıda Norman ve

Macar akınlarından sonra, X. Yüzyılda bu tür istilâlar son bulur. İslâm Dünyası'nda da, daha sonra göreceğimiz üzere, X. Yüzyıldan sonra göçebe istilâları artar. Bu, Mogol istilâlarıyla da son bulmaz. Orta Asya'nın yerleşik bölgeleri Kazak, Özbek, Cungar vb. gibi sürekli bozkır tehdidi altında kalır. Batıda da Karakoyunlu, Akkoyunlu vb. gibi göçebe ağırlıklı devletler ortaya çıkar. Osmanlı'nın dahi göçebe sorununa olumlu bir çözüm bulabildiği söylenemez. Bu nedenle, bozkırın sürekli tehdidi, Doğunun Batı karşısında bir duraklama, bir gerileme sürecine girişinin nedenlerinden biri sayılabilir. Mezopotamya uygarlığını yaratan Fırat ve Dicle sulama sistemi, bedevîleşmenin etkisiyle daha X. Yüzyıldan itibaren tarımın gerilemesine ve arazinin çölleşmesine yol açar. Mogol istilâsı, Türkistan ve Ortadoğu tarımına ve kent uygarlığına ağır bir darbe indirir. Gerçi yıkımdan sonra, Mogollar bir yeniden yapma dönemine girişirler. Ama eski canlılık pek gelmez. Mogol yüksek memuru Cuveynî, 1259-1260 yıllarında Buhara ve Semerkant bölgelerinin, bâzı yerlerde eski refahına ulaştığını, öteki yerlerde de yaklaştığını yazar. Fakat Horasan ve Irak'ta durumun farklı bulunduğunu, orada her köy ve kasabanın birkaç kez kırım ve yağmaya uğradığını, nüfusun çok azaldığını belirtir. Büyük uygarlık ve ticaret merkezi Harizm, barajlar uzun süre yıkık kaldığından, kendini pek toparlayamaz. İbn Batuta'ya göre, Ürgenç ve Buhara arası çöldür ve bu iki büyük kent arasında, ufak Kat kasabasından başka insanların oturduğu yer yoktur. Timur soyundan Şah Ruh, Uluğ Bey ve Hüseyin Baykara döneminde, XV. Yüzyılda bâzı yerlerde entellektüel canlanma görülürse de, bu durum, genel gerileme tablosunu değiştirmez.

AVRUPA'DA OLUMLU, İSLÂM ÜLKESİNDE OLUMSUZ GELİŞMELER

Sürekli yağma, yıkım, müsadere, can ve mal güvenliğini azaltarak sermaye birikimi koşullarını etkiler. Batıda XII. Yüzyıldan sonra Roma Hukuku ve Roma Hukuku'nun özel mülkiyet anlayışı canlanır, feodalizmin koşullu mülkiyeti özel mülkiyete dönüşür ve giderek güç kazanan krallıklar, özel mülkiyetin koruyucuları olur. Doğuda ise evrim, olumsuz yöndedir. Gerçi Batıda da yıkıcı savaşlar, yağmalar, müsadereler eksik olmaz. Feodal soylu, işi gücü savaş olan adam demektir. Savaşın amacı, arazi fethi, yağma ve ganimettir. XV. Yüzyıldan sonra silâhı bırakıp işadamlığına yönelen İngiliz soylularının dahi daha önceki yüzyıllarda başlıca işleri, Fransa'ya ganimet seferleri düzenlemektir. Fransa Kralı sıkışınca, 1589'da askerlerine Paris'i yağmalatır.

Para sıkıntısı çeken krallar, fırsatı bulunca ülkenin zengin tüccarlarını soyarlar. Örneğin Fransa'da tüm yahudilerin 1198 ve 1306 yıllarında servetlerine el konulur. Ünlü Lombard bankacıları, «bu tefeciler halkı soyuyor» gerekçesi ile, yağmalanır. Büyük servet edinen ve bankerliğe yönelen Templier şövalyeleri, Fransa Kralı'na hazinedarlık yaptıkları halde, zenginliklerine el koymak için zındıklıkla suçlanırlar. XIV. Yüzyıl başında şövalyelerin önde gelenleri, işkencelerle malları alındıktan sonra yakılırlar. Fransa Kralı'nı örnek alan öteki Avrupa kralları da Templier zenginliklerine el koyarlar. Zengin bakanların servetleri için işkencelerle öldürülmeleri sık sık görülür. Fransa'da La Brasse, Marigny, Gérard de la Guette, Rémi, Montaigu, Fouquet vb. bu tutumun en çarpıcı örnekleridir. 1560 yılında Fransa Kralı, sarayın en meşru borçlarını dahi ödemeyeceğini bir fermanla ilân eder. Daha önce alacaklarını istemeye gelmiş kişilerin, 24 saat içinde çekip gitmezlerse, ası-

lacaklarını ikinci bir fermanla duyurur. Bununla birlikte Batıda genel evrim çizgisi, merkezi krallıkların özel mülkiyetin bekçiliğini üstlenmesi yönündedir. Ayaklanan köylülerin tehdidi altındaki soyluların arazi mülkiyeti gibi, yükselen burjuvazinin özel mülkiyeti de garantisini merkezî krallıklarda bulur. İslâm Dünyası'nda ise, evrim, X. Yüzyıldan sonra olumsuz yöndedir.

VI — DİNSEL KAVGALAR: SÜNNÎ-ŞİÎ ÇATIŞMASININ KÖKENİ

Büyük Selçuklular, çözüme ulaştıramadıkları göçebe sorununun yanı sıra, dinsel planda, terör eylemleri ve «kurtarılmış bölgeler» biçiminde ortaya çıkan şiddetli bir muhalefetle karşılaşırlar. İç politika amaçlarıyla, zaman zaman, devlet büyüklerinden de destek gören bu dinsel terörizm, Selçuklu İmparatorluğu döneminde çözümsüz kalır.

İHTİLÂLCİ ŞİÎ İDEOLOJİ

Daha önce belirtildiği üzere, Selçuklular, sünnî islâmın şampiyonluğunu yaparlar. Tuğrul ve Çağrı beyler, Horasan sünnî eşraf ve bilginleri ile işbirliği sâyesinde Horasan'da Selçuklu Devleti'nin temellerini atarlar. Bağdad Halifesi, Mısır'da devlet kuran «ihtilâlci» İsmailî Halifesi'nin tehdidi üzerinedir ki, Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırır ve onu «İslâmın Sultanı» tanır. Tuğrul, sünnî Halife'yi yalnız aşırı şiî «Yedi İmamcı» Halife'nin tehdidinden değil, Bağdad'da egemen ılımlı şiî Bübeyhoğulları'nın da boyunduruğundan kurtarır. Tuğrul Bey, Bağdad'a girince, «Oniki İmamcı»ların ünlü bilginlerinden Ebu Cafer Tusî, orada barınamaz, evi ve kitapları yakılır. Tusî, çâreyi kaçmada bulur*. Fakat Bağdad Halifeliği'ne

* Ilımlı şiîlik de Selçuklular döneminde geriler. Kum, Kaşan, Sebzevar, Rey vb. gibi belli bölgelerde sınırlı kalır. Baskılar ve

asıl tehdit, halifelik iddiasından vazgeçen ılımlı şiîlerden değil, bir devlete ve bir devlet doktrinine sâhip Mısır Halifesi'nden gelir.

Mısır Devleti, zengindir. Uzak Doğu ticaretinin Basra Körfezi'ni bırakıp Kızıldeniz'e kayması Bağdad'ı zayıflatır, Mısır'ı güçlendirir. Anadolu'da Kutulmuşoğulları'nın egemenliği de Mısır'a yarar. Anadolu kervan yolu engellenince, Bağdad-Istanbul ticareti, İskenderiye'ye kayar. Mısır, Bizans ve İtalya ile Doğu arasındaki ticaretin merkezi olur. Gerçi bu durumun sağladığı zenginlik, dinsel ideoloji sâhibi devletin, servetleri eleştiren eşitlikçi görüşlerinin unutulmasına ve bâzı militanlarını hayal kırıklığına uğratmasına yol açarsa da, Mısır'ı güçlü kılar. «Alevî» lâkabıyla anılan ünlü şair ve filozof Nâsır-ı Hüsrev, Mısır'ın zenginliğinden etkilenerek İsmailî hizmetine girer. Nâsır-ı Hüsrev, Belh bölgesindendir. Oğuz akınları ve savaşlarla memleketi yıkıma uğrayınca, gezginliğe başlar. Öteki islâm eyaletlerini de gerilemiş durumda bulur. Ona göre, yalnız Mısır, refah, bolluk ve barış içindedir. Bu durum karşısında filozof, islâmın doğru yoldan ayrıldığına ve müminleri ancak İsmailîliğin kaçınılmaz bir felâketten kurtarabilece-

---

bâzı öldürme olayları, XII. Yüzyılda şiî bilginlerinin Selçuklu egemenlik alanlarından göçlerine yol açar. Selçuklu'dan önce Gazneliler de benzer bir tutum izlemişlerdi. Şiî İbn Sina, Gazneli ülkesinde barınamamış, canını güç kurtararak kaçmıştı. Şiî diye jurnal edilen Firdevsî, Gazneli Mahmut'tan umduğu ilgiyi görmemişti. Hatta Firdevsî'nin cenazesinin bile «müslüman mezarlığı»na gömülmesine, bağnaz bir hoca izin vermez. Selçuklulardan sonra, Harizmşahlar da şiîliğe karşı olumsuz tutumu sürdürürler. Selçukluların sünnî inançlara aykırı düşünce taşıyanları kovuşturmalarından övgüyle söz eden bir bağnaz çağdaş yazar, filozoflara, maddeci ve zevk düşkünü sayılan «dehrî»lere artık rastlanmadığını ileri sürer (İslâm Ansiklopedisi, Cüz 42, s. 285). Bu görüş çok abartmalı olmakla birlikte, IX. ve X. yüzyıllar klasik islâmın dinsel bağnazlıktan uzak liberal tutumundan, XI. ve XII. yüzyıllarda hayli uzaklaşıldığını gösterir.

ğine inanır[79]. Horasan'da İsmailî propagandacısı olur. Örgütün, tanrısal bilgi sâhibi imam'dan sonra gelen imam vekili ve bölgesel yöneticisi durumundaki «Huccet» mevkiine yükselir. Etkin propagandasıyla Horasan'da Selçukluları uğraştırır*.

DİNDE DEVLETÇİLİK

İsmailîler dayandıkları devletin zenginliğinin yanı sıra, sistemli bir devlet doktrinine sâhiptirler. «Batınîlik» genel adı verilen akımı, Yunan felsefesi ve çağın bilimleri ile bütünleştirerek geliştirirler. Batınîlik, Kur'an'ın görünen anlamı dışında batınî, yâni bir iç anlamı bulunduğuna, iç anlamı bilenlerin, yâni «hakikat»e ulaşanların şeriat yükümlülüklerinden kurtulacağına inanır. İmam'a ve mezhep kurucusuna tanrısallık tanır**.

---

* Selçuklu kovuşturmasına uğrayan bu eylemci şair-filozof, Afganistan'ın dağlık bölgelerinde bir vâdiye kaçar. 1061 yılında orada ölür.

** İmamî denilen «Oniki İmamcı» ılımlı şiîlerde de sünnilerden farklı olarak, imam tanrısal ışık sâhibidir. Fakat imam, Mehdî olarak dönene değin, ortalıktan kaybolmuştur. Bu nedenle «Oniki İmamcı» şiîler, halifelik iddiasından vazgeçerler ve Abbasî Halifesi ile iyi geçinirler. Tanrısal ışık sâhibi imam'ın yokluğunda «müçtehid»ler, ilk imamların öğretisi doğrultusunda şeriatı incelerler ve yorumlarlar. İsmailîlerde ise, Mehdî beklenedursun, tanrısallaşmış bir meşru imam her zaman vardır. Az kişiye gözüken imam'ı temsil eden hüccetler, yâni imam vekilleri de tanrısallığa yakın bir durumdadırlar. İmam, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammed, Ali ve İsmail oğlu Muhammed gibi yedi büyük peygamberin bir çeşit yeniden zuhurudur. İsmail oğlu Muhammed, beklenen Mehdî'dir ve öbür paygemberlerin üstündedir. İslâm Ansiklopedisi, «Yedi İmam»ın ilâhiyatını «insandan o kadar uzak olan islâmî tanrı fikrine karşı doğal bir tepki» ve «şeriatın soyut ve bağlantısız hükümler toplamına, gerçek bir ahlâkî karşıkoyma denemesi» biçiminde yorumlama eğilimindedir (R. Strothmann, Cüz 103, s. 294). Bahreyn'de köleler dışında eşitlikçi bir devlet kuran Karmatî'ler, Lâzkiye, Antakya, Tarsus ve Adana'daki Nusayrî'ler, Lübnan'daki Durzî'ler ve Selçuklu-

Tanrı'yı bir çeşit insanlaştıran ve şeriatın dar kalıplarından sıyrılan bu devlet doktrini, gizli çalışmaya ve propaganda'ya alışık ihtilâlci bir kadroya dayanır. Ardında zengin bir devlet bulunan bu ihtilâlci örgüt, Bağdad Halifesi'ne bağlı ülkelerde etkin yandaşlar kazanır ve sünnî halifeliğin temellerini sarsar. Cambridge İslâm Tarihi'ne göre, ancak Selçukluların sünnî islâmın şampiyonu olarak ortaya çıkması sâyesinde, İsmailî yengisi önlenebilir[80]. Gerçekten sünnî halife, İsmailî ideolojik saldırısı karşısında güç duruma düşer. Bağdad Halifeliği, bir devlet doktrininden yoksundur. Üçüncü Kitap'ta incelediğimiz üzere, Bağdad Halifeliği, çeşitli dinsel akımlar karşısında liberal bir tutum izler. IX. Yüzyılda akla ve felsefeye dayalı bir devlet doktrini (mu'tezile) empoze etme çabası, Kur'an ve hadisin yorumlanmayıp olduğu gibi kabulünü savunan gelenekçi Hanbelî akımı karşısında başarısızlığa uğrar. İsmailî saldırısı karşısında savunma durumundaki Halife, ılımlı şiî bilginlere de imzalattığı fetvalar yayınlamakla yetinir. Mısır Halifesi'nin İsmail soyundan gelmediğini, Kûfe'li bir ekmekçinin soyundan indiğini ileri sürer. Teoloji alanında, sünnî islâm bilginler, felsefeyi yadsımakla birlikte, mu'tezile'nin akılcı yöntemlerine getirdiği bilgileri, «aşırılıklar»dan arındırarak benimsemeye ve sünnî islâm ile bağdaşan bir orta yol bulmaya çalışırlar. Türkistan'da Maturidî, Irak'ta Eş'arî sünnî islâmın hemen hemen resmî sayılabilecek teolojisini geliştirirler. Giderek sünnî ortodoksluk yanlısı din bilginleri yetiştiren okullar açma görüşü güç kazanır. İsmaillerin Kahire'de, bugün el-Ezher adıyla tanıdığımız büyük bir okulu vardır. Hatta «Oniki İmamcı» şiîler bile, Büveyhoğulları döne-

---

ları uğraştıran Hasan Sabbah'ın haşhaşî'leri, bu hareketin çeşitli kollarıdır. Batınî karşıtları, «eşitlikçi» Mazdek hareketi ile bu akımı bağlarlar ve «onlarda herşeyin ortak olduğunu» ileri sürerlerse de, bu, gerçeklere aykırıdır.

minde, Bağdad'da benzer bir okul kurarlar. Bunu örnek alarak Horasan'da Samanoğulları ve Gazneliler, sünnî yönetici kadro yetiştirme amacıyla medreseler açmaya başlarlar. Fakat medrese açma politikası, asıl Selçuklular zamanında yaygın bir devlet politikası hâline gelir. Kudretli vezir Nizamülmülk, medreseciliğin şampiyonluğunu yapar.

HANEFÎ-ŞAFİÎ ÇATIŞMA VE UZLAŞMASI

Selçuklular, hanefî mezhebindendir. Devletin ilk kuruluşunda, sünnî mezhepler arasındaki çatışmaların dışında kalamazlar. Nişapur'da Eş'arî kelâmcılığını benimseyen şafilerle takışırlar. Oysa Tuğrul Bey'de dinsel bir bağnazlık yoktur. Nitekim Nişapur'a ilk geldiğinde, kendisini destekleyen şafiî Muvaffak'ı kente reis yapar. O ölünce, genç oğlunu reisliğe getirir. Bu nedenle, çatışma, vezir Kundurî'nin siyasal hesaplarına bağlanır. İddiaya göre, câmi minberlerinden aşırı şiîlerin lânetlenmesi iznini alan vezir, bundan yararlanıp Eş'arî yanlılarını da kınar. Onları «rafızî»likle suçlar. Bu tutum, şafiî din bilginlerinin tepkisine yol açar. Eş'ar kelâmını benimsemiş ünlü din bilgini ve mutasavvıf Kuşeyrî*, Eş'arî'nin büyük bir sünnî imam olduğunu, teolojisinin sünnî inançlara tam uygun düştüğünü belirten bir fetva yayınlar. Derslerinde, eş'arîlerin kınanmasını kınar. 1054 yılında islâm ülkelerindeki bütün din bilginlerine «Şikâyet» adlı uzun bir mektup yollar. Eş'arî'nin lânetlenmesini protesto eder. Birçok din bilgini, bu protesto bildirisini imzalar. Bunun üzerine Rey'deki Tuğrul

---

* Kuşeyrî, Nişapur bölgesinde köy sâhibi bir dihkan oğludur. Küçük yaştayken babası ölür. Babadan kalan köyden fazla vergi alındığını görünce, maliye memuru olmak üzere Nişapur'a gelir. Ama din bilgini olur ve tasavvufa yönelir. İyi silâh kullanır ve iyi ata biner. Tasavvufu meşrulaştırma yolunda çaba harcar, yayınlar yapar.

Bey, Nişapur şafiî reisini, Kuşeyrî'yi ve şafiî bilgin Cuveynî'yi tutuklatmak için vezirine buyruk verir. Durumu öğrenen Cuveynî, kentten kaçar, Mekke ve Medine'de hocalık edip İmam el-Haremeyn gibi büyük bir unvan ve ün kazanır. Küşeyrî ise, Nişapur kalesine hapsedilir. Kent dışında bunu öğrenen Nişapur'un şafiî reisi, adamlarını toplayarak kenti basar. Selçuklu vâlisinin kuvvetlerini bozguna uğratır, tutsakları kurtarır. Kuşeyrî de hacca gider.

DEVLET ÜNİVERSİTELERİ: MEDRESELER

Nizamülmülk'ün vezir oluşuyla bu kavgalar son bulur. Selçuklu sultanları hanefî, vezir ise şafiîdir. Nizamülmülk ardarda açtırdığı medreselere şafiî ve hanefî bilginlerini ayırım yapmaksızın müderris (öğretim görevlisi) atar. Şafiî bilginler Ebu İshak Şirazî, İmam el-Haremeyn, Kuşeyrî ve daha sonra ünlü Gazalî bunlar arasındadır. «Nizamiye» denilen bu medreseler, vezirin adını taşır. Bağdad, Basra, Isfahan, Nişapur, Herat, Merv, Belh, Amul, Musul ve Taberistan'da zengin vakıf gelirlerine ve kütüphanelere sâhip Nizamiye medreseleri ardarda kurulur. Çağın en ünlü sünnî bilginleri buralarda toplanır. Vezir gibi öteki devlet büyükleri, eyalet komutanları, büyük zenginler medrese yapımına yönelirler. Amaç, İsmailîlerin Ezher örneği gibi, sünnî inançların yayılmasını ve yerleşmesini sağlamak, devlet hizmeti için medreselerde sünnî kadrolar yetiştirmektir. Daha önceki medreseler, gelişigüzel kurulmuş bir çeşit «özel dershane»ler iken, Selçuklularda yüksek maaşlı öğretim üyelerine ve özenle saptanmış öğretim programlarına sâhip «devlet kurumları»na dönüşür. Bu devlet öğretim kurumlarına çarşılar, hanlar, hamamlar, çiftlikler vakfedilerek, öğretmen ve öğrencilerin sünnî inançlarla rahat bir ortamda yetişmelerine önem verilir. Böylece İsmailî saldırısına yalnız

kılıç ile değil, kalemle de karşı çıkılır. Bu bilinçli politikanın uygulayıcısı olan Nizamülmülk, devlete sâdık din adamlarına her yıl 300 bin dinar harcıyor diye Sultan'a jurnal edilince, şu karşılığı verir:

«— Sen her yıl askere bunun iki katını harcıyorsun. Oysa onların en güçlü ve en nişancısının attığı ok, bir milden öteye gitmez... Ben ise harcadığım bu parayla öyle bir ordu donatıyorum ki, onların duaları ta arşa kadar gider».

BAĞNAZ SÜNNÎ AKIMLAR

Batınîliğe karşı kılıç ve kalem ile savaş açan devlet, hıristiyanlara karşı iyi davranır. Çağdaş hıristiyan tarih yazarları, Melikşah'tan övgüyle söz ederler. Sünnî mezheplere karşı da, Selçuklu Devleti, yansız tutumunu sürdürür. Bağnaz bir sünnîliği savunmakla birlikte, halk kitleleri üzerinde etkin olan hanbelîler, Bağdad'da Nizamiye medreselerinde Kuşeyri'nin oğlu Ebu Nasr'ın eş'arî inancını savunması ve hanbelîleri* eleştirmesi üzerine ortalığı karıştırırlar. Medrese çarşısına saldırarak birçok kişiyi öldürürler. Bu karışıklık, Halife'nin vezirinin görevden alınması ve hanbelî reisinin hapsedilmesiyle bastırılır. Ebu

* Kur'an ve hadisin akıl yoluyla yorumlanmasına karşı çıkan bağnaz ve hoşgörüsüz bir mezhep olan hanbelîlik, Osmanlı döneminde hemen hemen son bulur. Fakat XVIII. Yüzyılda Vehhabi'lik ile canlanır. Bugünkü Suudî Arabistan krallarının ataları, vehhabîliği kılıç ile yayarlar. Kerbelâ'da şiî ibadet yerlerini yakar, yıkarlar. Mekke ve Medine'yi alırlar. Osmanlı padişahının adını hutbeden çıkartırlar. Osmanlı, Mehmet Ali Paşa aracılığıyla Suudî'leri cezalandırır. Suudî şefi, 1818 yılında Istanbul'da idam edilir. Fakat XX. Yüzyıl başlarında Osmanlıya karşı İngiliz desteğiyle, Suud soyu güçlenir. İbn Suud, 1930 yılında Mekke'de kendini Necd ve Hicaz Kralı ilân eder. Hanbelî inancına uygun olarak vehhabîler, evliyadan medet ummayı ve türbe ziyaretini şeriata aykırı sayarlar. İslâm Paktı'nı savunan Suudî kralları, bu nedenle Ankara'ya geldiklerinde Atatürk'ün kabrini ziyarete gitmezler.

Nasr, Nişapur medresesinde hocalığa yollanır. Horasan'da da halk üzerinde etkin, tutucu ve bağnaz kerramî'lere aynı biçimde davranılır. Kuşkusuz, Selçuklulardan da önce var olan şafiî-hanefî, sünnî-şiî çatışmaları, hanbeli ve kerramî'lerin yarattıkları karışıklıklar önlenemez. 1095'te Nişapur'da hanefî ve şafiî ile kerramî arasında kanlı çatışmalar olur*. Sultan Sancar, eş'arî inançlı ve Bağdad Nizamiyesi'nin bir süre rektörlüğünü yapmış bulunan ünlü Gazali'den hanefîleri eleştiriyor diye hesap sorar. Sultan Mes'ut zamanında Habeş komutanlar, Rey ve Isfahan'da şafiîlere karşı terör yaparlar. Bir kısım şafiî bilginleri, hanefî olmak zorunda bırakılırlar. Bununla birlikte, Selçukluların hıristiyanlara karşı hoşgörülü, sünnî mezheplere karşı da hayli tarafsız davrandıkları söylenebilir.

---

* Horasan'da bâzı köylü ve kent eşrafı arasında etkinlik kazanan kaba sofuluğa dayalı kerramî hareketi, şiîlikle olduğu kadar, sünnilikle de çatışır. Gazneli Mahmut, kitle desteği var diye, Horasan'da yayılan batınîliğe karşı, bu akımı destekler. Fakat sünnî eşrafın baskısıyla, desteğini geri çekmek zorunda kalır. Kerramîler, Gazneli ve Selçuklu dönemlerinde kırıma uğrarlarsa da, Herat ve Seistan bölgesinde güçlü kalırlar. Kerramî baskısı hakkında «Razî fitnesi» yeterli fikir verir. Fahreddin Razî (1149-1209), şafiî ve eş'arî inançlı bir kelâm bilgini ve din felsefecisidir. Felsefe ile dinsel gelenekleri uzlaştırmaya çalışır. Harizmşahlar, Razî'ye Herat'ta bir medrese verirler. Şeyhülislâm lâkabıyla ün yapan bilginin çevresinde pek çok öğrenci toplanır. Herat kerramîleri, Razî'ye islâmiyeti yıkan insan olarak saldırırlar. Kerramî reisi, câmide halkı ayaklandırır: «— Ey cemaat, biz Allah'ın ve Peygamber'in sözünden başka birşey tanımayız. Aristo'nun küfriyatını, İbn Sînâ ve Farabî'nin hezeyanlarını ne biliriz, ne de bilmek isteriz». Bu sözler üzerine kerramî tayfası, sopa ve silâhlarla Razî'ye saldırır. (1089). Askerler, Razî'yi ölümden güçlükle kurtarırlar. Razî'nin kerramî teşvikiyle zehirlenerek öldürüldüğü ileri sürülür.

Sufiler ve tarikatlar açısından da hoşgörülü tutum sürdürülür.

Kaba yünden giysi taşıyan anlamına gelen sufîler, islâmın yükselme ve egemen sınıfların zenginleşme döneminde ortaya çıkarlar. Onlar, sefa ve zevke dalan egemenler karşısında, sâde yaşamayı, kalp temizliğine sâhip olmayı, kendini Tanrı'ya adamayı öğütlerler ve bunu yaşamlarında uygularlar. Dünya zevklerinden el çekmiş, kendini din uğrunda çileye sokmuş hıristiyan keşişler ve budist rahipler, islâm sufilerine belki de bir örnek teşkil ederler. VIII. Yüzyılda yeni bir tip sufî örneği çıkar. Kelâm ve felsefe okullarının ussal yaklaşmalarının kuru lâf gürültüsü olduğuna inanan bu yeni tip islâm mistikleri, dünya zevklerinden el çekmenin ötesinde, Tanrı ile iletişimi ararlar. İnsanın Tanrı'da yok olmasını, Tanrı varlığıyla varlığa ulaşmasını amaçlarlar ve Tanrı ile varoluşun sevincini yaşarlar. Resmî ibadet biçimlerini umursamazlar. Zerdüştlükten dönme bir aileden gelen ünlü sufî Bayazıt Bistamî, peygamberin miracına benzettiği bir mistik gezi yapar, «derisinden sıyrılan bir yılan gibi» kendi kişiliğinden sıyrılarak tanrısal sıfatlara bürünür, herşeyde Tanrı'yı görür ve sonunda gördüğü herşeyin kendisi olduğunu anlar. Onlar için aşk, Tanrı'ya karşı duyulan sonsuz sevgi ve özlemdir, bir çeşit sarhoşluktur. Sufiler, insan aşkı ya da insan sarhoşluğundan aktarılmış imajlarla dolu bir şiir türü geliştirirler ve tuttukları yola «tasavvuf» adını verirler.

İlkin Abbasî yöneticileri ve resmî sünnilik, mevkileri ve rütbeleri küçümseyen, saray yaşamının yol açtığı ahlâk bozukluklarını eleştiren ve ibadetin resmî biçimlerine bağlanmaya gerek duymayan bir dinsel yaşam örneği veren sufilerden hiç hoşlanmazlar. Üstelik, halk kitleleri, zenginleri kınayan ve sokak-

larda yaşayıp dertlerini dinleyen, bu dertleri daha iyi dile getiren sufilere saygı beslerler, onların kerametlerini anlatırlar. İçlerinde eşraf çocukları da bulunan ateşli gençlik toplulukları, sufiler çevresinde toplanırlar[81]. Öte yandan, sufilikte dinsel «sapıklık» tohumları görebilme olasılıkları vardır. Tanrı ile iletişimde bulunma inancı, sufiyi kendisini hemen hemen bir peygamber saymaya, hatta tanrılık iddiasına kalkışmaya sürükleyebilir*. Bu sapma, Muhammed'i son peygamber bilen sünnîler için olduğu kadar, tanrısal aydınlanma erdemini ancak İmam'a tanıyan şiîler için de bir küfürdür. Nitekim sünnîler gibi, şiî imamların da bu islâm mistiklerini en sert biçimde kınadıkları belirtilir. Sekizinci İmam'ın, sufîleri yadsımayı Peygamber safında savaşla eş saydığı ileri sürülür. Bu imam, sufilerin sâde yaşam isteğine karşı, güzel giysiler giyip tahtta oturan Yusuf Peygamber'i örnek gösterir ve lüks ve debdebeden zarar gelmeyeceğini, gerekli şeyin adalet olduğunu söyler[82].

SAKINCALI VE SAKINCASIZ TARİKATLAR

Sufîler konusunda gösterilen bu olumsuz tutuma karşın, ekonomik ve toplumsal koşullar, mistisizme elverişli bir ortam yaratır. Ünlü sufilerin çevresinde dervişler toplanır. Sufî şeyhin önderliğinde topluca yaşanan tekkeler kurulur. Ünlü tasavvuf ya-

* Batınîlerde kul, Tanrı ile birleşir. Kul, Tanrı varlığında tamamen yok olunca, onun varlığı ile var olur ve arada perde kalmaz. Tasavvufun «fena ve beka» inancı buna benzerse de, Gölpınarlı'ya göre, arada temel bir fark vardır. Tanrı yolculuğuna çıkan Sufî, «fena», yânî yok olma durağında göreceli varlığını yok bilir, yok görür. Beka (kalım) durağında ise, göreceli varlığını Tanrı ile var bilir, bu oluşa erişir. Fakat hiçbir zaman Tanrı olamaz (Tasavvuf, s. 98). Bu, ince bir ayırımdır. Ünlü sufî Hallac-ı Mansur, «Ben Hakk'ım» der. Kaldı ki, bir kısım islâm mistiği, batınî inancı benimser.

pıtı Nefahat'a göre, ilk tekke Şam'a yakın Remle'de bir hıristiyan beyi tarafından VIII. Yüzyılda yaptırılır. Selçuklular döneminde tekkeler hızla çoğalır. Mistik doktrinleri açıklığa kavuşturmak ve kamuoyunu sufilerin erdemlerine inandırmak için yapıtlar yazılır. Tasavvufun kitap ve sünnet gereği bir akım olduğu kanıtlanmaya çalışılır. Kuşeyrî'den sonra büyük bilgin Gazalî, tasavvufu meşrulaştırmayı, medrese ile tekkeyi uzlaştırmayı başarır.

Tekkelerin halk kesimleri üzerindeki etkinliği, egemenleri ürkütür. Bu, onları şeyhlerle ilgilenmeye zorlar. Egemenler, tekkeler yaptırarak ve tekkelere zengin vakıf gelirleri bağışlayarak etkin şeyhleri kazanmaya çalışırlar. Nişapur'a giren Tuğrul ve Çağrı beyler, yalnız ulemanın değil, sufî şeyhlerin de desteğini ararlar. Şeyh Ebu Said'in elini öperler, önünde ayakta dururlar. İddiaya göre, Şeyh, Çağrı'ya Horasan, Tuğrul'a Irak egemenliğini bağışlar! Şeyhler de halkla konuşmalarında, egemenleri ürkütmekten kaçınırlar. Onlara sadakat duygusu aşılamaya özen gösterirler. Gazne Sultanı, çok büyük bir kalabalığa seslenen sufî bu kurala uymayınca, ona tek kına koyması için iki kılıç yollarlar. İki kılıcın tek kına sığmayacağını gören sufî, Gazne'yi terkeder. Böylece şeyhler ve tekkeler, kurulu düzenin bir parçası hâline getirilmek istenir. Tasavvufu meşrulaştırmak çabasındaki Kuşeyrî, «Gerçekte tarikat yok oldu gitti» diye bu durumdan yakınır.

Tekkelerin vakıflar yoluyla iktidara kul olmasına ilk tepki, Horasan'da tasavvuf içinden çıkar. Sufilerin «melâmetî» adı verilen bir kesimi, tekke halkının özel giyim-kuşamlarıyla halktan ayrı bir zümre meydana getirmelerine ve vakıf gelirleriyle yaşamalarına karşı çıkar görünür. «Kendini kötüleme» anlamına gelen «melâmetî»lik, bir çeşit gerçek tasavvufa dönüş çabası sayılabilir. Egemenlere kapılanmayı kuşkuyla karşılayan melâmetî'ler, Tanrı yo-

lunda eriştikleri dereceleri halka duyurmaktan kaçınırlar, bunu bir benlik dâvâsı sayarlar, alçakgönüllülüğü överler. Tanrı'ya, sürekli Tanrı adlarını anmadan (zikir) çok, aşk ve cezbe ile ulaşılacağına inanırlar. Melâmeti'lerin alçakgönüllülüğü, iyiliklerini gizlemek, kötülüklerini ise halka göstermek aşırılığına ulaşır. Kendilerini herkesten aşağı görürler ve gösterirler. Bu tutum, giderek nefsini aşağılatmak perdesi altında, kendini halka kötü tanıtmak için kötü şeylerin yapılmasına, ahlâk kurallarının çiğnenmesine kadar gider.

Bu yeni biçimleriyle islâm mistikleri, fütüvvet örgütleri üzerinde etkili olurlar. Üçüncü Kitap'ta gördüğümüz üzere, fütüvvet, meslek, aile ve kabile, hatta belki ilk zamanlarda din bağlarının dışında, topluca yaşayan gençlik örgütleridir. Bu gençlik örgütlerinin tıpkı tarikatlar gibi, örgüte giriş törenleri, belli giyiniş ve davranış biçimleri ve pirleri vardır. Ortak yaşam biçimleri, çoğu «ayyarûn» denilen kent alt tabakalarından gelme gençlerden oluşan fütüvvet örgütlerini, mistiklere yaklaştırır. Kurulu düzenin egemenlerine karşıt tutum, bu yakınlaşmayı pekiştirir.

Böylece mistikler, gençlik örgütlerine dayanarak nesnel güçlerini artırırlar, fütüvvet de bu «aydın» desteğiyle, moral güç kazanır. Mistikler, fütüvvet yapıtları yazmaya başlarlar. Bu gelişme, özellikle Selçukluların egemen bulunduğu İran'da görülür.

Öte yandan, islâm mistisizminin melâmîlik biçimindeki gelişmesi, tarikatları da etkiler. Resmî ideolojiyi zorlayan ve aşan tarikatlar meydana çıkar. Şiî-batınî inançların tarikatlara sızması, bu eğilimi artırır. Böylece sünnî ideolojiye uygun tarikatların yanı sıra, batınî ve şiî eğilimler gösteren, şeriata az çok aykırı sayılan tarikatlar gelişir*. Bu nedenle, medre-

* Abdülbâki Gölpınarlı, XIII. ve XIV. yüzyıllar Anadolusunda büyük gelişme gösteren, fakat daha önceki yüzyıllarda İran'da temelleri atılan Abdallar, Kalenderiler, Haydariler, Ca-

selerle birlikte tekkeleri de, resmî sünnî ideolojinin ikinci dayanağı yapma çabaları tam başarılı olmaz. Özellikle bozkır Türkleri üzerinde, resmî ideolojiye ters düşen dinsel akımlar etkin olur.

ŞİİLİK VE TÜRKLER

Üçüncü Kitap'ta belirtildiği üzere, Türkler, sünnî ideolojinin egemen olduğu Samanoğulları Devleti döneminde islâmiyeti kabul ederler. Selçuklu şefleri sünnî ve hanefî olurlar. Bununla birlikte, buyruklarındaki Türkmen kitlelerinin islâmlığı yapay kalır. Eski İran dinlerinin etkisindeki islâmî akımlar, şiî-batınî hareketler, Türkmenler ve öteki Türkler üzerinde etkinlik kazanır. Prof. Zeki Velidî Togan, daha önce şamanizm, budizm, manihaizm, hıristiyanlık ve yahudilik dinlerini tanıyan Türkler arasında, islâmiyetin, «manihaizm, budizm ve şamanizm gibi dinlere az çok uyabilen şiî alevîlik ve tasavvuf kanallarından» geldiğini belirtir[83]. Bu görüş abartmalı sayılabilir. Selçuklular döneminde Türkler arasında şiiliğin yaygınlık derecesi hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak XIII. Yüzyılda Anadolu Türkmenleri hakkındaki bilgiler, bu konuda bâzı ipuçları verebilir. XIII. Yüzyılın ilk yarısında başına kalabalık Türkmen toplayarak Konya Selçuklu Devleti'ne isyan eden Baba İshak'a müritleri «Baba Resul» ya da «Baba Resul'ullah», yâni «peygamber» diyorlardı. Baba İshak da kendi peygamberliğine inanır. Bu, resmî islâma kesinlikle aykırı bir tutumdur, fakat Baba İshak'ın peşindeki Türkmenlerin şiî-batınî inançlar taşıdığını göstermeye yeterli değildir. Cahen, Baba İshak hareketini, dinsel planda şiilik ve sünnîliğin dı-

mîler, Şemsîler, Edhemîler, Babaîler, Taptuklular, Bektaşîler vb. gibi tarikatları, melamîlikten doğan örgütler sayar. Bunlarda batınî inançlar ve şiî eğilimler ağır basar (Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, s. 257-262).

şında düşünme eğilimindedir[84]. Baba Resul, islâmı, daha çok eski Türk dini şamanizmin izlerini taşıyora benzer. Baba İshak, şamanlar gibi Tanrı ile konuşur ve Tanrı'yı bir insan gibi düşünür. Haçlı kaynaklarına göre, Baba Resul ölmeyeceklerini söylediği müritlerini bir kaleye saldırtır. İçlerinden sekiz kişi ölünce, ötekiler İshak'a dönerler:

— Baba Resul, bizi neden aldattın? Sen de onlar gibi öleceksin.

İshak, kalabalıktan kaçar. Yalnız kalınca Tanrı'ya seslenir:

— Tanrım, ne yaptın! Sanırım ki uyuyorsun...[85].

YESEVÎLİK

Tanrı'yı insan gibi düşünen Oğuz beyi de, 922 yılında İbn Fadlan kuruluna, «Tanrı'nın karısı var mı?» diye sorar. Baba İshak öldürülünce, Türkmenler, onun öldüğüne inanmazlar. Onun, şamanlar gibi yardım getirmek üzere göğe çıktığını düşünürler ve ayaklanmayı sürdürürler. Niğdeli Kadı Ahmet, ibahiye'den, yâni herşeyi mübah sayanlardan kabul ettiği Taptuklu Türk şeyhlerine* bağlı topluluğun, çam ağacına taptığını yazar. İçlerinde güneşe, aya, yıldızlara ve doğaya tapanlar var, der. Kadı Ahmet, Taptuklu topluluğunun Orta Asya'da Karluk Türklerinde görüldüğü biçimde, konuklarına kız, karı ve kızkardeşlerini sunduklarını ileri sürer. Kadı'ya göre, «Anadolu'da mazdekiler gibi, mülkiyeti, karı ve çocuklara sâhiplenmeyi yadsıyan» kabileler vardır. Kadı Ahmet, «küfür ve ibahat» yoluna sapmış Türk topluluklarının adlarını da verir: Gökbörü oğulları, İlmin oğulları, Turgut oğulları gibi göçebe bozkır insanları (Göçgünciyan ve sahranişinan) bunlar arasındadır[86].

* Taptuklu Türk şeyhlerinin Yunus'un emiri Taptuk'a mensup oldukları, ya da Taptuk'un bu topluluktan çıktığı kabul edilebilir.

Eflâkî, Mevlânâ döneminde Anadolu'daki Türklerin «Su Tanrıçası»ndan söz eder[87]. Demek ki, Türkmen islâmlığı, Prof. İbrahim Kafesoğlu'nun deyişiyle, islâmî cilâ altında eski Türk dininin inançlarını yaşatır. Bunun şiîlik-batınîlikle bağlantısını kurmak güçtür. Gezgin Cevbarî, XIII. Yüzyılın başında Anadolu'da şiîlerin varlığını belirtir. Bu gezgin, şiîler arasında iken, iddiasına göre, kendini Ali soyundan ruh taşıyan kişi olarak tanıtır. Cahen, bu iddiayı, Anadolu'da sâde halk arasında önemlice miktarda şiî çevrelerin bulunduğuna kanıt sayar[88]. Kuşkusuz Türklerin islâm oluşunda şiî ya da şiî eğilimli misyonerler kadar, sünnî ya da sünnî eğilimli islâm misyonerleri katkıda bulunur. Fakat Horasan melâmîlerinin, özellikle «Pir-i Türkistan» denilen ve 1166 yılında ölen Ahmet Yesevî'nin katkısı hayli büyük gözükür. Fuat Köprülü, tarikat kurucusu Ahmet Yesevî'yi Horasan melâmîliği ile Doğu Türkistan ve Seyhun bölgesindeki şiî akımların etkisi altında, «oldukça geniş ve serbest bir tasavvuf felsefesine sâhip» kişi sayar[89]. Buhara gibi büyük sünnî ve hanefî merkezden ayrılıp bozkıra açılan Küçük Yesi (Türkistan) kentine yerleşince, Ahmet, propagandasını daha çok göçebe ve köylü bozkır Türkleri arasında yoğunlaştırır. Yesevîlik, Köprülü'ye göre, bu Türk çevrede Türk kabile gelenekleri ile şamanizm kalıntılarına karışmak zorunda kalır. Ahmet, hece vezniyle ve sâde bir dil ile Türkçe mistik propaganda şiirleri (hikmet) yazar. Şamanizm ögelerini benimser. Ahmet Yesevî'ye sâhiplenen tutucu sünnî Nakşibendî tarikatı kaynaklarında bile*, eski Yesevî geleneklerinde sığır kurban

* Köprülü'nün Türk-Mogol şamanizmine tepki saydığı sünnî nakşibendî tarikatı da, büyük prestiji dolayısiyle Ahmet Yesevî'yi kurucularından sayar. Oysa Yesevîlik sünnî olmayan bahaî, haydarî ve bektaşî tarikatlarına yakındır. Nakşîlik, Türün Paşa'nın adaylığı ile 1980 Cumhurbaşkanı seçimlerinde bile rol oynadığına ve sağ siyasal partiler arasında çetin bir

etme, kuş olup uçma, sahte müslümanları hayvan biçimine sokma gibi şamanizm ögelerinin varlığı gizlenemez. Tanrı adlarını anma (zikir), hançereden bıçkı sesine benzer sesler çıkaracak biçimde yapılır

---

rekabete yol açtığına göre, üzerinde durulması gereken bir dinsel örgüttür. Abdülbâki Gölpınarlı, nakşibendîliği «görüş, düşünüş, inanç bakımından bağnazlığın, hem şeriat, hem tarikat bağnazlığının tam mümessili» sayar (Mezhepler ve Tarikatlar, s. 223). Nakşîlik, sünnî çevrelerde gelişir ve hatta tarikatı iyi gözle görmeyen bâzı hocalardan yandaş kazanır. Nakşiliğin halidî kolu Güneydoğu Anadolu'da şafiî mezhebinden Kürtler arasında yayılır. Halidî'ler, 1819-1824 yıllarında Istanbul'da gelişmek isterlerse de, İkinci Mahmut, reformlarına karşı çıkan tutucu halidîleri sürgün eder. Cumhuriyet döneminde de, 1925'te Erzurum'da şapkaya karşı olan harekette, Şeyh Said isyanında, 1930 Menemen olayında, 1933'te Türkçe ezana direnişte, 1935 Siirt ve 1936 İskilip olaylarında nakşîlik ve halidîlik rol oynar. Günümüzde siyasal partiler arasında rekabet konusu olan ticanî, Süleymancı, nurcu gibi akımlar, nakşibendi kaynaklıdır. Gölpınarlı, Pilâvoğlu'nun ticaniliğini, kadirî ile nakşî'nin birleştirilmesi sayar (s. 224). Nakşî bağnazlığını temsil eden ticaniler, 1949'da put saydıkları Atatürk heykellerine saldırırlar, Meclis'te Arapça ezan okurlar. Süleymancılık, nakşî şeyhi Süleyman'ın (1863-1946) kurduğu koldur. Ak takkeli ve sakallıdırlar. «Nur talebeleri»ne sâhip Bediüzzaman Said-i Kürdî, nurculuğu tarikat saymazsa da, hareketin nakşî kökenli bir tarikat kolu olduğu kuşkusuzdur. Nurculuğu, islâmın ilk dönemine döndürecek bir felsefe sayan Said-i Nursî, 31 Mart olaylarından yargılanır. Daha önce Abdülhamit'in hışmına uğrar. Kurtuluş Savaşı'nı halifeliği kurtaracak bir hareket sayıp 1923'te Ankara'ya geldiğini, onun islâm törelerine aykırılığını keşfedip ayrıldığını söyler. İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanır. Emirdağ'a sürülür. Demokrat Parti döneminde serbest kalır, kendisine verilen otomobille siyasal propaganda gezileri yapar. Nakşibendîliğe ve nakşî kökenli hareketlere dayalı bir siyasal parti, Türk demokrasisinde 1970'li yılarda «anahtar» roller oynar. Öteki sağ partiler de bu nakşî kökenli hareketler arasındaki rekabetten siyasal planda faydalanmaya çalışır. İşin ilginç yanı, «tarihsel yanılgı» kuramı geliştiren bir kısım solcu yazarlar ile Ecevit liderliğindeki CHP yöneticilerinin, nakşîliğin tarihsel çizgisini ve sınıfsal yapısını ve ideolojisini unutarak «anahtar parti»de antiemperyalist ve ilerici ögeler keşfetmeleridir!

ki, bu da Türk şamanizmiyle bağlantılıdır. Zikir toplantılarında kadınlarla erkekler birarada bulunur.

Yesevîlik, Mansur Ata, Zengi Ata, Hakim Ata vb. gibi Ahmet Yesevî halifeleri eliyle Seyhun bölgesi, Taşkent civarı ve Doğu Türkistan'da gelişir. Prof. Zeki Velidî'ye göre, yesevî şeyhleri kent aristokrasisine karşı, köylü ve fukara sınıfını tutarlar[90]. XIII. Yüzyılda yesevîliğin ataları «baba» adıyla Anadolu'yu doldurur. Fuat Köprülü, babaî, haydarî ve bektaşî gibi Anadolu'da gelişen tarîkatları, yesevîliğe bağlar. Köprülü, bu tarikatlarda aşırı şiî-batınî inançların çeşitli biçimlerini, kökenini Horasan melâmîliğinden alan kalenderî dervişlere özgü tasavvuf inançlarını ve eski Türk şamanizmini karışmış olarak görür[91] Baba İshak, Baba İlyas, Saltuk Baba, Buzağı Baba, Geyikli Baba, Barak Baba gibi Türk mistikleri bu özellikleri taşırlar. Ali'deki tanrısallığın Mogol Hanı Olcaytu'ya «hulûl» ettiğine inanan Barak Baba, bir şiî-batınî şeyhi kadar bir şaman da sayılabilir. Kaynaklara göre, Barak Baba, hizmetindeki dervişlerle birlikte, omuzlarında çevkân, başında boyalı aşık kemikleri, çıngıraklar olarak diyar diyar dolaşır. Saç ve sakalları traşlıdır. Daima çalınan bir davulu vardır. Hiçbir şey biriktirmez. Böyle yapmakla, bir kısım Horasan melâmîleri gibi «fukaranın maskarası» olmak istediğini söyler. Faruk Sümer'e göre, XV. Yüzyıl ortalarında dahi, «medrese etkisi dışında kalan köylü ve göçebelerin önemli bölümü, yüzeysel bir islâmiyet görünüşü altında Orta Asya'dan getirdikleri eski dinsel inançlarını» sürdürürler. Dinsel yaşamlarında dedeler egemendir. Prof. Sümer'e göre, bu dedeler, eski şamanların ardılları sayılabilir[92]. Anadolu köylü ve göçebeleri arasında şiî inançlar, bu koşullar altında gelişir. Tam şiî sayılmasalar bile, sünnî islâmın dışındadırlar. Yine Faruk Sümer'e göre, XIV. Yüzyıl başlarında Mogol hükümdarı Olcaytu'nun «Oniki İmam» şiiliğini kabul edip Anadolu'da Ebubekir,

Ömer ve Osman'ın adlarının anılmasını yasaklamasını, bu Türk ögelerin sevinçle karşıladıkları kesindir. Nitekim Safevî şeyhi Cüneyt, Anadolu köylü ve göçebeleri arasında şiî ve şiî eğilimli pek çok zümreyle karşılaşır ve onları kendine bağlar. Anadolulu kızılbaş Türkleri, Şeyh Cüneyt ve ardıllarını Mehdî, peygamber ve hatta Tanrı gibi sayarlar[93]. İlginçtir ki, XV. Yüzyılda halkın çoğu sünnî olan İran, Anadolu'nun Orta ve Güney bölgelerinden göçen kızılbaş Türklerin şiîlik anlayışını, bu Türklere dayanan Safevî Devleti'nin baskısıyla kabul eder. Başka deyişle, şiîliği Türkmenler Anadolu'dan İran'a götürürler. Bununla birlikte, Anadolu şiîliğinin kökenleri, XIII. Yüzyılda İran'dan göçen sünnliğin dışındaki (heteredoks) Türk ögelere ve babalara ulaşır. Büyük Selçuklular, ekonomik bakımdan olduğu gibi, dinsel bakımdan da Selçuklu Devleti'ni kuran göçebe Türkmen öge ile bütünleşmezler. Büyük Selçuklular döneminde bu dinsel ayrılığın siyasal ve toplumsal sonuçları pek görülmez. Dinsel örtülü, siyasal ve toplumsal patlamalar Anadolu'da olur. Fakat bu ortodoks islâmın şampiyonluğunu yapan Selçukluların, Türkmenlerin önemli bölümünü sünnî islâma kazanamadıkları gerçeğini değiştirmez.

DİNSEL TERÖRİZM: HASAN SABBAH HAREKETİ

Büyük Selçukluların dinsel planda asıl karşılaştıkları ve başedemedikleri sorun, Hasan Sabbah'ın öncülüğündeki İsmailî dinsel ve siyasal eylem olur.

Hasan Sabbah, «kurtarılmış bölge» ve «vur-kaç» kavramlarının geliştiricisi bir ihtilâlci ve terörist sayılabilir. Ailesi Yemen'den gelip Rey'e yerleşen Hasan Sabbah, «Oniki İmamcı» şiîdir. Rey'de İsmailî propagandacılarıyla tanışan ve tartışan Hasan, İsmailî dâvâsını benimser. İsmailîlerin o sırada İran bölgesi örgüt ve propaganda şefi (dâi) İbn Attaş'tır.

İbn Attaş, genç Hasan'ı vekili yapar ve onu Mısır'a yollar. Fatımî ülkesinde kudret, vezir ve başkomutan Bedr el-Cemalî elindedir. Halife ölünce, Bedr el-Cemalî, kukla gibi kullanacağı küçük oğulu halife yapmak ister. Büyük oğul Nizar, halifelik mücadelesine girişirse de, yenik düşer. Fakat bu halifelik kavgası, İsmailîlerin ikiye ayrılmasına yol açar. Hasan Sabbah ve İran İsmailîleri, Mısır İsmailîlerinden koparak, Nizarî kolunu meydana getirirler*.

Hasan'ın yaşam öyküsünü anlatan yapıta göre, Mısır'dan İran'a dönen Sabbah, yoğun bir İsmailî propagandasına girişir. Nizamülmülk ise tehlikenin farkındadır ve İsmailîleri acımasızca kovuşturur. Bu nedenle İsmailî propagandacıları büyük bir gizlilik içinde çalışırlar. Fakat yapıta inanmak gerekirse, bâzı Selçuklu ileri gelenlerinden destek görürler. Örneğin Mısır'dan ayrılan Hasan, 1081 baharında Isfahan'a gelince, gizlice İsmailî olmuş bulunan Isfahan reisi Ebu'l Fazlı tarafından evinde saklanır. Efsaneye göre, «benimle birlikte aynı kafada iki insan daha olsa, Selçuklu ülkesinin altını üstüne getiririm» diyen Hasan'ı, Isfahan reisi deli sanıp iyileştirmeye çalışır. Gücenerek Isfahan'dan çıkan Hasan, Kirman ve Yezd çevresinde, Nişapur Güneyindeki Kûhistan denilen dağlık yerde ve Hazar Denizi Güneyindeki Damgan civarı dağ kesimlerinde propaganda yapar. Bir şiî çevresi olan Kuzey İran'a dâiler yollar. Fakat vezir Nizamülmülk, Hasan'ı yakalatmak için adam-

* Bu ihtilâlci hareketin son temsilcisi «play-boy» Ağa Han ailesi, İsmailîlerin Nizarî kolundandır. Liderleri Canbulat ile birlikte günümüzde solcu olan Lübnan dürzîleri de İsmailî'den çıkan üçüncü bir kol sayılabilir. Bu, İsmailî halifesi Hakım'ın (996-1021) veziri Hamza'nın kurduğu bir koldur. Hakım'ı Tanrı tanırlar, Hamza da ondan sonra gelir. Kuzeydeki komşuları nusayrîler ise, Hakım'ın Tanrılığını yadsırlar. Nusayrîler, peygamberin üstüne saydıkları Ali'yi az çok Tanrılaştırırlar.

lar görevlendirmiştir. Sıkı kovuşturma yüzünden* Hasan, Rey'e dönemez, Kazvin'e gider. Kazvin yanındaki «kartal yuvası» anlamına gelen Sarp Kale Alamut'a adamlarını sızdırır. Alevî reisi Hasan b. Zeyd'in 830 yılında yaptırdığı kale, Sultan Melikşah tarafından Mehdî adlı bir alevîye ikta edilmiştir. Alamut'a gelen Hasan, gizli İsmailî eyalet vâlisinin desteğiyle Alamut kalesini ele geçirir. Yaşam öyküsüne inanmak gerekirse, bölgedeki eyalet vâlisi, gizli İsmailîdir. Hasan, kaleyi satın almak için 3 bin dinar ödenmesini isteyen bir yazıyı Alamut sâhibine verir. Alamut sâhibi, yazıyı vâliye götürür. O, yazıyı öper ve 3 bin dinarı öder. Böylece 1090 yılında Hasan Sabbah, alınması çok güç bir kaleye karargâhını yerleştirir. Kale, 171 yıl Hasan Sabbah hareketine merkez olur. Hasan, Alamut ve çevresinde genişler. Propagandayla, olmazsa kan dökerek kaleler alır. Kendi de her uygun kayaya kale yapar. Hasan'ın ikinci genişleme alanını dağlık Kûhistan bölgesi teşkil eder. İslâm ilk ilerlediğinde burada Akhunlar vardır. Dağ kaleleri, islâm ordularının yerlerinden kovduğu zerdüştler için başlıca sığınak olur. Selçuklu döneminde ise, İsmailîler Kûhistan'ı doldururlar. Hasan Sabbah'ın 1091'de yolladığı Dâi Hüseyin, Kûhistan'da çabucak güç kazanır. Üçüncü bir genişleme bölgesi, eşitlikçi mazdek akımının geliştiği Isfahan çevresindedir. Isfahan yakınındaki Şahdiz kalesine ve öteki bâzı kalelere yerleşen Hasan Sabbah yandaşları, kenti ve çiftliklerini baskı altında tutarlar. Dördüncü bir gelişme yönü ise, Haçlıların yerleştiği Suriye dağlık bölgeleri olur.

---

* Sünnî islâm yazarları, Sultan Alparslan devletin gizli istihbarat örgütünü dağıttığı için, Selçukluların Hasan Sabbah karşısında başarısız kaldığını iddia ederler.

«KURTARILMIŞ BÖLGELER»

«Kurtarılmış bölgeler» giderek çoğalınca, Sultan Melikşah harekete geçer. Eylemcilikten vazgeçmesi ve müslümanlığa dönmesi için Hasan Sabbah'a ultimatom niteliğinde bir mektup yollar:

«— Hasan Sabbah bilsin ki, kulağımıza geldiğine göre sen yeni bir din ve millet çıkarmışsın ve insanları aldatıyorsun ve zamanın padişahına isyan niyetindesin. Câhil dağlıları başına toplayarak tabiatlarına mülâyim sözlerle onları, her istediğin kişiyi bıçaklatmak için hazırlıyorsun.... İslâm halifelerini yeriyorsun. Bu tür sapıklıkları bırakıp müslüman olmak gerekir. Yoksa üzerine gönderilmek üzere güçlü bir ordu beklemektedir.... Kendi canına ve sana bağlananlara acıyorsan, elindeki kalenin sağlamlığına güvenme. Bil ki, elindeki Alamut kalesinin burçları, göğün burçlarından olsa Tanrı yardımı ile dümdüz ederim».

Hasan Sabbah ise, uzun yanıtında tuttuğu yolun doğruluğunu bildirir ve Abbasî Halifesi'nin «müslümanlıktan hâriç» bulunduğunu ileri sürer. Bunun üzerine Melikşah, 1092 yılında komutanı Arslantaş'ı Alamut yöresini temizlemeye yollar. Hasan Sabbah, 60-70 kişiyle kalededir ve pek az besine sâhiptir. Az besinle yetinerek kuşatıcıyla savaşırlar. Hasan yardım isteyince, İsmailî dâvâsına kazanılan çevre halkı silâh ve savaşçı yollar. 1092 sonbaharında bir gece baskınıyla, Selçuklu ordusu bozguna uğratılır. Melikşah yeniden ordu göndermek isterse de, ömrü yetmez. Melikşah ölünce, 1092 başında Kûhistan'a yolladığı ordu da kuşatmayı bırakır, dağılır. Hasan Sabbah fedaîleri ise, Melikşah'ın ölümünden bir ay önce, baş düşmanları Nizamülmülk'ü derviş kılığına girip hançerleyerek terörist eylemlerinde ilk büyük başarıyı elde ederler.

Hasan Sabbah öğretisine, «dâvet-i cedide» (yeni propaganda) adı verilir. Bununla birlikte, öğreti, daha önce kısaca değindiğimiz çağın felsefe akımlarından esinlenen İsmailî-batınî öğretiye bir yenilik getirmez. Yenilik daha çok eylemde ve öğretiyi yayma biçimlerindedir. Hasan, XX. Yüzyıl teröristlerinden çok daha önce, «kurtarılmış bölge» kavramını geliştirir ve uygular. Alınması çok güç olan bu üslere dayanarak, çevre kent ve çiftliklerinde terör estirir, propagandasını yayar, vergi toplar. Hasan, son derece disiplinli propagandacılar ve fedaîler yetiştirir. Ebu'l-Ferec'in yazdığına göre, yabancı elçilerin bulunduğu bir sırada, hareketin dinsel liderinin bir göz işaretiyle, elli adam dağın tepesinden kendilerini uçuruma fırlatıp ölürler[94]. Bu bir yakıştırma olsa bile, Hasan Sabbah fedaîlerinin islâm çevrelerinde yarattığı korkuyu yansıtır. Fedaîler, büyük bir sabırla ve çeşitli kılıklara girerek düşman saydıkları Selçuklu büyüklerini öldürürler ve yüreklere korku salarlar. Bu korku sonucu, birçok egemenin Sabbah hareketiyle iyi geçinmeye ve onları kollamaya çalıştıkları görülür. Hareket liderleri de, düşmanlarını temizlemek için, fedaîlerini egemenlerin hizmetine vererek yardımcı olular, bu yoldan etkinliklerini artırmaya çalışırlar. Fedaîlerin ölümden korkusuzluğu, haşhaş içmelerine bağlanır ve onlara «haşşaşin» adı verilir. Haşşaşin sözcüğü, Haçlılar aracılığıyla katil anlamına «assassin» biçiminde frenk diline de girer. Bununla birlikte, islâm kaynakları, «haşşaşin» deyimini —Bernard Lewis'in de belirttiği üzere—, pek az kullanırlar. İsmailî, batınî, mülhid*, nizarî vb. gibi de-

* Dinden sapan, dinsiz anlamına «mülhid», özellikle Alamut İsmailîleri için kullanılır. Daha önce Sâsânî döneminden kalma «zındık» deyimi vardır. Sâsânîler, mani dininden olanlara ve resmî İran dininden sapanlara «zındık» derler. İslâm döneminde de bu deyim yaşar. Özellikle islâma biçimsel bağlı, düalist inançlılara «zındık» etiketi yapıştırılır. Daha sonra ortodoksiye aykırı tüm akımlara, özellikle toplumsal düzen ve

yimlere yer verirler. Haşşaşin deyişi, ancak hareketin Haçlıların tanıdığı Suriye kolu için geçer[95].

«KARTAL YUVASI»NDA KEŞİŞ YAŞAMI

Birçok karşıtı, «haşşaşin»leri zevk ve sefa düşkünü, şarapçı, «kadın ve malda ortaklık tanıyan mazdek ardılı zındık» diye göstermek isterse de, Moğolların Alamut seferine katılan, kaledeki yapıtları ve belgeler iinceleyen ve «sakıncalı» İsmailî yapıtlarını yakan yüksek memur tarihçi Cuveynî'nin verdiği bilgiler, onların çilekeş bir keşiş yaşamı sürdürdüklerini belirler. Hasan Sabbah, Alamut'a geldiği 1090 yılından öldüğü 1124 yılına değin kaleden ayrılmaz. Oturduğu evden ancak iki kez, o da evin damına çıkmak için ayrılır. Tüm vaktini evde oruç tutmak, dua etmek, kitap okumak ve yazmak ve idarî işleri yürütmekle geçirir. Kale, kütüphanesi ve rasathanesi ile önemli bir bilim merkezi olur. Büyük şiî bilgin Tûsî ve ilk dünya tarihi yazıcısı Reşideddin, Alamut'tan çıkar. Sabbah, kalede 35 yıl şarap içilmesine izin vermez. Kalede flüt çalanı dışarı atar ve tekrar içeri almaz. Oğlu şarap içmekle suçlanınca, öldürülmesi buyruğunu verir. Öteki oğlunu da, siyasal entrikalar çevirdiği kuşkusuyla, öldürtür. Oğullarını öldürmeyi, disiplinsizlerin akıllarını başlarına getirecek bir örnek diye kullanır. Alamut'ta kavga etmek ve fakirlik içindeki doğru yoldan uzaklaşmak yasaktır. Hasan Sabbah, Selçuklu kuşatmaları açlık, büyük sıkıntı ve düşman eline düşme tehlikeleri yarattığından, karısını ve kızını da kaleden uzaklaştırır, yandaşı Damgan egemenine yollar:

devlet açısından tehlikeli sayılanlara bu ad verilir. Kâfir, fâsık (günahkâr), mu'attıl (materyalist), benzer deyişlerdir. Bağdad Halifesi, Ali soyundan şeriflerin de imzaladığı fetvada, İsmaililileri suçlamak için kâfir, fâsık, zındık, mu'attıl ve mülhid deyimlerine yer verir. Günümüzde «komünist» deyimi, benzer anlamlarda kullanılır.

«— Madem ki bu kadınlar, bizim propagandamız yolunda iplik yaparlar. İhtiyaçlarını ücret olarak ver, yeter».

Kaledekiler de karı ve çocuklarını yollarlar, keşiş yaşamı sürerler[96].

Hasan Sabbah'tan yüz yıl sonra yaşayan Alamut egemeni Alâaddin dahi, bol şarap içmekle birlikte, basit bir çoban olarak anlatılır. Çocukluğunda, öteki çocuklarla birlikte deve bakar, koyun besler. Lider olunca da, vaktinin çoğunu koyunlarının yanında odun ve kamıştan yapılmış bir kulübede geçirir. Çobanlar, deve sürücüleri ve benzeri alt tabaka çevresinde uyur. Devlet işlerini yürüten sırdaşı Hasan, çok para vurmuşsa da, liderin korkusundan harcayamaz, gizlemek zorunda kalır. Lider gibi kaba yün ve ketenden giysi giyer, az yer ve koyun sürülerinin peşinde yaya gider. Bir eşeğe binme lüksüne pek ender kavuşur[97].

KIYAMET FESTİVALİ

Daha önceki yüzyıllarda ortaya çıkan «hâricîler» gibi, «haşhaşin» de ırk ayırımı yapmaz, köleleri horlamaz. Hasan Sabbah, «Habeş köle bile olsa, lideri ne itaat et» der. Hareketin Suriye kolunun ünlü lideri Sinan da, «İster Arap, ister İranlı, isterse Türk ya da Rum olsun, bağlandığın kişinin buyruklarından çıkma» direktifini verir. Hasan Sabbah, bir sülâle kurmaktan da kaçınır. Öleceğini anlayınca, bir kalede bulunan Buzurg Ummid'i yerine atar. Ama propaganda örgütünün ve ordunun başına geçecek üç kişiyi daha saptar ve «İmam yönetimi almaya gelinceye kadar dördünüz iyi geçineceksiniz» buyruğunu verir. Ardılı Buzurg Ummid ise, bir sülâle kurar. Onun torunu Hasan, halk üzerinde etkindir. Halk hareketin lideri babası Muhammed daha sağken,

onun Hasan Sabbah'ın sözünü ettiği imam olduğunu düşünür, yandaşı çoğalır. Muhammed çok kızar, halkı toplar:

«— Bu Hasan, benim oğlum. Ben de imam değilim. İmam'ın bir dâisiyim. Bu sözleri kim dinler ve inanırsa kâfirdir ve dinsizdir».

Muhammed, oğlunun imamlığına inanan 250 kişiyi işkence ile öldürür. Aynı inançtaki 250 kişiyi, sırtlarına ölüleri yükleyerek kaleden kovar. Hasan, imamlığını ileri sürenleri lânetleyerek ölümden kurtulur. Ama şeriata bağlı babası ölüp Hasan hareketin lideri olunca, imamlığını iddia edenleri cezalandırmaz. Kaynaklara göre, daha başında Hasan yandaşları, hemen hemen tüm şeriat gereklerini yerine getirmezler. Günah işlemeyi ve şarap içmeyi, beklenen imamın görünme işareti sayarlar. Hasan da lider olunca, islâm pratiğini bırakır. Hasan, 1164 Ağustosunda Ramazanın onyedinci günü bir «kıyamet festivali» düzenler. Açık havada bir minber kurar, eyalet halkını toplar. Minber, kıbleye ters yöne dönüktür. Minbirden Halife Nizar soyundan imamın hutbesi okunur. Hutbeyle İmam, Hasan II.'yi halifesi, hücceti ve dâisi atar. «Onun sözü, bizim sözümüzdür» buyurur. Hasan'ın babası dâi, kurucu Hasan Sabbah hüccettir. Böylece Hasan II., daha üst rütbededir. Kûhistan'da düzenlenen benzer törende ise, Hasan açıkça Tanrı'nın vekili, yâni imam ilân edilir. Hasan da yazılarında imamlığını ima eder. Geleneğe göre, Hasan, babasının çocuğu değildir. Halife Nizar'ın torunun oğludur. Nizar torunu gizlice Alamut'a kaçırılır, orada dâi Muhammed'in karısıyla zina eder ve Hasan doğar. Başka bir anlatışa göre ise, bir kadın, Muhammed'in çocuğu ile Nizar soyundan Hasan'ı bebek iken değiştirir. Hasan'dan sonra da 44 yıl liderlik yapan oğlu, imamlık iddiasını sürdürür.

Ramazanın onyedinci günü hutbede, imam, halkı şeriat görev ve yükümülüklerinden azat eder. Bir-

likte oruç bozulur. Şölende şarap içilir, müzik çalınır, spor yapılır. Ramazanın onyedisi, yâni kıyamet günü, şölen, şarap ve müzikle kutlanan İsmailî bayramı olur. İsmailî düşmanı kaynaklar, belki de çok abartmalı biçimde olayı yansıtırlar:

«İsmailîler doktrinlerini değiştirdiler ve şarap içtiler, nikâh düşmeyen yakınlarıyla yattılar. Ramazanda gece gündüz içtiler. Câmileri yıktılar, namazı kaldırdılar. Kendilerine el-Sufat* dediler».

«Her cins safahat yaptılar. Kadın erkek içki meclislerinde karıştı, yakın akrabalar biribiriyle yattı. Kadınlar erkek giysisi giydi. Bâzıları Sinan'ı Tanrı ilân etti»[98].

FEDAİLERİN TOPLUMSAL KÖKENİ

Selçukluların korkulu rüyası olan Hasan Sabbah hareketini toplumsal planda değerlendirmek biraz güçtür. Barthold, IX. Yüzyılda Hazar Denizi'nin Güneyinin şiîleşmesiyle bölgede yayılan «haşşaşin» hareketini farklı değerlendirir IX. Yüzyılda bölgede «Arapların müttefiki» sayılan büyük arazi sâhipleri egemendir. Alevîlerin liderliğinde halk, ayaklanır ve zerdüşt dininden şiî islâmlığa geçer, büyük toprak mülkiyetine son verir. Mücadele, toprak sâhipleriyle toprağı işleyen köylüler arasındadır. Daha sonraki yıllarda ise, kent yaşamı gelişir. XI. ve XII. yüzyıllardaki mücadele, berkitilmiş kalelerle kentler arasındadır. Haşhaşin'in dayanak noktaları, yâni «kurtarılmış bölgeler»i, kent yaşamının az geliştiği yerlerdir. Kalelerinin üçte ikisi, «dağ memleketi» anlamına gelen Kûhistan'dadır. İkinci bölge Alamut kalesinin bulunduğu Kazvin Kuzeyindeki dağlardır. En şiddetli mücadeleler, büyük kentleri ve kaleleri olan Fars eyaletindeki Isfahan çevresinde geçer. Isfahan, dihkan soyluluğunun güçlü olduğu bir merkezdir.

* Saflar, temizler.

Dihkanların pek çoğu, Polonya soylularına benzer biçimde geniş arazilerini yitirip basit çiftçi durumuna düştükleri halde, soyluluklarını unutmazlar, sâde halkı horlarlar ve yalnız kendi aralarında evlenirler. Halk ise, «kadınlarda ve malda ortaklığı» savunduğu ileri sürülen mazdek geleneğine sâhiptir. Bu gelenek, islâm döneminde mazdekî, Hürrem dini, muhammire adlarıyla sürer ve «haşhaşin» hareketine uygun bir ortam hazırlar[99]. Isfahan'da kent dışında şatoları ve çiftlikleri bulunan köklü ailelerden İmadüddin Isfahanî, tarih yapıtında, «Isfahan'ın ve çiftliklerinin bundan çekmedikleri zulüm kalmamıştır» der[100]. Rey egemeni Abbas da, Alamut çevresindeki haşşaşin'in ağır baskısı altındadır. Abbas, haşşaşin terörüne, karşı-terör ile yanıt verir. Onların kafalarından Rey'de bir minara diktiği ileri sürülür. Fedaîlerin hançerlerinden korunmak için her zaman zırhlı dolaşan Abbas, Alamut yakınındaki bir haşşaşin köyünü ateşe verir, erkek-kadın-çocuk herkesi yakar. Fakat terör ve karşı-terör, mücadeleyi sona erdirmez.

FEDAÎ TERÖRÜNE KARŞI DEVLET TERÖRÜ

Melikşah ve Nizamülmülk'ün başarısızlıkla sonuçlanan haşşaşin temizlik hareketinden sonra, Selçuklu soyu içinde çıkan taht kavgalarından Hasan Sabbah yararlanmayı bilir. Sabbah, Berkyaruk'un Horasan askerî yöneticisi Habeşî'nin adamı olan Damgan Vâlisi Muzaffer'in işbirliğinden yararlanarak Alamut'tan sonra önemli Gird-Kuh kalesini ele geçirir. Damgan yakınındaki Gird-Kuh, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Kutalmış'ın yıllarca üslendiği ve kalabalık Türkmen yandaşlarıyla Tuğrul Bey'e ve daha sonra Alparslan'a mücadele verdiği kaledir. «Gizli İsmailî» Muzaffer, Habeşî aracılığıyla, bu kalenin iktaını Sultan Berkyaruk'tan ister. Habeşî vekili olarak kaleye yerleşir. Büyük paralar har-

cayarak Gird-Kuh'u berkitir ve hazinesini oraya taşır. Kaleye sağlamca yerleşince, gizlilikten açığa çıkar ve Gird-Kuh'u kırk yıl Hasan Sabbah hizmetinde tutar. Muzaffer'in desteği, Hasan Sabbah dâvâsını güçlendirir. Sonradan Hasan'ın yerine geçecek olan Buzurg Ummid, çevredeki Lammasar kalesini ele geçirir ve 1124'te Alamut'a gidene değin, yirmi yıl kalede kalır.

Ancak Berkyaruk'un ölümünden sonra Sultan Tapar, Selçuklu ülkesine egemen olunca, Hasan Sabbah yandaşlarına karşı ikinci Selçuklu temizlik hareketi başlar. Bir «haşşaşin» Isfahan kapısı önünde «halkın mülkünü iktaa dönüştürmek»le suçlanan Tapar'ın veziri Dehistanî'nin karnını yarar. Yeni vezir Sadülmülk, Isfahan çevresinde temizliğe koyulur. Isfahan dağındaki Şahdiz kalesinde, Hasan Sabbah'ı yardımcılığına atayan İsmailîlerin İran bölgesi şefi Attaşoğulları'ndan biri egemendir. İbn Attaş, «tepesi yıldızlara erişen» Şahdiz'den Isfahan'a terör saçar. Vezir, aç bırakarak İbn Attaş'ı kaleden indirmeyi başarır. Bu haşşaşin şefi hemen öldürülür. Yakınındaki Han-ü-lencan kalesi de aynı biçimde ele geçirilir. Bu önemli başarılara karşın, Isfahan'da «haşşaşin» korkusu son bulmaz. Onların Selçuklu devlet adamları arasına sızdığına, kilit yerlerde yandaşları olduğuna inanılır. Tapar'ın bu kuşkusundan Isfahan reisi Hatibî, düşmanlarını temizlemek için yararlanır. Böylece, günümüzde «McCarthy'cilik» dediğimiz bir engizisyon dönemi başlar. Herkes biribirini batınilikle, dinsizlikle suçlar.. Hatibî, «haşşaşin»e karşı başarılı ve amansız bir mücadele veren veziri bile, «haşşaşî» olmakla suçlar. Sultan çevresindeki adamları aracılığıyla, vezirin «dinsiz»liğine Tapar'ı inandırır. Vezir hapsedilir. Reis, bununla da yetinmez, Sultan sarayının önüne yandaşlarından kalabalık bir grup yollar. Bunlar, «vezir kâfirdir, mülhid'dir» diye bağırarak gösteri yaparlar. Sadülmülk, Isfahan kapı-

sında asılır. Meğer vezir de Hatibî'ye karşı daha önce bir komplo düzenlemiştir. Vezir, Hatibî'nin Şahdiz kalesindeki haşşaşin lideri İbn Attaş ile mektuplaştığından haberlidir. Hatibî'nin yazısını taklit ettirerek onun ağzından İbn Attaş'a yazılmış bir mektup hazırlatır. Bir adamıyla bu mektubu Şahdiz'e yola çıkarır. Niyeti mektubu yakalatıp Hatibî'nin haşşaşin ile işbirliğini kanıtlamaktır. Fakat vezir, adamına asker denetlemelerinden kolayca geçsin diye kendi elyazısıyla bir geçiş tezkeresi verir. Adamın üstünde yakalanan bu yazı, vezire karşı kanıt olur. Partiyi kazanan Hatibî, Isfahanî Tarihi'ne göre, «bir kişinin müslüman olup olmadığını bilmek için mihenk taşı» olur. Sultan Tapar, «filân kişiyi din bakımından nasıl biliyorsun» diye ona sorar. Onun sözüne göre, ödüllendirir ya da cezalandırır. Halife bile, Isfahan reisinin iftirasından korkarak ona 6 bin dinar rüşvet yollar.

Tapar, yönetime «haşşaşin» sızmasından büyük kaygı duyar ve sorar:

«— Babamın ve dedemin divanındaki memurların diyaneti (dindarlığı) nasıl idi, onların imanlarına sövüldüğü işitilmiyor, bu çirkef nasıl benim zamanıma ve benim divanımdaki memurlara özgü oldu?»[101].

Hatibî, Sultan'ın artan kaygısından yararlanarak şeytanî bir plan hazırlar. «Batınîliği, batınîden başkası bilmez» diyerek, bir «haşşaşî»yi ihbarcı ajan olarak kullanmayı dener. Köşeye sinmiş bir haşşaşî'yi yakalatır, canını bağışlama pahasına onunla anlaşır. Isfahan reisi, bu ajana, temizlemek istediği yüz Selçuklu memuru ile Isfahan eşrafının adını ezberletir. Ajan, «Haşşaşin'den kimleri biliyorsun?» diye sorulunca, bu adları açıklayacaktır. Plan, başarıyla uygulanır, ihbar edilen ileri gelenler öldürülür, hapsedilir, malları alınır ve yuvaları dağıtılır. Fakat bu arada Hatibî, yuvasını dağıttığı kişilerden biri tarafın-

dan öldürülür. Bunun üzerine ajan, Hatibî'nin tertibini açıklar. Sultan, McCarthy'ci uygulamaya son verir, dinsizlik ihbarlarına kulak asmamayı ilke edinir.. Haşşaşin'den söz edilince, «Onlar kalelerindedirler, yerleri orasıdır, biz oraya gideceğiz ve dibinden koparacağız» der.

SELÇUKLU ORDUSU «KURTARILMIŞ BÖLGELER»DE

Tapar, Alamut ve yanındaki Rudbar kalesine seferler düzenler. Çevredeki ürünler yakılarak, açlıkla kalelerin teslim alınmasına çalışılır. İlk seferi, babası Nizamülmülk'ün öcünü alma peşindeki vezir Ziyaülmülk yönetir. Kaledekiler büyük kıtlık çekerler, otla yaşarlar. Açlık nedeniyle karılarını ve çocuklarını, daha güvenli Gird-Kuh kalesine yollarlar. Tapar, sekiz yıl ardarda hasat zamanı sefer yaptırır ve ürünü yaktırır. 1118 yılında, Alamut'takilerin yiyeceksiz kaldığı ve iyice zayıf düştüğü anlaşılınca, Sultan, en büyük komutanı atabey Anuş-tegin Şirgir'i Alamut fethine yollar. Sefer başarıyla sonuçlanacak iken, Tapar'ın ölüm haberi, askerin dağılmasına yol açar. Asker, kuşatmayı bırakarak dönmek ister. Şirgir, askeri tutmaya çalışır:

«— Eğer biz kalkar gider isek, heber de yayılırsa, kaleden bizim üzerimize çıkarlar, biriktirmiş olduğumuz yiyecek ve tahılı alırlar. Kaleyi alıncaya kadar burada kalmamız, eğer kalamayacaksak, hiç değilse, silâh ve yiyeceği götürünceye değin üç gün kalmamız zorunludur. Taşıyamayacağımız eşyayı da, düşman eline geçmesin diye yakarız».

Asker, komutana hak verir. Fakat gece olunca, izinsiz kalkıp gider. Az kuvvetle kalan Şirgir'e, ertesi sabah istihbaratı güçlü olan Hasan yandaşları saldırır. Eşyaları yağmalar. Şirgir, çekilmek zorunda kalır.

Düşman yazarlar, bu geri çekilişi, Tapar oğlu Sultan Mahmut'un kudretli veziri durumuna yükselecek olan Dergüzinî'nin haşşaşin ile işbirliğine bağlarlar. Isfahanî Tarihi'ne göre, köylü kökenli Dergüzinî, halkı mazdek ve babekçi olan bir köydendir. Soylu düşmanı ve haşşaşin işbirlikçisidir. Dergüzinî, o sırada kudretli baş hacip Ali'nin veziridir. Hasan Sabbah'a yardıma söz verdiğinden, askeri dağıttırır. Atabey Anuş-tegin ve oğlunu hapsettirir, sonunda ölüm fermanını çıkarttırır[102].

SULTAN SANCAR - TERÖRİST İŞBİRLİĞİ

İddianın doğruluğunu saptamak güçtür. Dergüzinî, Tapar'ın ölümünden sonra Selçukluların Büyük Sultanı ve en kudretli kişisi durumuna gelen Sancar'ın da güvendiği kişidir. Sancar, onu hem Irak Selçuklularına ve hem de kendine vezir atayacak ölçüde tutar. Hatta ona, üstünü dilediği gibi doldurabileceği Sancar imzalı fermanlar verir. Sancar ve Dergüzinî döneminde, haşşaşin'e karşı baskı azaldığı gibi, Sultan ve vezir, görünüşe göre haşşaşin ile işbirliği yaparlar.

Cuveynî Tarihi'ne inanmak gerekirse, Sancar ilkin Kûhistan dağlık bölgesine yerleşmiş haşşaşin üzerine ordu sevkeder. Savaş, yıllarca sürer. Hasan Sabbah, elçiler yollayıp Sancar'la uzlaşmaya çalışırsa da, başarı elde edemez. Sabbah, rüşvet ve tehditlerle Sancar'ın çevresinden kişileri kazanır. Sancar, bir gece sarhoş uyurken Sabbah'ın satın aldığı bir hizmetçisi, yanına kama saplar. Sultan uyanınca kamayı görür ve telâşlanır. Kimseden kuşkulanamayınca, olayın gizli tutulmasını ister. Hasan Sabbah'tan Sancar'a mesaj gelir:

«— Eğer Sultan'ı sağ salim görmek istemesem, yere saplanan hançer, Sultan'ın yumuşak göğsüne gömülmüş olacaktı...»

Sancar, bu olay üzerine, haşşaşin ile uzlaşır... Öyküye inanılmayabilir. Fakat Alamut Kütüphanesi'ndeki belgeleri inceleyen Cuveynî, orada Sancar'ın fermanlarını bulur. Fermanlarda Sancar, haşşaşin'i okşayıcı bir dil kullanır. Hatta Kumis bölgesinde onlara ait arazinin vergi gelirinden haşşaşin'e 3 bin dinar ödenek bağlar. Gird-Kuh kalesi yakınından geçen gezginlerden haşşaşin'in baç almasına izin verir[103]. Bu uzlaşma, haşşaşin'in güçlenmesini sağlar*. Sancar ve Dergüzinî, Sabbah fedaîlerinin hizmetlerinden yararlanırlar. Genel kanıya göre, Sancar ve Irak Selçuklu Sultanı ile çatışan Halife Mustarşid, Sancar'ın yolladığı haşşaşin fedaîleri tarafından öldürülür. Oğlu Halife Raşit de aynı biçimde ortadan kaldırılır. Kaynaklarda, Dergüzini'nin haşşaşin desteğiyle, bütün düşmanlarını temizlettiği ileri sürülür. Bunlardan biri, Musul'da Haçlılara karşı savaşla görevli Aksungur el-Porsuki'dir. Cuma namazı kılarken öldürülür. İbnü'l-Esir'e göre, Haçlılar, Aksungur'un ölümünü, Halep'teki oğlundan daha önce öğre-

* Sancar, İsmaililere aman verdi diye Halife tarafından eleştirilince, Halife'nin vezirine yazdığı mektupta özet olarak kendini şöyle savunur: «Bütün cezalandırmalara karşın, bunca insanımı ve komutanları öldürdüler, yolları güvensiz kıldılar, müslümanları doğru yoldan çıkardılar, kervanları vurdular. Halktan ve ileri gelenlerden şikâyetler yükseldi. Bunların isteğiyledir ki, bu köpeklere, kendi yolarına adam kazanmaktan vazgeçme, büyük kentlerden uzak durma, yolları güvenli tutma koşuluyla aman verildi. Daha önce, onlar bütün müslümanları yıldırdıklarından, çevrelerindeki halk, isteyerek ya da korkarak, mezheplerini kabul edecekti. Aman ile bu tehlike önlenmiştir. Anlaşmadan beri, kimse onlara sığınmamıştır, onlarda kendi yollarına dâvet etme gücü kalmamıştır. Aksine, batınilere sığınan ve katılan çok kimse, dönmüştür. Kaldı ki, Irak ülkesinde Horasan'dakinden çok daha fazla batıni vardır. Sancar hakkında böyle bir suçlamada bulunabilmek için, halifeliğin ve ora emirlerinin Sancar'ın yaptığının yüzde birini yapmaları gerekirdi. Yapsalardı, sonucu görülürdü» (Prof .A. Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II., s. 226-227).

nirler. Zira Suriye haşşaşin'i, çıkarları gerektiğinde, Haçlılarla işbirliği yapmaktan çekinmez. Esasen bu bölgeye, Suriye Selçuklu Devleti'ni kuran Tutuş'un oğlu Halep egemeni Rıdvan'ın açık desteğiyle yerleşirler. Suriye propaganda merkezi, Rıdvan'ın izniyle Halep'te kurulur. Rıdvan, onların fedaîlerinden ve askerî gücünden yararlanır. Savaşa tutuştuğu atabeyini, dostu haşşaşin'e öldürtür. Sultan Tapar'ın baskısıyla, Halep haşşaşin reisini kentten çıkartmak zorunda kalırsa da, işbirliğini sürdürür. Selçukluların Haçlılara karşı seferle görevli başarılı komutanına karşı genç haşşaşin desteğiyle savunmaya hazırlanır[104]. Rıdvan ölünce, haşşaşin Halep merkezini Şam'a alır. Şam egemeni Tuğ-tegin'in isteğiyle, fedaîler, Haçlı'yı yıldıran Selçuklu komutanı Mevdud'u 1113 yılında Şam'da öldürürler. Şam'daki bâzı başarısızlıklar üzerine, haşşaşin Suriye dağlık bölgelerindeki kalelere yerleşir, ünlü Selâhaddin Eyyubî ile uzun mücadeleler verir. Selâhaddin, 1181 yılında Halife'ye yazdığı mektupta üç düşmanla savaştığını belirtir. Bu üç düşman, Frank istilâcılar, kâfir haşşaşin ve Frank ve haşşaşin ile işbirliği yapan Musul'daki Zengi'lerdir. Ama Selâhaddin de, birkaç fedaî suikastini şans sonucu atlattıktan sonra, haşşaşin ile uzlaşır. 1176 yılında, bir kalenin kuşatılması sırasında, Eyyubî askerî kılığına giren fedaîler, karargâha sızarlar. Selâhaddin, zırhı sâyesinde hafif yaralarla suikasten kurtulur. İki ay sonra yeni bir suikaste uğrayınca, Selâhaddin, haşşaşin ile «mütareke» yapar. Arslanyürekli Richard bile, fedaî desteğinden yararlanır. Sûr Markisi, Richard'ın isteği üzerine, fedaîlerce öldürülür. Hatta ilginç bir kişi olan Halife Nâsır, Alamut ile uzlaşır ve Harizmşah vâlilerini temizlemek için fedaîlerden yararlanır.

HAŞŞAŞİN'İN SONU

1210 yılında Alamut'taki haşşaşî lideri Celâleddin, «islâma dönüş» kararı alır. Halka sert davranır, «zorla islâm olacaksınız, şeriata uyacaksınız» der. Halife'ye ve Harizmşah'a elçiler yollar. Halife Nâsır, onların «islâm olduklarını» kabul eder. Şeref unvanları yollar, her ülkeye onların islâmlığının tanınması hakkında fermanlar gönderir. Bunlara «nev-müslüman» denilir. Yeni müslüman Celâleddin, anasını Mekke'ye hacca yollar, câmiler yaptırır, Horasan ve Irak'tan din bilginleri getirtir, onları kadı ve vaiz atar. Atalarının yazdıkları yapıtları yaktırır. Bu yeni müslüman haşşaşî lider, Halife safında, Harizmşahlara karşı savaşır. Halife'den ikta eyaletler alır. Gilan beyleri, islâmlığını yeterli saymayıp ona kız vermeyince, Halife isteğiyle dört kız yollanır. Ama Celâleddin 1221 yılında ölünce, korkudan islâm olanlar, eski dinsel inançlarına dönerler. Son haşşaşî lideri, islâmlık taslarsa da, Mogollar, Bağdad'a ve Akdeniz'e doğru ilerleyişlerinde haşşaşin'i tehdit olarak görürler. 1258 Bağdad seferinden önce, Hülâgu, gerisini güvenliğe almak için bütün haşşaşî kalelerini yıktırır, sülâleyi yok eder, yüzlük ve binliklere dağıtılan müritleri öldürtür. Kûhistan'da kırım yapılır. Alamut'a giden tarihçi Cuveynî, kütüphanede bulduğu «sapık» kitapları yaktırır. Hazinedeki çok miktarda altın ve gümüş eşyaya el koyar. Böylece haşhaşî eylemi, son bulur. Fakat haşhaşîler bütün Selçuklu döneminde, korkulan bir «anarşi ve terör» kaynağı olurlar. Selçuklu ileri gelenleri, Haçlılarla mücadele yerine, haşhaşî ile mücadeleye ağırlık verirlerse de, anarşi ve terörü körüklemekten başka bir sonuç elde edemezler! Haçlılar, bundan yararlanırlar.

VII — DOĞU-BATI İLİŞKİLERİNDE DÖNÜM NOKTASI: HAÇLI SEFERLERİ

AVRUPA'DA NÜFUS PATLAMASI VE TARIMSAL GELİŞME

İslâm ülkesi, İsmailî terörizmi ve ardı kesilmeyen göçebe istilâlarıyla, özellikle tarım alanında bir ekonomik gerileme dönemine girerken, XI. Yüzyılda Batı ülkelerinde bir tarım genişlemesi dönemi başlar. M. Bloch'un «ilk feodal çağ» dediği daha önceki dönemde tarım teknikleri ilkeldir, ekili alanın yarısı nadasa bırakılır. Tarım verimi, bire ikiyi güç aşar, toprağın bire bir verdiği dahi görülür. Ekilen arazinin sınırlılığı ve verim düşüklüğü, nüfus artışına izin vermez. 1000 yılında Batı Avrupa, «kıyametin kopmasını» ve dünyanın sonunun gelmesini bekler. Kıyamet kopmaz, fakat Avrupa'da X. ve XIII. yüzyıllar arasında bir nüfus patlaması, tarımda ekilen alanların genişlemesi ve verimlerin yükselmesiyle birlikte ortaya çıkar. Batı Avrupa toplam nüfusunun 950 yılında 20 milyon olduğu hesaplanır. 1348 yılında nüfus 54 milyona çıkarak iki kata yakın artar. Fransa, İngiltere ve Almanya'da artışın üç katı bulduğu, İtalya ve İspanya'daki yavaş artışın ortalamayı düşürdüğü ileri sürülür. XIII. Yüzyıl başında, Rusya dâhil, Doğu Avrupa nüfusu 13 milyona ancak erişirken, Batı Avrupa nüfusu 35 milyona varır[105]. Anadolu nüfusu, 10 milyonun altındadır.

Nüfustaki artışa, tarım üretimindeki artış ola-

nak verir. Nüfus artışı da ekili alanın genişlemesine yol açar. İslâm ülkesinde sulama şebekesinin çökmesi nedeniyle, tarihsel buğday ambarı Mezopotamya'da X. Yüzyıldan sonra üretim gerilerken, Batı Avrupa'da bataklıklar kurutulur, ormanlık ve çalılık arazi tarıma açılır. Manastırlar, bâkir toprakların açılmasına, yeni köylerin kurulmasına öncülük ederler*. Senyörler bu genişlemeye katılırlar ve hatta boş arazilere köylü çekmek için servaj koşullarını hafifletirler. Batı Avrupa köylüsü, bu gelişme sırasında, Elbe nehrini aşar. Prusya, Polonya ve Baltık Denizi çevresinde Batı Avrupa tarım kolonileri kurulur. Seyrek nüfuslu İspanya yaylaları kolonize edilir. Daha önce ekilen alanlarda da, tarım tekniklerindeki iyileşmeler sonucu, verim önemli ölçüde artar. Tarlayı sürmede öküz yerine daha çabuk ve güçlü olan atın kullanılması, demir sapan, su değirmeni, marn katılarak toprağın iyileştirilmesi, yeni toprağı dinlendirme ve almaşık ekim usulleri, verimi yükseltir. Verim, IX. ve XIII. yüzyıllar arasında bire karşı 2,5 ve 4'e çıkar. Feodal rant sâbit kaldığından, doğrudan üreticinin payı bir kat çoğalır**.

Tarımdaki bu gelişme, feodal sistemin Batı Avrupa'da yükseliş dönemine rastlar. X. Yüzyılda biçimlenen, XI. Yüzyılda gelişen feodal sistem, XII. ve

---

* Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'de genişlemelerinde, gâzi dervişler ön planda rol oynarlar. Yeni köyler ve tarım alanları, tekke ve zâviyeler çevresinde dervişlerin öncülüğüyle kurulur.

** Yüksek kalite buğday (froment) verimi, dört tarihsel düzeyde incelenmektedir: 1) Ortalama verimin bire karşı üç olduğu dönem, 2) bire karşı üç ilâ altı olduğu dönem, 3) bire karşı altı ilâ dokuz olduğu dönem ve 4) bire karşı dokuzun üstünde olduğu dönem. Batı Avrupa, 1500 yılından önce ikinci dönemden üçüncü döneme ulaşır, yâni bire karşı altının üstüne çıkar. Batının buğday ambarı Doğu Avrupa'da ise, 1820 yıllarında dahi ikinci dönem aşılabilmiş değildir. Tarım politikası Istanbul'un beslenmesinden ibaret kalan Osmanlı Devleti'nin çöküşünde tarımın geriliği önemli rol oynar.

XIII. Yüzyıl sonlarında en yüksek noktasına ulaşır. Haçlı seferlerinin temelinde bu gelişme yatar. Haçlı, yalnızca Suriye ve Filistin'deki kutsal hıristiyan topraklarına değil, hıristiyan Bizans arazisine, Kuzeyde Slav arazisine yönelir. Tetonik şövalyeler, Elbe ve Oder nehirleri arasındaki Slavlara karşı «Vened Haçlısı» düzenlerler, Baltık kabilelerini zorla hıristiyan yaparlar. İspanya'da da Haçlı, islâm ve yahudi nüfusun zorla hıristiyan yapılması ve daha sonra ülkeden kovulmasıyla devam eder*.

AVRUPA, TİCARET VE DENİZCİLİĞİ ÖĞRENİYOR

Batı Avrupa'da tarımın gelişmesi, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra sönen kentlerin canlanmasına, ticaretin ve sanayiin gelişmesine olanak sağlar. Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle, Avrupa köyselleşir. Ünlü Roma yolları ve köprüler bakımsız kalır. Para ekonomisi geriler. Deniz ticareti çok azalır. Akdeniz'de Batı gemisi görülmez. Emevî ve Abbasî yükseliş döneminde, Bizans ile İslâm, Akdeniz egemenliğini paylaşırlar. Suriyeli ve Rum gemiciler, Akdeniz'in egemenleridir. Batı Avrupa'ya baharat, yiyecek, değerli kumaş ve papirüs gibi Bizans ve Doğu mallarını onlar sağlarlar. VIII. Yüzyıldan sonra, «radanniye» denilen yahudi tüccarlar, Doğu-Batı ticaretinde etkin görünürler. X. Yüzyılda Basra Körfezi ve Bağdad'ın gerilemesinden sonra, Fatımî döneminde, Mısır önemli bir ticaret merkezi olur. Devletin, devlet büyüklerinin ve tüccarın gemileri, yahudilerle birlikte, Akdeniz ticaretinde etkin rol oynar. İslâm, hıristiyan tüccara tam özgürlük tanıdığından, İskenderiye'ye hıristiyan tüccar sık sık uğrar. IX. Yüzyıldan itibaren İtalyan tüccarlar da, Bizans tüc-

* XII. Yüzyılda Anglo-norman baronlarının, Papa'nın izniyle, İrlanda'yı kolonize etmesi de bu çerçeve içinde değerlendirilebilir.

carları gibi Mısır limanlarına gelirler. Bununla birlikte, Doğu-Batı ticaretinin daha önemli bir bölümü karadan, Rusya üzerinden yapılır. Kiev, bu ticaretin merkezidir. Harizm ve Türkistan tüccarları, Doğu ürünlerini Hazar ülkesinden geçerek Doğu Avrupa'ya ulaştırırlar. Bu ürünler karşılığında Batı Avrupa'nın ne satacak malı, ne de altın ve gümüşü vardır. Bu nedenle lüks Doğu mallarını Avrupa, kölelerle öder.

X. Yüzyıldan sonra durum değişmeye başlar. İtalyan kentleri, Bizans ve Mısır ticaretinde etkinlik sağlarlar. Örneğin V. Yüzyılda kurulan Venedik, Bizans'a bağlı ufak bir balıkçı köyüdür. Bizans kabotaj ticaretiyle gelişir. VIII. Yüzyılda az çok önem kazanır. İslâm genişlemesi, IX. Yüzyıl ortasında Venedik ticaretini engeller. Ama kent, ticaret anlaşmaları yoluyla Sicilya, Mısır, Suriye kentleriyle temas kurmayı başarır ve Bizans yolunu yeniden alır. Zenginleşen Venedik, Bizans İmparatorluğu'ndan koparak, tüccar oligarşisi yönetiminde özerk cumhuriyete dönüşür. X. Yüzyılda iç kavgalar nedeniyle, Akdeniz'de Abbasî deniz gücü çöker. Ticaret filosu zayıflayan Bizans, malî güçlükler üzerine donanmasını yenilemez. Bu çifte gerileme, Venedik'e yarar. Venedik, 992 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan İtalya'ya gidecek askersivil Grek kafilelerini gemilerinde taşımak koşuluyla vergi indirimleri elde eder. Otuz altına ulaşan gemi giriş vergisi, iki altına indirilir. Bizans'ın rüşvetçi küçük gümrük memurlarının, liman bekçilerinin Venedik gemilerine girmeleri ve tayfalar üzerinde yargı hakkı kullanmaları yasaklanır. Böylece küçük çapta bir ilk kapitülasyon elde eden Venedik, Adriyatik'te üstünlüğünü pekiştirir. Bizans, Adriyatik egemenliğini ona bırakır. Venedik, Zara ve daha başka Adriyatik limanlarını işgal eder. Güney Rusya'da Oğuz, Kıpçak, Peçenek istilâları, Bizans-Baltık ticaretini engeller. Bizans ticareti, Akdeniz'e kayar. Bun-

dan Venedik yararlanır. Artan ticaret sâyesinde, X. Yüzyıldan itibaren Po vâdisinde sanayi ortaya çıkmaya başlar*. Venedik gibi Amalfi de Doğu Akdeniz ticareti ve Bizans'tan sağladığı ayrıcalıklar sâyesinde gelişir.

AKDENİZ ÜSTÜNLÜĞÜ BATI'YA GEÇER

Bizans İmparatorluğu'nun dışında kalan Cenova ve Piza da, XI. Yüzyıl başlarında Batı Akdeniz'deki islâm egemenliğine karşı mücadeleye girişirler. Batı Akdeniz ticareti, Afrika kıyılarına, Sicilya ve Balear adalarına ve bir süre Sardunya'ya yerleşmiş islâm korsan emirliklerinin tehdidi altındadır. Cenova ve Piza ortak donanması, 1015-1016 yıllarında islâm korsanlarını Sardunya ve Korsika'dan kovar. 1034 yılında Cezayir'de bir kenti alır. Haçlı seferlerinden önce, 1087 yılında, Papa'nın liderliğiyle Romalı, Cenovalı ve Pizalı denizciler Sicilya Boğazı'nı denetleyen Tunus'taki Mehdia limanına boyun eğdirirler ve deniz ticaret yolunu açarlar. Daha önemli bir genişleme, İtalyan desteğiyle Fransa Normanlarının Sicilya'yı islâmdan almalarıdır. Piza donanması, 1062 yılında Palermo limanına girer. İslâm gemilerini yakar. On yıl sonra Palermo ve Sicilya, İtalyan kentlerine ticaret ayrıcalıkları tanıyan Norman krallarının elindedir. Doğu ticaret gemileri, Mesina Boğazı'ndan geçerler ve Haçlı seferlerinin hareket noktası, Mesina olur. Sicilya Kralı Roger II., islâm bilgini İdrisî başkanlığındaki bir komisyona gümüşten bir kürre yaptırır ve büyük bir coğrafya yapıtı yazdırır. Batılılar, islâmın Sicilya'ya getirttiği ve iklime alıştırdığı

---

* Bununla birlikte, XI. Yüzyıl ortalarında, İtalyan ustalardan çok üstün oldukları için, İtalya'ya Rum ve Arap ustalar götürüldüğü görülür (W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 111).

hurma, pamuk vb. gibi ürünleri burada tanırlar*. Sicilya'da pazar kurma ve mağaza açma izni alan Venedik, Amalfi ve Cenova tüccarları, Sicilya'nın şeker, hurma, pamuk, ipekli ürünlerini gemileriyle Avrupa'ya taşırlar. W. Heyd, «Sicilya'nın hıristiyanlar tarafından zaptı, Avrupa'nın denizci ulusları için büyük sonuçlar doğurdu» der[106].

İLK KAPİTÜLASYONLAR

Normanların İtalya'dan hareketle, Bizans eyaletlerini istilâya kalkışması üzerine, donanmasız Bizans, Venedik donanmasına başvurmaktan başka çâre bulamaz*. 1081'de Norman filosunu Adriyatik'te

---

* İslâm uygarlığının ileri bir örneğini veren İspanya İslâm Devleti ve Sicilya, Avrupa'da yeni ürünlerin tanınmasına aracı olur. Haçlı seferleri bunu tamamlar. Üçüncü Kitap'ta belirtildiği üzere, pamuk Avrupa'ya Sicilya ve İspanya aracılığıyla Doğudan geçer. Pirinç, şekerkamışı, çivit, safran, kına, limon, portakal, mandalina vb. Haçlı genişlemesi sırasında Doğudan Batıya gider. Şekerkamışını Suriye'de görürler, yetiştirmeyi ve ondan şeker yapmayı öğrenirler. XIII. Yüzyıl başında Doğu pamuğu, İtalyan sanayiinin önemli bir hammaddesi olur. Merinos koyununu İspanya'ya islâm götürür ve yünlü sanayiinin temelini atar. İpek böcekçiliği ve ipek sanayii Batıya aynı yolla girer. XII. Yüzyılda paçavraya dayalı islâm kâğıt sanayii, Avrupa'da boy gösterir. İslâm sulama teknikleri, İspanyolca terimlerin Arap kökenli olmasına bakılırsa, oradan Batıya geçer. Bahçe ve tarlaları sulayan Antakya su dolapları, Alman su dolaplarına örnek olur. Pusula, islâm aracılığıyla Çin'den Batıya gider. Gemi yapım yeri anlamına Dârüssina, «darsena» biçiminde İtalyancaya girer, «tersane» olarak Venedik'ten Osmanlı'ya geçer. Demek ki, Haçlı seferleri yalnız Doğu ticaretini ele geçirmeye değil, yeni tarım ürünlerinin, sulama tekniklerinin ve yeni sanayilerin öğrenilmesine yarar.

** On yıl sonra Peçenek Türkleri Balkanlardan İstanbul önlerine gelirken Malazgirt yengisiyle Ege'ye yerleşen Türkmen beyi Çaka, yerli denizcilerin desteğiyle güçlü bir donanma kurup, Peçenekle işbirliği halinde Bizans İmparatorluğu'nu ele geçirmeyi dener. Bizans bu tehlikeyi Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın desteğiyle atlatır.

bozguna uğratan Venedikliler, bu hizmetlerine karşılık 1082 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan geniş ticaret ayrıcalıkları sağlarlar. Ünlü Osmanlı kapitülasyonları bu 1082 kapitülasyonunun devamından başka birşey değildir. Buna göre, Venedik tüccarları, imparatorluğun her yerinde, gümrük, maliye ve liman memurlarının denetimi olmaksızın ve vergi ödemeksizin mal alıp satma hakkını kazanırlar. Antakya'dan başlayarak bütün Anadolu limanları, Marmara, Yunanistan ve Adriyatik kentleri Venedik serbest ticaret alanı olur. Venedik, bu kapitülasyondan geniş ölçüde yararlanır.

HAÇLININ İTALYAN BANKER VE ARMATÖRLERİ

Venedik ve Cenova gibi İtalyan kentlerinin yükselişi, yalnızca Akdeniz'deki ticaret başarılarıyla açıklanamaz. Bu iki kent, nüfus artışı ve tarım ilerlemesiyle az çok zenginleşen Batı Avrupa'nın artan ticaretine aracılık ederler. Almanya İmparatorluğu pazarı Venedik denetimindedir. Katır sırtında Alpleri aşan kervanlar, Venedik ve Cenova ticaretini Kuzey Avrupa'ya ve Manş kıyılarına ulaştırırlar. İtalya yolu ile Kuzey Deniz yolunun birleştiği Flandre önem kazanır. Burada bez yapımı çabucak sanayie dönüşür. Birçok yeni kentler doğar. İtalyan kentleri, Akdeniz ile Atlantik yoluyla Flandre ve Londra'ya ulaşır. Ticaret ve sanayie dayalı olarak kentlerin yükselişi, feodal denetimin dışında ve büyük tüccar ve zanaatçı yönetiminde, özerk kent topluluklarının çıkışına olanak sağlar. Birinci Haçlı Seferlerinden biraz önce, Cenova ve Piza burjuvaları, güçlerini birleştirerek, feodaller egemenliğini kırmayı ve komün özerkliği elde etmeyi başarırlar. Bu Kuzey İtalyan kentleri, kırsal alanda da genişlerler, feodal boyunduruktan kurtardıkları köylüleri, ortakçılar olarak

kendilerine bağlarlar ve tarım arazisine de sâhip kent devletleri kurarlar. Bununla birlikte, bu kent devletlerinin artan zenginliği, en başta Doğu ticaretine dayanır. İtalyan kent devletleri, Bizans ticareti gibi, İslâm elindeki Doğu ticaretini, Suriye ve Mısır limanlarını ele geçirme çabasındadırlar. Bu nedenle Haçlı seferlerinin gönüllü olarak bankerliğini, armatörlüğünü ve savaşçılığını yaparlar. Venedik ve Cenova altını ve gemileri olmasa, Haçlı seferlerinin gerçekleştirilmesi ve Haçlı devletlerinin Suriye ve Filistin'de tutunabilmesi düşünülemez. W. Heyd, İtalyan cumhuriyetlerinin Haçlı seferlerine katkısını şöyle özetler:

«Karadan giden büyük orduların yanında, az çok kalabalık filolar da Suriye için yelken açıyorlar, İtalyan limanlarında toplanmış ve donatılmış olan bu filolar Haçlı ordularına, kendi çıkarları için, kendi şefleri yönetiminde çalışan kentli burjuvalardan oluşan askerler götürüyorlardı. Bunlar vazgeçilmez sayılmayan, fakat çok yararlı yardımcılar taşıyorlardı. Kara ordularının yalnız başlarına, Arapların (islâmın) Suriye'de sâhip oldukları berkitilmiş limanları almaya gücü yetmeyecekti. Şövalyelerin bütün kahramanlıkları ve askerî bilgileri, buna yeterli değildi. Ablukayı tamamlamak için filolar, karada döğüşen savaşçılara el uzatmak için denizde savaşan denizciler gerekliydi. İşte bu yoldan burjuvazi, askerî olaylara çok önemli biçimde katıldı ve yaptığı yardımla bağdaşan çıkar sağlamak hakkını elde etti. Özellikle üç kent ve Cumhuriyet, Ceneviz, Venedik ve Piza Haçlı seferleri süresince burjuva ögelerini böylece temsil ettiler...

İtalyan tüccar hükümetleri, Haçlı devletlerinin kurulmasına önemli ölçüde katkıda bulundukları gibi, onların örgütlendirilmesinde de çok büyük bir rol oynadılar. Kesinlikle söylenebilir ki, İtalyan filolarının yardımı olmayan Latinler, fetihlerini asla sürdü-

remeyeceklerdi. Bütün Suriye kıyıları limanlarına egemenlik, Haçlı hükümetleri açısından kuşkusuz bir ölüm kalım sorunu idi. Çünkü varlıklarının sürdürülmesi için kendilerine gerekli olan insan ve paranın geleceği Batı ile ulaşımı, yalnız onlar sağlayabiliyordu. Bu devletlerin hükümdarları, İtalyan filoları tarafından yapılan hizmetlerin önemini hiçbir zaman küçük görmüyorlardı, minnetkârlıklarını birçok imtiyazlar vererek kanıtlamayı bildiler. Öte yandan İtalya'nın denizci hükümetleri de, bu hükümdarların onlara ihtiyacını iyice anladıklarından bir yerin alınmasından önce, yardımlarına karşılık olarak, kentin içinde ya da çevresinde kendilerine bazı mülkler ve haklar bıraktırıyorlardı. Bu yüzden İtalyan burjuvalarından oluşan birçok koloniler doğdu ki tümü Doğu ticaretinin az çok önemli merkezleri oldular»[107].

HAÇLI SEFERLERİNDE DİNSEL AMAÇ BİR CİLÂDIR

Haçlı seferlerinden aslan payını alan İtalyan burjuvazisi, hiçbir dinsel amaç taşımaz. Karl Marx, onların «Haçlı çılgınlığını, ticari bir alışverişe dönüştürmeye kararlı bulunduklarını» yazar. Gerçekten Dördüncü Haçlı seferinde gerekli para ve gemileri sağlayan Venedik, Papa tarafından aforoz edilmeyi göze alarak, Haçlıları Adriyatik'ten Zara limanına saldırtır. Zara, Haçlı seferine katılmayı kabullenmiş Papa'nın dostu sâdık katolik Macar Kralı Emerich'e (1196-1204) aittir. Kent, zâlimce hıristiyan kırımı yapılarak alınır. Papa, göz yumar, ancak protestolarla yetinir. Haçlılar, Zara'dan da ilân edildiği gibi Mısır ve Filistin'e değil, Bizans İmparatorluğu'nu fethe İstanbul'a yönelirler. Bu sayede, Venedik, Bizans ekonomisini tekeli altına alır.

Haçlı seferlerinin şampiyonluğunu yapan ve organizasyonunda önemli katkısı bulunan papaların bi-

le saf dinsel amaçlarla davrandıkları ileri sürülemez. XI. Yüzyılın ikinci yarısı kilise iktidarının güçlendiği bir dönemdir. Daha önceleri Alman imparatorlarının atadıkları ve azlettikleri papalar, kilisenin temsil ettiği ruhanî iktidarın üstünlüğü ilkesiyle ortaya çıkarlar. Papa Gregoire VII. (1073-1085), çeşitli krallıklara yayılmış kilise örgütü üzerinde papalığın otoritesini kurmak için mücadele eder. Latin katolikliğine kesin biçimini verir, râhiplerin evlenmelerini yasaklar, halk katında saygınlıklarını yükseltir. Kralların ve baronların, eyaletlerdeki kilise adamlarını atamalarına karşı çıkar. Fransız Kralı'na boyun eğdirir, Alman İmparatoru'nu aforoz eder, Alman soylularını imparatora karşı ayaklandırır. Eskiden imparatorluk aygıtıyla bütünleşen kilise, feodal toplumsal düzen içinde, dinsel otoritenin tek kaynağı olan özerk bir kuruluş olur. Papalık daha sonraki merkeziyetçi monarşilere örnek teşkil eden, «otokratik, merkeziyetçi bir otorite» kurar[108]. Hatta «Gregorien» çağı papaları, bazı hıristiyan kralları, bir çeşit feodal vasalleri yapmayı amaçlarlar. Onlardan sadakat yemini ve haraç alırlar. O kadar ki 1213 yılında İngiltere Kralı «Topraksız» Jean, tam bir vasal gibi «hommage» ile papaya bağlanır ve İngiltere'yi kilisenin fief'i yapar. Papalığın bu iddiası, kuşkusuz krallarla kazanılması güç uzun mücadelelere yol açar. Bu mücadelede, papalar, hıristiyanlık uğruna İsa'nın gömütünü kurtarma girişimini, siyasal ve dinsel kudretlerini artırmak için bir koz olarak kullanırlar. Haçlı seferleri yoluyla Doğu ve Batı diye ikiye ayrılan kilisenin birleşmesini, daha doğrusu Doğu kilisesini Roma'ya katmayı, böylece tüm hıristiyanlığın tek ruhanî ve siyasî lideri olmayı beklerler. Papa Innocent III., Roma kilisesinin iktidarını tanımayan Doğu kilisesini, Kudüs'ün kurtarılmasına engel sayar ve «müslümanlardan daha kötü» diye suçlar[109]. Bu papa, Dördüncü Haçlı seferinin Kudüs yerine Istanbul'a gön-

derilmesini hoş karşılar. Doğu kilisesinin Roma'ya bağlanmasına yanaşmayan Bizans İmparatoru Alexios III.'ü Haçlı kuvvetlerinin Istanbul'a gitmesine izin vereceğini söyleyerek tehdit eder. Haçlılar, Alexios III'ü tahttan uzaklaştırırlar ve Bizans kilisesini Roma'ya bağlayacağını bir yemin ve antlaşmayla kabul eden Alexios VI'ü tahta çıkartırlar. Papa, Istanbul'daki Haçlı şeflerinden «kızın anasına geri dönmesi için» İmparator'a baskı yapmasını ister. İmparator bir darbeyle düşürülünce, Papa, Roma'ya bağlı kılınma koşuluyla, Bizans arazisinin fethini savunur. Haçlılar Istanbul'u yakıp, yıkar, yağmalar ve Latin İmparatorluğu kurarlar. Papa yeni imparatoru kutlar. Ancak Haçlı baronlarının ve Venedik'in kendi çıkarları peşinde koştuğunu, kilisenin amaçlarıyla ilgilenmediğini görünce, onları kınar: «...silâhlarınızı müslümanlar yerine hıristiyanlara çevirerek yemininizi bozdunuz. Kudüs'ü kurtarmaya değil, Istanbul'un fethine yöneldiniz, öteki dünya zenginliği yerine, dünya zenginliğini seçtiniz. Daha da kötüsü bazılarınız, halkın gözleri önünde zina ve edepsizlikler yaptınız. Kilise mülklerini ve kutsal eşyaları yağmaladınız. Grek klisesi, Latinlerin bu yıkıcı davranışlarını görmekte ve haklı olarak köpeklerden çevirir gibi gözlerini Latinlerden uzaklaştırmakta ve Papalıkla birleşmeye istek duymamaktadır».

Ama yine de Papa, Latin İmparatorluğu'nu bağrına basar. Hatta Latin İmparatoru'nu tutsak alan Bulgar Kralı Kaloyan'ı, asılsız olduğunu bile bile yeni bir Haçlı Ordusunun Batıdan yola çıkmak üzere bulunduğunu söyleyerek tehdit eder*.

* S. Runciman ve R. Grousset gibi Batının ünlü Haçlı tarihi yazarları, Istanbul'un alınmasını ve Bizans İmparatorluğu'nun yıkılmasını, «insanlığa karşı en büyük cinayet», «uluslararası haydutluk eylemi» sayarlar, fakat Papa'nın bunda hiçbir kabahati olmadığını özenle belirtirler. Ne var ki, Papa'nın mektupları bile onun İstanbul'un fethini ve Latin İmparatorluğu

PAPALIĞIN İTALYA'DAKİ HAÇLI SEFERİ

Papalık, kendi özel çıkarlarıyla bağdaşmadığından Alman imparatorlarının, «hıristiyan» Roma İmparatorluğu kurma girişimlerine karşı çıkar. Oysa geleneksel olarak Papalık bu imparatorluğun kurucusu ve baş destekçisidir. Ne var ki, yeni durumda, bütün Akdeniz'i, Bizans'ı ve Batı Avrupa'yı kapsayacak olan Roma İmparatorluğu, ancak İtalya birliği temeli üzerine kurulabilir. Papa ise, İtalya'da birleşik bir krallığın kurulmasını, yarımada üzerindeki kendi feodal egemenliğine tehdit sayar. Alman İmparatorları, Almanya'da doğrudan kendilerine ait geniş bir araziden yoksundurlar. Arazi, düklerin ve baronların elindedir. Ama imparatorlar miras yoluyla Güney İtalya ve Sicilya'yı ele geçirirler. Burada Fransa Normanları, sağlam bir hiyerarşiye dayalı güçlü bir feodal devlet kurmuşlardır. Alman İmparatoru Frederik II., burayı hayli gelişmiş bir bürokrasiye sâhip merkeziyetçi ve feodal bir devlete dönüştürür*

kurulmasını onayladığını ve alkışladığını göstermeye yeterlidir (B. Primov, The Papacy, the Fourth Crusade and Bulgaria, Byzantino Bulgarica, I, s. 189-211).

* Batı Avrupa'da krallığın zayıfladığı, feodalizmin tam bir gelişme gösterdiği bir dönemde, Güney İtalya'da merkeziyetçi bir feodal devlet kurulması ilginçtir. Frederik II., 1220 yasalarıyla, belediye özerkliklerini kaldırır, kentlere kralî memurlar atar, bellibaşlı kaleleri soylulardan alır, fief'leri kralî denetim altına kor, mülk arazi bağışlarını iptal eder. Devlet arazisini iyice genişletir. İmparator en büyük buğday üreticisi olur. Feodal soylulardan donanma vergisi alır. Doğaldır ki, bu kılıç zoruyla yapılır. 1231 yasaları ile kent özerkliğinin son kalıntıları kaldırılır. Soylular, râhipler ve kentler kralî bürokrasiye bağımlı kılınır. Norman Krallığı'nın dağlara sürdüğü Sicilya müslümanları, Frederik'in İtalya seferleri için profesyonel orduyu meydana getirir. İç ticaret gümrükleri kaldırılır. Dış ticaret ve özellikle tahıl ihracı devlet tekeline alınır. Akdeniz, İtalya ve Almanya'yı kapsayan Roma İmparatorluğu'nu kurma çabası, bu merkeziyetçi feodal devletin zenginliğine dayanır (P. Anderson, Lineages of the Absolutist State, s. 143-146).

ve bu kudretli üsse dayanarak üniter imparatorluğu meydana getirmeye yönelir. Papalık karşı çıkar. Alman imparatorlarına karşı papaların liderliğinde yüzyıla yakın süren bir «Haçlı» savaşı verilir. Kuzey İtalya kent cumhuriyetlerinin para ve asker gücü sâyesinde, Alman imparatorları yenilirler, hıristiyan Roma İmparatorluğu projesi son bulur. Feodal Avrupa'nın güçlü temsilcilerinden biri olan Papalık, İtalya'da kendi mevkiini sarsacak üniter bir devlet kurulmasına izin vermez. Buna «İsa'nın gömütünü kurtarmak»tan daha büyük öncelik verir.

İŞSİZ VE PARASIZ ŞÖVALYE BOLLUĞU

Avrupa'nın öteki feodal temsilcileri baronlar ve şövalyeler ise elde edecekleri arazi ve zenginlikler peşindedir. Nüfusu artan Avrupa çok sayıda işsiz şövalyelerle doludur. Bu şövalyeler, dünyanın dört bucağında iş ararlar. Malazgirt'den önce, Selçuklular Anadolu akınlarına başladıklarında, Bizans hizmetindeki Latin şölvalyeleriyle karşılaşırlar. Anadolu Selçuklu sultanları dahi, ordularında Latin askeri bulundururlar. Baba İshak ayaklanması, Latin askeri sâyesinde bastırılır. «Yeniden fetih» denilen İspanyol Haçlı seferlerinde, Avrupa içlerinden gelen şövalyeler önemli rol oynarlar. M. Bloch'un deyimiyle savaş onlar için «soylu sanayii» ve kâr kaynağıdır. Barış ise ekonomik kriz, prestij krizi demektir. XI. Yüzyıl Avrupası, kent ve köylerin şövalyeler tarafından yağmaları ve cinayetleriyle doludur. Nitekim kilise adamlarının öncülüğünde «barış birlikleri», «Tanrı mütarekeleri» ve «Barış Paktı» gibi XI. Yüzyılda çoğalan hareketler şiddet, terör ve yağmayı sınırlama amacını güder. M. Bloch'a göre, «Batının en azgın gruplarının» uzak savaşlarda yitip gitmeleri Batı uygarlığını gerilla savaşları içinde boğulma tehlikesinden kurtarır. Günlük tarih yazarları çok iyi bilirler ki,

her Haçlı seferinin başlangıcında eski ülkeler daima biraz barışa kavuşur, daha iyi nefes alır[110]. Kilise bundan yararlanır. Şövalyeliğe dinsel bir nitelik kazandırır. Şövalyeliğe girişte râhibin kılıç kuşatması, XI. Yüzyılda yaygınlık kazanır. İyi bir şövalyeden kiliseye gitmesi ve Cuma günleri oruç tutması beklenir. Eski «savaş için, ya da kazanç için savaş» ülküsü, kutsal kılıç ile kutsal kilisenin savunmasına dönüştürülür. Haçlı seferleri, şövalyenin ülküsü olur. İsa'nın gömütünün kurtarılması ve kutsal topraklara yerleşen hıristiyanların savunulması için, yeni şövalye örgütleri kurulur. Şövalyelerin yanı sıra, servet ve mâcera peşindeki daha birçok sıradan insan Haçlı seferlerine katılırlar. Hacılar, tüccarlar, mâceracılar, kutsal toprakları yurt edinirler. 1124 yılında, Fulcher of Chartres şöyle yazar:

«Batıda fakir olanları, Tanrı burada zengin yaptı. Orada birkaç kuruş parası olan, burada birçok altınlara sâhip. Orada bir köyü bile olmayana, Tanrı burada bütün bir kasabayı verir. Doğu bize bu kadar uygun düşerken, o halde neden Batıya geri dönmeli».

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ

Birinci Haçlı Seferi, müslüman hıristiyan ayırmaksızın bir yağma seferi olarak başlar. İlk yola çıkan «meteliksiz» Walter'dir. İçlerinde az şövalye, çok köylü vardır. Soylular arasında «sans avoir» lâkaplı mâlikaneden yoksun kişiler bulunur. Walter bunlardan biridir. İlk kafile, katolik Macar Kralı iyi davrandığı ve pazar ayrıcalığı tanıdığı halde yağma yapar. Bulgar arazisinde benzer olaylar görülür. Sürülere el koyan Haçlı ile Bizans vâlisi çatışır. «Meteliksiz»in ordusunu ünlü keşiş Pierre'nin kafilesi izler. Macar Kralı ucuz fiyata bol gıda sağladığı halde, Haçlılar bir Macar kentini yağmalarlar, hıristiyan

halkı kılıçtan geçirirler. Macal Kralı, ordusuyla Haçlı'yı kovalamak zorunda kalır. Belgrat çevresinde halk, sürüleriyle ormanlara kaçarak Haçlı'dan korunmaya çalışır. Daha sonra, yağmacılık nedeniyle Bulgar-Haçlı savaşı olur. Keşiş Pierre, dağılan Haçlı ordusunu güç toparlar. Istanbul'da Bizans İmparatoru, Keşiş ile Meteliksiz'in ordularını kent dışında tutar, gemilerle onları Anadolu'ya geçirir. Anadolu Selçukluları bu ilk Haçlıları ezer. Bir Alman râhibin komutasındaki üçüncü kafile ise, yağmacılık nedeniyle Macar Kralı tarafından kırıma uğratılır. Kurtulanlar ülkelerine geri dönerler. Yahudi kırımı yaparak ilerleyen başka bir kafile de, Macarlar geçiş izni vermediğinden dağılır. Bunları şövalyeleriyle dükler ve baronlar izler. Ne var ki, bunların da tutumları farklı olmaz. Edirne bölgesini yağmalarlar. Bizans İmparatoru Aleksios ile çatışırlar. Uzun pazarlıklardan sonra, bu soylu kişiler feodal töreye göre sadakat yemini ederler ve İmparatorun vasali olurlar. Bizans İmparatoru, bunları acele Anadolu'ya geçirir. Varılan anlaşmaya göre, Anadolu ve Suriye'de fethedilen yerlerden eskiden Bizans'a ait bulunanlar İmparator'a geri verilecektir. Ama alınan ganimet, emek ve giderlerinin karşılığı olarak Haçlılara kalacaktır. İznik çevresine varan bu Haçlı gücü, Kılıç Arslan'ın kuvvetleriyle karşılaşır. Malatya kuşatmasını bırakıp acele İznik çevresine dönen Kılıç Arslan, bu Haçlı kafilesini durduramaz. İznik düşer. Selçuklu Sultanı, Eskişehir çevresinde de tutunamayarak geri çekilir. Bu ilk Haçlı başarısının meyvalarını Bizans toplar. İznik'i geri alır, kıyılara ulaşan Türkleri, Anadolu yaylasına geri çekilmeye zorlar. Ege kıyılarında Çaka, Tengribirmiş gibi Türkleri, Anadolu yaylasına geri çekilmeye zorlar. Ege kıyılarında Çaka, Tengribirmiş gibi Türkmen şeflerinin, yerli gemicilerden yararlanarak başlattıkları ilk Türk denizcilik denemesi böylece son bulur. Cahen'e göre, bu ilk Haçlı seferi olma-

saydı, Türkler, Osmanlının gerçekleştirdiğini belki de 200 yıl önce başarmış olacaklardı*.

ANADOLU TÜRKMENLERİ VE HAÇLI

Anadolu Türklüğünün geleceği bakımından önemli sonuçlar doğurmasına karşın, Türkmen belleğinde Haçlı bir iz bırakmaz. Daha sonra yazılmış Selçuklu tarihlerinde kısaca değinilen halk öykülerinde haçlılardan hiç söz edilmez. Yöresel hıristiyanlarla savaşlara geniş yer veren «Danişmendname»de de Haçlıya atıflar çok belirsiz kalır. Anadolu'dan transit geçen Haçlı, çabuk unutulur.

Haçlı geldiğinde, Anadolu Selçukluları, Suriye'den Toros yoluyla Boğazlar'a ulaşan Güney yolunu denetim altında tutarlar. XII. Yüzyıl başlarında Konya Selçuklularından daha güçlü bir kuruluş olan ikinci Türkmen devleti Danişmenoğulları ise Ankara, Kayseri ve Sıvas'a sâhip olarak, Kuzey yoluna egemendir. Bu yollardan ilerleyen Haçlı dalgaları, 1101 yılında Amasya ve Konya Ereğlisi yakınlarında ağır yenilgilere uğrarlar. Daha sonra İkinci Haçlı Seferi sırasında (1147) Almanya İmparatoru İznik'te Türkmen dalgasına çarpar, perişan olur. Fransa Kralı ise, Türkmen'e çarpmamak için İzmir, Efes, Denizli, Antalya yoluyla kıyıdan dolaşarak Suriye'ye gitmeyi dener. Üçüncü Haçlı'da (1090) Alman İmparatoru Frederik, Konya Sultanı'yla dostluk anlaşması yaparak, aynı yoldan barış içinde geçmeye çalışır. Daha sonraki Haçlı seferleri ise Anadolu'dan geçmez. Gerçi İkinci ve Üçüncü Haçlının Türkmenle çatışmadan kıyıdan dolaşma çabaları başarılı olmaz, Türkmen sürekli saldırılarla Haçlıları yıpratır. Buna içerleyen

* Cahen'e göre Haçlı ve Bizans'ın kıyılardan yaylaya çıkmasıyla, Türkler, modern Türkiye Cumhuriyeti gibi, kara yaşam biçimine dönmek zorunda kalırlar. Osmanlı ise denizci yaşam biçimine açılır (Pre-Ottoman Turkey, s. 84-85).

Frederik, Konya içerilerine bile yürür. Fakat yine de transit geçiş niteliğini taşıyan Haçlı seferleri, Anadolu Türkmenleri için bir yaz yağmurundan farksız kalır. Suriye ve Filistin'de kurulan Haçlı devletleri, Anadolu Selçuklularını ilgisiz bırakır. Ancak gerek Selçuklu, gerekse Danişmend devletlerinin Çukurova, Maraş, Malatya bölgelerinde genişlemeleri, ileride göreceğimiz üzere, Haçlılar ile zaman zaman savaşlara yol açar. Fakat bunlar dinsel nitelik taşımayan, gerektiğinde islâm prenslerine karşı Haçlılar ile ittifaklara yol açan feodal nitelikte olagan savaşlardır.

İSLÂM HALİFESİ HAÇLI'YA İLGİSİZDİR

İşin ilginç yanı, gerek Abbasî Halifesi, gerek Büyük Selçuklu Devleti Sultanları, Suriye'de Haçlı yerleşmesine ciddî bir tepki göstermezler. Nitekim Sultan Sancar, 1133'de Bağdad'a yolladığı mektupta, ordusunun başında Selçuklulara karşı savaş veren Halife'yi, Haçlı ve Gürcü genişlemesine karşı kayıtsızlıkla suçlar:

«— Frenk kâfirleri Suriye, Irak ülkelerini ve daha başka yerleri bunca yıldır istilâ etmişlerdir. Ve peygamberlerin kıblesi olan Kudüs'ü hınzırların otlakları ve şarap satılan bir yer yapmışlardır. Müslüman kadınlarına el uzatmışlardır. Bugün de mal ve cana hükmetmektedirler.

Öte yandan, Gürcü kâfirlerinin islâm memleketlerinde kırımlar ve yağmalar yaptıkları bilinmektedir. Bu iğrenç hareketlere, halifelik aldırış etmemiştir, bundan etkilenmemiş ve etkilenmemektedir. Tanrı ve Peygamber'in katında kendini suçlu mu sayıyor, yoksa bağışlanmaya lâyık mı buluyor, gönlü rahat mıdır?»[111].

Gelgelelim ne Sancar, ne Tapar, ne de öteki Irak Selçuklu sultanları Haçlı'ya karşı herhangibir ciddî mücadele vermezler. Haçlı'ya karşı savaş, Selçuklu-

ların genellikle itaatsiz ve hayli bağımsız Musul vâlilerine, Artukoğulları, Şam ve Halep Selçukluları gibi yöresel egemenlere kalır. Onlar da savaşı dinsel bir amaç gütmeden feodal çıkarlarına göre yürütürler ve Haçlı'dan çok kendi aralarında çekişirler.

HAÇLILAR URFA VE ANTAKYA'YA KOLAYCA YERLEŞİR

Kılıç Arslan engelini aşan ilk Haçlı, Çukurova'ya iner. Bizans bölgeyi kendine ait sayar. Fakat Toros'ları aşar aşmaz, Haçlı liderleri arasında ganimet paylaşma kavgası başlar. Sicilya ve Norman soylularından Tancred, Tarsus'a kendi bayrağını çektirir. Ama ardından daha kudretli şef Baudouin gelir. Tarsus onun bayrağını asar. Tancred öfkeyle ayrılıp Adana'ya gider. Ama bol altın, gümüş, hayvan, tahıl, şarap ve yağ bulunan Adana'yı başka bir Haçlı soylusu ele geçirmiştir. O, Tancred'in kente girmesine izin vermez. Tancred, Çukurova'nın başka bir zengin kenti olan Mamistra'ya saldırır ve zorla alır. Haçlı rahiplerinden Tyre, buranın «bereketli tarlaları ve zengin topraklarıyla ünlü» olduğunu yazar. Tancred, kenti yağmalar ve ganimeti, yaptıkları hizmete göre adamlarına paylaştırır. Tyre'a göre, böylece adamları zenginleşir. Tarsus kalesine bayrağı çekilen Baudouin, kente verdiği sözü tutmaz. Tarsus'u zorla alır. Adamlarını orada bıraktıktan sonra, Mamistra önlerine gelir. Tancred onu kente almadığı gibi, üzerine saldırır. İki Haçlı şefi savaşırlar. Baudouin, dâvet üzerine Urfa'ya gider. Urfa, Melikşah'ın kardeşi Tutuş'un Selçuklu komutanı Bozan'dan alıp, yönetici atadığı Ermeni soylusu Toros'un elindedir. Ama Toros, Tutuş yenilince Bizans'a bağlanır. Çevreye egemen Türk şeflerinin saldırılarından korunmak için Toros, Haçlı şefini çağırır. Aralarında vardıkları anlaşmaya göre, Toros ve Baudouin, Urfa vergi ve ge-

lirlerini eşit paylaşacaklardır. Ancak yaşlı Ermeni ölünce, Haçlı şefi Urfa egemeni olacaktır. Toros, onu daha çok bir komutan olarak düşünür. Fakat Haçlı şefi Toros'u öldürür. 10 Mart 1098'de Haçlı Urfa Kontluğu kurulur. Yeni Urfa Kontu, Sumeysat'ı Türk egemeni Balduk'tan 10 bin altına satın alır. Ünlü Artuklu şefi Belek'e ait Suruç'u ele geçirerek genişler. Bu sıralarda, Adana bölgesinde ilerleyen Haçlı kuvvetleri Antakya önlerine gelir. Bizans'ın kendine ait saydığı Antakya, Melikşah komutanlarından Yağsıyan'ın elindedir. Yağsıyan çevre islâm emirlerinden ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul vâlisi Kür-Boğa'dan yardım ister. En yakında Halep egemeni Tutuş oğlu Rıdvan vardır. Bu Selçuklu prensi, sefere çıkmayarak az bir kuvvet gönderir. Kolayca bozguna uğratılan bu kuvvet, savaşmayı sürdürmez ve Halep'e geri döner. Oysa Haçlı'ya denizden yardım ulaşır. Kollarına haç takan silâhlı Cenova burjuvaları 12 kadırgayla, Antakya yakınındaki Süveydiye limanına çıkarlar. Limanı alırlar ve ilerleyerek Haçlı kuvvetlerine katılırlar. Gemilerde kalanlar, yiyecek sıkıntısı çeken Haçlı'ya gıda taşırlar. Mısır Fatimî Devleti de, Haçlı'nın gelişini sevinçle karşılar. Selçuklu güçlüklerinden yararlanarak, Mısır, Artuk oğlu Sökmen'in elindeki Kudüs'ü 1098 yılında geri alır*. Antakya önlerindeki Haçlı'ya elçiler yollar, kuşatmanın ısrarla sürdürülmesini ister. Suriye'yi paylaşmayı ve Selçuklu'ya karşı birlikte savaşmayı önerir. Büyük Selçukluların Musul vâlisi Kür-Boğa ise, Antakya'nın imdat çağrıları karşısında aceleci davranmaz. Alınması güç Urfa kalesini boş yere kuşatmakla vakit geçirir. Nitekim kuşatma bir sonuç vermez. 25 Mayıs 1098'de kuşatmayı kaldırmak zorunda kalır. Sicilya'-

* Melikşah, 1085'te Antakya'yı aldıktan sonra Akdeniz'e varışını sevinçle karşılar. Fakat Selçukluların donanması yoktur. 1089'da Mısırlılar, kıyı kentlerini Türklerden kolaylıkla geri alırlar. Ancak karadaki Kudüs ve çevresi 1098 yılına değin Selçuklularda kalır.

daki Norman Haçlı şefi Bohemond bu gecikmeden yararlanır. Antakya burçlarından birini savunan Ermeni kökenli Firuz ile anlaşır. Firuz gizlice kaleyi teslim edecektir. Ne var ki, Bohemond, öteki Haçlı şeflerine, Firuz'un ancak Antakya irsî olarak kendisine bırakılması koşuluyla, yolu açacağını bildirir. Öteki şefler, Antakya gibi önemli bir kenti Bohemond'a vermeye yanaşmazlar. Bohemond, «Firuz'a hizmeti karşılığı büyük mülkler ve her çeşit ayrıcalıklar için söz verdim» diye diretir. Kür-Boğa tehlikesi artınca, Tuluz Kontu hariç, öteki şefler, Bohemond'un kenti almasına rıza gösterirler*. Antakya düşer (3 Haziran 1098). Çoluk çocuğunu bırakıp kaçan Yağsıyan'ı yolda öldürürler. Haçlı, kentte islâm kırımı yapar. Musul vâlisi Kür-Boğa kent düştükten altı gün sonra Antakya önlerine gelir ve kuşatır. Kuşatılan kalabalık Haçlı ordusu yiyecek sıkıntısı çeker. Kür-Boğa, denizdeki İtalyan gemilerinden yiyecek yardımı gelmesini engeller. Kaynaklar, Haçlıların iki müslüman askerini yediklerini yazarlar. Müthiş kıtlık ve açlık üzerine**, bir kısım Haçlı, deniz kıyısına kaçar. Bazı şefler Anadolu'ya geri döner. Haçlı seferine katılmak üzere Konya Akşehir'de hazırlık yapan Bizans İmparatoru Alexios'a durumun umutsuzluğunu bildirirler. Durumu iyi görmeyen ve esasen Bizans'a ait yerlerin geri verilmesi yolundaki antlaşmaya Haçlı'nın uymadığını düşünen Alexios, Istanbul'a döner. O tarihten sonra Haçlı ve Bizans birbirine düşman olur.

---

* Bohemond, Tronto egemeni Robert Guiscard'ın oğludur. Babasının soyluluğu az karısından doğduğu için, baba mülkü, daha soylu karıdan doğan kardeşi Roger'e geçer. O, kardeşini zorlayarak biraz arazi alır. O sırada yalnız Bari'ye sâhiptir. Haçlı, ona gelecek sağlar.

** Tyre. Antakya ovasının verimli toprağını ve zengin tarlalarını över. Bu tarlaların iyi sulandığını belirtir. Sularda balık boldur. İki yandan dağlarla çevrili Antakya'da yamaçlar bile tarıma elverişlidir. Sürekli savaş ve kuşatmalar sırasında, öncelikle tarım arazisi yakılıp yıkıldığından kıtlık doğaldır.

Kür-Boğa açlıktan kentin düşeceğine güvenlidir. Nitekim Keşiş Pierre başkanlığındaki Haçlı kurulunun, sağ salim ülkelerine dönüşlerinin garanti edilmesi koşuluyla Antakya'nın teslimi önerisini geri çevirir. Çâresiz kalan Haçlı, 28 Haziranda kentten çıkıp ovada savaş düzeni alır. Ne var ki, daha çarpışma başlarken, Kür-Boğa ordusundaki yöresel egemenlerin askerleri çekilirler. Türkmenler savaş alanını bırakırlar. Tutuş'un oğlu Şam egemeni Dukak ayrılır. Artuklu Sökmen, Humus egemeni vb. onları izler. Yalnız kalan Kür-Boğa da savaşmayıp Halep üzerinden Musul'a geri döner. Savaşmadan geri çekilişi, Haçlı komutanları ilkin bir tuzak sayarlar ve kovalamaktan çekinirler[112]. Gerçeği daha sonra anlayıp ilerlerler ve Kür-Boğa ordusunun ağırlıklarını ele geçirirler.

KİLİKYA ERMENİ PRENSLİĞİ KURULUR

Bu beklenmedik yengiden ilk yararlananlar, Cenova burjuvalarıdır. Süveydiye, Cenevizlilere ait bir liman olur. Antakya Prensi Bohemond, Cenevizlilere kent içinde 30 ev, 1 kilise, 1 pazar ve 1 çeşme verir. İkinci yararlananlar Ermenilerdir. Kilikya dağlık bölgelerindeki Ermeni soyluları, Haçlılara yardım getirirler. Dağlardan ovaya doğru genişlerler. Haçlılara yaptığı hizmetlere ödül olarak, 1092'den beri babası Rupen'in ardılı olan dağlık bölge egemeni Konstantin'e, Haçlılar baron ünvanı verir. 1188'e değin bu ünvanı taşıyan Kilikya Ermeni Prensliği, Alman İmparatoru Henri VI. ve Papa eliyle krallık yapılır. Leon II., ilk Ermeni Kralı olur.

KUDÜS KRALLIĞI KURULUR

Antakya ve Kilikya'yı alan Haçlılar, Halep bölgesinde genişlerler. Kale ve kasabaları mülk kavga-

ları içinde paylaşırlar. Bohemond, Antakya'da hak iddia eden Tuluz Kontu'nun elindeki kent kulelerini zorla alır. Daha sonra asıl amaç olan Kudüs'e doğru kıyıdan ilerlenir. Selçuklu'ya karşı Haçlı'ya ittifak öneren Mısır, ancak o zaman uyanır. Frankların haç ziyareti için Kudüs'e ancak ufak gruplar halinde silâhsız girmelerine izin vereceğini ilân eder. Fakat Kudüs direnemez, iki günlük şiddetli bir savaştan sonra 15 Temmuz 1099'da Haçlı eline düşer. Kudüs'te büyük İslâm kırımı yapılır. Kudüs mâbedine sığınan binlerce müslüman kılıçtan geçirilir. Haçlıların aralarındaki anlaşmaya göre, kim ne ele geçirirse ona aittir. Bir eve giren, kalkanını kapıya kor ve herşeyiyle evin sâhibi olur.

Kudüs'te Haçlı şefleri, Aşağı Loren Dükü Godefroy'u kendilerine kral seçerler. Krallık iddiasındaki Tuluz Kontu seçilemez. Kudüs'te elinde tuttuğu kuleleri vermek istemez, zorla alınır. Kudüs fethinden ilk Cenevizliler ve Pizalılar yararlanır. Kudüs limanı Yafa'da, Mısır donanması önünde tutunamayan Cenevizliler, gemileri bırakıp Kudüs'e giderler. Giderken savaş makinelerini yapmaya yarayan malzeme götürürler. «Mühendis» olarak Kudüs'ün alınmasına katkıda bulunurlar. Pizalılar ise 1099 yazında kentin piskoposu Daimberg yönetiminde, 120 gemiden oluşan bir filoyla gelirler. İlkin Bizans'a ait Lâzkiye'yi kuşatırlarsa da, başarılı olamazlar. Kudüs'e giderler. Yafa ve Kudüs'ün berkitilmesine yardım ederler. Şefleri Daimberg, Kudüs piskoposu seçilir. Ona malikâne olarak Kudüs kentinin kulesiyle önemli bir mahallesi verilir*. Ayrıca Yafa limanının dörtte bi-

* Ne var ki, Kudüs Kralı biraz sonra ölünce, adamları patrik'e kule ve Kudüs'ü vermezler. Tyre, «Türkler zamanında bile kilisenin sâhip olduklarını alıyorlar» diye durmadan yakınır. Urfa Kontu Baudouin ,yeni Kudüs Kralı seçilince, patrik dağdaki kiliseye sığınır. Kudüs krallığının ilk büyük fief'ine (Taberriye ve Hayfa) sahip Tancred de, Tarsus ve Mamistra'-

rini alır. Orada Piza sömürgesi kurulur. Kudüs Kralı, yanında tuttuğu Norman soylusu Tancred'e de Taberiyye bölgesini irsî olarak bağışlar. Burası krallığın ilk büyük fief'i olur. Haçlı din adamı Tyre'e inanmak gerekirse o sırada kralın pek az askeri vardır. 300 şövalye ve 2 bin yaya asker ancak çıkarabilecek durumdadır. Elinde az kent vardır ve müslümanlarla çevrilidir[116]. İşte bu sırada 1100 yılı yazında 2 bin gemiden oluşan bir Venedik filosu Kudüs limanı Yafa'ya gelir. Filistin'in Batı kentlerini alabilmek için bu yardım gereklidir. Venedikliler, pazarlığa otururlar. Askerî hizmetlerine karşılık, fethedilecek her kentte, kilise, pazar yeri isterler. İlerdeki savaşlar için de, Trablus kentinin tamamını ve fethedilen her kentin üçtebirini alacaklarını belirtirler. Krallığın her yerinde Venedikliler vergi bağışıklığı önerirler. Ne var ki, Venedikliler büyük liman Akka'yı alamazlar. Küçük Hayfa limanını ele geçirmekle yetinirler.

İSLÂM ÜLKESİNDE İTALYAN TİCARET KENTLERİ

İşler, Haçlılar için kötü gitmeye başlar. Kudüs Kralı, 1100 yılı yazında ölür. Danişmend Gâzi'nin baskı altında tuttuğu Malatya egemeni Ermeni Gabriel, Antakya Kontu Bohemond'dan yardım ister. Gabriel, himayesine karşılık Bohemond'un vasali olacak ve onun adına Malatya'yı yönetecektir. Ne var ki, bu amaçla Malatya'ya doğru yola çıkan Antakya Kontu, Danişmend Gâzi'nin baskınına uğrar ve tutsak düşer. Niksar'a kapatılan Bohemond'u kurtarmak için Avrupa'dan gelen Haçlı kuvvetleri, Amasya yakınlarında Kılıç Arslan ve Danişmend Gâzi'nin kuv-

da savaştığı yeni krala, feodal yeminle bağlanmayı kabul etmez. Fief'lerinden vazgeçerek patrik ile Antakya'ya gider. Patrik'e orada yeni mülkler ve bir kilise verilir. Patrik, Kudüs Kralı'nı Papa'ya şikâyet için Roma'ya gider. Papa, onu yeniden Kudüs Patriği atarsa da yolda ölür. Olay, Haçlı şeflerinin dinsel amaçlardan ne kadar uzak olduğunu gösterir.

vetleri karşısında ağır yenilgiye uğrarlar. Danişmend, 1101 sonbaharında Malatya'yı alır*.

Kudüs Kralı'nın ölümü ve Antakya Kontu'nun tutsak düşmesi üzerine, Urfa Kontu'nu Kudüs tahtına ve Tancred'i Antakya kont naipliğine çıkarma işinde yardımcılığı, o sırada Lâzkiye'ye gelen bir Ceneviz filosu yüklenir. Cenevizliler, yeni kral adına Kayseriye ve Arsuk limanlarını fethederler. Kral ile yaptıkları anlaşmaya göre, fethedilen yerlerde, köle ve paranın üçtebiri Cenevizlilere aittir. Ayrıca bir sokak Cenevizlilere verilecektir. Haçlı râhibi Tyre'a göre, iki liman kenti alınınca Cenevizliler, «karınlarında altın veya mücevher gizli mi diye halkın karnını yararlar. O ana değin, çok fakir olan Haçlılar biraz zengin olur. Bütün yaşlılar ölürler. Kent egemeni ve kadı, fidye almak için öldürülmez, zincirlenir»[111]. İki limanı almasına karşın Kudüs Kralı, Mısır orduları karşısında yenilgilere uğrar. Ramle limanını yitirir. Krallığı yitirmekten ancak bir Haçlı filosunun gelmesi ve karaya çıkarak savaşmasıyla kurtulabilir. Biraz sonra bir Ceneviz filosunun des-

* Hıristiyan halkı yönetmeye alışık Anadolu'daki Türk egemenleri, yerli Hıristiyanlara Haçlılardan çok daha iyi davranırlar. Bu nedenle, Ermeni ve Süryani tarihçileri Danişmend Gazi ve Kılıç Arslan'a övgüler yağdırırlar. Örneğin Malatya, Danişmend Gâzi'ye kapılarını açar. Askerine söz verdiği için ganimet alır, fakat kimsenin öldürülmesine izin vermez. Kıtlık çeken ve tarım araçlarından yoksun kalan halka, buğday, öküz vb. getirip, dağıtır. Danişmend ölünce, Urfalı Mateos, «o iyi bir adam, memleketi imar edici ve hıristiyanlara karşı çok merhametli bir kişiydi. Hıristiyanlar ölümü için büyük mâtem tuttu» diye yazar (Urfalı Mateos Vekâyinâmesi, s. 225). Aynı kaynağa göre, Kılıç Arslan için de yerli hıristiyanlar büyük mâtem tutarlar (s. 231). Buna karşılık Haçlıların hıristiyan halka kötü davranışı, uzun uzun anlatılır. Urfa Kontu, Kudüs Kralı olmadan önce halkı yağmalar. Suruç halkı Haçlı'ya karşı Türklerle birleşince, Haçlı tarafından toptan kılıçtan geçirilir. Harranlılar, 1104 yılında yolları kesip, kaçan Haçlı askerlerinden öç alırlar. Elbistan halkı, Haçlı askeri kentten kovar ve Kılıç Arslan'ı çağırır.

teğiyle önemli liman Akka'yı ele geçirir. Cenevizliler, daha önce alınan iki liman ile Akka'nın herbirinin üçtebirini, aynı oranda tarım arazisiyle birlikte kazanırlar. Akka limanı gümrük gelirinin üçtebiri Venedik'e bırakılır. Krallıkta, vergiden bağışık ticaret hakkı tanınır. Yafa ve Kudüs'te Ceneviz'e mahalleler verilir. Cenevizliler, 2 bin altın harcayarak bu büyük ayrıcalıkları altın harflerle bir levhaya yazdırırlar ve Kudüs kilisesine asarlar.

SELÇUKLULARIN HAÇLI SEFERLERİNE İLGİSİZLİĞİ

Akka başarısına karşın, Kuzeyde işler Haçlılar için pek parlak gitmez. Antakya Kontu Bohemond, Danişmend Gâzi'ye tutsak düşünce, yerini yeğeni Tancred alır. Kudüs Krallığı'na getirilen Urfa Kontu'nun yerine de, Baudouin de Burg geçer. Bu frenk soylusu, kilisenin evliyken evlenen kralları bile aforoz etmesine aldırmaksızın, evli olduğu halde, 50 bin altın çeyizi olan Malatya sâhibi Gabriel'in kızını alır. Ne arazisi, ne de serveti olmadığı için yanına gelen akrabası Joscelin de Courtenay'e Fırat çevresinde geniş fief'ler verir. Yeni Urfa Kontu, kayınpederi Gabriel'in Danişmend Gâzi'ye kaptırdığı Malatya'yı ele geçirme hevesindedir.

Danişmend Gâzi Gümüş Tegin ile Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan'ın Haçlılara karşı 1097-1101 yıllarında gerçekleştirdikleri ittifak bozulur. Kılıç Arslan, başkenti İznik'i ve kıyı kentlerini yitirip, Anadolu yaylasına itilmesine karşın, eski dostu Bizans ile ittifakını tazeler. İttifak, Bizans'a ait Antakya'yı vermeyen, Kilikya'da genişleyen Bohemond'a ve Kılıç Arslan'ın Maraş ve Malatya yönünde genişleme alanını kapayan Danişmend Gâzi'ye karşı yapılır. Bizans, Danişmend Gâzi'ye 260 bin altın fidye ödeyerek düşmanı Bohemond'u ele geçirmeye çalışır. Kı-

lıç Arslan'ın askerî gücünü bir baskı ögesi olarak kullanır. Bizans-Selçuklu ittifakının tehlikesini gören Danişmend Gâzi, Haçlı Bohemond ile uzlaşır. Gâzi, çoğunu Maraş Kuzeybatısındaki Göksun (Keysun) sâhibi Ermeni Vasil'in ödediği daha küçük bir fidye karşılığı, «sâdık müttefik» edindiği Bohemond'u 1103 yılı baharında serbest bırakır. Bu anlaşmaya, Bizans müttefiki Kılıç Arslan, Maraş yakınında Danişmend Gâzi'ye saldırarak karşılık verir. Kılıç Arslan, Bizans'ın hak iddia ettiği Maraş'ı alır. Ermenilerin dâveti üzerine Elbistan'a girer. Burada Haçlılara karşı Bizans hizmetinde bir kuvvet bırakarak, babası Süleyman Şah gibi, Mezopotamya'da Büyük Selçuklu ile savaşa gider. Danişmend'i çökertme işi, Trabzon Dükalığı aracılığıyla Bizans'a kalır.

Danişmend müttefiki Bohemond, serbest bırakılışından yararlanmakta gecikmez. Haçlı, Halep ve Urfa bölgesinde genişler. Çevre yakılıp yıkıldığından besin sıkıntısı çeken Urfa Kontu, Bohemond desteğiyle Harran'ın fethine yönelir. Haçlı yazarı Tyre'a göre, biribirinden 14 mil uzaklıktaki Urfa ve Harran arasında bir nehir akar. Kanallarla sulandığından arazi verimlidir. Nehrin bir kıyısındaki ekin Urfa'ya, öteki kıyısındaki ekin Harran'a aittir. Ama Urfa Kontu, bu kuralı çiğner, kenti teslim almak amacıyla Harran'lılara ekin ektirmez. Harran açlıktan teslim olacaktır. Ne var ki, Bohemond ile Urfa Kontu, Harran'ın kime ait olacağı konusunda kavgaya tutuşurlar. Kentin teslimi işi gecikir. Kür-Boğa'dan sonra Büyük Selçukluların Musul Emir'i olan Çökürmüş, Hasankeyf Artuklu Emiri Sökmen desteğiyle Harran'a gelir. 1104 yılı baharındaki savaşta Haçlılar bozguna uğrar. Urfa Kontu ve vasali Joscelin tutsak düşer. Bohemond ve Tancred, Urfa'ya kaçarlar. Bohemond, dönerse geri verme koşuluyla, Urfa Kontu'nun arazisini Tancred'e bırakır. Joscelin'e ait araziyi de, kendine ait Antakya kontluğuna katar. Ağır borçlu olan

Bohemond para ve şövalye toplamak üzere Avrupa'ya gider*. Yerine tam yetkiyle Tancred'i getirir. Ne var ki, Selçuklu yöresel egemenleri, aralarındaki feodal çekişmeler nedeniyle, bu yengiden yararlanamazlar. Tancred, 1105 yılı baharında Halep bölgesindeki pek çok berkitilmiş kenti kolayca ele geçirir. Halep prensliği çökmek üzeredir. Halep Selçuklu Meliki Rıdvan, Türkmen güçlerine sâhip Artukoğlu İlgâzi'den yardım ister. İlgâzi, Selçukluların Bağdad şahnesidir. Onu bu görevden uzaklaştıran Selçuklu Sultanı ile onun Musul Vâlisi Çökürmüş'ten öç peşindedir. Nitekim İlgâzi, «Önce Selçuklu'ya, sonra Haçlı'ya» yürünmesi görüşünü ittifak yaptığı Rıdvan'a ve öteki yöresel egemenlere kabul ettirerek 10 bin kişilik müttefik ordusu ile, birkaç bin kişilik ordulara sâhip Haçlı yerine, Çökürmüş'ün elindeki Nusaybin kalesinin fethine yönelir. Bir kaplıcada tedavi gören Çökürmüş, Musul'a gidip asker toplayarak harekete geçer. Fakat savaşa cesaret edemeyip, müttefikleri bölmeyi dener. Rıdvan'a «şer ve fesat sâhibi» İlgâzi'yi hapsederse, askerî yardım yapacağını bildirir. Rıdvan, Nusaybin'i almanın güçlüğünü hatırlatarak, Haçlı'ya karşı Çökürmüş ile birleşmeyi önerir:

«— Haçlılar, Halep bölgesini istilâ etmiş durumdadır. Büyük kuvvetler ile bize katılacak olan Çökürmüş ile barış yapıp, hep birlikte onlar üzerine yürüyelim, bu hareketimiz islâm'ın kâfirlere karşı birleşmesi olacaktır».

---

* Bizans düşmanı Bohemond, bir daha Antakya'ya geri dönemez. Fakat topladığı orduyla 1107 yılında, Dalmaçya ve Epir'deki Bizans arazisine saldırır, yağmalar. Kılıç Arslan'ın müttefiki İmparator Aleksios hizmetine verdiği Türkmen askeri, Balkanlarda Bohemond'a karşı savaşır. 1108'de Bohemond, Aleksios ile uzlaştırılır. O, İmparator'a yeniden feodal yemin ile bağlanır. Haçlı yola çıkar, ama Bohemond İtalya'da kalır ve yeni kuvvetlerle yola çıkacak iken ölür.

Kalabalık Türkmen askerine güvenen İlgâzi, şiddetle karşı çıkar:

«— Sen kendi isteğine göre hareket ediyorsun, oysa şu anda benim hükmüm altında bulunuyorsun. Nusaybin alınmadan sana buradan çekilme fırsatı vermem, yoksa seninle savaşmaya bile hazırım»[115].

Bu yanıtı beklediğinden, daha önceden hazırlıklı olan Rıdvan, İlgâzi'yi yakalatır. Beyleri hapsedilen Türkmen karşı çıkar, yağma yapar. Kendini güvenli görmeyen Rıdvan, Halep'e döner. Çökürmüş ise, vaadini unutarak, Halep'e yardım etmez ve Haçlı'ya karşı sefer gerçekleşmez. Çökürmüş, Haçlı ile savaşmaktan çok Musul bölgesinde kendi egemenliğini pekiştirme çabasındadır. Nitekim Selçuklu Sultanı Tapar'a itaatten çıkar. Sultan Tapar, âsi vasalini cezalandırmak üzere, Musul egemeni atadığı Çavlı'yı askerle yollar. Çavlı, yaşlı Çökürmüş'ü yener ve tutsak alır. Ama Musul teslim olmaz. Musul ileri gelenleri, kuvvetlerinin bir bölümünü, müttefiki Bizans İmparatoru'nun hizmetine bıraktıktan sonra Doğu'ya yönelen Kılıç Arslan'a başvururlar. Malatya'yı 1105 yılında anlaşmayla alan Kılıç Arslan, Musul'a dâveti çekici bulur. 1107 Martında Nusaybin'den ilerleyerek Musul'u teslim alır. Sultan Tapar adına okunan hutbeyi, kendi adına okutur. Çavlı kuvvetleriyle Musul'dan uzaklaşır. İlgâzi ve Halep Selçuklu egemeni Rıdvan ile ittifak yapar: Önce Musul alınacak sonra Çavlı, Haçlı'ya karşı Rıdvan ile birlikte savaşacaktır. Rıdvan, Halep'i tehdit eden Tancred ile barış yapıp, Çavlı'ya katılır. Bu ortak güçler, 1107 Temmuzunda Kılıç Arslan'ı yenerler. Anadolu Selçuklu Sultanı, Hapur çayında boğularak ölür. Musul Çavlı'ya geçer. Kılıç Arslan'ın Musul'da bıraktığı oğlu, Şahinşah, Sultan Tapar'a tutsak gider. Ne var ki, Çökürmüş gibi Çavlı da, Halep egemenine verdiği Haçlı'ya karşı savaş sözünü tutmaz. Kılıç Arslan'ı yenen Çavlı, bir borç sorununu bahane ederek İlgâzi'yi hap-

seder. Kendi başına da aynı şeyin geleceğinden korkan Rıdvan, Halep'e döner. Çavlı, Musul bölgesinde özerkliğe yönelir. Ganimetten Sultan'ın payını yollamaz. Tapar, Hille Arap Emirini cezalandırmak için Bağdad'a geldiğinde, Sultan'ın seferine katılma yükümlülüğünü yerine getirmez. Hatta Arap Emiriyle işbirliği yapar. Selçuklu Sultanı, bunun üzerine Musul bölgesini Mevdud'a ikta eder ve onu askerle Çavlı'yı cezalandırmaya yollar. Çavlı, Musul'da tutsak Urfa Kontu ile birlikte kentten ayrılır. Tapar'a karşı Nusaybin'deki İlgâzi ile birleşmek isterse de başarılı olamaz. Urfa Kontu ile ittifak yapar: Kontu 70 bin dinar karşılığı serbest bırakacaktır, fakat Kont gerektiğinde askeriyle Çavlı'nın yardımına gelecektir. Urfa Kontu, daha önce 20 bin altın fidye alınıp salınan vasali Tellü Bâsır egemeni Joscelin'i rehin bırakarak, parayı bulmaya gider. Paranın bir bölümünü hemen sağlar. Fakat Antakya egemeni Tancred, onun tutsaklığında geçici olarak yönettiği Urfa'yı konta geri vermez. Çavlı, paranın gerisini beklemeden Joscelin'i serbest bırakır. Urfa Kontu ve vasali Jascelin, kontun fief'ini geri vermeyen Tancred'in ülkesini yağmalarlar, sonunda uzlaşırlar ve Kont Urfa'ya girer.

HAÇLI DESTEKLİ SELÇUK SAVAŞLARI

İnşaat işçilerinin ayaklanarak, Mevdud'a teslim ettikleri Musul üzerine yürümeye cesaret edemeyen Çavlı, Halep Selçuklu Prensliği'ni istilâya yönelir. Sultan Tapar'ın, «Musul'a dön, bölgeyi yine sana ikta ediyorum. Haçlı'ya karşı cihad yap» önerisi sonuçsuz kalır. Rıdvan, Çavlı ilerleyişi üzerine, Haçlı'dan ittifak ister. Antakya egemeni Tancred'e bir mektup yazarak, «Çavlı'nın Halep'i ele geçirmesi durumunda, Suriye'de Haçlı'nın barınmasına olanak kalmayacağını» belirtir ve onu yardıma çağırır. Ebû'l-Fe-

rec'e göre, Tancred, 1500 Frank atlısıyla gelir ve Rıdvan'ın 600 atlısına katılır. Çavlı ise, geri kalan fidyeden vazgeçtiğini söyleyerek, daha önce anlaştığı Urfa Kontu'ndan yardım ister. Urfa Kontu ve vasali Joscelin bu dâvete uyarak, Çavlı'nın bin atlılık kuvvetiyle birleşir. Ekim 1108 savaşını Tancred kazanır. Ebû'l-Ferec, olayı «Franklarla Rıdvan'ın Türkleri, Franklarla Çavlı'nın Türklerine galip geldiler ve onları kırdılar» diye anlatır. Yenilgi üzerine Çavlı, Sultan Tapar'a gider, bağışlanır ve ölene kadar Fars eyaletinin kudretli yöneticisi kalır. Haçlılar ise, aralarındaki kavgalara son vererek, Suriye kıyı kentlerini ele geçirirler. 1108 yılında Tancred, Piza'lıların desteğiyle Bizans elindeki Lâzkiye limanını alır. Piza'lılara Lâzkiye ve Antakya'da birer mahalle, vergi bağışıklığı ve serbest ticaret hakkı tanır. Tuluz Kontu'nun ardılı Bertram, 60 gemiden oluşan Ceneviz filosunun desteğiyle 1109 yılı Temmuzunda Trablus'u ele geçirir. Böylece Trablus Kontluğu biçimlenmiş olur. Kont hizmetlerine karşılık Cenevizlilere, Trablus yakınındaki Cübeyl limanının tümünü verir. Venedik, Trablus'un üçte birini, limanı ve liman karşısındaki adaları alır. 1110 yılında Kudüs Kralı, Ceneviz, Venedik ve Norveç, Danimarka haçlılarının desteğiyle Beyrut ve Sayda limanlarını fetheder. Böylece, 1124 yılında düşecek olan Sûr dışında, bütün Suriye ve Filistin limanları, Haçlı eline geçer. Halep ve Şam dışında iç bölgelerin önemli bir kısmı da Haçlı elindedir.

BAĞDAD HALKI, HALİFE VE SULTANI HAÇLI İLE SAVAŞA ZORLAR...

Tehlikenin kapılarını çaldığını gören Şam ve Halep egemenleri, Bağdad Halifesi'nden ve Sultan Tapar'dan yardım isterler. Halife'nin de desteğiyle Tapar, Musul iktaı sâhibi Mevdud'a, çevre beyleriyle

birlikte Haçlıya karşı savaşma buyruğunu verir. Bizans İmparatoru da, Haçlıya karşı Selçuklu Sultanı'nın desteğini arar. Aleksios, 1110 yılında Tapar'a bir elçi yollayarak, onun Haçlı'ya karşı savaşmasını sağlamaya çalışır. 1112 yılında iki hükümdarın elçileri, Anadolu'da bu konuda müzakere yaparlar ve bir anlaşmaya varırlar. Fakat anlaşma kâğıt üzerinde kalır. Sultan Tapar'ın yöresel egemenlere bıraktığı Haçlı'ya karşı mücadele işi de bir sonuç vermez. Musul sâhibi Mevdud, Mardin egemeni İlgâzi ve Van bölgesi egemeni Ermanşah ile birlikte, 1110 baharında Urfa'yı kuşatır. Fakat Kudüs, Antakya ve Trablus egemenleri, Ermeni senyörleriyle birlikte Urfa'nın yardımına gelirler. Mevdud, Harran'a çekilir. İki taraf da ciddî bir savaştan kaçınır. Haçlı orduları, Urfa'dan ayrıldıktan sonra, Mevdud yeniden Urfa'yı kuşatırsa da, kente bol besin sağlama olanağı tanındığından bir sonuç alamaz. Tancred, bazı Halep kalelerini alır. Halep egemeni Rıdvan, her yıl 20 bin dinar haraç vermeyi kabul ederek, elinde kalan yerleri kurtarmaya çalışır. Fakat barış ancak hasat mevsimine kadar sürecek ve alınan ürün Haçlı'ya verilecektir. Bu, kıtlık ve köylülerin arazilerini bırakıp dağılmaları demektir. Rıdvan, 60 parça devlet arazisini köylüye ucuz fiyatla satarak, köylüleri yerinde tutmaya çalışır. Öteki yöresel egemenler de, 1109-1110 yıllarında Haçlı'ya haraç ödemeye başlarlar.

Halep, bir kez daha Bağdad'daki Sultan Tapar'dan yardım ister. Haşimî ailesinden birinin başkanlığında, sufî, tüccar ve fıkıh bilginlerinden bir kurul, 1110 yılı sonlarında Bağdad'a gelir. Kurul, Bağdad halkını galeyana getirerek, Sultan'ı Haçlı'yla ilgilendirmeye çalışır. Bunlar, Cuma namazında Sultan'ın özel câmiine giderek, bağırıp çağırmaya, gösteriler yapmaya koyulurlar. «Halife ve Sultan'ın din gayretinden yoksun oluşundan» sızlanırlar. Hatta câmideki hatibi indirip, minberi parçalarlar, namaz kılınmasını

engellerler. Cuma namazı kılınamaz. Tapar'ın komutanları, Sultan'ın Haçlı'ya derhal asker yollayacağını kurula vaad ederek göstericileri yatıştırırlar. Bir hafta sonra aynı kalabalık Halife'nin özel câmiine zorla girer, benzer gösteriler yapar, yıkıp kırar. Bu baskıyla sefer hazırlanır. Fakat bu ikinci sefer de, Musul iktaı sâhibi Mevdud ile, Türk ve Kürt yöresel egemenlere bırakılır. Harran'da toplanan kuvvetler, Fırat'ı geçerek Halep Kuzeyindeki Joscelin'in sâhip bulunduğu Tellü Bâsir'i kuşatırlar. Ne var ki, kuşatıcılardan Meraga'nın Kürt egemeni Ahmedil, Joscelin'in para önerisi karşısında, savaşı bırakıp geri döner. Ahmedil, ağır hasta olan Ahlat-Van bölgesi egemeni Ermenşah'ın ölmesi üzerine, ülkesinin kendine ikta edileceği vaadini Sultan'dan aldığı için, bir an önce «çeşmenin yakınında bulunma» çabasındadır. Ahmedil ayrılınca, kuşatma kalkar. Halep'te Rıdvan, «Ben mahvolmak üzereyim» diye Mevdud'u acele yardıma çağırır. Ne var ki, Halep bölgesine ilerleyen Selçuklu ordusu çevreyi yakıp yıkar. Rıdvan, yardım çağırısından pişman olur. Söz verdiği halde, Halep askeriyle Mevdud'a katılmaktan çekinir. Hatta Selçuklu ordusuna karşı Halep'te savunma önlemleri alır. Haşşaşîn'den gençleri savunmayla görevlendirir. Bu durumda ağır hasta Ermenşah, kuvvetlerini alıp ordudan ayrılır. Selçuklu ordusu Halep önlerinden çekilir. Orduya bu sıralarda katılan Şam egemeni Tuğ-Tegin'e karşı Rıdvan, ordu komutanlarını Şam eyaletini istilâ için kışkırtır. Başkomutan Mevdud, kışkırtmaları güçlükle önlerse de, Selçuklu ordusu çözülür ve ikta sâhibi büyük komutanlar Haçlı'ya karşı bir savaş vermeden ülkelerine dönerler.

İSLÂM-HAÇLI İTTİFAKI

Halep egemeni Rıdvan, Antakya Haçlı egemenine yıllık haraç ödeyerek durumunu kurtarmaya ça-

lışır. Şam egemeni Tuğ-Tegin ile uzlaşır. Fakat Şam bölgesi Kudüs Kralı'nın istilâsına uğrayınca, Tuğ-Tegin Musul'da Mevdud'dan yardım ister. Halep yardım yollamaz, Mevdud gelir. Kudüs Kralı, Urfa Kontu'nun vasali Joscelin ile birliktedir. Urfa'da büyük kıtlık olduğu bir sırada, Fırat ötesindeki fief'lerinde Joscelin iyi durumdadır. Ama efendisi Urfa Kontu'na birşey yollamaz. Urfa Kontu, vasalini hastayım diye çağırtıp hapse atar. Urfa Kontu, işkencelerle, ondan fief'lerinden vazgeçtiğine dair imza alır. Bütün mülkü elinden giden Joscelin, Kudüs Kralı'na sığınır. Kral ona Taberriye kentini fief verir. Ne var ki, Kudüs Kralı ve Joscelin 1113 Haziranında Taberriye savaşında Mevdud'un tuzağına düşerler. Kral kaçar. Ancak Antakya Kontu'nun ilerleyişi ve gemilerle Avrupa'dan gelen hacıların katılmasıyla Kral güçlenir. Mevdud, Şam'a çekilir. Fakat Şam egemeni, ülkesini ele geçireceğinden kuşkulanarak, görünüşe göre bir Haşşaşî fedaisine Mevdud'u öldürtür. Böylece, 1113 yengisi de durumda bir değişiklik yaratmaz.

Sultan Tapar'ın yeni Musul Vâlisi Aksungur Porsukî karşısında yalnız Haçlıları değil, Halep ve Şam egemenleriyle birlikte Mardin egemeni Artukoğlu İlgâzi'yi bulur. Artukoğulları'ndan İlgâzi, Belek ve Davut, Nusaybin yakınlarında Tapar'ın Musul Vâlisini bozguna uğratırlar. Şehzade Mes'ut'u tutsak alıp bırakırlar. Tapar, komutanı Porsuk oğlu Porsuk'u yollar. Haçlılar ile o sıralar iyi geçinen İlgâzi ve Şam egemeni Tuğ Tegin, Selçuklu'ya karşı Antakya Prensi Roger ile ittifak yapmış bulunurlar. Tuğ Tegin ve İlgâzi'nin askerleri, Kudüs Kralı, Antakya Prensi, Urfa Kontu ile birlikte Porsuk'a karşı savaşa hazırlanırlar. Suriye'deki bu İslâm-Haçlı ittifakı üzerine, Porsuk Eylül 1115'te savaşmadan geri çekilir.

HAÇLI GENİŞLEMESİNİN SONU

Sultan Tapar'ın 1117'de ölümünden sonra, Büyük Selçukluların Haçlı'yla mücadeleye ilgileri daha da azalır. Sancar-Mahmut ve Mahmut-Mes'ut savaşları, Suriye'yi unutturur. Haçlı ile mücadele, İlgâzi ve Belek gibi Artukoğulları'na kalır. Haçlı baskısı altında, halk Halep'i İlgâzi'ye teslim eder. Halep de Haçlı'ya karşı olunca İlgâzi eski dostu Antakya Prensi Roger ile çatışır. 1119 Haziranında İlgâzi, Antakya Prensi'ni bozguna uğratır, Roger savaş meydanında ölür. Yardıma gelen Kudüs Kralı ve Trablus Kontu, Şam egemeni Tuğ Tegin'in desteğiyle püskürtülür. Ertesi yıl, Kudüs Kralı ve yeni Urfa Kontu Joscelin*, İlgâzi'ye saldırırsa da, Haçlı geri çekilerek kurtulur. Antakya, Kudüs Kralı'nda kalır**. İlgâzi yeğeni Belek ve Tuğ Tegin ile 1122 yılında yeniden Haçlı ile savaşa gelir. Haçlılar savaşı kabul etmezler. Ama dönüşte Belek, Urfa Kontu ile Birecik Senyörü Galeran'ı tutsak almayı başarır. Güneyden Mısır'ın da baskısı

---

* Urfa Kontu, Fırat yakınında fief'ler verdiği Joscelin'i fief'lerini zorla elinden alıp, kontluğundan kovmuştu. Kudüs Kralı, ona Filistin'de Taberriye'yi fief sağlamıştı. Kral ölünce, Joscelin'in önerisiyle, Urfa Kontu, Kudüs Kralı seçilir. Joscelin'in amacı boşalan Urfa Kontluğu'nu ele geçirmektir. Amacına ulaşır.

* Antakya Prensi Roger savaşta ölünce, Patrik ve Roger'in vasalleri, Antakya Prensliğini sınırsız yetkiyle Kudüs Kralı'na verirler. Kullanılan hukuk terimleri Roma Hukuku dilini yansıtır. Kral, kendi iradesine göre herşeyi düzenleyebilecektir. Ama o, savaşta ölenlerin mallarını çocuklarına ya da daha uzak akrabalarına bırakır. Kocaların fief'leri, dul kalan karılara geçer. Kral, bu kadınları evlendirir. Yeteri kadar eşit düzeyde kadın bulunmadığından, soyluluğu kuşkulu kişiler, evlenme yoluyla yükselirler. Kudüs Krallığı, Antakya Prensliği'ni elinde tutmak ister. Ama ne Urfa Kontu, ne de Trablus Kontu, Kudüs Krallığı'na ait tek bir Latin Devleti kurulmasına yanaşır. Bizans İmparatoru da Antakya'yı kendine ait sayar. Mısır Memlûk Sultanı Baybars, 1268 yılında Antakya'yı alana değin bu mücadele sürer.

altında bulunan Kudüs Kralı'nın bu sırada çok sıkıntıda olduuğ anlaşılır. Çekirge ve fare dört yıl ardarda ürünü yok eder, ekmek bulunmaz olur. Kral, islâm tüccarına bile Kudüs'e vergiden bağışık tahıl ve baklagil getirme hakkı tanır. Ama asıl yardım İtalya'dan beklenir. Kral, bol vaadlerde bulunarak, Venedik'ten ve Papa'dan çok acele yardım ister. 1122 yılında 200 yelkenliden oluşan filo yola çıkar. Ama Filistin'e gelmekte acele etmez. Bizans elindeki Korfu'yu kuşatır. Bu arada Belek, Kudüs Kralı'nı tutsak alır. Mısır, kara ve denizden saldırır. Ancak, ısrarlı yardım çağrıları üzerine, Korfu kuşatmasını bırakan Venedik filosu gelir, Mısırlıları yener. Mısır'ın Suriye ile deniz bağlantısını sağlayan tek liman olan Sûr kentini 1124 Temmuzunda Venedik, Kudüs Krallığı adına fetheder. Sûr kentinin ve tarım arazisinin üçtebiri Venedik'e ait olur. Kralın ve baronlarının kentinde Venediklilere bir sokak, bir meydan, bir hamam, bir fırın, bir kilise vergiden bağışık olarak verilir. Kudüs'te kralınkine yakın rant sağlayan büyük bir mahalle Venedik'e geçer. Vergisiz ticaret serbestîsi tanınır. Venedik 100 bin altın borç vererek, krallığı rahatlatmaya çalışır. Artukoğulları'nın elinde tutsak bulunan Kral, 100 bin altın karşılığı serbest bırakılır. Haçlı, Halep'i kuşatarak fidye parasını islâmdan çıkartmaya çalışır. Halep, Selçuklu'nun yeniden Musul iktaını verdiği Aksungur Porsukî'ye kapılarını açarak Haçlı eline geçmekten kurtulur. Ne var ki, Haşşaşî fedaîlerinin 1126 yılında öldürdükleri Aksungur'dan sonra Musul iktaını alan Zengi, Şam dışındaki belli başlı Suriye iç kentlerini alarak Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye dayalı güçlü bir devlet kurar. Haçlı'ya karşı savaş Zengi ve Nureddin'in savaşı olur.

HAÇLI-BİZANS ÇATIŞMASI

Sultan Mes'ut'u damat edinip, Anadolu Selçuklularını himayesine alan Danişmend Emir Gâzi, bir

süre için Haçlı savaşıyla ilgilenir. İlkin o, Konya Selçuklu Sultanlığı'ndan bağımsız olan Kılıç Arslan'ın oğlu Tuğrul Arslan'ın elindeki Malatya'yı 1124 yılında alır. Tuğrul Arslan, Urfa Kontu'ndan yardım isterse de, o sırada Halep'i kuşatmış bulunan Haçlı'dan yardım gelmez. Emir Gâzi, daha sonra Kudüs Kralı'ndan damatlık koşuluyla Antakya Prensliği'ni elde eden genç Bohemond II.'nin üzerine yürür. Genç Bohemond, Kilikya Ermeni Prensliği aleyhine Çukurova'da genişleme çabasındadır. Emir Gâzi ile Anazarba yakınlarındaki savaşta (1129), Bohemond ölür. Gâzi, Haçlı şefinin kesik başını Halife'ye yollar. Danişmend oğlu, Kilikya'ya seferleri sürdürür ve 1131 yılında Kilikya Ermeni Prensi Leon'u haraca bağlar. Ne var ki, Kilikya'yı kendine ait sayan Bizans İmparatoru Yuannis'in 1132 seferi üzerine, Kilikya'da Danişmend egemenliği kalıcı olmaz. Ama Halife ve Sultan Sancar, Haçlılara karşı başarılı savaşlar veren Gâzi'ye «melik» unvanını bir elçiyle yollarlar. Gâzi, öldüğünden ünvan oğlu Muhammed'e verilir. Muhammed, Haçlı elindeki Maraş bölgesinde genişler. Maraş ve Göksun Senyörü Baudouin'den Göksun'u alır. Kilikya'da Ermeni Prensi Leon da Tarsus'a kadar Bizans kentlerini ele geçirir. Bu, İmparator Yuannis'in seferine yol açar. Yuannis, Leon gibi Kudüs Kralı'nın kızıyla evlenip Antakya Prensliği'ni alan Raymond'u* da tanımaz, Antakya'nın kendine

* Antakya Prensi Bohemond II., Danişmend Gâzi ile savaşta öldüğünce, prensliğin yönetimini almak için Kudüs Kralı çağrılır. Ama Kral'ın kızı Alice, Antakya Prensliği'ni yitirmek istemez. Musul ve Halep sâhibi Zengi'ye hediyeler ve elçiler yollar. Antakya'yı kendisi yönetmek koşuluyla kızını Zengi'ye verecektir. Olay öğrenilince Kudüs Kralı gelir. Alice, babasını kente almaz. Ama bazı soylular gizlice kent kapılarını açarlar. Kral yönetimi alır. Alice'e Lâzkiye ve bitişiğindeki Cebel kıyı kentleri fief olarak verilir. Kral, soylulardan, Antakya Prensliği'nin küçük kız torunu Constance için saklanacağına dair yemin alır. Dönüşte Kral ölür, yerine Kudüs Krallığı'na damadı

verilmesini ister. Bizans İmparatoru, kalabalık bir orduyla ilerler. Tarsus, Adana, Masisa'yı Leon'dan alır. Ermeni Prensi'ni Istanbul'a ölmeye yolladıktan sonra Antakya ovasına gelir. Tyre, Ermeni baronları, Antakya Prensi'nin vasali olduğundan, İmparator, «Antakya Prensi'nin 40 yıl elinde tuttuğu Kilikya'yı haksız yere aldı» der. Oysa, Yuannis, Antakya Prensliği'nin tümünü ister. «İlk Haçlılar babam ile anlaşma yapmışlardı, prenslik benim» der. İmparator, Antakya'yı kuşatır. Sonunda şu anlaşmaya varılır: Prens Raymond ve baronları, İmparator Yuannis'e feodal bağlılık yemini ederek, onun vasalleri olacaklardır. İmparator, barışta ve savaşta Antakya'ya girmek isterse, kapıları açacaklarına yemin edeceklerdir. Eğer İmparator, islâm elindeki Halep, Şeyzer, Hama ve Humus kentlerini alıp, Prens'e verirse, o buralarıyla yetinecek ve Antakya'yı İmparator'a bırakacaktır.

Anlaşma üzerine, Antakya'ya imparator bayrağı çekilir. İmparator, törenle kente girer. Vasallik simgesi olarak Antakya Prensi ve Urfa Kontu, İmparator'un atının dizginlerini tutarlar. Ertesi yıl İmparator, Franklarla birlikte Halep bölgesinin fethi için ilerler. Yakındaki kaleleri kuşatır. Selçuklu Sultanı Mes'ut'a, hiç bağlılık göstermeyen, hatta zaman za-

---

Fulk geçer. Antakya, Fulk'un yönetimine verilir. Alice, hâlâ prensliğin peşindedir ve Urfa, Trablus kontlarından destek görür. Nitekim, Antakya'yı teslim almaya giden Kral Fulk'u, Trablus Kontu arazisinden geçirmez. Denizden gider. Trablus Kontu, Antakya Prensliği'ni yağmalar. Kral savaşır ve Kont'u yener, ama uzlaşırlar. «Kudüs'e gidersen Antakya elden çıkar» dendiğinden Kral, uzun süre orada kalır. Dönüşünde Renaud'yu vekil bırakır. Zengi, Antakya arazisini istilâya hazırlanır. Kral, Halep yakınlarında Zengi kuvvetlerine baskın vererek, geriletir. Böylece Alice'in hak iddiası zayıflar. Prensliğin meşru vârisi küçük Constance'a soylu koca aranır. Akiten Dükü'nün oğlu Raymond seçilir. Düklük büyük oğula düştüğünden mülksüz Raymond, İngiltere Kralı'nın sarayında şövalye yapılmıştır. Gizlice çağrılır ve Antakya Prensi olur. Bizans onu tanımaz.

man düşmanlık güden Zengi, Bizans tehdidi karşısında Sultan Mes'ut'tan ve yöresel islâm egemenlerinden yardım istemek zorunda kalır. Mes'ut, o sırada Büyük Sultan Sancar'ın da desteğiyle, Halife Müsterşid'i haşşaşî fedaîlere öldürtmüş, yerine geçen Halife Raşit'i kaçırtmış ve kukla bir halife atamıştır. Haçlı'yla ilgili değildir. Zengi, Bağdad'a zengin kadı Şehrezurî'yi yollar. Şehrezurî, Halife'ye bile binlerce altın para veren zengin bir ailedendir. Dicle Batısında pek çok yerin egemeni ve Musul kadısıdır. Zengi de Musul iktaını alınca, Musul ve çevresi kadılığını ona ve sülâlesine bırakır. Kadı, Sultan'dan yardım istemeyi sakıncalı bulur. Sultan'ın Zengi ülkesine girdikten sonra, bir daha çıkmayacağını söyler. Franklarla savaşına, öteki islâm egemenlerinden farklı olarak dinsel bir görünüş vermeye özen gösteren Zengi, iddiaya göre şu karşılıkta bulunur:

«— Bizans Halep'i alırsa, islâmlık artık Suriye'de tutunamaz. Burasının müslüman olmayanlar tarafından istilâ edilecek yerde, müslümanlar tarafından alınmasını yeğ tutarım».

Kadı, zengin hediyelerle Bağdad'a gider. Sultan'a Zengi'nin mektubunu verir. Mes'ut, asker göndermeyi vaad ederse de, sözünü tutmaz. Zengi'nin ısrarlı yardım çağrıları, belirsiz vaadlerle geçiştirilir. İbnü'l-Esir'e göre, bu ilgisizlik karşısında kadı klasik «halkı ayaklandırıp baskı yapma» yönetimine başvurmak zorunda kalır. Bağdad kadı naibine bol altın verir. Altın «evbaş» denilen alt tabaka kent halkına dağıtılır. Cuma günü hatip minbere çıkınca parayla tutulan evbaş, hep bir ağızdan «İslâma yardım, Muhammed'in dinine yardım» diye bağıracak, sonra da Sultan'ın sarayına yürünecektir. Gerçekten Cuma günü hatip minbere çıkınca, kadı naibi din bilgini ayağa kalkar, üstünü başını yırtar, sarığını fırlatır ve bağırır. Evbaş, onu izler. Cuma namazı kılınamaz. Kalabalık Sultan'ın sarayı önünde aynı gösteriyi yi-

neler. Kaygılanan Sultan, gösterinin nedenini sorar. İslâm gâzilerine yardım etmediği için halkın ayaklandığı söylenir. Mes'ut, Zengi elçisi kadıyı huzuruna çağırır ve «fitne» hakkında bilgi ister. Kadı sözünü esirgemez:

«— Halk, kâfirlerin kırımından korktuğu için böyle davranıyor. Sultan, düşman ile arasında ne kadar mesafe bulunduğunu herhalde bilmiyor. Oysa altı günlük bir mesafe var. Kâfirler, Halep'i alırlarsa, Fırat yoluyla ve karadan onların Bağdad'a inmelerini engelleyecek başka kent yok».

Bu sözler etkili olur. Sultan, 10 bin atlı yollamayı kabul eder. Ne var ki, bu sırada, Zengi'nin ulakları, İmparator Yuannis ve Frankların geri çekildiğini, askere gerek kalmadığını bildirirler. Gerçekten Yuannis, aralarındaki kavgaya son verip birleşen Anadolu Selçukluları ile Danişmendoğulları'nın Kilikya'yı istilâ ettiklerini öğrenir. Konya Sultanı Adana bölgesini yağmalar, aldığı tutsakları Malatya'da sattırır. Danişmend Muhammed, Ceyhan bölgesini alır. Haçlı elindeki Göksun'a akınlar yapar. Maraş bölgesi istilâsına hazırlanır. Üstelik Antakya'ya girdiğinde, Haçlı soyluları zoraki kabullendikleri Antakya'yı geri verme anlaşmasını, halkı el altından imparator aleyhine ayaklandırarak bozmaya çalışırlar. Bu koşullarda imparator, geri döner ve tehlikeyi atlatan Zengi'nin Sultan Mes'ut'un yardımına ihtiyacı kalmaz. Bu kez, Zengi elçisi kadı, hazırlanan asker Bağdad'da kalsın diye Sultan'a yalvarır. Sultan ise, kutsal savaşa ordu göndermek için direnir. Amacı, Zengi ülkesini almaktır. Nitekim daha sonra bunu açıkça ilân eder. Fakat bu kez, becerikli Zengi elçisi, ileri gelenlere altınlar dağıtarak, onların desteğiyle Sultan'ı seferden vazgeçirir.

Görüldüğü üzere, bir «Haçlı ile mücadele» zihniyeti yoktur. Haşhaşîlere karşı gösterilen hoşgörüsüzlük, Haçlı'ya gösterilmez. İslâm halkları uzunca

süre, Haçlıları Bizanslıların bir çeşidi sayarlar. Bizanslılar ile 400-500 yıldır, pek zarara uğramadan savaşılmıştır ve buna alışılmıştır. Nitekim 1127 yılında, Selçuklu Sultanı Mahmut savaşarak, Bağdad'a zorla girdiğinde, direnen halk, ona batinî diye bağırır ve ekler:

«— Rum gazasına gidecek yerde, halife ve müslümanlarla savaşıyorsun».

Bu tutumu, Selçuklu tarihçisi Prof. Köymen şöyle yorumlar:

«Bağdad halkı için, hatta bütün sünnî müslümanlar için, bu sırada hâlâ çözülmesi gereken en önemli iç sorun bâtinîlerdir, en önemli dış sorun ise, müslümanlığın geleneksel düşmanı olan Bizans'tır. Halk, Haçlıları bu sırada kendi varlığı için tehlike saymamaktadır[116]».

Ancak Zengi ve özellikle oğlu Nureddin'den sonra Haçlı'ya savaş duygusu az çok uyanır. Nureddin bu duyguyu geliştirmeye özen gösterir. Fakat, Haçlı geldiğinde böyle bir duygunun olmayışı, Haçlı Devleti'nin kuruluşunu kolaylaştırır. XI. Yüzyıl sonunda Suriye siyasal ve dinsel bakımdan parçalanmış durumdadır. Halk, ayrı dinden olanlarla ittifaklara alışıktır. Şiîlik-Sünnîlik mücadelesi, özellikle Hasan Sabbah yandaşlarını, Dürzîleri sürekli Haçlı ittifakına iter. Mısır Fatimî halifeleri bile, ilkin Haçlı gelişini iyi karşılarlar. Örnekleriyle gösterdiğimiz üzere, yöresel egemenler, Haçlıdan çok, Sultan'ın müdahalesinden kaygı duyarlar. Böylece, yöresel islâm egemenleri ile Haçlı feodalleri arasında bir «birlikte yaşama» esprisi doğar. Haçlı devletleri kuruluşlarını, İtalyan cumhuriyetlerinin deniz desteği kadar, XI. Yüzyıl Suriye'sinin siyasal ve dinsel bölünüşlerine borçludurlar.

İSLÂM ÜLKESİNDE HAÇLI FEODAL DÜZENİ

İslâm «feodal düzeni» ile Batı feodalitesi arasındaki farkların sanıldığından çok az olduğunu göstermek bakımından, islâm ülkesinde kolayca kurulan Batı feodalitesi örneği üzerinde biraz durmak yararlı olacaktır. Zaten o amaçladır ki, yukarıdaki açıklamalarda, Haçlılar arasındaki ilişkilerin ayrıntılarına yer verme gereğini duyduk.

Engels, Doğuda kurulan Haçlı Devleti'ni, feodal bir kuruluşa en çok yaklaşan örnek sayar:

«Feodal sistem, kuramına hiç uygun düştü mü? Batı Frank Krallığı'nda kurulan, Norveçli fâtihler tarafından Normandiya'da geliştirilen, İngiltere ve Güney İtalya'da Franko-Normanlar tarafından sürdürülen feodal sistem, geçici Kudüs Krallığı'nda, özünü temsile en çok yaklaştı. Kudüs yasalarında (assises de Jerusalem), feodal düzenin en saf ifadesini ortaya koydu»[117]. Marc Bloch da bu görüşe katılır. İngiltere ve Suriye gibi feodalitenin «ithal malı» geldiği ülkelerde, kendiliğinden feodalite kurulan ülkelere göre, «bu düzenin çok daha iyi sistemleştiğini» yazar[118]. Michelet, «Doğu'da Büyük Avrupa modeli üzerine, asiatique bir Küçük Avrupa kurduk» der.

ISTANBUL VE ÇEVRESİNDE BATI FEODALİZMİ

Doğaldır ki, kâğıt üzerinde yasal planda bir düzenleme ile sistemin gerçekte işleyişi biribirinden önemli ölçüde ayrılabilir. Fakat gerek hıristiyan Bizans'ta, gerekse islâm ülkesinde Haçlılar, «feodal düzen»lerini ithalde güçlük çekmezler. Zira buralarda da feodalite için koşullar hayli olgunlaşmıştır. Örneğin Rumeli ve Anadolu'da XI. ve XII. yüzyıllarda, Selçukluların iktaına benzeyen «pronoia» adlı askerî hizmet karşılığı verilen araziler çoğalır. Buralarda ve kudretliler elindeki öteki büyük mülklerde, «parek»

denilen köylü, toprağa bağımlı kılınır ve angaryaya koşulur. Osmanlıların «serbest tımar»ını andırır biçimde, «immunité»den yararlanan arazilere, devlet memuru giremez, devletin köylüler üzerindeki yetkilerini arazi sâhibi kullanır. Onun içindir ki, 1204 Istanbul fethiyle, Lâtin İmparatorluğu'nu kuran Haçlılar, «Assises de Romanie» adlı feodal yasalarında, parekler için serf anlamına «Rum vilains»leri deyimini duraksamasız kullanırlar. Onlara katılan büyük arazi sâhipleri de, Rum soylularıdır. Feodal yasada bunlar «Le gentil homme grec» adıyla geçer[119].

Lâtinler, fetihlerine direnen, ya da Bizans İmparatoru ile İznik'e çekilen büyük arazi sâhiplerinin mülkleri ile devlet arazisine ve bir kısım kilise mülküne el koyarlar. Bu arazi fonunu, Lâtin senyörlerine fief olarak dağıtırlar. Haçlı ile işbirliği yapan Rum büyük arazi sâhiplerinin mülklerine ise ilişmezler, onları «gentilshommes» sayarak feodal hiyerarşinin içine alırlar.

Batı feodal sisteminin ithaliyle, fieflerdeki köylü pareklerin statüsü, pek az değişir. Parek, eskiden büyük arazi, ya da pronoia sâhibine ürününden ayırdığı payı, bu kez, Avrupa'dan gelmiş Lâtin senyöre verir. Hamam eski hamamdır, değişen yalnız tellâklardır. Daha geniş planda, özgür olanları da dâhil bütün köylü, daima vergi, aynî ödemeler ve yol yapımı, yük taşıma vb. gibi devlet angaryası altındadır. Bu yükümlülükler değişmeden kalır. Yükümlülüğün devlet yerine, feodal senyör adına gerçekleştirilmesi köylü açısından değişiklik yaratmaz. Değişiklik, üst yapıda görülür. En büyük arazi sâhibinden köylüye kadar herkes, memurlarıyla temsil edilen hayli uzaktaki imparatorun «tebaası» iken, şimdi alttan üste tırmanan feodal hiyerarşi içinde yerini alır, düklerin, baronların, kontların vasali olur.

ÇUKUROVA'DA BATI TİPİ FEODAL SİSTEM

Nitekim Lâtinlerin gelişiyle Çukurova'ya inen Ermeni senyörleri, feodal düzene ayak uydurmakta hiç güçlük çekmezler. Haçlılar, Rupen soyundan Ermeni prenslerine «baron» unvanı verirler. Baronun feodal yeminle (hommage) kendisine bağladığı, çeşitli kalelere yerleşmiş fief'lerinde hayli özerk ufak senyörler vardır. Baron, Antakya Haçlı Prensliği'nin vasalidir. 1187 yılında Leon II., Almanya İmparatoru Henri VI.'dan taç giyerek kral olur. Tamamen Batı feodalitesini kendine örnek alır. Roma kilisesi ile Ermeni kilisesini uzlaştırmaya çalışır. Batı tipi saray yaptırır. Vasal edindiği Frank soylularına ve şövalye tarikatlarına fief'ler dağıtır, onları vasal edinir. Krallığın dört bellibaşlı baronluğu vardır. Bunlardan Oton de Taberiye denilen baronun şatosu ve gümrük dairesi, görünüşe göre Gülek boğazında bulunur. Gaston Baronu Adam, Antakya yakınındaki Beylan boğazına egemen şatosunda, oradaki arazisini ve köylülerini denetler. Krallığın mareşali Vahram ise, Kıbrıs'a 50 mil uzaklıktaki Korykos bölgesinin senyörüdür. Gaban senyörü Leon, Maraş Kuzeybatısında Ceyhan'a değin uzanan arazinin egemenidir. Bir zamanlar Antalya yakınlarına değin uzanan bu Batı tipi Çukurova feodal devleti, XIV. Yüzyıl Memlûk fethine değin yaşar.

İSLÂM ARAZİSİNDE BATI TİPİ FEODALİTENİN KURULUŞU

İslâm arazisinde de, feodal düzeni kurmakta Haçlılar bir güçlük çekmezler. Suriye ve Filistin, esasen Selçuklu Devleti'nden fiilen ayrı yöresel soyluların elindedir. Antakya, Şam, Halep vb. egemenleri, çevre kaleleri ve kasabaları genellikle evlâtlarına geçirmek üzere ikta olarak verdikleri kendi adamları

aracılığıyla özerk biçimde yönetirler. Batı tipi feodaliteye geçiş için, bu eski egemenleri yerlerinden atıp, Lâtin soylularına vermek yeterlidir. Örneğin Suruç ve çevresi, Artukoğulları'ndan Belek'in elindedir. Urfa Kontu alır, vasali Fulbert de Chartres'e verir*. Bazen eski egemenleri yerlerinde tutup, vasal yapmakla yetinirler. Bu yolla Maraş bölgesinin Ermeni senyörleri, Haçlı vasali olurlar. Göksun ve Raban senyörü Gog Vasil, Gerger senyörü Konstantin, Birecik senyörü Apilgarip vb. bunlar arasındadır. Urfa Kontu, uzun bir süre sonra, bu fief'leri Lâtin vasallerine geçirir. Urfa Kontu, Gog Vasil'in ardılını hileyle yanına getirir, işkenceyle bütün topraklarını elinden alır. Göksun ve Maraş kontluğu kurulur. Birecik Ermeni senyörü savaşta yenilir, Lâtin Waleran, Birecik egemeni olur. Ayntab ve çevresi Kont Mahius'a geçer. Hatta ilk zamanlar Haçlı'nın küçük islâm beylerini vasal yapmakta bir sakınca görmediği söylenebilir. Tyre'ın yazdığına göre, Az'az kalesi egemeni Ömer, Batı usulü feodal yemini yerine getirerek, Urfa Kontu'nun vasali olur ve yerinde kalır. Yine aynı kaynak, Suruç'u Haçlı'ya kaptıran Belek'in elinde bir kalenin bırakıldığını, sonradan Haçlılara karşı çok başarılı savaşlar veren bu Türkmen şefinin Batı usulü feodal yeminle Urfa Kontu'nun vasalliğini kabul-

---

* Bazen islâm ve Haçlı arasında ilginç fief paylaşmaları olur. Örneğin Zengi'nin saldırışı karşısında, Şam egemeni, Kudüs Kralı'ndan yardım ister. Karşılığında vasali bir emirin elinde tuttuğu Baniyas'ı verecektir. Baniyas sâhibi emir, fiefini vermek istemez. Sonunda Şam egemeninin baskısıyla, Emir, Baniyas'ı teslime râzı olur. Şu koşulla ki, fief'in yeni sâhibi Latin kontu, Baniyas bahçe ve hamamlarının gelirinden, emir'e yıllık ödenek ayıracaktır. Daha ileri bir işbirliği örneği şudur: Ürdün ötesinde, islâm ülkesine yakın Kudüs Krallığı'na ait berkitilmiş bir kasaba vardır. Burası, Kudüs ülkesinden çok islâm arazisine yakındır. Kasabada islâm ve hıristiyan iktidarı eşit paylaşır. Alınan vergi ve haraçlar eşit bölüşülür (Tyre, A History of Deeds, s. 105 ve s. 470).

lendiğini yazar*[120]. Fakat genel olarak, Haçlı bir eyaleti elde edince, islâm mülk sâhiplerini kılıçtan geçirir, ya da kovar. Arazilerine el koyar ve kendi soyluları arasında paylaştırır. Antakya ve Kudüs çevresinde bu yöntem uygulanır. Kudüs'ü alan Haçlı ileri gelenleri Aşağı Lorrain Dükü'nü kral seçerler. O, her ne kadar, taç giymez ve kral ünvanını kullanmazsa da ardılları kral ünvanını taşır. Krallık, Antakya, Urfa, Trablus ve Kudüs olmak üzere dört eyaletten kuruludur. Asıl krallık, Hayfa, Yafa, Ramle vb. gibi kıyı kentleriyle Şam Güneyinden Kızıl Deniz'e uzanan iç araziyi kapsar. Kral, ancak bu bölgede egemendir, burada vasallerine ve kilise soylularına fief'ler dağıtabilir. Irsîlik genel kural olmakla birlikte, yaşam boyunu aşmayan daha kısa süreli fief'ler dağıtılır. Kral veliaht edindiği damadı Fulk'a dahi, Sûr ve Akka fief'lerini kral olana değin belli süre için verir. Bizans'tan gelen kraliçe Akka'yı, ana kraliçe Nablus'u yaşam boyu elde tutarlar. Arazi dışında, hizmete bağlı gelir-fief geniş alanda dağıtılır.

FİEF KAVGALARI

Irsîlik genel kural olmakla birlikte, savaşlar, feodal anlaşmazlıklar nedeniyle fief'ler sık sık el değiştirirler. Krallığın ilk önemli fief'i Taberiye, ilk yirmi yıl içinde dört kez el değiştirir. Fief kavgaları eksik olmaz. Urfa Kontu, arazi ve servetten yoksun akraba Joscelin de Courtenay'e Halep Kuzeyinde Fı-

* Vasallik biçiminde olmakla birlikte, Haçlı ve islâm soyluları arasında eski «kardeşlik» kurumunu anımsatan yeminli dostluklar kurulur. Örneğin sonradan Urfa Kontu olan Joscelin, Urfalı Mateos'a göre, Meraga Kürt egemeni Ahmedil ile «kardeş gibi» bağlanırlar (Vekayinâme, s. 243). Ünlü Artuklu şefi İlgâzi de, egemenliğindeki Halep bölgesine saldırana değin, Antakya Prensi Roger ile benzer ilişki içindedir. Roger'in saldırısıyla, kardeşlik düşmanlığa dönüşür ve İlgâzi savaşta Roger'i öldürür.

rat sağ kıyısında verimli Tellü Başir (Müjde tepesi) ve çevresini ikta eder. Ama Urfa'da bir kıtlık yılında, yeterli yardımda bulunmadı diye fief'ini zorla elinden alır. Abbasi Halifelerinin ve islâm sultanlarının şeriata uydurmak için başvurdukları yönteme benzer biçimde vasalinden, fief'lerinden vazgeçtiğine dair yazılı belge ister. Belge, ağır işkencelerle sağlanır. Kudüs Patriği'ne, Yafa ve Kudüs fiefleri, kararlaştırıldığı halde verilmez. Daha sonraki bir Kudüs Patriği Stephen, Yafa üzerinde hak iddia eder, kral ile çatışır. Olay görünüşe göre, Patrik'in zehirlenmesiyle çözülür. Tuluz Kontu'nun oğlu Bertrand, «baba mirası» diye, Trablus eyaletine hak iddia eder. Fakat o Avrupa'da olduğundan kontun ölümünden sonra eyaleti dört yıl yeğeni Guillaume yönetir. O, «dört yıllık emeğimin ve harcamalarımın» karşılığı diye fief'leri bırakmaz. Araya girenler, fief'leri ikisi arasında paylaştırırlar. Fakat bir okla yeğen ölür, oğul, babasının fief'lerine kavuşur. Kral Baudouin III., anasıyla bile fief savaşına tutuşur. Kralın yaşı küçükken anası, krallığı istediği gibi yönetir. Biraz büyüyünce Baudouin III. de kendini kral yapar. Krallığa ait fief'leri anasıyla paylaşır. Kral Sûr ve Akka'yı, anası Kudüs ve Nablus'u alır. Fakat Kral, Nablus'u zorla ele geçirir. Kudüs'te anasını kuşatır. Kent düştüğü halde, ana, kalede direnir. Sonunda ana, ölene değin fief'ine el sürülmeyeceğine dair oğlundan yemin alarak Nablus ile yetinir. Kral Amaury, ağır hasta olunca, Yafa ve Askalan Kontu eniştesini naip seçer. Kendisi yıllık 10 bin altın gelirli Kudüs ile yetinir. Naip enişteye baronların önünde yemin ettirir:

«Kral yaşadıkça tahta göz dikmeyecektir. O tarihte kralın tasarrufunda olan kent ve kaleleri Hazine'den koparmayacak, başkalarına transfer etmeyecektir».

Kudüs, bu sırada Selâhaddin Eyyubi baskısı altındadır. Kral, Kudüs fief'ini, daha sağlam kalesi olan

Akka kentiyle aynı koşullarla değiştirmek ister. Naip Kont, Akka'yı vermek istemez, naiplikten uzaklaştırılır. Eskiden Yafa ve Askalan Kontu olan Kral Amaury ile rahip Tyre, dostturlar. Tyre yapıtında, kralın «hediye» adı altında, kilisenin ve tebaasının mallarına el koyduğunu, çok aç gözlü olduğunu yazar. Hediye adlı müsaderelerin nedenini Kral, dostu Tyre'a şöyle açıklar:

«— Bir prens ve herkesten önce bir kral, asla dara düşmemeye bakmalıdır. Bu, iki nedenle gereklidir: Kral darda değilse, tebaasının serveti güvencedir. Bundan başka beklenmedik bir olaganüstü durum çıkarsa, ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak için elinde kaynak bulunur».

Bu açıklama Tyre'ı inandırmaya yetmez. Yazar, «Tebaasının serveti güvenli olmaktan çok uzaktı. Kral, en küçük bahaneden yararlanarak, onların mülklerine pek çok kez ciddi biçimde saldırdı» der[121].

Mülk kavgaları bâzen öyle ölçülere varır ki, gerçekleştirilebilecek fetihler bu yüzden yarıda bırakılır: İkinci Haçlı Seferi'nde, Alman İmparatoru, Fransa Kralı, Kudüs Kralı Şam'ı kuşatır. Kuşatma sırasında, kent alınırsa kimin olacağı tartışması başlar. Flandre Kontu, Şam'ı ister. Bâzı soylular bunu kabul ederlerse de, ötekiler, «zâten kontun geniş arazisi var, ona gideceğine eski sâhibine kalsın» derler. Şam'ın islâm egemeni de, «eski sâhibine kalsın» diyenleri rüşvetlerle destekler. Kuşatma kaldırılır. Birkaç yıl sonra, Flandre Kontu büyük kuvvetlerle gelir. Kuvvet boş durmasın diye Lâtinler, Şeyzer kalesini kuşatırlar. Kudüs Kralı, güçlü askeri var gerekçesiyle Şeyzer'i Kont'a vermek ister. Şövalyelikten gelip, damatlık yoluyla Antakya Prensi olan Renaud, «Şeyzer ve çevresi benim mirasım» der. O, Flandre Kontu, feodal yeminle onun vasalliğini kabul ederse, Şeyzer'i ona fief olarak verecektir. Kont, «ben ancak krallara bağlılık yemini ederim» diye yanaşmaz. Ku-

şatma kaldırılır. Haçlı seferinin ilk yıllarında, Urfa Kontu ve Joscelin fief kavgası nedeniyle, tutsak bile düşerler. Kuşatılan Harran kenti, açlık nedeniyle teslim olmayı kabul eder. Fakat kentin kime ait olacağı konusunda Antakya ve Urfa egemenleri kavgaya tutuşurlar. Kenti teslim alma işi geri kalır. Bu sırada Selçuklu komutanı Çökürmüş yetişir. Eğer kente girseler, Çökürmüş'ün saldırısına karşı direnebileceklerdir. Ama teslim geri kaldığından Çökürmüş saldırır, Urfa Kontu ve Joscelin tutsak düşer. Antakya Prensi güçlükle kaçar.

KUDÜS KRALLIĞI

Bu mülk kavgaları ve müsadereler, Avrupa'da da o tarihlerde sık sık görülür. İlk Kudüs Kralı'nın atası, 1069 yılında şövalyelerinin fief'lerini alıp, başkalarına verir. Fransa kralları, Temple şövalyelerinin mülküne el koyar. Bununla birlikte Avrupa'da olduğu gibi Kudüs'te de, ırsîlik ve fief'in büyük oğla geçme ilkeleri ağırlık kazanır. Antakya prensliği Bohemond, Urfa Kontluğu Joscelin, Trablus Tuluz kontu soylarının mülkü olur. İlk Kudüs Kralı, seçimle gelir. Fakat o ölünce, en yakın akraba olan kardeşi Urfa Kontu, krallığın başına geçer. O da ölünce, oğlu olmadığından râhipler ve soylular Fransa'dan Lorraine Dükü kardeşinin getirilmesini isterler. O gelene değin krallığın geçici olarak Urfa Kontu Baudouin II.'ye bırakılmasını isterler. Urfa Kontu kralın vasali, Urfalı Mateos'a göre, «uşağı»dır. Kont, geçici krallığı kabul etmez. Bir yıl beklemeyi, bu süre içinde Lorraine Dükü gelmezse taç giymeyi önerir. Bu öneri, Baudouin II.'den boşalacak Urfa Kontluğu'nu ele geçirme çabasındaki Taberiye fief'i sâhibi Joscelin tarafından desteklenir. Onun askerî gücü sâyesinde, râhipler ve soylular, Baudouin II.'yi elbirliği ile kral yaparlar. Bundan sonra, kralın önerdiği oğlu ve oğ-

lunun yokluğunda önerdiği akrabası, Kudüs tahtına geçer. Irsilik ve babadan oğula geçiş kuralları işler. Fakat vasallik ilişkilerinin pek düzgün işlediği söylenemez. Feodal kurama göre, kralın kendine ait arazide, fieflerini ondan alan ve feodal yeminle doğrudan ona bağlanan vasalleri vardır. Antakya, Urfa ve Trablus kontlarının da aynı biçimde doğrudan kendilerine bağlı vasalleri bulunmaktadır. Bu vasaller kralın vasalleri değillerdir. Fakat Antakya, Urfa ve Trablus kontlarının, kralın doğrudan vasalleri olması gerekir. Feodal hiyerarşi böylece biçimlenir. «İthal malı» İngiliz feodalitesinde ise kral, güçlü durumundan yararlanarak, ondan doğrudan fief almayan vasallerinin vasallerini bile, herkesten önce kendine bağlılık ve itaatle yükümlü tutar. Selçuklular da güçlü dönemlerinde, iktaı eyalet yöneticisi bile verse, ikta sâhiplerinin tümünden Sultan'a bağlılık ve itaat isterlerdi ki, bu İngiliz feodalitesine yakındır. «İthal malı» Kudüs feodalitesinde, kral, kontlarının vasalliğini sağlamakta güçlük çeker. Antakya prensliğinin başına geçen Tancred, Urfa Kontluğu'ndan Kudüs Krallığı'na gelen Baudouin I.'e vasallik yemini yapmaya yanaşmadığı için krallığın ilk önemli fief'i Taberiye'yi bırakır, Antakya'ya gider. Daha sonra Trablus Kontu olan Tuluz Kontu Raymond da, kendisini Kudüs Krallığı'na aday sayar. Seçilemez. Kudüs'te tuttuğu iki kule elinden zorla alınır. Tuluz Kontu, Antakya kulelerini zorla alan Antakya egemeni ile de kavgalıdır. Tancred, Anadolu'da Kılıç Arslan önünde bozguna uğrayıp, Antakya'ya sığınan Tuluz Kontu'nu Çukurova'da bir kaleye hapseder. Aracılar kurtarır, o Trablus Kontu yapılır. Kralın, Antakya ve Trablus egemenleriyle takışmasına karşın, râhipler ve İtalyan cumhuriyetleri onların kavgalarını barışçı yoldan çözmelerini ve islâma karşı savaşlarda dayanışma göstermelerini birçok durumda sağlamayı başarırlar. Bununla birlikte, kavgalar eksik olmaz. Trab-

lus Kontluğu, 1109 yılında, Tuluz Kontu'nun oğlu Bertrand ile yeğeni Guillaume arasında paylaşılınca, Guillaume Antakya prensinin, Bertrand, Kral'ın vasali olur. Sorun, Guillaume'un okla öldürülmesiyle sonuçlanır ve Trablus Kontu Kudüs Kralı'nın «homlige»i* olur. Ne var ki, babasının yerine kont olan Pons, krala karşı, babasının feodal bağlılık yeminini ve bu yeminin gerektirdiği hizmetleri yerine getirmez. Kral, itaatten çıkan vasalin üzerine yürür, uzlaştırırlar. O sırada Kudüs Kralı, Baudouin II., prensi öldüğünden Antakya naibidir. Urfa Kontluğu ona aittir. Kral, Urfa'yı feodal bağlılık yeminini tazeleyen Joscelin'e verir. Kısaca kral ilk kez, krallığın dört bölgesinde egemenliği kurmayı başarır. Antakya Prensliği'ni kızıyla evlenmek koşuluyla, Bohemond II.'ye vererek, durumunu pekiştirir. Fakat kral, iki vasali olan Antakya ve Urfa kontlarının savaşmasını engelleyemez. Türklerle ittifak eden Urfa Kontu Joscelin, Antakya'yı istilâ eder. Antakya Patriği işgale karşı çıkar. Patrik, kiliselerin kapılarını kapatır, çan çalma ve ibadeti yasaklar. Bu «dinsel boykot», Joscelin aldığı bütün ganimetleri geri verene değin sürer. Kral, ikisini barıştırır. Joscelin, Antakya Prensi'ne feodal bağlılık yemini yapar. O, aynı zamanda kralın da vasalidir. Fakat bu uzlaşma, prensin ve kralın ölümüyle son bulur. Yeni Kudüs Kralı Fulk, Antakya naibidir. Prensliği, Tyre'ın deyimiyle «sanki kendine aitmiş» gibi yönetir. Ne var ki, Fulk'un Lâtin Krallığı'nda kudretli egemen olması, kontların işine gelmez. Trablus ve Urfa kontları anlaşırlar.

* Birkaç efendiden fief tutan bir vasalin, birkaç efendisi olur. Bu efendiler çatıştığında, vasalin öncelikle kime hizmetle yükümlü bulunduğu sorunu çıkar. Bu nedenle, süper vasallik diyebileceğimiz. «hommage-lige» kurumu doğar. İngiltere Kralı, herkesten önce kendisine bağlılık ve hizmet yükümlülüğü anlamına, hommage-lige tekelini elinde tutmak ister. Kudüs Krallığı'nda da, çifte efendiliğin yarattığı sorunlar karşısında, bu tip süper feodal yemin aranır.

Pons, kralın Trablus arazisinden geçip, yönetimindeki Antakya'ya gitmesine izin vermez. Kral, deniz yoluyla gider. Trablus Kontu, ordusuyla yürür. Kral egemenliğindeki Antakya'yı yağmalar. Kral, uzun yıllar Antakya'da oturarak, durumunu korumaya çalışır. Sonunda Antakya'ya yeni bir damat prens bulursa da Bizans ortaya çıkar. Antakya Prensi Raymond ve baronları, İmparator Yuannis'e feodal bağlılık yemini ederler. Zengi, savaşta yendiği Prens Raymond'un kesik başını Halife'ye yollar. Antakya'ya yeni bir damat prens bulunur. Prens Renaud, Kilikya Ermeni egemeni Toros II. ile birlikte Bizans'a ait Kıbrıs'ı yağmalar. Orada râhibelerin ve ufak kızların ırzına geçer. Bizans İmparatoru Manuel, vasallerine karşı cezalandırma seferine girişir. Renaud, efendisine karşı kabahatli islâm emirlerinin yaptığı biçimde, «boynunda ip, yalın ayak ve elinde çıplak kılıcı» imparatorun ayaklarına kapanır. Bu, «vereceğin her cezaya râzıyım» anlamınadır. Prens, Kudüs Kralı'nın aracılığıyla bağışlanır ve feodal yeminle İmparatora bağlanır. O, aynı zamanda kralın vasalidir. Antakya ve Trablus egemenleri, Türke tutsak düşünce, eyaletlerini yine Kudüs kralı naib olarak yönetir.

«Doğu'daki bu küçük Avrupa»nın feodal üstyapısı, Orta Doğu'da o tarihlerde mevcut prensliklerden pek az farklıdır. Irsî fieflere dayalı komşu Şam Selçuklu Prensliği, komşu Kudüs Krallığı'na benzer üstyapıya sâhiptir. Fark, kilisenin de etkisiyle Batı feodalitesinde feodal kurumların daha iyi biçimlenmiş olmasında görülür. Efendi ve vasalin karşılıklı yükümlülükleri, feodal yemine bağlılık, Kudüs feodalitesinde daha belirgindir. Kral ve prensler, önemli konularda kuramsal olarak baronlarından oluşan konseyin kararlarıyla bağlıdırlar. Ama fiiliyatta kararları, prens ve baronlar arasındaki kuvvet dengesi belirler. Nitekim Selçuklu Devleti'nde de, eyaletlerinde geniş yetkiler ile askerî gücü elinde tutan ikta

sâhibi emirlerin onayı olmadan sultanların önemli kararlar alabilmesi güçtür. Sık sık onların «meşveret»ine başvurulur. Vezirin seçimi bile, daha önce görüdüğümüz üzere, güçlü emirlerin onayıyla gerçekleşir. Ne var ki, Batı feodalitesinde, bu iktidara katılma olgusu daha etkin biçimde kurumlaşmıştır. Ama bu kurum, birçok durumda, sınırlamaktan çok, kralın iktidarını güçlendirir. Kudretli krallar, baronlarından olaganüstü vergiler alabilmek için, bu konseylerin kararlarını kendileri ararlar. Konsey, prensin isteğiyle toplanır. Lâtin Devleti, bu konsey desteğinden sık sık yararlanır. Örneğin Bizans İmparatoru Yuannis, 1137 yılında Antakya kalesinin kendisine teslimini ister. Haçlı soyluları vermek niyetinde değillerdir. Urfa Kontu, şu sözlerle İmparatoru oyalar:

«— Evet ama, Antakya Prensi tek başına karar veremez. Soylularına danışması gerekir».

BATI KRALLARI VERGİ ALMAYI DOĞU'DA ÖĞRENİRLER

Böylece kalenin verilmesi önlenir. 1142 yılında İmparator bu kez, Antakya kentinin teslimini ileri sürer. Buna özellikle râhipler karşı çıkarlar. «Prensin kenti vermeye hakkı yok» derler. İmparator, Çukurova'ya döner. Ertesi yıl kalabalık bir orduyla Kudüs'e gideceğini bildirir. İmparatorun gelmesini istemeyen Kral, hemen konsey toplar. Konsey, dar Kudüs arazisinin büyük bir orduyu besleyemeyeceğini, kıtlık olacağını, İmparator'un ancak 10 bin kişiyle gelebileceğini kararlaştırır. Bunu şanına yakıştırmayan İmparator gelmez. Bunun gibi, olaganüstü vergiler alınmasında konsey kararı, aslında krallara engel değil, destek olur. Feodal toplumda kuramsal olarak, kral kendi fief'lerine ait gelirlerle yetinmek zorundadır. Gerçi vasal, efendisine kılıcı, danışmanlığı

ve kesesi ile «yardım» yapmakla yükümlüdür. Fakat kese yardımı genellikle «hediyeler» biçiminde kalır. Ancak, İngiltere'de Norman feodal devletinin kuruluşundan önce, Danimarkalılara karşı verilen uzun savaşın sonucu «Danegeld» denilen bir kralî vergi vardır. Norman Devleti, bu alışılmış vergiyi korur. Kıt'ada da kilise lehine alınan «dime» bir ilk vergi sayılabilir. Haçlı seferleri için toplanan vergi, genel vergi alma yolunda önemli bir adım olur. Zengi, Nureddin ve Selâhaddin karşısında zor savaşlar verme durumunda kalan Kudüs Devleti, Batı feodalitesine vergi konusunda yeni örnekler getirir. 1165 yılında Kral Amaury, kilise ve baronların yanısıra burjuvaların da katıldığı bir konsey toplar. Konsey, oybirliğiyle herkesin, taşınır servetinin ondabirini vergi olarak vermesini kararlaştırır. 1183 olaganüstü vergisi ise, Batı'da vergi modeli olur, Henry II. ve Philip II. gibi Batı kralları bu verginin çok etkisinde kalırlar[122]. Kral, Kudüs'te baronlar konseyini toplar, Doğu'da âdet olduğu üzere, arazi sayımı yapılması kararlaştırılır. Zira kral ve baronların geliri, savunma harcamaları için yetmez. Tüm halktan vergi toplamak amacıyla sayıma gidilir. Yalnız soyluların değil, herhalde burjuvalar anlamına halkın da rızasıyla kararlaştırıldığının belirtilmesine özen gösterilen vergi, servet ve gelirden alınır: Herkes sâhip bulunduğu her 100 Bizans altını (besant), ya da o değerdeki malları ve alacakları için 1 besant vergi verecektir. Ayrıca 100 altın gelir için 2 altın vergi ödenecektir. Her kilise, manastır, tüm baronlar ve vasalleri rant gelirleri karşılığı, bu yüzde 2 vergiyi ödemekle yükümlüdürler. Ücret gelirleri için vergi yüzde 1'dir. Buna ek olarak, köy sâhipleri, hâne başına 1 altın ödeyecektir. Köy, 100 hâneli ise, 100 altın alınacak, sonra köyün efendisi, bu 100 altın vergiyi, köylüleri arasında olanaklarına göre paylaştıracaktır.

HAÇLI FEODALİTESİNDE İSLÂM KÖYLÜSÜNÜN DURUMU

Bu olaganüstü vergi, Lâtin Devleti'nde köylünün durumunu da gösterir. Haçlılar, islâm mülk sâhiplerini kovarlar, arazilerini alırlar, fakat arazi üzerindeki köylüyü ellerinde tutarlar. Lâtinler, bu islâm köylüsünü, Bizans parekleri gibi serf, ya da vilain statüsüne geçirmekte güçlük çekmezler. Zira özgür köylülük yaşamakla birlikte köylü bağımlılığı artar. Üçüncü Kitap'ta gördük ki, X. Yüzyıldan önce bile, devlet vergi nedeniyle, köylüyü toprağa bağlı tutar. Mülk sâhibi, borçlandırma yoluyla, ortakçı olsun olmasın, köylünün araziden ayrılmasını engeller, köylüye borca karşılık aynî rant ödetir ve onu angarya'ya koşar. Kaçarsa köylüyü yakalatıp getirtir. Köylünün mülkünü vererek, vergi memurunun zulmü *karşısında kuvvetliye sığınma kurumu (ilca)* zorla himayeye dönüşür. Irsî ikta sistemiyle köylü bağımlılığı iyice artar. Ekici anlamına fellâh, hakaret yerine kullanılır. Kilikya Ermeni Prensliği'nin başına getirilen bir Lâtin prensi, horladığı Ermeni soylularına falhe (asker) yerine, fellâh der. Hakaret üzerine prens zincirlenip hapse atılır. *Fellâh'ın yanı sı*ra «kararî», ya da «karar» deyimi yerleşir. Kararî toprağa bağlılığı belirtir. «Üstad», ya da «Seyyid» sözcükleri ise, lord, senyör anlamınadır. Batı'daki senyör gibi, seyyidin de fellâhları cezalandırma hakkı vardır*. Hatta Suriye ve Filistin'in göçebe ve yarı

---

* Basit köylünün hükümdara şikâyet hakkı, Doğu'da islâmdan çok önce yerleşmiş köklü bir kurumdur. Sultanlar, belli günler halkın şikâyetlerini dinlerler. Osmanlı'da bu kurum yaşar. Ne var ki Osmanlıların Mısır'da ilk yıllarında, bir mülkün köylüleri, efendilerinin aldığı rantın dayanılabilir ölçülere indirilmesi için Osmanlı genel vâlisine başvururlar. Vâli, bu isteğin yerine getirilmesini buyurur. Arazi sâhibi şu karşılığı verir: «Efendi ve köylüsü arasına kimse giremez». Efendi haklı çıkar (Poliak, Feodalism in Egypt, Syria s. 64). Ser-

göçebe topluluklarında, aynı zamanda kabile şefi olan seyyid, köylülerini bâzı durumda öldürme hakkına bile sâhiptir. Haçlı'nın yerleştiği bölge köylerinde komünal mülkiyet yaygındır. Her büyük ailenin, köy ortak arazisinin yıllık bölüüşmünde sâbit bir pay hakkı vardır. Devletin de, senyörün de çıkarı arazinin ekilmesi olduğundan, bu pay, aileler arasında, iş hayvanına sâhip oluşa göre paylaştırılır. Hayvansız köylüler, otomatik olarak topraksız kalırlar ve köylüler arasında farklılaşma doğar. Nitekim olaganüstü Haçlı vergisinde de bu eşitsizlik tanınır. Köyün lordundan her hâne için 1 altın vergi istenir. Yüz hânelik köy, yüz altın öder. Ama lord, durumu daha iyi köylüden bir altının üstünde, ötekilerden bir altının aşağısında vergi alarak, yükü denkleştirir. Bununla birlikte, köylerde ister komünal mülkiyet, ister bireysel mülkiyet olsun, efendinin köylüden alacağı ranttır. Rant, çoğunlukla 1/3 ya da 1/4 oranında üründen alınan paydır. Bu payın dışında, köylüye daha çeşitli haraçlar ve angaryalar yüklenir. Hatta islâm köylü, yardımcı yaya asker olarak bile kullanılır.

Köylü bağımlılığının arttığı bir dönemde, Haçlılar, bu köylü üzerine, Batı feodal sistemini oturtmakta güçlük çekmezler. Haçlılar, fief'lerindeki islâm köylüye «Casalia» adını verirler. Casal'ler, tarlaların yakınında köylülerin oturduğu kulübeler anlamınadır. Bu kulübeler topluluğu, köyleri, mezraa'ları oluşturur. Bâzen büyük çiftlikler içinde köylü kulübeleri yer alabilir. Bunlar, Batı feodalitesinin köylü «manse»larından farksızdır* ve «Casalia», Batı

---

fin lorduna karşı şikâyet hakkı olmayışı biçimindeki kuralın, Osmanlı döneminde bile geçerli sayılması, feodal düzenin bölgede kökleştiğinin kanıtıdır.

* Bilindiği gibi, Batı senyörü, arazisini genellikle ikiye böler. Bir bölümünü, kâhyası aracılığıyla serflere doğrudan işletir. Geri kalan bölümünü de, ürününden pay vermekle ve çeşitli

«vilain»leri anlamınadır. Yalnız feodal senyörler değil, İtalyan cumhuriyetlerinin burjuva tüccar cemaatleri de «casal»lere sâhiptirler. Bu Lâtin cemaatleri, bir kenti, ya da kentin bir bölgesini imtiyaz anlaşmalarıyla kraldan aldıkları zaman, mahalleler ve yakındaki meyva ve sebze bahçeleriyle yetinmezler, kentin bulunduğu eyaletin önemli tarım arazisini de mülklerine katarlar. Örneğin Venedikliler, Sûr kenti çevresinde 80 ayrı casalia sâhibidirler*.

İslâm zamanında olduğu gibi, Haçlılar da genellikle köylüden ürünün 1/3, ya da 1/4'ünü almakla yetinirler. Buna, tavuk, yumurta, peynir vb. sağlama yükümlülükleri eklenir. Olaganüstü vergiler alınır. Köylünün kendi koşum hayvanları ile angarya (angariae) yapma yükümlülüğü vardır. Aynî rantın 1/3, ya da 1/4 olması değişmez bir kural değildir. Sulu arazide, ürün payı yarıya çıkar. Yeni iskân edilen arazide ise, 1/5, 1/6'ya düşer. Düşman saldırılarına açık yerlerde rant 1/7, 1/8'e iner. Rantın biçimi, ekilen türlere göre değişir. Meyva ağaçlarında parasal olur. Zeytin ağaçlarında zeytinyağı, dut ağaçlarında ipek biçiminde ödenir.

O sıralarda gerek islâm prensliklerinde, gerekse Kudüs Devleti'nde, tarım işgücü sıkıntısı vardır. Köy-

---

hizmetlerle yükümlü köylü manse'ları teşkil eder. Kudüs Devleti'nde, doğrudan işletme görülmez. Üretimi, bağımlı Casalia köylüleri yapar. Batı feodalitesinde de doğrudan işletme değişmez kural değildir. Pek çok senyör, arazilerinin tümünü, ufak köylü işletmeleri eliyle değerlendirir ve zaman içinde doğrudan işletme geriler.

* Benzer gelişme aynı tarihlerde İtalyan kent cumhuriyetlerinde de görülür. XI. Yüzyılda feodal efendilerin egemenliğinden kurtulan kent tüccar cumhuriyetleri, kent yönetimiyle yetinmezler, çevredeki baronların fief'lerine zorla el koyarlar ve «contado» denilen kente ait tarım arazisini genişletirler. Contado genişlemesiyle kırsal alanda yarı ticarî bağımlılık biçimleri gelişir. Servajın yerini mukaveleli ortakçılık alır. Marx, bunu feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde önemli bir aşama sayar.

lü, toprağa bağlı olmakla birlikte, savaşlar ve yağmalar nedeniyle sık sık arazisini bırakıp kaçar. Çevrede birçok rakip küçük beyliklerin bulunması, köylünün kaçışını kolaylaştırır. Hatta işgücüne muhtaç olan bu beylikler, ister islâm, isterse hıristiyan olsun, savaşta ele geçirdikleri tutsakları, kendi arazilerine götürürler ve tarım araçları verip onları iyi koşullarda iskân ederler. Biribirlerinin köylülerini çalma nedeniyle savaşlar olur. Örneğin Kılıç Arslan II., Malatya köylülerini kaldırıp Kayseri'ye götürür. Kudretli Nureddin, bunu savaş nedeni sayar. Savaş, köylülerin geri verilmesiyle önlenir. Harput egemeni Karaarslan, Haçlı ile savaşır, Gerger'e akıncılar yollar. Gerger köylüleri dağda manastır'a sığınırlar. Karaarslan, manastır'a ait sürüleri yağmalar. Manastır'a haberciler yollayıp şu öneriyi yapar:

«— Gerger halkını bize veriniz. Biz de sizden aldığımız herşeyi geri veririz. Halkı, köle olarak kullanacak değiliz. Onları köylerine yerleştireceğiz ve araziyi bizim için işlemelerini sağlayacağız[123]».

Haçlılar da aynı tarımcı nüfus sıkıntısıyla karşıkarşıyadırlar. Kral, daha Kudüs'e yerleşir yerleşmez, bir yasa çıkararak «1 yıl 1 gün» arazisinin başında kalan Casalia köylülerinin servaj koşullarını hafifletici hükümler getirir*. İtalyan tüccar cemaatlerinin casalia'larında da, «yarı ticarî» zihniyet etkisini gösterir. Bol miktarda besin ve hammadde peşindeki bu cemaatler, önemli casalia'ların başına kâhyalar yerleştirirler. «Toprakları iyi ekilsin» diye, köylülere tohum avansında bulunurlar. Bazı belgeler, onların köylünün tümünü serfleştirmekten kaçındıklarını gösterir. «Reis» ünvanlı kişiler kullanırlar. İslâm ülke-

* Batıda da aynı eğilim vardır. XI. Yüzyılda, yeni arazilerin ekime açılmasında, feodal senyörler, kurulan yeni köylerde, köylülerin feodal yükümlülüklerini hafifletici anlaşmalar yaparlar. Bu tip anlaşmalara sâhip yeni köylere, «villeneuve» denilir (M. Bloch, La Societé Feodale, s. 385).

sinde reisler, bilindiği üzere, servet ve arazi sâhibi, köylü ve kentli nüfus üzerinde, az çok otorite sâhibi kişilerdir. Haçlıların da bu reislerin hizmetlerinden yararlandıkları görülür. Hatta bazıları, «homliges», yâni vasaller olarak geçer[124]. Ayrıca, Casal'leri oluşturan köylülerin tümü serf statüsünde değildir. «Serbest» köylülerden de söz edilir. Bunlar, herhalde yükümlülükleri hafifletilmiş köylüler olsa gerektir. Köylü yükümlülüklerinin hafiflemesi, aynı dönemde Batıda görülen gelişmelere uygundur.

Haçlılar, göçebe, ya da yarı göçebe kabilelerin askerî ve ekonomik gücünden yararlanmaya çalışırlar. İslâm egemenleri gibi, kabile şeflerinin özerkliklerine dokunmadan, onları kendilerine bağlamayı denerler. İlk Kudüs Kralı, Dük Godefroy, kılıcının gücünü kanıtlayarak, kabile şeflerini kendine bağlar. Dük, Arap şeflerinin hediye getirdiği devenin, bir kılıç darbesiyle kafasını uçurur. Şefler, gücünden değil, kılıcının keskinliğinden diye düşünürler. Şeflerden biri kendi kılıcını verir. Dük yine bir darbede deveyi başsız bırakır. Böylece, Arap kabileleri gücüne inandıkları düke bağlanırlar. Fakat geçim sıkıntısı içindeki ilk krallar, sık sık göçebe kabileleri yağmalayarak rahatlarlar. Kral Baudouin I., geçim sıkıntısıyla kabilelerin hayvanlarını, karılarını, çocuklarını alır. Tutsak aldığı kabile şefinin karısına ise iyi davranır. Ona sütü için iki deve, hizmetçi bırakır. Kral, bir Mısır ordusu önünde bozguna uğrayıp, kaçınca, karısına iyi baktığı şef, Mısır ordusundan ayrılır ve kralı tutsaklıktan kurtarır. Haçlılar, böylece kabile şeflerinin askerî değerini anlarlar, bu güçten yararlanma yolları ararlar. Lübnan ve Suriye dağlık bölgelerinde yaşayan ortodoks islâm düşmanı, Dürziler ve Haşhaşî'ler de, Haçlıların yardımcı askerleri olurlar. Haçlıların, askerî amaçlar dışında, ekonomik amaçlarla da göçebe kabilelerle anlaşmalar yaptığı, onlara otlaklar kiraladığı görülür. Örneğin kra-

lın izni ve anlaşmayla, Türkmenler ve Araplar Baniyas kenti yakınındaki otlaklarda, çok sayıda hayvanla konaklarlar. Ne var ki, borç içindeki Kudüs Kralı sözünü tutamaz, 1157 yılında herhangibir saldırı beklemeyen Türkmenlere saldırır. Türkmenlerin çoğu öldürülür ve hayvanlarına el konulur. Râhip Tyre, bu yağma ve kırımı utançla anlatır:

«Kudüs Krallığı'nda şimdiye dek, bu denli çok ganimet ve tutsak alınmış değildi. Atların çoğu, kur'a ile paylaştırıldı. Herkes, en alttaki kişiler bile pay aldı. Barış antlaşmasını bozduk, iyi niyetli ve savunmasız insanları öldürdük»[125].

Yağmalamalar zaman zaman olmakla birlikte, Haçlı, ekonomik ve askerî gücü nedeniyle kabilelerle iyi geçinir. Kabile şeflerinin özerkliklerini tanır, onlara beratlar dağıtır. Şefler, kabileleri içinde kendi baskı gücünü artırmak için bu beratları araştırırlar. Buhtur soyundan kabile şefi, hem Haçlı'dan, hem Mısır Memlûk Sultanı'ndan, hem de Şam Eyyubî Sultanı'ndan berat elde eder. 1260 Suriye istilâsında, Mogol Hülâgû'dan da berat sağlamayı unutmaz.

SÖMÜRGECİ TÜCCAR KOLONİLERİ

Kâbilelerle ilişkiler, bölgenin özelliklerine uygundur ve islâm ülkesinde kurulan feodal düzenin yapısını etkilemez. Batıdaki örneklerinden pek az farklı olan feodal düzen, islâm ülkesinde görüldüğü üzere kolayca gerçekleşir. Zira islâm toplumu da benzer feodal gelişmeler içindedir. Kudüs Haçlı Devleti'ni, Batı örneklerinden ayıran önemli özellik, İtalyan tüccar kolonileri eliyle kurulan sömürgeci düzendir. Haçlı Devleti, sömürgecinin kendisi değil, İtalyan sömürgecilerinin elinde bir araçtır. Haçlı seferlerinden asıl yararlananlar, Lâtin prensleri, kontları olmayıp, İtalyan tüccar devletleri ve Doğuda kurdukları kolonilerdir. Haçlı tarihçilerinin yapıtlarında, krallar ve

kontlar sürekli sıkıntı ve borç içinde anlatılır: Antakya Prensi Bohemond, ağır borçlarını, Avrupa'daki arazisini satarak ödemeye çalışır. Kontlar ve krallar, Ermeni senyörlerinin kızlarının çeyizleriyle ve İtalyan cumhuriyetlerinden aldıkları borçlarla ayakta durmaya çalışırlar. Tutsak düştüklerinde fidyelerini ödemekte güçlük çekerler. Tüccar devletler ve kolonileri ise zenginleşirler.

İtalyan kolonileri, yalnız vergiden bağışık tam ticaret serbestîsi edinmekle yetinmezler. Elde ettikleri sokak, mahalle ve kentte, kral, kont ve baron denetiminin dışında kendi yönetimlerini kurarlar, geniş tarım arazilerinin yanı sıra, kentlerde kendilerine ait bölgede, kilise, değirmen, fırın, mezbaha ve hamamları vardır. Mahallelerinde yalnızca İtalyan cumhuriyetleri vatandaşları oturmaz, ev ve dükkân kiraladıkları yerliler de bulunur. Sûr kentinin üçtebirini kapsayan Venedik mahallesinde, Suriyelilerce işletilen ipek fabrikaları, Yahudilerce işletilen cam fabrikaları yer alır. Bunlar sömürgeci hizmetinde çalışırlar.

Mahalleler, feodal yükümlülüklerden bağışıktır. Burayı, Kudüs Krallığı baronları değil, vikont, konsolos, balyoz adlarını taşıyan İtalyan cumhuriyetlerinin bir görevlisi yönetir. O aynı zamanda geniş adlî kapitülasyonlardan yararlanan mahkemenin başıdır. Bu mahkemeler, bölgelerinde oturan tüm kişileri ve tüm suçları yetki alanları içinde sayarlar. Suriyeli ve Yahudilerin, kralın mahkemelerine gitmesine izin vermezler, gerektiğinde krallarla çatışırlar. Anlaşma hükümlerini aşarak, hırsızlık ve cinayet suçlarına bile bakarlar. Mahallelerine feodal devletin polisini sokmazlar. Kendi özel polisleriyle âsayiş ve güvenliği sağlarlar. Hatta Piza'lılar, Akka, Sûr, Yafa limanlarının gümrüğünde, büyük pazarlarında ve bu kentlerin kapılarında, krallık memurlarını denetlemek ve yasa dışı isteklerde bulundukla-

rında onları yola getirmek için, özel görevli memurlar bulundururlar. Tüccar cemaatleri vergi vermedikleri gibi, para sıkıntısı içindeki krallığın gelirlerinin bir bölümüne el koyarlar. Sûr, Akka, Lâzkiye, Süveydiye limanlarının gelirinin üçtebiri Cenevizlilere aittir. Venedikliler de Sûr limanı gelirlerinin üçtebirinden fazlasını alırlar. Kısaca, Haçlı Devleti'nde papanın himayesindeki İtalyan cumhuriyetleri, geniş kapitülasyonlara dayalı bir sömürge düzeni kurarlar. Krallar ve kontlar, doğaldır ki, bu geniş ayrıcalıkları istekleriyle vermezler. Fief'leri içinde, tam dokunulmazlığa sâhip bölgelerin bulunmasını, feodal anlayışa ters düştüğü için tepkiyle karşılarlar. Fakat İtalyan cumhuriyetlerinin donanmalarına, kara ve silâh gücüne muhtaç bulunduklarından ister istemez rıza gösterirler. Fırsat buldukları zaman, anlaşmaları çiğnemekten kaçınmazlar. Kral Amaury, Cenevizlilerin altın harflerle yazdırdıkları kapitülasyon kitabesini parçalatır. Trablus Kontu Bertram, anlaşmasını bozup, kentin üçte birine sâhip Cenevizlileri oradan kovar. Kudüs Kralı, Trablus Kontu ve Antakya Prensi, Ceneviz mahkemelerinin yetki alanını sınırlar, Papa aforoz tehdidiyle karşılık verir. Ticaret kolonilerinin satın alma yoluyla arazileri genişletmeleri üzerine, Kudüs mahkemeleri, onların fief'lerden arazi satın almasını yasaklar. Vergiden bağışık ticaret yapma hakkını, hiç değilse islâm ülkeleriyle ticarette sınırlamak isterler. İslâm ülkelerinden alınan ve onlara satılan mallara gümrük resmi koyarlar. Ne var ki, güçlü İtalyan cumhuriyetleri, bu engellemeleri aşmayı başarırlar.

AKDENİZ'DE İTALYAN SÖMÜRGECİLİĞİ

Kendi aralarında da amansız mücadeleler veren Venedik, Ceneviz ve Piza cumhuriyetlerinin sömürgeciliği Haçlı Devleti ile sınırlı kalmaz. Istanbul'da

ve öteki Bizans liman kentlerinde benzer ayrıcalıklar elde ederler, sömürgeler kurarlar. 1180 yılında Istanbul'da ayrı mahallelere, limanlara sâhip 60 bin latin vardır. Istanbul'un yerli zanaatçı ve tüccarları, ticareti ellerinden alan ve serbest ithalâtlarıyla zanaatları baltalayan latinlerden nefret ederler. Istanbul'da latin kırımları yapılır. 1186'da yerli zanaatçılar, latin mahallelerine saldırırlar. İmparator Yuannis, 1118 yılında tahta çıkınca, babasının 1081'de tanıdığı kapitülasyonları kaldırmak ister. Venedik, Bizans'ın Ege adalarını yakıp yıkarak, 1126 yılında Bizans'a boyun eğdirir. Bu gelişmeler, Venedik desteğiyle Istanbul'da bir Latin Devleti kurulması ve kapitülasyonların genişlemesiyle sonuçlanır. Karadeniz ticareti de bu cumhuriyetlere açılır. Adriyatik, Venedik'in tekeli altındadır. Ceneviz, Batı Akdeniz ticaretini tekeline sokmaya çalışır. Güney Fransa senyörlerinden, deniz ticaret tehelikini alır. 1155 sözleşmesine göre, örneğin Montpellier denizciliği, İspanya ve Cenova arasında kabotaj servisleriyle sınırlanır, açık deniz Cenova'ya bırakılır. Sicilya fethinde Ceneviz deniz desteğine muhtaç bulunan Alman İmparatoru Frederik (Kızılsakal), Provanslılarla Kuzey Fransızlarının Sicilya ve Güney İtalya ile ticaret yapmalarını yasaklar. Bu ticaret tekelini tam yetkiyle Cenevizlilere verir.

Batı Akdeniz Ceneviz tekeli, ancak, Barselona ve Montpellier deniz kentleri egemeni Jayme I.'in yerli burjuvaziyi koruyucu politikasıyla boşa çıkartılır. Balear adalarından islâm denizcilerini kovan Aragon Kralı, yerli girişim ve sanayii koruyucu ilk merkantilist politika örneğini verir. Limanda hazır yerli gemi buldukça, yabancı gemilerin Doğu'ya ticaret eşyası yüklemesini yasaklar. Yabancı tüccarların Barselona'dan ihracat ürünleri almasını teşvik eder, ama orada mal satmalarını kısıtlar. Sonunda İtalyan tüccarlarını kovar ve ticareti yerli tüccara bırakır. Yerli

sanayii ve gemiciliği geliştirir. Kral, iç pazara egemen olduktan sonra, Doğu ticaretine katılır. İtalyan cumhuriyetleri gibi, İspanyollar da Haçlı Devleti'nde ve Doğu Akdeniz'de «sömürgeler» elde ederler. Marsilya da bu sömürge hareketine katılır. Mısır biraz direnirse de başta Bizans olmak üzere Akdeniz'in islâm ülkeleri, bu «makûs talihi» yenmeyi başaramazlar ve Batı Akdeniz'in tüccar devletlerine kapitülasyon hakları tanırlar. Anadolu Selçukluları XIII. Yüzyılın ilk yarısında en güçlü ve parlak dönemlerinde, İtalyan tüccarlarına geniş serbesti ve vergi indirimleri verirler. Tekstil sanayiinin önemli yardımcı maddesi şap tekelini Akka'dan gelme bir Cenevizli ile Venedikli'ye bırakırlar.

Doğu-Batı transit ticaretinin ve Akdeniz egemenliğinin Batıya geçişi, ticaret üstünlüğünün el değiştirmesinden ibaret kalmaz. Sanayi üstünlüğünde de değişiklikler yaratır. Doğunun cam sanayii, ipek sanayii, boya sanayii, kâğıt sanayii İtalya ve Avrupa'da gelişme olanağı bulur. İpek, keten, yün gibi tekstil hammaddeleri Doğudan gider, kumaş olarak Doğu pazarlarına döner*. Üçüncü Kitap'ta görmüştük ki, X. Yüzyılda islâmın yüksek çağında, Doğu, Batıdan hammaddeler alır, karşılığında daha çok mamûl maddeler satar. C. Cahen, o tarihte Doğu ve Batı arasında, Doğu yararına bir «koloniyal» ekonomiden söz eder[126]. Şimdi roller değişmiş olur. Haçlı seferleri üstünlüğün Doğudan Batıya geçişini noktalar. Haçlı Devleti'nin yıkılışı, bu durumu değiştirmez.

---

* XI. ve XII. yüzyıllardaki Bizans kentlerini inceleyen P. Tivcev, «Bizans'ta zanaatçılık ve ticaret zayıfladı ve Batıdan gelen ithal mallarının rekâbetine açık bırakıldı» sonucuna varır (Byzantino Bulgarica s. 148). Anadolu Selçuklu ithalâtı ve ihracatına bakınca, hammadde ihracının ağır bastığı görülür. Anadolu, İtalyan tüccarları eliyle şap, yün keçi kılı, mazı, pamuk, buğday vb. satar. Bol Avrupa tekstili ithal eder.

ANADOLU SELÇUKLU-HAÇLI İTTİFAKI

Haçlı Devleti, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak bölgelerini birleştiren Zengi devletinin kurulmasıyla gerilemeye başlar. Zengi 1144'te Urfa'yı alır. Urfa, Batıda ikinci bir Haçlı seferi hazırlıklarına yol açar. Alman İmparatoru ve Fransa Kralı bu ikinci sefere katılırlar. Bu sırada, Bizans İmparatorluğu'nun ilerleyişi karşısında Konya Selçuklu Sultanı güç günler yaşar. 1146 yılında Konya önlerinde, Selçuklu yenilgiye uğrar. İmparator Manuel, Sultan Mes'ut'un barış önerilerini geri çevirir. Niyeti Selçukluyu iyice ezmektir. Ne var ki, Haçlı haberi gelince, Manuel, Mes'ut ile uzlaşır ve Konya önlerinden döner. Zira Alman İmparatoru Bizans'ı ele geçirme çabasındadır. Alman İmparatoru ve Fransa Kralı, Türkmenler önünde ağır yitikler vererek Anadolu'dan geçerler. Haçlı yazarları Türkmen saldırılarını, Manuel'in yaptırdığını ileri sürerler. Ağır yitiklerle Kudüs'e gelen Alman İmparatoru ve Fransa Kralı, başarısız bir Şam kuşatmasından sonra bir sonuç elde edemeden ülkelerine dönerler.

Bizans ile uzlaşan Konya Sultanı Mes'ut ise, daha önce atalarının yaptığı gibi, gözünü Güneydoğu'ya çevirir. Haçlı, Mes'ut ve Zengi oğlu Nureddin ile savaşmak durumunda kalır. 1149 yılında Nureddin, Antakya'yı istilâ edip prensini öldürürken, Mes'ut da Maraş'ı Haçlı'dan alır. Urfa Kontluğu'nun yeni merkezi «Müjdeler Tepesi»ni kuşatır. Ne var ki, Nureddin, Suriye'de Selçuklu genişlemesini istemez. Urfa Kontu ile Mes'ut'u uzlaştırır. Bununla birlikte, Konya Sultanı, oğlu Kılıç Arslan için Göksun, Ayntab bölgesini bir uç beyliği durumuna getirir. Haçlılar, her an sona ermesi beklenen Urfa Kontluğu'ndan kalma yerleri Bizans İmparatoru'na vererek durumu kurtarmak isterlerse de, Nureddin, başta Müjde Tepesi olmak üzere bu kent ve kaleleri alır ve Urfa Kont-

luğu'nu ortadan kaldırır. Konya Sultanı Mes'ut, Bizans'ın da onayıyla, 1153 ve 1154 yıllarında Kilikya'ya iner. Bizans'tan Kilikya'yı geri alan Ermeni Prensi Toros ve Haçlı ile çarpışır. Fakat Mes'ut ordusu, vebaya yenik düşer. Konya'da ölen Mes'ut'un yerine uç beyi oğlu Kılıç Arslan II., geçer. Nureddin ise, 1154'te Haçlı'ya haraç ödeyen ve sık sık işbirliği yapan Şam Sultanlığı'nı ülkesine katarak güçlenir. Haçlı ile geçici bir barış yapan Nureddin, Kılıç Arslan'a yönelir. Onun uç beyliği yaptığı bölgeye saldırır. Ayntab ve Raban'ı alır. Kılıç Arslan ile çatışan Danişmend oğlu Yağı-basan'ı destekler. Yağı-basan Kılıç Arslan'ın uç beyliği yaptığı merkezi Elbistan olan Ceyhan bölgesine girer. Onlarla aynı paraleldeki Ermeni Prensi Stefan, Maraş'ı alır. Yöresel hıristiyan tarihçilerinin hıristiyanlara çok iyi davranışını övdükleri Kılıç Arslan, eski beylik bölgelerini geri almaya koyulur. Göksun'u savaşsız ele geçirir. Nureddin'e karşı, Kudüs Haçlı Kralı, Antakya Prensi ve Kilikya Ermeni Prensi'yle ittifak arar. Sonra Konya'ya döner. Urfalı Mateos'a göre, Kılıç Arslan, «Haçlılar ve Ermeniler ile yapmış olduğu barış ve dostluğun güçlendirilmesi» konusunda devlet ileri gelenlerine danışır. Devlet ileri gelenlerinin uygun bulması üzerine, sağlam bir dostluk antlaşması yapmak üzere, Kudüs Kralı'na, Antakya Prensi'ne ve Kilikya Ermeni Prensi Toros II.'ye yeniden elçiler yollar[127]. Nureddin'e karşı Haçlı ile birlikte cephe kurmaya çalışır. Bu girişim, Bizans İmparatoru Manuel'in Nureddin'e karşı Haçlı'yı himayesine almasıyla yarıda kalır. Fakat Manuel, Nureddin'e karşı ciddî bir eyleme girişmeden Istanbul'a döner. Manuel, Kılıç Arslan'a karşı Danişmendoğulları soyundan Sıvas, Kayseri, Malatya emirleri ile Ankara-Çankırı Selçuklu prensiyle ittifak yapar .Suriye'de Haçlı'dan ve Ermeni Prensi'nden Kılıç Arslan'a karşı vaadettikleri askerî desteği sağlamalarını ister. Kılıç Arslan, Manuel

ile barış arar. Nureddin'in fetihlerini, Danişmendoğlu'nun Ceyhan bölgesini ele geçirmesini kabul eder. Bizans müttefiki kardeşine Ankara ve Çankırı'yı bırakır. Bizans sınırlarına saygı göstereceğini, İmparator'un düşmanlarıyla savaşacağını, ödünç askerî güç vereceğini* bildirir. Hıristiyan memuru Christopher'ı Istanbul'a yollar. Kendisi de Istanbul'a gidip ittifak yapar (1162). İttifak Bizans'a teslimiyet ve vasallîk anlaşması gibi görünürse de, Kılıç Arslan'a Anadolu'da hareket serbestîsi ve yitirdiklerini kazanma olanağı sağlar. Âsi Selçuklu prensini ve Danişmendoğulları'nı dize getirir. Bizans desteğini yitiren bu islâm prensleri Nureddin'e sığınırlar. Ne var ki, Nureddin bu sırada, Haçlı ile Mısır'ı ele geçirme mücadelesindedir. Yardıma gelemediği gibi, Selçukludan aldığı araziyi 1167 yılında geri verir. Ama Mısır işi sonuçlanınca, Nureddin, Artukoğulları, Selçuklu ve Danişmend prensleri, Kilikya Ermeni Prensi gibi kişilerin kuvvetlerinin katıldığı bir koalisyon ordusu hazırlar. Bağdat Halifesi, Nureddin'in Musul, Elcezire, Erbil, Ahlat, Suriye, Mısır ve Konya Sultanı olduğunu onaylayan bir menşur yollar! Halife destekli ve Haçlı'yla savaş şampiyonu Nureddin, hıristiyanlarla iyi geçinen Bizans müttefiki Kılıç Arslan'ı dinsizlikle suçlar, hıristiyana karşı cihad yapmayışını kınar. «Müslüman memleketi Sultan'ı olabilmesi için imânını tazelemesini ve müslümanlarla değil, hıristiyana (Bizans'a) karşı savaş yapmasını» ister[128]. Kılıç Arslan, Nureddin tehlikesini ödünlerle geçiştirir. Selçuklu ve Danişmend prenslerine ilk fırsatta geri almak üzere eyaletlerini geri verir. Nureddin'in askerinin Sıvas'ta yerleşmesine rıza gösterir. Ama bir yıl sonra 1174'te Nureddin ölünce, Kılıç Arslan yitirdiklerini ele geçirir. Bu sırada Haçlı müttefiki İmparator Manuel, Franklarla birlikte islâma karşı bir seri eylem

* 1167'de Macarlara karşı, Manuel'e Türk askeri birliği verir.

düzenleme peşindedir. Manuel, ittifak anlaşması gereğince eskiden Bizans arazisi olup da Bizans düşmanlarından fethettiği arazinin geri verilmesini Kılıç Arslan'dan ister. Amaç, Selçukluyu Konya'dan kovmaktır. Fakat Türkmenlerin çabalarıyla, 1176'da Bizans ağır bir yenilgiye uğrar ve Selçuklular, Anadolu'da artık bir daha çıkmamak üzere yerleşmelerini tescil eden belki de Malazgirt'den daha önemli bir zafer kazanırlar. Daha sonraki yıllarda antifeodal ve antilatin bir ihtilâl tanıyan ve latin işgaline uğrayan Bizans, Orta Doğu Haçlı sahnesinin dışında kalır. Kılıç Arslan da Haçlı'ya ilgisizdir. Üçüncü Haçlı Seferi için yola çıkan Alman İmparatoru Frederik'e (Kızıl Sakal), Anadolu'dan geçiş izni verir. Frederik, Türkmenlerin ve bazı Selçuklu prenslerin saldırısına uğrar ve öfkeyle Konya'ya yürürse de, Kılıç Arslan uzlaşır. Ve Haçlı, bundan sonra artık Anadolu topraklarından geçmez. Seferler denizden yapılır ve hedef Mısır'ın ele geçirilmesi olur.

MISIR-SURİYE BİRLEŞMESİ HAÇLI DEVLETİ'NİN SONU OLUR

Bernard Lewis'e göre 1154'te Şam'ı alan Nureddin ile Haçlı eş güçtedir. «Anahtar Mısır'dadır»[129] Gerçekten daha önce de belirttiğimiz üzere, Mısır önemli ekonomik zenginliğe sâhiptir: Çok eskilerden beri hububat deposudur ve X. Yüzyıldan itibaren Doğu-Batı ticaretinin merkezidir. İsmailî Fatımî halifeleri, yalnız ihtilâl ihracıyla kalmazlar, donanma ve ticaret filoları kurarlar. Halife'nin, vezirlerin ve tüccarların kendilerine ait gemileri Batıda Avrupa'ya özellikle Sicilya'ya, Doğu'da Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na doğru seferler yaparlar. Doğu-Batı ticaretinde Hürmüz-Basra-Bağdad ekseninin yerini Aden-Kahire-İskenderiye ekseni alır. İtalyan cumhuriyetlerinin Akdeniz ticaretine açılışlarıyla, İskenderiye ve

Kahire'ye frenk tüccarları yerleşir. Haçlı bu ticareti engellemez, aksine geliştirir. Örneğin 1154 yılında Fatımîler, Piza ile imzaladıkları ticaret anlaşmasında, Pizalılara müslüman tüccardan daha çok vergi indirimi tanırlar[130]. Mısır bu politikada haklı sayılabilir. Zira savaş gemileri ve silâh yapabilmek için demir, kereste ve zifte muhtaçtır. Bunları İtalyan tüccarları sağlayabilecek durumdadır. Piza kılıçları Kahire'de, Hint kılıçları kadar ün kazanır. Papa, Haçlı seferleri sırasında, Mısır'ın savaş gücünü artıran «stratejik» madde satışını yasaklamak isterse de, pek başarılı olamaz. Ticaret sürer. Suriye Haçlı devletleri de, Fatımîlerle sık sık savaşmalarına karşın, Mısır'la ticareti geliştirmeye çalışırlar. Mısır-Suriye arasında kervanlar işler.

Haçlılar döneminde Mısır, ekonomik gücüne karşın, siyasal karışıklıklar içindedir. Türk, berberî ve zenciden kurulu ordu, sık sık biribiriyle boğuşur. Halifeler, vezirlerin elinde kukladır. Vezirler ise sürekli otorite kuramazlar. Mısır'ı ele geçirmek, Haçlı için de, Suriye'deki Nureddin için de çekici olur. Ama Kudüs Krallığı açısından, Mısır'ı fethe gücü yetmediği takdirde, onun Nureddin'den ayrı ve zayıf kalması yaşamsal önemdedir. Kudüs Kralı, bu gerçeği bilmekle birlikte, Bizans'ın desteğine güvenerek, Mısır fethinin çekiciliğine dayanamaz. Bu hâtâsını Mısır'ı Nureddin'e kaptırarak öder.

Mısır'ın öyküsü 1163 yılında başlar. Rakibi Zirgâm, vezir Şavar'ı kovunca, o, Mısır gelirinin üçte birini vermek koşuluyla, Nureddin'den yardım ister. Nureddin, komutanlarından Şirkuh'u* ve yeğeni Se-

* Şirkuh, Eyyubî Devleti'nin kurucusu Selâhaddin'in amcasıdır. Eyyubî soyu, Kuzey Azerbeycan'dan Revadî kabilesi Kürtlerindendir. Eyyub ve Şirkuh, Bağdad'a gelip, Selçukluların hadım komutanlarından Tekrit sâhibi Bihruz'un hizmetine girerler. Tekrit kalesi muhafızı olurlar. Yâni pek soylu bir aileden gelmezler. Batılı Haçlı tarihçileri bunu özellikle belirtir-

lâhaddin'i yollar. Zirgâm da Kudüs Kralı'ndan destek arar. Fakat bu destek gelmeden Zirgâm öldürülür. İktidarı yeniden kazanan Şavar, Nureddin'in komutanına, Mısır vergisinden pay vermek istemez. Şirkuh, vergiyi kendi toplamak isteyince, Şavar, Kudüs Kralı'nın yardımına başvurur. Kral, Mısır'da Şirkuh'u kuşatır. Durum kötüdür, fakat Nureddin Suriye'de Haçlı'yı yenilgiye uğratır. Antakya Prensi ve Trablus Kontu'nu tutsak alır. Kralın Suriye'ye dönmesi gerekir. Şirkuh ve Selâhaddin'in de Mısır'dan ayrılması koşuluyla, Kral kuşatmayı kaldırır ve 1164 yılı sonunda herkes ülkesine döner. Taraflar ikinci kez, 1167 yılında yine Mısır'da karşıkarşıya gelirler. Kudüs Kralı bu kez de, Mısır'ın müttefikidir. İskenderiye'yi savunan Selâhaddin, Haçlı ve özellikle Piza donanması karşısında güç günler geçirir. Piza'lılar, Mısır'ın ayrıcalıklı ticaret dostudur. Fakat onlar, Suriye ve Bizans'ta olduğu gibi, kapitülasyon koşullarıyla İskenderiye'ye yerleşmeyi, Mısır dostluğuna yeğ tutarlar. Ne var ki, taraflar 1164'te olduğu gibi, bu kez de, Mısır'dan hep birlikte ayrılmak konusunda uzlaşmak zorunda kalırlar. Piza'lılar, hiç de dostça olmayan tutumlarına karşın, Mısır halifesinden. Kahire'de vergi indirimleri sağlarlar.

---

ler. Tyre, Şirkuh için, «aşağı soydandı, yeteneğiyle zenginleşti ve prens rütbesine yükseldi» der. Eyyub ve Şirkuh, Tekrit'te efendileri Bihruz'un düşmanı Musul sâhibi Zengi'nin kaçışına yardımcı olurlar. Tekrit'te barınamayınca, iki kardeş, Zengi'nin hizmetine girerler. Alınmasında yararlık gösterdikleri için, Şam Selçuklu Prensliği elindeki Baalbek kalesi muhafızlığına atanırlar. Ama Eyyub, Şam baskısı altında saf değiştirir, Baalbek'i geri verir. Şam Prensliği'nin komutanı olur. Şirkuh ise, Halep sâhibi Zengi oğlu Nureddin'in hizmetinde kalır. Nureddin, Şam'ı savunan Eyyub üzerine kardeşi Şirkuh'u yollar. İki kardeş anlaşıp, Şam'ı Nureddin'e verirler. Nureddin bu hizmetine karşılık, Eyyub'u Şam vâlisi yapar. Şirkuh ise, Hums eyaletinde ırsî sülâle kurar. Selâhaddin, Şam sarayında yetişir ve amcası Şirkuh ile birlikte 1164'te Mısır fethine gider.

Mısır'ın zenginliği karşısında, Kudüs Kralı, antlaşmasını bozar. Damat olduğu Bizans İmparatoru Manuel ile Mısır'ı paylaşmak üzere anlaşır. Kral, Bilbais ve Tennis'i alır, yağmalar. Kahire'yi kuşatır. Mısır Halifesi, bir yandan Nureddin'den acele yardım ister, öte yandan Haçlı'yı parayla oyalamaya çalışır. Kahire Halifesi, savaştan vazgeçsin diye Haçlı'ya 2 milyon altın gibi büyük bir servet önerir. Parayı topluyorum diye vakit kazanmaya çalışır. Kral, Kahire'yi barışçı yoldan, öteki soylu savaşçılar ise zorla ele geçirme isteğindedir. Zira bir yer savaşla alınırsa, ganimetin büyük bölümü orduya gider, barışla ele geçirilirse ganimetten yalnız kral yararlanır. Bu durum, Kahire Halifesi ve veziri Şavar'a zaman sağlar ve bu arada Şirkuh yetişir. Şirkuh ilerlemesi üzerine, kral kuşatmayı kaldırıp çekilmek zorunda kalır. Piza'lılara dayalı donanma da, Nil kapatıldığından pek ilerleyemez. Ertesi yıl da Bizans ve Piza donanması, aynı başarısızlığa uğrar. Şirkuh ve Selâhaddin ise, Kahire'ye bir kurtarıcı olarak girerler. İlk işleri, Halifenin de hoşgörüsüyle kudretli vezir Şavar'ı öldürmek olur. İsmailî Halife, koyu sünnî Şirkuh'u vezir atar. O ölünce, Selâhaddin'i vezir seçer. Selâhaddin, şiî halifeyi ortadan kaldırır, hutbeyi sünnî Bağdad Halifesi adına okutur* ve Suriye'deki Nureddin'e bağımlı olarak, Mısır'ın egemeni olur. Olayları yakından yaşayan Tyre, dostu Kudüs Kralı'nın «aç gözlülüğü yüzünden Mısır'ı fethe kalkıp, Nureddin'e hediye edişini» acı acı eleştirir:

«Mısır'ın tüm kaynakları ve muazzam zenginliği, bizim ihtiyacımızı karşılıyordu. Ülkemizin sınırları Mısır yönünden güvenliydi. Güneyde çekinilecek bir düşman yoktu. Deniz, bize gelmek isteyenlere gü-

* Selâhaddin de, Zengi ve Nureddin gibi Haçlıya karşı cihad fikrinin ve sünnî islâmın şampiyonluğunu yapar. Mısır'da Fatimî kütüphanesini dağıtır. Medreseler kurar. Şiî Ezher bile, sünnî merkez olur.

venli ve barışçı bir geçit sağlamaktaydı. Halkımız korkusuzca Mısır topraklarına girebilmekte ve avantajlı koşullarda ticaret yapabilmekteydi. Öte yandan Mısırlılar, ülkemize yabancı zenginlikler ve daha önce bilmediğimiz metalar getirirlerdi. Ziyaretleri bize hem çıkar, hem de şeref sağlıyordu. Ülkemizde her yıl harcadıkları büyük paralar, hazine gelirini artırıyor, bireylerin özel servetini büyütüyordu. Şimdi her şey tersine döndü... Deniz bize barışçı geçit vermiyor. Çevredeki yerler düşman elinde. Komşu krallıklar bizi yok etmeye hazırlanıyor»[131].

Tyre'ın doğru değerlendirdiği gibi, Suriye ve Mısır'ın tek elde birleşmesi, Haçlı Devleti'nin sonunu hazırlar. Fakat Tyre'ın düşündüğünün aksine, ticarete pek zarar vermez. Selâhaddin, savaşta Haçlıyı desteklemesine karşın, 1173 yılında İskenderiye'ye yerleşmiş Piza'lılara ayrıcalıklar tanır. Orada onlara yeni bir ticaret yeri, hamam verir. İbadet özgürlüğü ve kilise kurmalarını sağlar. Kendi tartı ve ölçülerini kullanmalarını kabul eder. Cenova ve Venedikliler de ayrıcalıklardan yararlanırlar. O kadar ki 1174 yılında bir Sicilya donanması İskenderiye'yi işgale kalkışınca, Piza'lılar ve öteki Batılılar, kentin savunmasına Selâhaddin safında katılırlar!

SELÂHADDİN EYYUBÎ - KILIÇ ARSLAN SAVAŞLARI

Selâhaddin, uzun yıllar Haçlı ile önemli bir savaş vermez. İlkin Mısır'da güçlenmeye çalışır. Kardeşi Turan Şah'ı Yemen fethine yollar. Amaç, Kızıldeniz ticaretini ele geçirmektir. Turan Şah, Yemen egemeni olur. Selâhaddin, Haçlı'dan çok Nureddin'in tehdidi altındadır. Nureddin, vasalinin özerk tutumundan hoşlanmaz. «Vergi yolla, Haçlı ile savaş yap» diye onu zorlar. Selâhaddin, kudretli efendisini oya-

lar, parayı geciktirir, aralıklarla az para yollar. Hesaplarının denetlenmesi için Nureddin'in maliyeci yollamasını kabul eder. Ama feodal kurallar gerektirdiği halde, huzuruna gitmeye yanaşmaz. İkisi arasında savaş kaçınılmaz gözükürken, Nureddin ölür. Selâhaddin, Haçlı ile savaş yerine, Zengi soyunun elinden Suriye'yi almaya yönelir. Şam'ı 1174'te barışçı yoldan alan Selâhaddin, Zengi soyunun direnişiyle karşılaşır. Zengiler, Halep'te tutsak Antakya Prensi ve Trablus Kontu'nu «daima müttefik kalacaklarına» yemin ettirip fidye karşılığı serbest bırakırlar ve vasalleri saydıkları Selâhaddin ile savaşa hazırlanırlar. Selâhaddin, Zengilerin elinden, savaşla Hama, Hums ve Baalbek'i alır, akrabalarına ırsî iktalar olarak dağıtır*. Halife, 1175 yılında Selâhaddin'in sultanlığını tanır. Haçlı karşısında 1177 yılında ağır bir yenilgiye uğrayıp 1179'da üstüste Haçlı'yı yenen Selâhaddin, onlarla uzun süreli mütarekeler yaparak** Güney Anadolu bölgesini de kapsayacak biçimde, Suriye ve Kuzey Irak fethine yönelir. Artukoğulları'nı himayesine alır. Bu politika, Bizans ile barış yaptıktan sonra, atala-

* Eyyubî iktaı, Selçuklu iktaının bir devamıdır. Bu ikta açıkça ırsîlik kazanır ve Batı fief'ine iyice yaklaşır. Örneğin amca Şikruh'un oğulları, Hums'da 1261 Mogol istilâsına değin yaşayan bir sülâle kurarlar. Kardeşi Şahan Şah soyu, Hama'da 1341 yılına değin varlığını sürdürür. Yemen Eyyubîleri, yerlerini 1228'de yerli bir sülâleye bırakırlar. Kale ve kasabalar bunların alt vasallerine paylaştırılır. Mısır'da Eyyubî iktaı ise, bu ülkenin özelliğine göre biçimlenir. Marx'ın Asya tipi modeline uyan tek ülke, belki de Mısır'dır. Nil çevresinde merkezî sulama sistemine dayalı tarım yapılan dar bir alanda merkezî «despotik» iktidarlar kurulur. Burada Eyyubî iktaı, ileride göreceğimiz üzere, tarım vergisinin askerî hizmet karşılığı özel kişilere verilmesinden ibarettir. Ne var ki, köylerde komünal mülkiyet, Asya tipi modelde ileri sürüldüğü gibi sürekliliğini korumaz. Osmanlı'nın gelmesinden önce, özellikle sulu tarım yapılan yerlerde, bireysele dönüşür.

** Tyre, Haçlı'nın islâm ile ilk kez önemli sakınca maddeleri bulunmayan eşit koşullu mütareke yaptığını ve bunun aşağılatıcı olduğunu yazar (A history of deeds s. 432).

rının geleneksel politikasını izleyerek Güneydoğu Anadolu'da genişlemeye yönelen Konya Sultanı Kılıç Arslan ile Selâhaddin'in çatışmasına yol açar. 1178 yılında Malatya'yı Danişmend soyundan alan Kılıç Arslan, Maraş bölgesindeki Ra'ban kalesinin geri verilmesini ister. Çıkan savaşta Selâhaddin askeri, Kılıç Arslan'ı yener. Ertesi yıl, 1180'de Kılıç Arslan, Artukoğlu üstüne yürüyünce, Haçlı ile uzlaşan Selâhaddin yeniden savaşa çıkar. Bu kez Konya Sultanı, diplomasiye başvurur. Becerikli vezirini yollar. Vezir, «Haçlı ile barış yapıp gaza'yı bırakan» Selâhaddin'e, İslâm Sultanı üzerine yürümesinin yakışmayacağını hatırlatır. Uzlaşır görünürler. Selâhaddin, Azerbeycan'dan kalabalık gruplar hâlinde Malatya, Maraş, Adana ve Silifke bölgesine akmaya başlayan Türkmenlere kötü davranan Ermeni Prensi Rupen'i cezalandırdıktan sonra geri döner. Fakat daha sonraki yıllarda Selâhaddin, çatışma konusu bölgedeki genişlemesini sürdürür. 1182'de Diyarbakır ve Silvan'ı alır. Sonra Halep'i ele geçirir. Bu sırada Anadolu Selçuklu Devleti'nin 11 oğula paylaştırılması, Rüstem adlı şeflerinin adıyla anılan kalabalık Türkmenlerin yarattığı büyük karışıklıklar ve «genel tufan» korkusu*, Selçukluların karşılık vermesini engeller. Fakat kız alıp vermelere karşın, aradaki gerginlik sürer.

KIZILDENİZ TİCARETİ

Selâhaddin ancak, Kızıldeniz'den gelen tüccar kervanlarına Latinlerin el koyması ve Kızıldeniz ticaretini tehdit etmesi üzerine, 1187 yılında Haçlı'ya karşı bütün gücüyle harekete geçer. Kızıldeniz ticareti, Eyyubî Devleti'nin can damarıdır. XI. ve XII.

* Müneccimler, 1186 yılında Nuh efsanesine benzer biçimde bir genel tufan olacağını bildirirler. Kılıç Arslan bunu ciddiye alır, bol para harcayarak yer altında sağlam evler yaptırır.

yüzyıllarda Çin, yeryüzünün en ileri ülkesidir. Sung devletinin ticaret gelirleri, tarım gelirlerini aşar*. Çin gemileri ve malları Kızıldeniz'e gelirler. İslâm tüccarı da bu ticarete katılır. Çin, Hint, Endonezya, Seylan ve Afrika ile ticaret yapan bu büyük tüccarlara «karimî» denilir. IX. ve X. yüzyıllarda Kızıldeniz yoluyla gelen Doğu-Batı ticaretine «radannî» adlı yahudi tüccarlar egemendir. Karimî, XI. Yüzyılda ortaya çıkar. Selâhaddin, karimî tüccarı geliştirecek bilinçli bir politika izler. Uzak Doğu ticaretinden yahudi ve Mısırlı kopt hıristiyan tüccar silinir. Akdeniz ticareti Frankların, Hint Okyanusu ticareti ise karimî tüccarın elinde kalır. Bu büyük tüccarlar, komandit ve aile şirketleri kurarlar. XII. Yüzyıl karimî tüccarı Ebu'l-Abbas el-Hicazî, 12 gemiye sâhiptir. Çin, Hindistan, Habeşistan, Seylan ve Endonezya adalarına yerleşmiş, iş usullerini ve yerli dilleri öğrenmiş yedi oğlu, bütün Doğu ürünlerini Mısır'a yollarlar ve orada gelen Orta Doğu ve Avrupa mallarını satarlar. Selâhaddin, Karimî tüccara Kızıldeniz'de ticaret tekeli tanır. Latinlerle ticaretin yararına inanır, bu ticareti geliştirir. Fakat Latin tüccarların İskenderiye'den öteye geçmelerine izin vermez. Kızıldeniz'i onlara kapalı tutar. Haçlılar, Kızıldeniz'i tehdit edince de kesin sonuçlu bir savaşa koyulur. O tarihlerde Halife'ye yazdığı bir mektup, Selâhaddin'in bu konuda çok bilinçli davrandığını kanıtlar:

«Eğer Franklar, Suriye'de tutundukları yerlere ek olarak Kızıldeniz'de bâzı noktalar ele geçirirlerse,

* Tarıma dayalı Ortaçağ ekonomilerinde, bu görülmedik bir olgudur. Gerçekten en ileri ekonomi IX. ve X. yüzyıllarda islâma ait iken, üstünlük daha sonra Çin'e geçer. Özel mülkiyete dayalı tarımda para ekonomisi gelişir. Uzak deniz ticareti yoğunlaşır. Ancak Avrupa feodalizminin, kapitalizme geçişi sağladığı tezini savunan P. Anderson dahi, XI. ve XII. yüzyıllarda «Yeryüzünün tartışmasız en zengin ve en ileri ekonomisi Çin idi» der (Lineages of the Absolutist State, s. 529-530).

bu islâm ticaretini tehlikeye atar. Yalnız Mekke-Medine hac yolu değil, Yemen'deki tüccarların, özellikle Aden'deki karimî tüccarların işleri tehdit altında kalır».

Selâhaddin için, Frankların Suriye'den kovulması bir cihad ise, onların Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na ulaşmasını engellemek de kutsal bir ödevdir. Bununla birlikte, Halife'ye yolladığı mektupta, Selâhaddin Batı hıristiyanlarıyla ticaretin birçok yönden islâma yararlı olduğunu savunur. En azından gemi kerestesi, zift, demir ve silâh gibi stratejik maddeler sağladığını ileri sürer[132].

KUDÜS'ÜN DÜŞÜŞÜ VE ÜÇÜNCÜ HAÇLI SEFERİ

Haçlı, bu sırada iç kavgalar içindedir. Kudüs tahtı üzerinde vesayet kurma çabasındaki Trablus Kontu Raymond III., yeni Kudüs Kralı Guy de Lusignan ve öteki baronlarla kavgalıdır. O, Selâhaddin ile savaşa katılmaz, hatta onunla işbirliği yaptığı ileri sürülür. Hattin'de susuz kalan Haçlı, ağır bir yenilgiye uğrar. Selâhaddin tutsak krala iyi davranırsa da, kervanları vuran ve Kızıldeniz ticaretini tehdit eden eski Antakya Prens Naibi Kerek Kontu Renauld de Chatillon'u kendi eliyle öldürür. Beşyüzer dinara askerlerini satın aldığı Templier ve Saint-Jean şövalyelerini yok eder. Hattin savaşı, Selâhaddin'e Filistin'i kazandırır. Sayda, Beyrut, Akka, Ramle, Kayseriye, Askalan gibi kıyı kentleri ve çeşitli iç kaleler düşer. 1187 sonbaharında Selâhaddin, Kudüs'ü kuşatır. Kenti «sizin gibi kılıçla alacağım» der. «Ölünceye değin savaşırız» denince, şu koşullarla aman verir:

— Her erkek için 10, her kadın için 5 ve her çocuk için 2 altın dinar ödenecektir. Onlar, taşıyabildikleri kadar eşya götüreceklerdir. Malı ve parası olmayan fakirler için 30 bin dinar verilecektir.

Koşullara uyulur ve yalnız verecekleri hiçbir şey olmayan 5 bin genç tutsak tutulur.

Kudüs fethi, Üçüncü Haçlı'ya yol açar*. Kıyı kentlerinin düşmesiyle, oradaki geniş mal ve mülklerini, ticaret ayrıcalıklarını yitiren İtalyan cumhuriyetleri, Avrupa'da yeni bir Haçlı propagandasına başlarlar. Cenova, İngiltere ve Fransa krallarına elçiler yollarlar. Piza donanması 1188'de, Venedik ve Cenova donanmaları 1189'da yola çıkar. Bu denizci ülkelerin askerleri, Selâhaddin'in bir daha kendisine karşı savaşmayacağına yemin ettirip serbest bıraktığı Kudüs Kralı Guy ile birlikte 1189 Ağustosunda Akka'yı kuşatırlar. Papa'nın uzlaştırdığı biribirine düşman Fransa ve İngiltere kralları, İtalyan cumhuriyetlerinin sağladığı gemilerle, ancak 1191 baharında kuşatmaya katılırlar. İngiltere Kralı «Arslan Yürekli» Richard, Bizans elindeki Kıbrıs'ı aldıktan sonra Akka'ya gelir. Almanya İmparatoru Frederik (Kızıl Sakal), karadan ilerler. Bizans İmparatoru, Selâhaddin ile ittifak yapmıştır. Selâhaddin, Bizans'tan Kızıl Sakal'a geçiş izni vermemesini bekler. Zira, iki imparator arasında düşmanlık ilişkileri vardır. Edirne'ye ulaşan Kızıl Sakal, Bizans'ı işgale niyetlidir. Donanması olmadığından Bizans'a karşı Cenova'dan gemi ister. Geçiş verilmezse, zorla geçecektir. Bizans boyun eğer ve Selâhaddin'e geçişi engelleyemeyeceğini bildirir. Edirne'ye gelen Kılıç Arslan'ın elçileri ise, Kızıl Sakal ile serbest geçiş anlaşması imzalarlar. Selâhaddin'in oğlu Efdal, gerçekçi olmamakla birlikte, Kılıç Arslan'a

* Bununla birlikte Selâhaddin'in Haçlılarla ticareti iyi durumdadır. Kudüs'ün düştüğü 1187 yılı kışında İskenderiye limanında Cenova, Piza, Venedik ve öteki Batı kentlerinden gelmiş 37 gemi vardır. Kışın gemiler Mısır'dan ayrıldığından, yazın yüzlerce Batı gemisinin İskenderiye'de bulunduğu kabul edilebilir. Bu gemi sâhiplerinden Filistin'den gelen Haçlı tutsaklarını güvertelerine almaları istenir. «Paraları ve yiyecekleri yok» diye Batı tüccarı yanaşmaz. İskenderiye Vâlisi, zorla bindirir (W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 446).

karşı duyulan hoşnutsuzluk nedeniyle, babasına Haçlı'yı Anadolu'da karşılamayı önerir. Kılıç Arslan'ın serbest geçiş anlaşması, Türkmenlerin Alman ordusuna saldırılarını engellemezse de, İmparator, Konya üzerinden Silifke'ye doğru iner. Göksu'da yıkanırken boğulur. Alman ordusunun kalıntıları, Akka'ya varır. Selâhaddin'in Haçlı donanmasına karşı koyacak deniz gücü yoktur. Halife aracılığıyla islâm ülkelerinden askerî destek isterse de, yardım gelmez. Akka, 1191 Temmuzunda teslim olur. Arslan Yürekli Richard, teslim anlaşmasını çiğneyerek islâm kırımı yapar. Bundan sonra barış müzakereleri başlar. Haçlı, Kudüs'ün geri verilmesini ve büyük haç'ın yerine konulmasını ister. Ne var ki, Haçlılar iki kampa bölünmüşlerdir. İki Kudüs kralı vardır. Bunlar, damatlık yoluyla tahta hak iddia ederler. Tahtın asıl sâhibi olan kral Guy'un karısı ölünce, Sûr savunmasıyla ün kazanan Montferrat Markisi, kraliçenin evli kızkardeşini kaçırır ve evli kadınla evlenerek kendini Kudüs Kralı ilân eder. Fransız Kralı ve Cenevizliler, Marki'yi desteklerler. Piza'lılar ve Arslan Yürekli Richard, Guy'u tutarlar. Cenevizlilerin Akka'yı Marki'ye vereceğini gören Piza'lılar, kentte Fransızlara ve Cenevizlilere saldırırlar. Marki, Kudüs Krallığı'nın yeni merkezi olan Akka'ya giremez. Arslan Yürekli Richard ile kavgalı olan Fransa Kralı ülkesine döner. Richard, iki haşşaşî fedaî ile anlaşarak Marki'yi öldürtür. Fakat Kudüs tahtını da Guy'a vermez, yeğeni Champagne Kontu'nu, baronlara Kudüs Kralı seçtirir. Guy'u Kıbrıs Krallığı ile ödüllendirir. Bu karışıklıklar içinde, Arslan Yürekli Richard, Selâhaddin'in oğlu Kudüs sâhibi Âdil ile barış müzakereleri sürdürür. Richard, kızkardeşini Âdil ile evlendirerek ikisinin birlikte Kudüs egemeni olmalarını önerir! İngiltere Kralı, Âdil'in oğlu Kâmil'e ve daha bâzı Eyubî soylularına şövalye rütbesi verir*. Kudüs'ün is-

* Kuralları sıkısıkıya saptanmış feodal yemine ve karşılıklı yü-

lâm-hıristiyan ortak yönetimi, herhalde ciddî bir öneri olmasa gerektir. Zira Richard, Ceneviz donanması ile anlaşıp Mısır'ı istilâ planları hazırlar. Mısır ele geçirilmedikçe, Haçlı amaçlarına ulaşılamayacağını düşünür. Bu planlarını uygulayamayınca Kudüs'ten vazgeçmek zorunda kalır. Barış yapıp Kudüs'e hıristiyanların silâhsız girebilmelerini sağlar ve Avrupa'ya döner.

İSLÂMCI ALMAN İMPARATORU'NUN HAÇLI SEFERİ!

Barıştan kısa süre sonra Selâhaddin'in ölümüyle, bol sayıda ırsî eyalet iktalarına dayalı Eyyubî Devleti'nde kardeş ve oğul kavgaları başlar. Kardeş Âdil, kavgalardan yararlanıp, Selâhaddin'in oğulları yerine kendi oğullarını önemli eyaletlere yerleştirirse de, iç çatışmalar sürer. Bu arada Haçlılar, iç bölgelerde genişleyememekle birlikte, önemli kıyı kentlerini ellerinde tutarlar, yitirdiklerini geri alırlar. İtalyan tüccarları mülklerine yerleşirler, yeni malî ve ticarî ayrıcalıklar sağlarlar. İtalyan bankaları, Akka'da şubeler açarlar. Akka'da Piza'lıların mülklerini yaktığı Cenevizliler, 1197'de yeniden alınan Beyrut'a yerleşirler. Ufak Beyrut, ondan sonra önemli bir ticaret merkezi olur. İtalyan cumhuriyetleri, Kıbrıs'a ve Ermeni Krallığı'nın Sis (Kozan), Tarsus ve Mamistra kentlerinde ticaret kolonileri kurarlar. Haçlı savaşlarının baş hedefi hâline geldiği halde, Mısır

kümlülüklere dayalı şövalye rütbesinin islâm soylularına verilmesi, o dönemde Batı ve Doğu feodalitesi arasındaki farkların sanıldığından daha az olduğunu gösterir. İslâm Ansiklopedisi'nde C. H. Becker, daha da ileri gider. O, Eyyubîlerin Selçuklu feodalitesini daha mükemmel biçime getirdiklerini, bunun da Batıyı etkilediğini ileri sürer. Becker'e göre, Avrupa şövalyeliğindeki birçok örf ve âdetin kökeni, Eyyubîlere dayanır. Örneğin arma sistemi, Batıya onlardan geçer (İslâm Ansiklopedisi, Eyyubîler maddesi).

da Latin tüccar kolonilerine önemli ayrıcalıklar tanır: Mısır'da şarap yasaktır ama Venedik tüccarlarının oturdukları hanlarda şarap tüketim ve satışı serbest bırakılır. Venedik konsolosu ve tüccarları doğrudan sultana şikâyette bulunma hakkına sâhiptirler. Gümrüklerde denetleyici memurlar bulundururlar. Venediklilerin Mısır'daki durumu o kadar iyidir ki, Venedik gemileriyle resmen Mısır'ı almak için yola çıkan Dördüncü Haçlı, Venedik çabasıyla Istanbul'a yöneltilir! Bâzı çağdaş Haçlı tarihçileri, Venedik'e gelen Eyyubî elçilik kurulunun, olaganüstü ticarî ayrıcalıklar vaadi ile, Dördüncü Haçlı'yı Istanbul'a çevirdiğini yazarlar. Bu doğru olmasa bile, Âdil, çeşitli mektuplarında Dördüncü Haçlı'nın yol değiştirişinden duyduğu «minnet borcu»nu ısrarla belirtir ve Venedik'e ayrıcalıklar tanır. Bununla birlikte, daha fazlasını elde etme çabasındaki İtalyan cumhuriyetleri, Mısır'a Haçlı seferi düzenlemekten geri kalmazlar. Macaristan, Kudüs ve Kıbrıs krallarının katıldığı 1217-1218 Haçlı Seferi'nde* Ceneviz, Piza ve hatta Venedik rol alır. Önemli liman kenti Dimyat alınır. Güneye doğru genişleme çabasındaki Konya Sultanı İzzeddin Keykâvus (1210-1220) bu fırsattan yararlanmak ister. Sultan, daha önce Karaman ve Ereğli'yi ele geçirip bunları Haçlı şövalye tarikatlarına vermeyi vaadeden Ermeni Kralı Leon'u püskürtür. Antalya'yı yeniden kazanır. Kıbrıs Haçlı Krallığı'na ve İtalyanlara önemli ticarî ayrıcalıklar tanır.

---

* 1212 tarihli bir de «Çocuklar Haçlı Seferi» vardır. En büyüğü 18 yaşında olan kız ve erkek çocuklar Fransa, İtalya ve Almanya'dan yola çıkarlar. Gençler yolda ölürler, ya da Marsilya ve Cenova'da aldatılıp islâm tüccarlarına satılırlar. 1250'lerde de Fransa Kralı, Suriye'de Beşinci Haçlı Seferi'ndeyken «pastoureaux» denilen köylüler de bir Macar râhip liderliğinde tarlalarını bırakıp Haçlı'ya çıkarlar. Bunlar Kutsal Krallık'ın çobanlara, fakir ve sâde insanlara vaadedildiğini ileri sürerler. Karışıklıklar çıkar. Fransa Kaliçesi, onları dağıtır ve cezalandırır.

O sırada Kral Leon, Antakya'yı alır. Antakya Prensi Bohemond IV. ile iyi ilişkiler içinde bulunan Konya Sultanı, Ermeni Kralı'nı cezalandırır. Sonra Dimyat'a Haçlı çıkarmasından yararlanarak 1218 yılında Halep'i ele geçirmek ister. Ne var ki, Âdil'in oğlu Eşref, Selçuklu ordusunu yenilgiye uğratır. Franklar da Dimyat'ta barınamazlar. Başarısızlık, Mısır'daki Latin tüccarların zararına olur. Venedik, Papa'nın baskısıyla Mısır'la ticarete ambargo koyar. Papa, Dimyat Haçlısına katılmayan Alman İmparatoru Frederik II.'yi afaroz eder. Sicilya'da «merkeziyetçi» bir feodal devlet kuran Alman İmparatoru, bu sağlam üsten yararlanarak eski Roma İmparatorluğu'nu yeni koşullarda canlandırma çabasındadır. İmparator, Sicilya'da yarı hıristiyan, yarı islâm bir saray meydana getirir. İslâm dostluğunu savunur. Sarayında bir harem kurar ve Doğu geleneklerini benimser. İslâm ve yahudi bilginlere başvurup Aristo ve yapıtlarını lâtinceye çevirtir. Papa, afaroz edince, 1228'de Haçlı Seferi'ne çıkar, ama savaşmak yerine Mısır Sultanı Kâmil ile iyi geçinir. Kudüs için 1229'da hıristiyan-müslüman kondominyonu kurulmasını öngören bir anlaşma imzalar: Kudüs kenti ve kıyıya değin uzanan ince bir şerit, belli bir süre için İmparator'a bırakılır. O, İsa'nın gömütü olan kilisede herhangibir râhibin yardımı olmaksızın kendi eliyle Kudüs Krallığı tacını giyer. Papa, anlaşmaya şiddetle karşı çıkar. Fakat islâm dostluğunu diplomatik ve ticarî çıkarları için gerekli gören İmparator aldırmaz. Frederik II.'nin bizzat kendisi ticaretle ilgilidir. Sâhibi bulunduğu 300 personeli olan büyük gemiler, Mısır limanlarında ticaret yaparlar. İmparator, uyruklarının ticareti için, Eyyubî Sultanı'ndan tam bir vergi bağışıklığı ister. Bu kabul edilmezse de, ılımlı vergiler ve çeşitli kolaylıklar sağlanır. Hatta İmparator'a Kızıldeniz ve Hint ticaretinden pay sağlandığı, oraya vekiller yolladığı söylenir. Bunu doğrulamak olanak-

sızsa da, İmparator'un savaşmadan* yürüttüğü «barışçı» Haçlı Seferi'nden kârlı çıktığı açıktır.

Eyyubî Sultanı'nın İmparator'a cömert davranışında, Şam egemenliği için verilen aile kavgasının ve Mogol'a yenik düşen Harizmşah Celâleddin'in islâm ülkesinde fetihlere başlamasının ve Eyyubî kenti Ahlat'ı kuşatmasının payı olsa gerektir. Hatta Celâleddin'in bu genişlemesi ve Artukoğulları ile Erzurum Selçuklu prensinin Harizmşah safına geçmesi üzerine, Konya Selçuklu Sultanı ile Eyyubî Sultanı birleşip Sıvas yakınlarında Cellâeddin'i yenilgiye uğratırlar. Ne var ki, «Dinsiz Mogol'a karşı bana yardıma mecbursunuz» diyen Celâleddin biraz sonra öldürülünce, Kuzey Suriye ve Mezopotamya konusundaki Konya-Kahire rekabeti, Mogol tehlikesine aldırmaksızın en sert biçimde yeniden başlar. Urfa, Diyarbakır, Harran, Ahlat vb. egemenliği için, Mogollar Anadolu'ya saldırana değin savaşılır. Haçlı ile savaşılmaz. Antakya ve Trablus Haçlı prensi, Konya Sultanı'nın doğal müttefiki olur. Ermeni Krallığı'na karşı sık sık birlikte savaşırlar. Sultan, Antalya'da Kıbrıs Haçlı Krallığı'na ve Venedik'e geniş ayrıcalıklar tanır. Halep Eyyubî prensliği de, Lâzkiye ve Halep'te Venediklilere hamam, kilise, han ve vergi ayrıcalıkları sağlar. Konya sultanlarının en kudretlisi Keykubat, Papa'ya elçiler yollar, ardılı Keyhusrev, latin misyonerlerini cömertçe kabul eder. Istanbul Latin Kralı ile evlenme müzakerelerine girişir. Latin Kralı, Fransa Kraliçesi'nden bu evlenmenin gerçekleştirilmesini isterse de, 1243'te Kösedağ Selçuklu yenilgisi ve Mogolların Anadolu'ya girişi durumu değiştirir.

---

* İmparator, Kudüs Kralı olarak yerine Mareşalini Sûr'da vâli bıraktıktan sonra, Papa ile savaşmak üzere İtalya'ya döner. Savaş, Kudüs Krallığı'na da sıçrar ve her iki yerde de afaroz edilen İmparator'un yenilgisiyle son bulur.

HAÇLILARIN MOGOLLAR ELİYLE İSLÂMİYETİ YOK ETME PLANI

Mogolların Orta Avrupa içlerine değin ilerleyişi, Batıda korku ve panikten çok, büyük umutlar yaratır. Batıda XI. Yüzyıl başlarında Kerayitlerin hanının hıristiyanlığı kabulünden beri, bir «Râhip Jean» efsanesi vardır. Uzak Doğuda kudretli bir hıristiyan kralın zuhur edeceğine inanılır. Bu kral, Batının yardımı olsun olmasın, islâm ülkesini fethedecek ve müslümanları hıristiyan yapacaktır. Mogollar, acaba bu beklenen kralın öncüleri midir? Cengiz Han, «Râhip Jean» soyundan mıdır? Haçlı seferlerinin başaramadığı büyük hedefe acaba şimdi mi ulaşılma yolundadır?[133]

Haçlı şampiyonu papalar, bu soruları ciddî ciddî tartışırlar ve «Râhip Jean» efsanesine inanmış görünürler. Toplanan bilgiler gösterir ki, Batının düşündüğü biçimde bir Râhip Jean, hiçbir zaman var olmamıştır. Mogol Hanı, hıristiyan değildir. Ama yine de Râhip Jean efsanesinden vazgeçilmez. Mogolları hıristiyanlığa kazanmak, Büyük Han'ı «Râhip Jean»a dönüştürmek fikri benimsenir. Mogollar arasında etkili mevkilerde pek çok nasturî hıristiyanın bulunuşu, bu fikri pekiştirir. Papa Innocent IV. 1245 tarihinde, Lyon'da Ruhanîler Meclisi'ni toplar. Meclis, Mogolları hıristiyan dinine kazanıp onları islâma karşı çıkarmak ve islâm sorununu «kökünden çözmek» çâreleri üzerinde durur. Bu amaçla Papa ve Fransa Kralı St. Louis, Karakurum'a birçok misyonerler yollarlar. İlk misyoner Plan Carpin, Bağdad Halifesi'nin elçisinin de bulunduğu 1246 kurultayına katılır. Büyük Han Göyük, hıristiyanlığa yatkındır. Nasturîler, han çadırı önünde âyin yaparlar. Han'ın başlıca bakanları, hıristiyandır. Papa temsilcisi, bu hıristiyan bakanlar aracılığıyla, Büyük Han'ı Mesih dinine dâvet eder. Han, bir mektupla Papa'ya yanıtını bildirir.

Vatikan arşivlerinde bulunan mektup, cesaret verici olmaz. Büyük Han, bozkır feodal anlayışına göre, Papa ve Batı prenslerinin elçi yollamalarını, vasalliğin kabulü sayar. Hıristiyan olmadan önce, Papa'nın ve prenslerin bizzat huzura gelip feodal bağlılık törenini yerine getirmelerini ister. Göyük, Türklerin ve Mogolların Tanrı'sı «Gök Tengri» adına konuştuğunu belirtmeyi unutmaz. Göyük'ten sonra Büyük Han seçilen Möngke de, Fransa Kralı St. Louis'nin temsilcisi misyoner Rubrouck'a benzer bir yanıt verir:

«— Gökte bir Tanrı, yerde bir hükümdar vardır. O, Tanrı'nın oğlu Cengiz Han'dır».

Fransa Kralı, Han'ın vasali olmalıdır. Bu nedenle Papa ve Fransa Kralı, umduklarını elde edemezler. Kilikya Ermeni Kralı Hetum ise, daha pratik davranır ve başarılı olur. Hetum, daha 1243 Selçuklu yenilgisi üzerine, Mısır ve Selçuklu'ya karşı Mogolların himayesini kabul eder. Karakurum'a gider ve Büyük Han'ın sâdık vasali olur. Büyük Han, bir «yarlık» vererek onu himayesine alır. Yarlık, Hetum ve devletine karşı herhangibir girişimden kesinlikle kaçınılması gerektiğini belirtir. Antakya ve Trablus egemeni Bohemond, Ermeni Kralı'nın akrabası ve dostudur. O da Büyük Han'ın sâdık vasalliğini kabul eder.

MOGOL-HAÇLI İŞBİRLİĞİ

Mogolların Batıya ilerleyişlerinde karşılarına dikilenler, sünnî islâm prensleridir. Bu nedenle Mogollar, Doğu hıristiyanlarının ve hatta sünnîlerle çatışan şiî toplulukların desteğini kazanmaya önem verirler. Daha 1240'tan önce, ilk fetihler sırasında, Büyük Han, Rabban-Ata denilen Suriyeli Simeon'u hıristiyanları korumak göreviyle İran'a yollar. O, kiliseler yaptırır, gece-gündüz çanlar çaldırır.

İran'daki ilk Mogol komutanları, Papa'nın misyonerlerini kabul ederler. Fakat onların hıristiyanlı-

ğa dâvet çabaları, sonuçsuz kalır K.omutan Baycu'nun İtalya'ya giden Türk Aybey ve Serkis adlı elçileri, Büyük Han Göyük'ünkine benzer yanıtı, Papa'ya iletirler. Fakat Göyük'ün İran'daki temsilcisi Elçigidey, Beşinci Haçlı Seferi için Kıbrıs'a gelen Fransa Kralı St. Louis'ye ilginç bir mektup yollar. Latince çevirisi Vatikan arşivlerinde bulunan mektup, Moğolların Haçlı ile işbirliği aradığını göterir. Elçigidey, mektupta, Büyük Han'ın onu Doğu hıristiyanlarını islâm boyunduruğundan kurtarmakla görevlendirdiğini yazar. Büyük Han adına, onun «Fransa Kralı oğlu»na Latin, Grek, Ermeni, Nasturî ve Yakubî bütün hıristiyanları, kilise ayırımı yapmaksızın, Büyük Han'ın himayesine aldığını bildirir.

Pelliot, bu mektubu, 1258 Hülâgu planının daha on yıl önce uygulanmaya konulmak istendiğinin kanıtı sayar[134]. Fakat Moğollar henüz Fırat'ı aşmadıklarından Göyük'ün ölümü ve Elçigidey'in öldürülmesiyle, Haçlı-Moğol işbirliği sözde kalır. 1244'te Mısır, Kudüs'ü geri alır. Askalan limanı düşer. Donanması olmadığından, Cenova ve Marsilya'dan kiraladığı gemilerle, Fransa Kralı, 1249 baharında artık Haçlı'nın baş düşmanı sayılan Mısır üzerine yürür. İlkin başarı sağlar. Dimyat limanı direnmeden teslim olur. Ama Fransa Kralı, Mısır içlerine ilerleyince yenilir ve tutsak düşer. Dimyat'ı geri vererek ve tutsak baronları için 400 bin altın fidye ödeyerek kurtulur. Fransa Kralı, Filistin'de dört yıl beklerse de, 1254 yılında ülkesine döner.

Moğol-Haçlı ortak askerî hareketi gerçekleşmez. Bununla birlikte, Moğol kurultayı, Ön Asya'ya gerçekten egemen olmak ve denize doğru fetih yolunu açmak için, haşhaşiler ile Bağdad Halifeliği'nin ortadan kaldırılması gerektiği kararına varir. Ermeni Kralı Hetum'un da bu planın geliştirilmesine katkısı olur. Hetum, Karakurum'da Büyük Han Möngke'ye Bağdad'a bir Moğol saldırısı önerir. Büyük Han,

kabul eder. Hülagu, büyük bir orduyla yola çıkar. Haşhaşîleri ezer, Bağdad yürüyüşüne hazırlanır.

ŞÎÎ-MOGOL İŞBİRLİĞİ

İlk İran-Mogol hükümdarı Hülagu, budist eğilimlidir. Çin'e yönelen Büyük Han'ın budistliğinden beri Mogol soyluları arasında budizm, bir çeşit «kibarlar dini» olur. Ama Han'ın karısı bağnaz bir hıristiyandır. Hülagu ise, hıristiyanlara çok yakındır ve açıkça islâm düşmanıdır. 1258 Bağdad zaptında Halife öldürülür, sünnî islâm kırımı yapılır, şiî ve hıristiyan korunur. Şiîler, Bağdad yağmasına ve kırıma katılırlar. Hülagu yanındaki büyük şiî bilgin Tusi'nin de etkisiyle, Hille gibi şiî nüfuslu eyaletler, Mogol egemenliğine girer. Hülagu, nasturî katolikosuna Bağdad'da bir saray ve kilise verir. Ondan Cengiz soyu için dua etmesini ister. Bu koşullarda, Suriye hıristiyanları Mogol'un kurtarıcı olarak gelmesini beklerler. Grousset'nin deyişiyle, «Doğu hıristiyanları, Suriye müslümanlarına karşı Mogolları izlemekle, bir çeşit Haçlı Seferi'ne katıldıklarını düşünürler». Ermeni Kralı Hetum, ordusuyla Mogol'un Suriye yürüyüşüne katılır. Suriye seferi, Grousset'ye göre, Ermeni-Mogol Haçlısı görünüşü kazanır. Antakya ve Trablus Latin egemeni de sefere geldiğinden, «Frank-Mogol» Haçlısı da sayılabilir[135]. Bu ordu, Halep'i alır. Altı gün yağma ve sünnî islâm kırımı yapılır. Ermeni Kralı Hetum, Halep Ulucâmii'ni eliyle yakar. Ermeni Kralı'na ve Antakya Prensi'ne, Eyyubîlerin ele geçirdiği kent ve kaleleri geri verilir. Halep'ten sonra Hama ve Şam teslim olur. Şam hıristiyanları islâmdan öç gösterileri düzenlerler. Haçlar başlarında kentte dolaşırlar, müslümanların üzerine şarap dökerler. Câmilerde çan çalarlar. Mogol komutanı Kitboğa, Ermeni Kralı ve Antakya Prensi'ne bir câmii kilise yapmak için bağışlar. Böylece Mogolların Ön Asya se-

feri yerli hıristiyan-islâm, yerli şiî-sünni arasında düşmanlıkları körükler. Gördük ki, Haçlı Seferleri'nin başında bir hıristiyan-islâm düşmanlığı yok gibidir. Yerli halk, «haçlı zihniyeti»nden yoksundur ve hıristiyanlar birçok kez, islâm egemenlerini Haçlı prenslerine yeğ tutarlar. Bir «cihad» zihniyeti, sünnî islâmın şampiyonluğunu yapan Zengi, Nureddin ve Selâhaddin zamanlarında filizlenir. Mogolların gelişiyle artan düşmanlık, kanlı çatışmalara dönüşür. Gerçi 1243 yılında, keyfî Mogol vergilerine karşı Malatya'nın islâm ve hıristiyan halkı, piskoposun yönetiminde birlikte direnişe geçerler, ama bu örnekler azalır, karşılıklı öç alma dönemi başlar. 1258'de öldürülen Halife'nin yandaşları, bir Bağdad baskınında, hıristiyan kırımı yaparlar. Şam geri alınınca, hıristiyanlar, kan denizi içinde boğulur. Şam sünnî halkı, hıristiyanların yanı sıra, şiî ve yahudilere de «Mogol işbirlikçisi» diye saldırır. Anadolu'da da Mogol yanlısı hıristiyanlar, Mısır Sultanı Baybars Kayseri'ye gelince, kırıma uğrarlar. Şiî-sünnî arasında da benzer tutumlar gözükür. Kısaca, Mogol müdahalesi, bir çeşit «iç-haçlı» yaratır.

Mogolların Suriye ve Mısır fethi, Büyük Selçuklularınkine benzer biçimde başarılı olmaz. İlginçtir ki, İran Mogol Devleti, Büyük Selçukluların eriştiği sınırlara kolayca ulaşır. Fakat Suriye'de Fırat ötesindeki seferleri, kalıcı sonuçlar vermez. Sünnî islâmın başlıca savunucusu hâline gelmiş bulunan Mısır orduları önünde sürekli yenik düşerler. Mogollar, ilk bozguna Filistin'de, 1260 yılında, Mogol savaş tekniklerini iyi bilen Kıpçak Türkü Baybars önünde uğrarlar. Bu savaşta, Kuzeydeki Haçlı, Mogol yanında yer alırken, Akka ve Sayda gibi Güney kentlerindeki Haçlı, islâmı destekler. Akka baronları, bir çağdaş yazara göre, Mogolları barbar sayarlar ve hatta müslümanları bile onlara yeğ tutarlar. Sayda Kontu Julien, bir Mogol birliğine saldırır ve Suriye seferini

yöneten Kitboğa'nın yeğenini öldürür. Öfkeli Mogollar, Sayda'yı yağmalarlar. Açık ya da gizli Mogol-Frank ittifakı bozulur. Akka baronları, Mısır ordusuna arazilerinden geçiş izni ve yiyecek verirler. Mogol püskürtülür, Şam geri alınır. Aynı yıl girişilen ikinci bir Mogol hücumu da başarısız kalır.

MISIR'DA TÜRK ASKERÎ DEVLETİ

Mogolları Suriye'de durdurup geri iten güç, Türklerin kurdukları ilginç bir askerî devlettir: Eyyubî soyu, son zamanlarda, Karadeniz Kuzeyinden gelme Doğu Kıpçak kökenli köle asker satın alır. Bu askerler, 1250 yılında Eyyubî soyunu devirerek, köle askerî kasta dayalı kendi devletlerini kurarlar. Bu kuruluşa göre anlamına «Memlûk Devleti» denildiği gibi, «Türklerin Devleti», «Türkiyye Devleti» adları da verilir.

Devlet, toplumun üstüne oturtulan ve toplumdan özenle ayrı tutulan askerî kastın tekelindedir. Askerî kast, yalnızca Türk kökenli değildir. Türk, Kürt, Mogol, Çerkez, hatta Frank vb. gençleri, bu ayrıcalıklı egemen sınıf içinde yer almak üzere köle pazarlarından toplanırlar. Ama onların tümüne «Türk» denilir. Türklükleri, Türkçe konuşmalarından ileri gelir. Zira köle pazarlarından toplanan egemen sınıf adaylarına Türkçe öğretilir ve Türk adları takılır. Örneğin İnal, Temur-Boğa gibi bâzı Memlûk sultanları Rum kökenlidir, ama Türkçe ad taşırlar ve sarayda Türkçe konuşurlar. XIV. Yüzyıldan sonra devlette Çerkez memlûkleri, Türk memlûklere ağır basarlarsa da, ana dil Türkçe kalır. Farsça şiirler yazan Mısır fâtihi Yavuz Sultan Selim'in yaşlı anlamına «Koca Çerkez» dediği son Memlûk Sultanı Kansuk, «Şehnâme»yi Türkçeye çevirtir, kendisi de Türkçe şiirler söyler.

Memlûk saraylarında Türkçeye verilen önem, bir Türklük bilincinden çok, askerî kastı yerli halktan ayrı tutma kaygısından kaynaklanır. Yerli halk, Türkçe bilmez ve Türkçe öğrenmesi hoş görülmez. Ancak ikincil devlet görevlerinde kullanılan kâtipler, Türkçe öğrenirler. Askerî sınıf adayları, özenle Arap ve islâm olmayanlardan seçilir. Onlar, islâm olduktan sonra da, üstün ve ayrı statünün simgesi olarak, Arap olmayan ad taşırlar.

Egemen sınıf adayı köle, uzun ve dikkatli bir yetişme ve eğitim döneminden geçtikten sonra, azat edilir. Askerî giysi, at ve silâh alır. Yetişkin memlûk, köle değil, özgürdür. Ama efendisine ve efendisinin öteki memlûklerine sâdakatla yükümlüdür. Yeteneğiyle, en yüksek mevkilere ulaşmayı, hatta sultan olmayı umabilir.

Askerî sınıfın önemli ayrıcalıkları vardır: Yalnızca askerî sınıf üyeleri arma taşırlar. Ata binmeyi, kendilerine özgü ayrıcalık sayarlar. Dâvâlarına kadılar değil, özel askerî yargıçlar (hacip) bakar. Yalnız askerî görevler değil, sivil görevlerin çoğu da askerî sınıfın tekelindedir. Örneğin, dinsel nitelikteki Evkaf Nâzırlığı görevi bile genellikle askerî sınıfın elindedir. Siviller ikincil görevlerde kullanılırlar.

Askerî sınıf üyeleri, yeteneklerine göre, askerî hizmetlerde ve saray görevlerinde bulunduktan sonra, derece derece yükselirler ve emir (bey) olurlar. Beşler, onlar, yirmiler, kırklar ve yüzler emirlikleri, askerî hiyerarşiyi belirler. Yüzler emirleri, en yüksek dereceli emirlerdir. Bunlar, yüz memlûk askeri beslerler ve savaşta ayrıca bin halka askerine komuta ederler. Bu nedenle onlara «yüz emiri ve bin komutanı» denilir. Halka askeri ise, memlûklerden daha çok sayıda, ikta sâhibi özgür sipahi ya da şövalyelerdir. Memlûk askeri, halka askerine göre, daha ayrıcalıklı durumdadır. Örneğin, memlûk askerin iktaı yarım, hatta bir köye ulaştığı halde, halka şö-

valyesinin iktaı köyün daha küçük bir bölümüyle sınırlı kalır. Emirler, genellikle memlûk kökenlidir.

Askerî devlet, memlûk ve halka şövalyeleri dışında, Türkmen, Kürt ve Arap kabilelerini yardımcı askerî güç olarak kullanır. Kabile şeflerine, on, yirmi ve kırk emirleri rütbe ve unvanı verilir. Ama onlar asla aynı rütbedeki «Türk» memlûk emirleriyle bir tutulmazlar, ikinci sınıf emir sayılırlar. Suriye'de kaleler sâhibi haşhaşî şefi bile, kırk emiri yapılır. Daha sonraları «atabey» diye anılan haşhaşî şefinin görevi, sultanın düşmanlarına karşı cesur teröristler yollamaktır.

Askerî sınıf, rütbelerine göre, ikta alır. İkta genellikle ekili arazi üzerinde dağıtılan haklar olmakla birlikte, esas olan gelirdir. Memlûk iktaı, son Selçuklu ve Eyyubî iktaından ve Suriye Latin fief'inden farklı olarak ırsî değildir. Sultanlar zaman zaman başvurdukları «revk», yâni arazinin hak sâhipleri arasında yeniden paylaştırılması yoluyla, ırsîlik eğilimlerini engellemeye çalışırlar.

İktaın ırsî olmayışı ve askerî hizmete sıkısıkıya bağlı tutuluşu, sistemin mantığına uygundur. Zira memlûk ordusu, sık sık köle pazarlarından toplanan seçkin kişilerle yenilenir. İktalar, memlûk hiyerarşisinde yükselen bu yeni askerlerin hakkıdır. Irsiyetin yeni memlûklerin yolunu tıkamasına izin verilmez. Bu nedenle, memlûklerin ve emirlerin Suriye ve Mısır'da doğan çocukları, askerî sınıfın üyeleri sayılmazlar. Özgür ve müslüman doğan bu çocuklar, sivil ve dinsel hizmetlere yönelirler. Bir bölümü memlûkten daha aşağı statüde halka şövalyesi olabilir. Ancak pazarlardan toplanan yeni memlûkler, askerî toplumun tam üyeleridirler. Emirler, onlardan çıkar. Askerî sınıfın başı olan Sultan'ı da Kahire'de oturan ön plandaki yüz kadar emir seçer. Bu askerî seçmenler kurulunun sultanların oğullarını babalarının yerine geçirdikleri görülse de, seçim ilkesi değişmez.

Seçmenler kurulu arasındaki anlaşmazlık, birçok durumda savaş ile çözülür. Makrizî'ye göre, emirler ve sultan karşılıklı yeminle biribirlerine bağlanırlar. İlkin sultan emirlere eziyet etmeyeceğine dair Kur'an üzerine yemin eder, ancak bundan sonra emirler sadakat yeminiyle sultana bağlanırlar[136]. Seçilen sultanı, Halife usulen onaylar. Memlûk sultanları, Abbasî soyundan olup olmadığı tartışma götüren birini Kahire'de halife yaparlar. Böylece Mısır tahtında hak iddia eden Eyyubî soyuna ve İslâm Dünyası'na karşı bir «meşruiyet» kozu elde ederler. Ama Halife'yi bir çeşit tutsak durumunda tutmayı da unutmazlar. Halife, tahta çıkan yeni sultana sadakatını sunar*.

İlk Memlûk sultanlarının en önemli kişisi Battal Gâzi gibi islâm halk efsanelerine giren Kıpçak Türkü Baybars'tır. O, köle tüccarları tarafından Sıvas pazarında satılır. Eyyubî Sultanı'nın memlûkleri arasına girer. 1260'ta emirler, Mogol yengisinden sonra Baybars'ın sultanlığını itirazsız kabul ederler.

HAÇLI'YA KARŞI CİHAD

Baybars, Avrupa'dan gelen Haçlı'ya ve Asya'dan gelen Mogol'a karşı, islâmın tek koruyucusu ve «cihad» fikrinin şampiyonu olur. Mogol'un yıktığı Abbasî Halifeliği'ni 1261'de yeniden kurar. Halife'den Mısır'ın, Suriye'nin ve fethedilecek bütün ülkelerin

* Memlûk Devleti'nin kurucusu Aybey, Suriye'deki Eyyubî prensleri tahta hak iddia edince, «Ülke Halife'ye ait, Sultan onun temsilcisi» diyerek Halife'nin kanadına sığınıp kendini savunur. Ama 1261'de Halife Mısır'a getirilince, ona bir köy dahi ikta edilmez. Ancak çok uzun bir süre geçtikten sonra, Çerkez kökenli Sultan Berkuk, Halife'ye köy iktaı verir. Halife, ikta sâhibi olarak, askerî sınıf üyesi ve Sultan vasali sayılır. Yavuz Selim, Halife'yi Istanbul'a sürgün götürdüğünde, Halife'nin iki köy ve iki köyün bir bölümü olan iktaını, öteki iki Abbasoğlu ile birlikte paylaştırır (A. N. Poliak, Feodalism in Egypt, Syria and the Lebanon 1250-1900, s. 35).

sultanlığını alır. Bütün müslümanların meşru emiri (emirülmü'minin) sıfatıyla Mekke ve Medine kutsal kentleri üzerinde egemenliğini tanıtır. Bol vakıflara sâhip tekkeler kurarak, dervişler eliyle cihad fikrini halk arasına yayar. Halife Nâsır'ın islâm ülkelerinde örgütlendirdiği kent esnafı üzerinde etkin fütüvvet örgütüne askerleriyle birlikte girer. «Kâfir» Mogol ile savaşında kendine Mogollardan destek bulur: İran Mogol Devleti ile Azerbeycan için çatışan Altın Ordu Hanı Bereke ile ittifak yapar. Bereke, islâm tüccarının denetimindeki Türkistan-Harizm-Volga ticaret yolunu kapsayan ülkelerin egemenidir. Orta Asya islâm tüccar ve bilginlerinin etkisiyle müslüman olur. Baybars, 1262 yılında göz kamaştırıcı bol hediyelerle bu islâm Mogol hükümdarını cihad'a çağırır:

«— İslâmı kabul ettiğinize göre, Tatarlara karşı cihad farzdır. Akrabalarınız bile olsa, kâfirle savaşmaktan kaçınılamaz. Peygamber bile, kendi soyundan olan Kureyşlilere karşı savaşmadı mı?»[137]

Baybars, ordusunu güçlendirmek için Altın Ordu'nun Kıpçak ve Kafkas kölelerine muhtaçtır. İran Mogolları işgalindeki Anadolu üzerinden bu köleleri sağlayamaz. Bu nedenle, Ceneviz donanmasının desteğiyle, Venedik denetimindeki Istanbul Latin Krallığı'nı 1261'de devirerek Boğazlara yerleşen Bizans İmparatoru ile anlaşma yapar. Bizans, Baybars'a her yıl iki gemi dolusu köle alma ve Boğazlardan geçirme hakkını tanır. Baybars, hıristiyan Bizans'ın yanı sıra, Sicilya'daki Alman imparatorları ve İspanya Aragon kralları ile dostluk kurar. Haçlı şampiyonluğunu ise Papa, Fransa Kralı ve bir ölçüde İngiliz Kralı yapar. Onlar, İran Mogolları ile ilişki içindedirler.

Baybars, Suriye'de Ceneviz-Venedik çatışmasından yararlanır. Akka Venediklilerin, Sûr ise Cenevizlilerin ekonomik ve siyasal denetimindeki iki Haçlı kentidir. Venedik Sûr ile, Ceneviz Akka ile savaşır. Bu çatışma sırasında, Baybars, 1265 ve 1266 yılların-

da bâzı Haçlı kale ve limanlarını ele geçirir. Mogol müttefiki Ermeni Kralı'nı Kilikya istilâsı ile cezalandırır. Haçlı'ya karşı muhafız olarak Filistin kıyı ovalarına Türkmen toplulukları yerleştirir. Bu sırada Papa, Hülagu'dan sonra İran Mogol (İlhanlı) Devleti'nin başına geçen Abaka'yı hıristiyanlığa dâvet ile meşguldür. Ama Altın Ordu ile savaş, İlhanlı'ya kıpırdama olanağı vermez. Baybars, 1268 yılında Yafa, Antakya ve Cübeyl'i alır. Antakya Haçlı Prensi, Trablus'a çekilmek zorunda kalır. Baybars, Lâzkiye rekabetinden hoşnut olmayan İskenderiye tüccarının isteğiyle, Halep ve Fırat kentleri aracılığıyla Doğu ticaretini kendine çeken bu limanı ele geçirir.

Antakya'nın düşüşü, Batıda yeni bir Haçlı dalgası yaratır. İngiltere Kralı, Kudüs'e bir sefer hazırlığında bulunursa da, başarılı olmaz. Franklar, İran Mogolu ile birlikte 1269'da Suriye'ye karşı ortak eylem planlarlar. Ama Maraş üzerinden Harran'a yöneltilen İlhanlı saldırısı etkisiz kalır. Baybars'ın ilerlediğini duyan Mogollar geri çekilirler. Müttefikler, yeterli koordinasyon sağlayamazlar ve Safad'a saldıran Frenkler bozguna uğrarlar. Haçlı şampiyonu Fransa Kralı St. Louis, askerlerini götürmek için gemi bulmakta güçlük çeker. Kral, Venedik'e başvurur, fakat Mısır'daki çıkarlarını düşünen Venedik, «Dimyat'ın pirinci için eldeki bulgurdan olma» korkusuyla gemi vermez. St. Louis, Marsilya ve Ceneviz gemileri sağlar. O sırada Baybars'ın bir elçilik kurulu Cenova'dadır ve pek iyi anlaşılmayan nedenlerle, Fransa Kralı, Ceneviz gemileriyle Mısır yerine Tunus'a çıkar! Hastalık ve fırtına Fransız ordusunu perişan eder, Fransa Kralı Tunus'ta ölür. Baybars, Akka'yı kuşatır, Kıbrıs Latin Krallığı'na karşı donanma yollar, ama başarılı olamaz. Akdeniz'de üstünlük Latinlerdedir. Kıbrıs'ta başarısız olan Baybars, Fırat kıyısındaki Birecik'i kuşatan Mogolları, arabalarla taşıttığı nehir kayıklarını Fırat'tan geçirerek yenilgiye

uğratır. Mogol müttefiki Ermeni Krallığı'nın başkenti Kozan'ı (Sis) yağmalar. Baybars donanması, Doğu ticareti bakımından büyük önem kazanan Ayas (Yumurtalık) limanına saldırır. Kilikya, sürekli Memlûk baskısı altında tutulur. Hatta Baybars, 1277 yılında, Anadolu içlerine ilerler. Kayseri'de Selçuklu tahtına oturur. Spuler'e göre, Baybars, «Anadolu'yu işgal ederek, Mogolları Batıdan ve denizden yalıtlama amacını» güder[138].

BAYBARS'IN ANADOLU SEFERİ

Konya Selçuklu Sultanlığı, Ermeni Krallığı ve Antakya Latin Prensliği gibi, Mogol vasali olarak Fırat çevresinde, «kâfir Mogol»a karşı cihad yapan Baybars ordularına karşı birçok kez savaşır. Fakat artan Mogol vergi ve baskıları karşısında, Selçuklu Devleti'nin güçlü kişisi Pervane ve öteki emirler, Baybars'ı 1273 yılından sonra birkaç kez Anadolu'ya davet ederler. Pervane, Anadolu'nun Tatar askerinden temizlenmesini, yerine memlûk askerinin konulmasını Baybars'tan ister. Daha Baybars Suriye'de iken, Anadolu'da Mogol askerleri tutuklanır, öldürülür. Güçlü emirlerden Hâtıroğlu, 1276 yazında, Kayseri halkına, Mogol'a karşı Baybars'ın egemenliğinin tanındığını ilân eder. Mogolların kesik başlarıyla Niğde'de polo (çevgân) oynanır. Karamanlı Türkmenleri, Mogol'a karşı ayaklanırlar. Kendisini uzun süre bekleten Baybars, bir Mogol kuvvetini Elbistan ovasında yok ettikten sonra, 1277 baharında Kayseri'ye girer, kendini Selçuklu Sultanı ilân eder. Kayseri Sultan Câmii'ndeki hutbede, kendi adından sonra bile Selçuklu Sultanı'nın adını geçirtmeye gerek görmez. Kendi adına paralar bastırır. Karamanlı Mehmet Bey'e Konya çevresinde beylik verir. Mogol yanlısı hıristiyan kırımı yapar. Fakat Baybars'ın Mogol ordusu ile kozunu henüz paylaşmadığını düşünen Per-

vane'nin oyalayıcı tutumu, orduyu besleme güçlükleri ve güvenlik kaygısı, Baybars'ı çekilmeye zorlar. Baybars'ın tarihçisi, çekilme nedenini şöyle açıklar:

«İaşe azalmış, kılıçlar çarpışmadan bıkmış, kollar öldürmekten yorulmuştu. Anadolu'da cezalandırılması gereken kâfirlere cezası verilmiş, ortada çobansız sürüler gibi dolaşan halktan (reaya) başka kimse kalmamıştı. Onlar arasında kâfir varsa bile, bunların sayısı öldürmeye değmeyecek kadar azdı. Eğer kalmaya devam edilse, bu ülke, Memlûk ordusunun yüklediği ağırlığı çekemezdi.... Anadolu'nun otlaklarında çiğnenmekten ot kalmamış, yem ise azalmıştı.... Tatarları yok eden kılıç, henüz elde bulunuyordu. Bu yıl işler istendiği gibi olmasa bile, gelecek yıl yine gelinebilirdi»[139].

KUDÜS KRALLIĞI'NIN SONU

Baybars Anadolu'ya yeniden gelemez, ölür. Mogol gelir. Abaka, Kayseri ve Sıvas kadıları başta olmak üzere, Baybars ile işbirliği yapanları öldürür, islâm kırımı yapar. Fakat Abaka, Memlûk'e karşı Suriye'de başarılı olamaz. Mogol Hanı, 1273 yılından itibaren, Batı ittifakını arar. Papa'ya ve İngiltere Kralı'na ittifak için yazar. 1274 İkinci Lyon Konseyi'nde, Mogol elçileri bulunur. Mogol elçileri, vaftiz edilir ve budist Abaka, bir kez daha hıristiyanlığa çağrılır. 1276 ve 1277 yıllarında Abaka elçileri, ittifak için yeniden İtalya, Fransa ve İngiltere'ye giderler. Ne var ki, ne Papa, ne de krallar, Abaka'nın yardımına gelirler. O sırada, Papa ve Fransa, Alman imparatorlarına karşı İtalya'yı ele geçirme savaşı verirler.

Bir Çin Türkünü Nasturî Patrik'i yapan Abaka, Batıdan bir Haçlı ordusu gelmeyince, yöresel Latin, Ermeni ve Gürcü krallıklarının askerleriyle birlikte, Fırat'ı geçer. Halep câmilerini yakar. Fakat Mogol-hıristiyan ordusu 1281 sonbaharında Memlûk önün-

de bir kez daha ağır yenilgiye uğrar. Başarısızlık üzerine Abaka ölür. Yerine islâm olan kardeşi Ahmet geçer. Ahmet, islâmı yaymaya yönelir. Papa'nın Mogolları hıristiyan yapmak için yolladığı Fransisken papazlarını öldürür. Nasturî Patrik'i olan Türkü hapse atar. Bu, Ahmet Han'ın sonu olur. Öldürülür, yerine budist Argun geçer. Argun, açıkça islâma karşı bir tutum izler. Devletin önemli sivil ve askerî görevlerini, yahudi ve hıristiyanlara verir. Maliye işlerini bir yahudi doktora* bırakır. Vergi iltizamında yahudileri kayırdığından, bu tutum, yahudi düşmanlığına ve yahudi kırımlarına yol açar. Karısı hıristiyan olan Argun, yerine geçecek oğlu Olcaytu'nun, Papa Nicolas IV.'ün anısına Nicolas adıyla vaftiz edilmesini hoş karşılar. Bir önceki Han Ahmet'in yıktırdığı kiliseleri yeniden yaptırır ve Papa'ya kendisinin de hıristiyan olma niyetini bildirir. Argun, 1285 yılında Papa'ya, Latince çevirisi Vatikan arşivlerinde bulunan bir mektup yazar ve islâmın elbirliği ile ortadan kaldırılmasını önerir. Argun, Cengiz soyunu hıristiyanlığa bağlayan bağları hatırlatır ve Çin'deki Büyük Han Kubilay'ın onu «hıristiyanların arazisini kurtarmak» ve korumakla görevlendirdiğini bildirir. Papa'dan, kendisi Suriye'yi istilâ ederken, Haçlı ordusunun karaya çıkarılmasını ister ve mektubunu şöyle bitirir:

«Müslümanların ülkesi ikimizin arasında yer aldığından, onları kuşatacağız .ve yok edeceğiz. Tanrı'nın, Papa'nın ve Büyük Han'ın yardımıyla müslümanları kovacağız»[140].

Argun, 1287 yılında, aynı amaçla Çin Türkü nasturî râhibini Papa'ya yollar. Istanbul'a gelen Türk

* Yakın Doğu'nun yahudi, hıristiyan ve islâm doktorları, Haçlılar arasında da rağbettedir. Tyre, Suriyeli Latin prens ve prenseslerin Batılı doktorları horlamasından ve Doğulu doktorlara güvenmesinden yakınır. Doğu tıbbı, XII. ve XIII. yüzyıllarda tartışılmaz üstünlük taşır.

râhip, Ayasofya'da dua ettikten sonra İtalya'ya yelken açar. Roma'da kardinallere Mogol hıristiyanlığının önemini anlatır:

«Biliniz ki, pederlerimizin çoğu (VII. Yüzyıldan itibaren Orta Asya'ya gelen nasturî misyonerleri), Türk, Mogol ve Çin bölgelerine girmişler, onları eğitmişlerdir. Mogolların çoğu bugün hıristiyandır. İçlerinde kral çocukları ve kraliçeler vardır. Karargâhlarında kiliseler bulunur. Argun Han, Patrik'in dostudur. Han, Suriye'yi fetih niyetindedir ve Kudüs'ü kurtarmak için sizin yardımınızı istemektedir».

Türk râhibe göre, Kudüs alınır alınmaz, Argun Han hıristiyan olacaktır. Râhip, Paris'te Fransa Kralı'nın, Bordeaux'da İngiltere Kralı'nın huzuruna çıkar. Çok iyi karşılanır. Fakat biribiriyle savaşa hazırlanan iki kral da, râhibin istediği askerî ittifaka yanaşmaz. Râhip, elleri boş döner. Argun Han, bu kez sarayından bir Cenevizliyi elçi yollar. O da Fransa Kralı'ndan Kudüs'ü kurtarmak için askerî ittifak yapılmasını ister ve Han'ın Uygur alfabesiyle yazılmış Mogolca mektubunu sunar:

«Fransa Kralı, sana Panter yılının son kış ayında (Ocak 1291) sefere çıkmanı ve ilkbaharın ilk ayının 15'inde (20 Şubat 1291) Şam'da karargâhını kurmanı öneriyoruz. Eğer saptanan tarihte askerlerini yollarsan, Kudüs'ü geri alacağız ve sana vereceğiz. Randevuya gelmeyeceksen, askerlerimizi boş yere harekete geçirmeye gerek yok».

Argun, Fransız Haçlı ordusu Suriye'ye çıkarsa, 30 bin binek atı vereceğini ve ordunun beslenmesini sağlayacağını bildirir. Ama Fransa Kralı, yeni bir Haçlı'yı göze alamaz. Memlûk Sultanı Kalavun, yardımsız kalan Haçlı limanlarını bir bir alır. 1289 yılında Trablus, 1291 Mayısında Akka düşer. Sûr, Sayda, Beyrut, Cübeyl teslim olur. Böylece 1097 yılında Antakya'yı ve 1099 yılında Kudüs'ü alan Haçlılar, ikiyüz yıl kadar sonra islâm toprağından kovulur.

Donanma sâhibi İtalyan cumhuriyetlerinden bir tepki gelmez. Tam aksine 1290 yılında Cenevizliler, Memlûk Sultanı ile bir ticaret anlaşması imzalarlar. İskenderiye'de Notre Dame kilisesini elde ederler, geniş ticarî ve adlî haklar sağlarlar. Aynı yıl Fransa ile çatışan Aragon Kralı, Memlûk Sultanı ile bir savunma anlaşması imzalar. Aragon, Sultan'dan asker desteği olmasa bile para yardımı bekler. Ticarî çıkarlar, hıristiyanlığın çıkarlarından önde gelir.

OLCAYTU'NUN MİLİTAN ŞİİLİĞİ

İran'da Mogollar Gazan Han (1295-1304) ile çevreye uyup islâm oldukları halde, Papaların Mogollar eliyle kutsal toprakları kurtarma hayali yaşar. Sünnî Gazan, kiliseleri yıktırmak ,budist râhipleri zorla islâm yapmak ve nasturî kırımına göz yummakla birlikte, cihad şampiyonu Memlûk sultanlarına karşı geleneksel Mogol politikasını izler. O nedenle Batıda, hıristiyanlığın umudu olarak görülür. Bunda Ermeni propagandasının da etkisi olur. Ermeni Prensi Hetum, Batıda okunan bir broşüründe Gazan Han'ı islâma karşı mücadelenin şampiyonu olarak tanıtır. Yazara göre, onu islâm olmaya çağıranların kellesini uçurtan Gazan Han, Kudüs'ü kurtaracak ve onu Haçlı'ya geri verecektir! Gazan, XIII. Yüzyılın sonuna doğru vasali Ermeni Kralı ile birlikte Halep ve Şam'ı alınca, Batıda büyük bir sevinç dalgası yayılır. Roma'da, Kudüs'ün kurtarıldığına inanılır. Papa, bugün de var olan bir yazıtla, kutsal kentin kurtarılışını kutlar[141]. Oysa Halep ve Şam, Gazan çekilince yeniden Memlûk'e geçer. Mogolların son Suriye seferi de 1303 yılında yenilgiyle sonuçlanır. Ama «hıristiyanlığın kutsal yerlerinin Mogol eliyle kurtarılması» efsanesi yaşar. Fransa ve İngiltere kralları, elçi yollayıp dostluk sunan yeni İran Mogol Hanı Olcaytu'dan kutsal toprakların «kâfir»den kurtarılma-

sını isterler. Oysa Nicolas adıyla vaftiz edilen Olcaytu, daha sonra budist ve sonunda islâm olur, giderek şiîliği benimser. Olcaytu, bağnaz ve militan bir şiîlik politikası izler: Barak Baba gibi dinsel ortodoksi dışındaki Türkmen dervişlerini sarayında barındırır. Yalnız şiîleri kadı yapmak ister. İbn Batuta'ya göre, şiîliği kabul etmeyen hocalar, vahşi hayvanlara ve köpeklere yem yapılır. Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın adlarının anılması yasaklanır. Olcaytu'nun paralarında dört halifenin yerine, «oniki imam»ın adı yazılır. Hatta el-Mufaddal adlı yazara inanmak gerekirse, Mekke üzerine yürünerek Ebu Bekir ile Ömer'in mezarlarının tahribi planlanır. Bu iddia uydurma bile olsa, Olcaytu'nun sert bir şiîliği geliştirme politikası izlediği açıktır*. Çoğunluğu sünnî olan İran'da halkın tepkileri, Bağdad, Isfahan, Şiraz'ın inatçı direnişleri bunu gösterir. Nitekim Olcaytu'dan sonraki han Ebu Said, sünnîliğe dönmek zorunda kalır.

GÜNÜMÜZDE HAÇLI RÜYASI

Mogolların islâmlaşmasına karşın, Papalık, hâlâ Mogol'u hıristiyan yapma çabasındadır. 1322 yılında Papa, Ebu Said'e «hıristiyan ol» der, misyonerler yollar, ondan Latinlerin Doğu Akdeniz'deki son dayanaklarından olan Kilikya Ermeni Krallığı'nı koru-

* Anadolu Türkmenleri arasında «oniki imam» şiîliğinin yayılması, Olcaytu'nun etkisine bağlanır. Prof. Faruk Sümer, bu konuda şöyle der: «Olcaytu'nun oniki imam şiîliğini kabul etmesinin, bu mezhebin bir Mogol eyaleti durumunda bulunan Anadolu'daki sünnî olmayan (hétéredoxe) köylü ve göçebeler tarafından sevinçle karşılandığı kesindir. Olcaytu'nun imamiye şiîliğini kabul etmesi üzerine Anadolu'da Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın adlarının anılmasının yasaklandığını biliyoruz. Anadolu Türklerinin Olcaytu'nun Harbende adı da dâhil olmak üzere, Mogollara özgü birçok adları kullandıkları, Türkmenler ile Mogollar arasında bir kaynaşmanın başlamış olduğu görülüyor» (Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 10).

masını ister. Ebu Said, Memlûk'e karşı Ermeni Krallığı'nı korumayı denerse de, başarılı olamaz. Memlûkler, İran-Batı ticaretinin Trabzon'un yanı sıra başlıca limanı hâline gelmiş bulunan Ayas'ı (Yumurtalık) aynı yıl yok ederler. Ermeni Krallığı, zayıflayan Mogol karşısında Memlûk egemenliğini ister istemez kabul eder. Ebu Said de, bir islâm karımî tüccarının aracılığıyla 1323 yılında Memlûk ile barışı sağlar. Tüccar, 50 bin dirhem tutarında vergisiz ticaret ayrıcalığıyla ödüllendirilir. Böylece Haçlı dayanağı olarak yalnız Kırbıs Latin Krallığı kalır. Kıbrıs Krallığı, Anadolu'da Mersin yakınlarında bir limanı 1448 tarihine değin elinde tutar. Zaman zaman Antalya'yı ele geçirir. 1473'te Karahanlı ve Akkoyunlu Türkmenlerinin müttefiki olarak yeniden Anadolu'da görülür. Memlûk Sultanlığı, 1375'te Ermeni Krallığı'nı ortadan kaldırdıktan sonra, 1424'te Kıbrıs'ı fetheder ve Krallığı bağımlı kılarsa da, adanın 1489'da Venediklilerin eline geçmesini engelleyemez.

Papalık, Mogol hanları eliyle islâmı yok etme hayalleri yıkılınca, misyonerlik faaliyetlerine hız verir. Papa, 1318'de kudretli Mogol emiri Çaban'ın hoşgörüsünden yararlanarak katolik kilisesini örgütlendirir. İlhanlı başkenti Sultaniye'de başpiskoposluk, Sıvas, Tebriz, Meşhed vb.'de piskoposluklar kurar. Bu çabalar, Orta Asya'da, Çin'de ve Altın Ordu'da sürdürülür. Ayrıca manastırlar yayılır. Fakat Mogol İmparatorluğu'nun dağılmasıyla, karşı tepkiler artar. XIV. Yüzyılın ortasında misyonerlerin çabaları, bir iz dahi bırakmadan son bulur. Batı misyonerliğinin yeniden canlanması için, Batı emperyalizminin dünya egemenliğini beklemek gerekir... Ne var ki, Grousset, Toynbee gibi tarihçiler, islâmı ezmek için Mogol-Batı hıristiyanlığı işbirliğinin geliştirilmeyişini kaçırılmış büyük bir tarihsel fırsat sayarlar. Bu görüşü, daha birçok Batılı tarihçi tarafından paylaşılan Grousset, şöyle der:

«Mogol depremi, Asya'nın çehresini altüst ederek, bin yıllık nehirlerin yeni bir yönde akmasına yol açabilirdi».

Bu tarihçiye göre, Mısır'a değin uzanan, Ermeni ve Latin krallıkları gibi hıristiyan devletleri himayesine alan bir Mogol İmparatorluğu, bu vasal devletlerin etkisi, Türk ve Mogol nasturî hıristiyan uyrukları ile Ermeni ve Latin keşişlerinin çabaları sâyesinde, giderek hıristiyanlaşabilirdi. Çin'de budist, Türkistan'da islâm olan Mogollar, Ön Asya'da hıristiyan olabilirler ve İslâm Dünyası karşısında hıristiyanlığı çok güçlendirebilirlerdi. Ne yazık ki, dar görüşlü hıristiyan prenslerinin yanlış kararları ve kararsızlıkları yüzünden «büyük tarihsel sonuçlar doğurmaya gebe bir tarihsel fırsat kaçırılmıştır»[142].

İslâm tarihi uzmanı Cahen, bu spekülatif görüşleri «yersiz bir nostalji» olarak niteler ve Mogol-hıristiyan işbirliğinin bölge müslümanlarında işbirlikçi hıristiyanlara karşı daha önce pek var olmayan bir düşmanlığı ve dinsel kırımları körüklediğine dikkati çeker*.

HAÇLI SEFERLERİYLE DOĞUDA KAPİTÜLASYONLAR YERLEŞİR

Mogollar eliyle Asya'yı hıristiyan yapma biçimindeki Haçlı rüyası gerçekleşmez ama, Batılı tüccarların Doğu pazarlarını ele geçirme çabaları gerçekleşir. Haçlı seferleriyle Akdeniz Batı gölü olur, Karadeniz ticareti Batı tekeline geçer. Memlûk Devleti'nin Kızıldeniz yoluyla gerçekleşen Uzak Doğu ticaretini islâm karımî tüccarlarının tekeli altında tutması üzerine, İtalyan ve Ceneviz tüccarları, Mogolla-

* Daha sonra göreceğimiz üzere, Mogol istilâsının sonucu, islâmın yok olması ve Ön Asya'nın hıristiyanlaşması değil, Anadolu, Türkistan, Altın Ordu, Azerbeycan gibi bölgelerin Türkleşmesi ve Mogolların müslüman Türkler içinde erimesi olur!

rın desteği sâyesinde Asya ticaretine yeni yollar ararlar. Hunlar ve Göktürkler döneminde var olan eski ticaret yollarını canlandırırlar. Kırım'dan yola çıkan Batı tüccarları, Volga, Harizm ve Türkistan yoluyla Çin'e ulaşırlar. Anadolu'da Mogol vasali olan Trabzon Rum ve Kilikya Ermeni krallıkları limanları, Asya'nın Batıya açılan kapıları olurlar. Trabzon ve Ayas'tan (Yumurtalık) yola çıkan Batı tüccarları, Doğu-Batı ticaret merkezi olan Tebriz'e gelirler. Bu yollar üzerinde bulunan Sıvas, Tebriz sâyesinde önem kazanır. Sıvas'ta Ceneviz kolonisi, ticaret hanları, evleri ve konsolosu bulunur. Tebriz'den Çin'e doğru eski ipek yolları canlandırılır. Tebriz-Hürmüz üzerinden Doğu ticaretini Kızıldeniz'den Basra Körfezi'ne çekme çabaları hız kazanır. Hatta Cenevizli-Mogol işbirliği sâyesinde, Kızıldeniz yolunun engellenmesine çalışılır. Olcaytu, Basra Körfezi'ne birkaç yüz Latin gemi yapımcısı ve gemici getirtir. Onlar gemiler yaparlar ve Kızıldeniz girişini ele geçirmeyi denerler. Gerçi bu çabaların tam başarı sağladığı söylenemez. Yeni Uzak Doğu yollarına karşın, Kızıldeniz kanalıyla Asya-Avrupa deniz ticareti üstünlüğünü korur, Batılı tüccarlar Kızıldeniz'e giremezlerse de, Akdeniz taşımacılığı İtalyan tekeline girer. Oysa, Üçüncü Kitap'ta görmüştük ki, islâm tüccarı, daha önce mal peşinde Akdeniz'de ve Okyanuslarda cevelân etmekteydi. Cahen, islâmın ticarî gerilemesini konu alan bir incelemesinde bu karşıtlığı şöyle dile getirir:

«İslâm tüccarları, bütün Ortaçağ boyunca Doğu Avrupa'dan Çin'e kadar olan bölgede ve Hint Okyanusu çevresinde, kendi tüketimleri ve başka yerlerle ticaret için metalar aradılar. Ama aynı Yakın Doğulular, bu kez Bizanslılar da dâhil, çok erkenden ve herhangibir zorlama olmadan önce, Akdeniz taşımacılığının hemen hemen tekelini İtalyanlara bıraktılar»[143].

Gerçekten Mısır da dâhil, Doğuda Akdeniz ve

Karadeniz çevresindeki tüm ülkeler, Batı tüccarlarına eşit olmayan koşullarda ticaret çıkarları tanımakta ve Latin tüccar kolonilerine ayrıcalıklar vermekte yarışırlar. Kapitülasyonların temelleri, Haçlı seferleriyle atılır. İslâm ve Bizans altın parasının yerini, İtalyan «ducat»sı alır. Batının 1350-1500 döneminde veba, nüfus azalması, tarımsal gerileme, köylü ayaklanmaları, yüz yıl savaşları vb. belirtileriyle ortaya çıkan büyük bunalımı sırasında, islâmın son canlanışını temsil eden Osmanlı İmparatorluğu dahi, en kudretli döneminde Haçlı seferleri günlerinden kalan kapitülasyon geleneğini sürdürür. Orhan Gâzi, daha 1352'de Cenevizlilere ilk kapitülasyonları verir. Batı tekstil sanayiinin önemli katkı maddesi olan Ceneviz şap tekelini tanır. Latin kolonilerinin yerleştiği Foça ve Sakız, Anadolu'nun Batıya açılan kapıları olur. Bu tüccarlar, Anadolu'nun hammadde ve buğdayını satın alırlar ve İtalyan yünlüleri satarlar. Fâtih Istanbul'u alır almaz, Istanbul'a Venedik balyozunun (konsolos) yerleşmesine izin verir. Venediklilere imparatorlukta serbest ticaret hakkı ve yüzde 2 gibi düşük gümrük vergisi tanır. Daha sonra Venedik'in yerini Fransa ve İngiltere alır. Mısır'ı fetheden Yavuz Selim, Memlûk Devleti'nce Fransa'ya tanınan kapitülasyon haklarını yeniler. 1536 ve 1569'da Fransız-Osmanlı kapitülasyonları genişletilir. 1553 yılında İngiltere'ye imparatorlukta serbest ticaret hakkı tanınır. Bunu 1580 kapitülasyonu ve ünlü İngiliz Levant Company'nin kuruluşu izler. Gerçi kapitülasyonların yerli sanayii yıkan tüm sakıncaları XIX. Yüzyılda görülür. Fakat Haçlı seferleri sırasında dahi islâm ülkesine Avrupa yünlüleri, ipek kumaş ve setenleri, kâğıt, cam eşya, ayna vb. gibi yeni Avrupa metaları akar. Karşılığında örneğin Anadolu'dan buğday, deri, yün, pamuk, ipek ve şap gibi hammaddeler gider. Özellikle yünlü sanayii Doğuda geriler.

Bâzı islâm hukukçuları, Batı kolonilerine tanınan

hakları, klasik «aman» kuralıyla açıklamaya çalışırlar. Bu, islâm ülkesinde bulunan kâfire aman verilerek onun islâm makamlarının himayesine hak kazanması anlamınadır. Oysa kapitülasyonların kökeni, Batı etkinliğinin arttığı bir sırada, İtalyan cumhuriyetlerinin Bizans ve Suriye Haçlı devletleriyle yaptıkları antlaşmalara dayanır. Daha sonra islâm egemenleri de bu tip antlaşmalar imzalarlar. Sultan, bu antlaşma ile, bir hıristiyan devlete ayrıcalık tanır. O devletin vatandaşları, ayrıcalıklı koşullarda ve islâm ülkesinin islâm olmayan uyruklarının yükümlülüklerine bağlı olmaksızın islâm ülkesinde oturma ve ticaret yapma hakkını elde ederler. Osmanlı döneminde, antlaşma, kapitülasyon adını alır.

İslâm egemenlerinin kapitülasyonlara kolayca rıza göstermelerinin nedenlerinin açıklanması kolay değildir. Cahen, «çok erken ve hiçbir zor olmadan» derse de, zorun az çok bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Örneğin Bizans ve Latin devletleri, İtalyan cumhuriyetlerinin donanmalarına ve askerî desteğine muhtaç bulunduklarından, pek de istemeyerek, kapitülasyonlara râzı olurlar. Haklar kısıtlanınca, İtalyan cumhuriyetleri misillemeler ve korsanlıklar yaparak zorla eski haklarını elde ederler. Fâtih dönemine değin, donanmadan yoksun Osmanlılar, Venedik'e karşı Ceneviz donanmasının desteğini aradıklarından, Cenevizlilere ayrıcalıklar tanımaları doğal karşılanabilir. Daha sonra da, Habsburglarla savaşta Fransa ittifakı istendiğinden Fransa'ya kapitülasyon verildiği düşünülebilir. Bununla birlikte, artan ticaretten gelir ve prestij sağlama gibi kısa vâdeli çıkarların, islâm egemenlerine kapitülasyonları çekici kıldığı izlenebilir. Örneğin Bizans'ta, «barbarlar başkent Istanbul'un zenginliklerini gelip yerinde görmeli» görüşü savunulur. Ayrıca, yerli tüccarı onların ülkelerine göndermek yerine, yabancı tüccarların gelip gümrük resimleri ödemeleri ve ülkede harcamalar yapmaları avantajlı sayılır. C. Cahen, bu durumu,

Ortaçağ ekonomilerinin «edinme-acquisition» ekonomileri olmasıyla açıklar. Buna göre, devlet ve devleti elinde tutan egemen sınıfın ticaretten amacı, bir üretimi dışarıya akıtmak değil, kendi ülkesinde bulamadığı ölçüde, kudret ve konfor sağlayan ögeleri dışarıdan edinmektir. Ortaçağda Batıda da, Doğuda da «edinme ekonomisi» geçerlidir. Kuşkusuz, kudret ve konfor sağlayan metaları edinmek için yeterli para yoksa, karşılığında yerli ekonomi ürünlerini satmak gerekir. Ne var ki, islâm ülkesi uzun süre parasal bolluk içindedir. Bu nedenle, ihracata özel bir dikkat getirme zorunda kalmaz. İhracat için üretim diye bir sorun olmaz, hatta ihracat, teşvik yerine engellenir ve sınırlanır. Batı Avrupa'da ise, ihracat zorunluluğu bilinçli bir politika sonucu değil, yeterli altın ve gümüş para bulunmadığından bir zorunluluk olarak kendiliğinden ortaya çıkar. Zira Doğu-Batı ticaretinde Batı, sürekli dış ticaret açığı verir. Amaç, kudret ve konfor sağlayan metaları edinmekten ibaret kalsa bile, Batı, bunu ancak kendi üretimini artırıp bir bölümünü kendi gemileriyle ihraç ederek sağlayabilir[144]. Böylece Batının parasal fakirliği bir avantaj, Doğunun parasal zenginliği bir engel olur. İhracat için üretim, giderek hammadde ithal edip «mamul» satmaya dönüşür*. Haçlı seferleri, bu yolu açar.

Latinler, Doğunun yalnız hammaddelerini almakla kalmazlar. Doğu bilim, teknik ve fikirlerine açılırlar. Helenizmi, Bizans ve islâm dünyasında keşfederler. Haçlı seferleri, rönesansın başlangıcı olur. Doğu ise, ekonomik alanda olduğu gibi, bilim ve kültürde de içine kapanır.

Görüldüğü üzere, Haçlılar, Mogol aracılığıyla İslâm Dünyası'nı hıristiyanlaştırmayı başaramazlar ama, ekonomik ve kültürel üstünlüğün Doğudan Batıya geçişini sağlarlar.

* Üstünlüğün Doğudan Batıya geçişi, Osmanlılar döneminde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

VIII — ORTA ASYA'NIN İSLÂMLAŞMASI VE TÜRKLEŞMESİ

Mogollar, Haçlıların umduğunun tam tersine, Orta Asya'nın islâmlaşmasını, Türkleşmesini ve islâmiyetin Çin içlerine değin yayılmasını sağlarlar.

Daha önce görüldüğü üzere, IX.-XI. yüzyıllarda Türkeş, Oğuz, Karluk gibi göçebe Türk boylarının Orta Asya'nın uygar bölgelerinde yerleşme sürecine girmelerini, İran kökenli eski halkların Türkleşmesi süreci izler. Balkış gölü Güneyinde Yedi-Su'da yerleşik Soğd halkı, Türkleşmeye başlar. Aşağı Seyhun bölgesinde Oğuz kentleri kurulur. Eski uygarlık merkezi Harizm, XI.-XIII. yüzyıllar arası dil bakımından Türkleşir. Kaşgarlı Mahmut dönemi Isfıcab, Taraz, Balasagun hem Soğd, hem Türk dilini konuşur. Kaşgarlı, dili Türkleşmeye başlayan İran kökenli Doğu Türkistan yerli halkına «Kencek» der. Daha Doğuda Uygurlar, parlak bir uygarlık meydana getirirler. Bununla birlikte Mogol dönemine değin, yerleşik bölgelerin Türkleşmesi hayli sınırlı kalır. Hatta kentlere yerleşen Türklerin dillerini unutarak Fars ve Tacik dillerini konuşmaya başladıkları görülür[145]. Bundan başka, Afganistan'daki Halaç Türkleri XI. Yüzyılda dillerini unutmuş bulunurlar. Bayat, Avşar, Beğdili, Yiva gibi bâzı Türkmen kolları, göç ettikleri bölgelerde Arap, Fars ve Kürtler arasında azınlıkta kalarak kısa sürede özümlenirler.

Anadolu'da bir devlet kurmakla birlikte, uzunca süre Türkler azınlıktadır. Mogol istilâsıyla durum

değişir. Karahitay ve Mogol baskısıyla, Türkistan, Horasan ve Azerbeycan'dan Anadolu'ya güçlü Türkmen göçü olur. Osmanoğullarının Mogol baskısıyla Anadolu'ya geldiği ileri sürülür. Yalnız Türkmenler değil, başka göçebe Türk toplulukları, yerleşik Türk ve İranlılar Anadolu'ya akarlar. Göçebe Mogol savaşçıları, sürü ve aileleriyle birlikte, Orta Anadolu'nun en iyi otlaklarına yerleşirler ve Türkleşirler. Timur kaynakları, onlardan «Karatatar Türkmenleri» diye söz eder. Rumeli ve Türkistan'a sürgünlerle sayısı azalan bu Mogollar, Türkmen içinde erirler. Mogol istilâsının yol açtığı bu Türkmen akını sâyesinde, Selçukluların Haçlı seferlerinden sonra bir daha ele geçiremedikleri Batı Anadolu ve Marmara bölgesi fethedilir. Batı Anadolu'da Türkleşme o kadar hızlı olur ki, XVI. Yüzyılda bu bölge, Anadolu'da en az hıristiyan nüfus bulunan yerlerin başında gelir.

Azerbeycan da Mogollar döneminde Türkleşir. Daha Hunlar zamanından beri Sabarlar, Bulgarlar, Hazarlar vb. gibi pek çok Türk boyu bu bölgeye gelir, fakat bunlar yerli halk arasında özümlenirler. Bölgenin eski dili «Azerî», İran kökenli bir dildir. Selçuklular döneminde, özellikle «uç bölgesi» sayılan Kuzey Azerbeycan'da Arran ve Mugan otlaklarına Türkmen yerleşmesi olur. Harizmşah Celâleddin ile Kanglı Türkleri Hazar Güneyinden, akraba Kıpçaklar Kuzeyinden gelirler. Güney Azerbeycan'da Türk yerleşmesi ise, Kuzeye göre sınırlı kalır. Mogol istilâsıyla ilkin bir takım Türkmen ve Kanglılar otlaklarından çıkarılıp Anadolu'ya kaçmak zorunda kalırlarsa da, Mogol ordusuyla önemli sayıda Türk ve bir miktar Türkleşmiş Mogol bölgeye gelir. Mogol dönemi kaynaklarında, Kökçe Tengiz (Gökçe Göl), Aladağ gibi Türkçe yer adlarının çoğalışı bunu kanıtlar. Türkleşmede Kuzey Azerbeycan yine başta gelmekle birlikte, Güney Azerbeycan'ın özellikle Meraga, Hoy ve Urmiye gölü çevresinde ve Irak-ı Acem'-

in bâzı bölgelerinde Türkçe yer adları çoğalır. İlkin Türkçe ve Farsça yer adları bir süre yaşar, sonra Farsça ad unutularak Türkçe ad yerleşir. Örneğin «Penç Engüş» dağı, «Beşparmak» dağı olur[146]. Daha sonraki yüzyıllarda Doğu Anadolu'da Türk ögenin azalması pahasına, Anadolu'dan Azerbeycan'a önemli Türkmen göçü görülür. Osmanlı ve Çağatay Türkçesi arasında «Azerî» Türkçesi, bölgenin dili olur.

Anadolu ve Azerbeycan'ın Türkleşmesi, esas itibariyle, Mogollardan önce meydana gelmiş bir Türk topluluğunun, yâni Türkmenlerin eseridir. Orta Asya'nın ve Karadeniz Kuzeyi bozkırlarının Türkleşmesi ise, Türk ve Mogol oymaklarının karışması ve Çağatay, Özbek, Kazak vb. gibi Türkçe konuşan yeni etnik grupların ortaya çıkmasıyla gerçekleşir.

MOGOLLARIN TÜRKLEŞMESİ

Türk ve Mogollar, daha önce görüldüğü üzere, benzer yaşam biçimini paylaşan, biribirleriyle ilişkili komşu topluluklardır. X. ve XI. yüzyıllarda dahi islâm yazarları, Türk ve Mogolları (Tatarları) «aynı cinsten» sayarlar. Türklerin Mogollaşması ve Mogolların Türkleşmesi sık sık görülür. Örneğin Kaşgarlı Mahmut, Yabaku, Basmıl, Tatar, Kay, Çomul gibi kabilelerin kendi dilleri yanında Türkçe konuştuklarını yazar. Bunlar Türkleşme yolundaki Mogol toplulukları olsa gerektir. XII. ve XIII. yüzyıllarda, kan bağlarının zayıflaması, «göçebe feodalitesi»nin meydana çıkması, kabilelerin parçalanmaya, ayrı kabilelerin çeşitli parçalarından yüzlük, binlik, onbinlik (tümen) biçiminde yeni göçebe savaşçı birlikler yapılması, Türk ve Mogol topluluklarının kaynaşmasını kolaylaştırır. Örneğin Cengiz Han, Tatar, Merkit, Nayman, Kereyit gibi Mogol kabilelerini iyice parçalar ve dağıtır. Merkitler ve Naymanlar Batıya, Türklerin yaşadığı bölgelere kaçarlar. Uygurlardan okuma-yazma

öğrenirler. Esasen Batı Mogollarından olan Naymanlar, Altay-Yenisey arasında, Kuzeyde Kırgızlar, Batıda Kimekler ve belki de Karluklar gibi Türkçe konuşan topluluklarla çevrilidir. Onlar, Yenisey kıyılarında Türkçe ve Mogolca karışımı bir deyişle, Sekiz Müren (nehir) diye adlandırılır. Cengiz Han ortaya çıkınca da, Kırgızlar, Uygur İdikut'u ve Elmalık'taki Karluk Arslan Han, onun hizmetine girer, savaşlarında yer alır. Batıya giden Mogol noyanlarının onbinliklerinde ve binliklerinde Mogollar gibi, Türkler bulunur. Çok geçmeden «noyan» yerine, Türkçe «bey» deyimi de kullanılır. Mogolca Yeke Noyan yerine, «Uluğ Noyan» denilir. Ünlü İran Mogol hükümdarı Gazan, Mogol tarihi değil, Türk ve Mogol tarihi yazdırır. Bu amaçla meydana getirilen Câmi üt-tevârih, Türk ve Mogol soylarını biribirinden ayrılmış olmakla birlikte, Türk adı altında aynı bölümde inceler ve bu arada Oğuz boyları hakkında geniş bilgi verir. Gezgin İbn Batuta, Altın Ordu Mogol Hanı'nın karargâhında yalnız Türkçe sözler işitir. Arapça dualar Türkçeye çevrilir ve Türkçe ilâhiler okunur. Bu koşullarda, Türklerin çoğunlukta olduğu Batı bozkırlarında, Mogolların Türkleşmesi kolay gerçekleşir. Esasen Mogolların büyük kitlesi Doğuda ve Çin'de kalır. Sınırlı sayıda Mogol savaşçıları, aileleri ve sürüleriyle birlikte Batıya gelir. Örneğin Rusya bozkırlarında Altın Ordu Devleti'ni kuran Mogol fâtihler, 20-30 bin kişilik bir askerî zümreden ibarettir. Fâtihler, Karadeniz Kuzeyi bozkırlarında bağımlı kıldıkları Kıpçaklar ve öteki Türklerle kolayca kaynaşırlar ve «Kıpçaklaşırlar». Mogolcayı unutup Kıpçakça konuşmaya koyulurlar. XIV. Yüzyıl başlarında yazan el-Omarî, Mogolların Türkleşmesini iyi belirtir:

«Altın Ordu, eskiden Kıpçakların yurdu idi. Tatarlar burayı işgal edince, Kıpçaklar, onların buyruğuna girdiler. Sonra Tatarlar ile Kıpçaklar karıştılar, akraba oldular. Toprak, Tatarların huy ve soyla-

rına gâlip geldi, onlar tamamiyle Kıpçaklaştılar. Çünkü Tatarlar, Kıpçak topraklarına yerleştiler, kız aldılar ve Kıpçakların yurtlarında kaldılar».

XIV. Yüzyılda »Tatar» adı verilen Mogolların yalnızca adları kalır. XV. Yüzyılda Altın Ordu'da Mogolca konuşan kimse kalmaz. Türkleşme, bozkırda değilse bile, kentlerde ve yerleşik bölgelerde islâmlaşma ile birlikte gider. Altın Ordu'nun islâmlaşmasında Orta Volga bölgesinde tarım ve ticarete dayalı bir uygarlık kuran Bulgar Türkleri ile Harizm islâm tüccarları önemli rol oynarlar. Altın Ordu kentlerine yerleşen Orta Asya tüccar ve zanaatçıları, kentlerin islâm nüfusunu çoğaltır. Bereke'den sonra islâmlığı bırakan Altın Ordu hanları, Özbek Han ile (1312-1340) yeniden islâma dönerler. Mogol döneminden önce islâm nüfusa sâhip bulunmayan Kırım, benzer bir gelişme gösterir.

İslâmlaşan yüksek tabaka arasında, Orta Asya ile bağlantılı olarak, edebî bir Türk dili gelişir. Altın Ordu'nun ve daha önce Türkleşen Harizm'in katkısıyla, Orta Asya'da Çağatay edebî dili meydana çıkar*. Volga kıyısında Eski Saray ve Yeni Saray gibi Türk ve islâm kentleri kurulur. Orta Volga bölgesinde XIV. Yüzyılda yaratılan Kazan, tam bir Türk kenti olur. Burada yerleşik yaşama geçen Türkler, eski Bulgar uygarlığını geliştirirler ve Baltık Denizi-Orta Asya ticaretinin Haçlı seferleri ve Kıpçak istilâsı nedeniyle Akdeniz'e kayması üzerine, Kiev'den Moskova'ya ve Kuzeydoğuya göç eden Ruslara, uzunca süre uygarlık hocalığı ederler**.

---

* Osmanlıca denilen Güney Türk edebî dili de Mogollar döneminde biçimlenir. Barthold'a göre, Çağatay dilinin meydana gelmesi de, ancak Mogol istilâsıyla mümkün olur (Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, s. 204).

** Çarlık Rusyası, XVI. Yüzyılda Kazan bölgesini ele geçirdikten sonra, «Tatar» denilen Kazan Türklerini hıristiyanlaştırmaya koyulur. Bir kısım Tatarlar, «kreşin» adıyla hıristiyanlaşırlar. Buna karşılık, Mişer ve Tipter adlarıyla Volga Finli-

Türk-Mogol karışması ve Mogolların Türkleşmesi, Karadeniz Kuzey bölgeleriyle sınırlı kalmaz. Volga'dan Aral gölü Kuzeyi bozkırlarına, Aşağı Seyhun havzasına, Batı ve Doğu Türkistan'a uzanan çok geniş bir bölgede bu süreç gerçekleşir. Örneğin Celâyır ve Barlas gibi iki büyük Mogol kabilesi, Balkaş gölü Güneyinde Karluk, Tuhsî, Çığıl adlarıyla tanıdığımız Türklerle karışırlar. Orada dil bakımından bir ölçüde Türkleştikten sonra, XIII. Yüzyılın ikinci yarısında Batı Türkistan'a göç ederler. Yeni yerlerinde Türkleşme o ölçüde derinleşir ki, XIV. Yüzyılda bu iki Mogol kabilesi, Türkçeyi kendi anadilleri sayarlar. Cengiz Han İmparatorluğu'nu yeniden kurmayı deneyen Timur, Barlasların şefi bir Türktür. Doğu Türkistan'a göç eden Duglat'lar gibi öteki Mogol kabileleri de XIV. Yüzyılda Türkleşirler.

TİMUR'UN ÇAĞATAY TÜRKLERİ

Doğu ve Batı Türkistan, Yedi-Su ve İli havzası Cengiz oğullarından Çağatay'ın ülkesidir. Çağatay Tarmaşirin Han (1326-1334) ve ona bağlı bir kısım kabileleri islâmiyeti kabul ederler. Böylece İlhanlı ve Altın Ordu devletlerinden sonra Orta Asya'daki Mogol Devleti de islâm olur. Ama islâmiyet, Mogollar arası bir iç savaşa yol açar ve Seyhun-Ceyhun nehirleri arasındaki bölge, Mogol hanlarından kopar. Esasen bu bölge, kendi eyalet ve oymaklarına sâhip özerk Türk beylerinin yönetimindedir. Barlas şefi Timur, bu beylerden biridir.

Çağatay hanlarından ayrıldıkları halde, Seyhun-

leri Türkleşir ve islâmlaşırlar. Finliler gibi, bölge Slavları ile de karışmalar olur. Alman profesörü Spuler'e göre, Lenin, Tatar kanı taşır (Les Mongols dans l'histoire, s. 166). Spuler, Kazan Türkleri ile komşuları Başkurtların, bu karışmalar sonucu, Turan tipi ve Baltık tipi olmak üzere iki farklı tip oluşturduklarını ileri sürer.

Ceyhun bölgesindeki Türkçe konuşan müslüman göçebe toplulukların tümüne «Çağatay» adı verilir. Seyhun ötesi ve Doğu Türkistan'a egemen Çağatay soyundan hanlar ile göçebe savaşçıları «Mogol» adını alırlar. Bu Türkleşmiş Mogollar, Çağatayları, «karışık, melez» anlamına Karaunas diye çağırırlar. Çağataylar da bu Orta Asya Mogollarını Çuta (çete) diye horlarlar. Barlas oymağı beyliğinden Çağatayların sultanlığına yükselen Timur, bu Mogolları islâm saymaz. Seyhun ötesi ve Doğu Türkistan seferlerine «cihad» süsü verir. İlginçtir ki, Batı bölgesi islâmları da, Timur'un uzun saçlı ve Cengiz askeri geleneğine bağlı Çağataylarına islâm gözüyle bakmazlar. Harizm'in Türkleşmiş ve islâmlaşmış Mogol kökenli hanı, Timur elçisine «müslümanların size karşı cihad etmeleri farzdır» der. Suriye din bilginleri, Timur'un Çağataylarının islâm sayılmamaları için fetva yayınlarlar. Oysa Timur soyundan prensler döneminde Buhara, Semerkant ve Herat gibi Çağatay ülkesi kentleri islâm uygarlığının son pırıltılı dönemini yaşarlar. Fars dili yüksek prestijini korumakla birlikte, Çağatay edebî dili, Sekkakî ve Ali Şir Nevaî gibi şairlerin etkisiyle, Türk-islâm dünyasında etkinlik kazanır. Çağatayların «çete» diye horladıkları Çağatay soyundan «Mogol» hanlarının yönetiminde Doğu Türkistan tamamen Türkleşir. Kaşgarlı döneminin «Kencek» deyimi unutulur. Eski Hint-Avrupa dillerinin kalıntıları silinir. Batı Türkistan'ın Buhara ve Semerkant gibi büyük kentlerinde İranlı Tacik öge hâlâ büyük ağırlık taşıdığı halde, Doğu Türkistan kentleri tam Türk kentleri olur. «Mogol» hanları, sünnî islâmı yaymayı iş edinirler. Doğu Türkistan'da, Uygur ülkesine ve Çin'e doğru halkı zorla islâm yaparlar. Uzun örme saçları kestirirler, sarık giydirirler. İslâmın Çin'e doğru bu genişlemesi, XVI. Yüzyılda Mogolistan'daki gerçek Mogolların lama budizmini kabul etmeleriyle sona erer. Mogol engeli aşılamaz, fa-

kat Doğu Türkistan «Mogol» hanları döneminde Türk ve islâm olur.

YENİ TÜRK TOPLULUKLARI: ÖZBEKLER VE KAZAKLAR

Bu sırada Kuzey bozkırlarından Güneye yeni Türk göçleri olur. Göçebe Özbek topluluğu, Batı Sibirya'dan Seyhun-Ceyhun bölgesine iner. Özbekler, Kıpçak bozkırlarında meydana gelmiş Türk ve Türkleşmiş Mogol karışımı yeni bir göçebe siyasal topluluğudur. Adlarını, Altın Ordu hanı Özbek'ten almışa benzerler. İran kaynakları, 1335 yılında Kafkasya'ya yürüyen Özbek Han askerlerine «Uzbekiyan» adını verirler. Sonradan Özbek deyimiyle, Altın Ordu Devleti'nin kurucusu Cuci'nin sol kanadını meydana getiren Ak Ordu'nun Türk-Mogol halkı anlaşılır. Ak Ordu ülkesi, eski Oğuz kentlerinin bulunduğu Aşağı Ceyhun havzasından başlayarak Aral gölü Kuzey bozkırlarını ve Batı Sibirya'yı kapsar. Burada Kıpçak boylarının yanı sıra Mogol Kongrat ve Mangıt kabileleri yaşarlar. Mangıt ve Kongratlar, eski kabile örgütünü hayli korumuş göçebe topluluklar olmakla birlikte, Mogol dilini unutarak Türkleşirler. Bunlar XV. Yüzyılın ikinci yarısında ad değiştirerek Nogay adını alırlar. Volga'nın Doğu kıyısına geçerek Yayık nehrine kadar yayılırlar. Kongrat ve Mangıtlar, giderek göçebe Türk toplumuna girerler ve kendilerini Türk saymaya başlarlar. İşte Mangıt ve Kongrat'ın bir bölümü Ak Ordu hanlarının yönetiminde Özbek topluluğunu meydana getirirler. Hanları, Aşağı Seyhun bölgesinde eski Oğuz kenti Sıgnak'ı başkent yaparlar. Ebu'lhayr Han zamanında Özbeklerin bir bölümü, itaatten çıkarak topluluktan ayrılır ve Doğu'ya göç eder. Bunlara esas kitleden ayrılan, itaatsiz, âsi anlamına Kazak adı verilir. Kazaklar, öteki Türk boyları ve Nayman, Celayir, Duglat gibi Türkleşmiş

Mogol oymaklarının katılmasıyla kalabalık bir göçebe topluluk meydana getirirler. Balkaş gölünden Uzallara uzanan geniş bir bölgede göç ederler. XVI. Yüzyıl sonlarında Tevkel Han, biribirlerinden bağımsızlıklarını korumakla birlikte, Kazakları, Büyük, Orta ve Küçük olmak üzere üç ordu hâlinde örgütlendirir.

Kazakların Özbeklerden ayrılmasında, Ebu'lhayr'ın Baykal-Balkaş gölleri arasındaki bölgede göç eden Oyratlara yenilmesi rol oynar. Türklerin Kalmuk dediği Oyratlar*, eski Mogol orman kabileleridir. Bunlar ormandan çıkarak bozkır göçebesi olurlar, lama budizmini benimserler ve Özbek, Kazak ve Kırgız kabilelerini terörize ederler. Tarihin eski çağlarında Yenisey bölgesinde bulduğumuz Kırgızlar, Balkaş Güneyinde ortaya çıkarlar. Eski Yenisey Kırgızları ile aralarında kesin bir bağlantı kurulamayan bu Güney Kırgızları, Kazaklardan ayrı bir topluluk meydana getirirler.

Kazaklar ve Kırgızlar göçebe kaldıkları halde, Seyhun-Ceyhun bölgesine inen Özbekler, burada giderek yerleşik yaşama geçerler. XV. Yüzyılın sonlarına doğru, Özbek şefi Şeybanî (Şiban), Timur soyunu ortadan kaldırarak Batı Türkistan'ı ele geçirir. Tarihte sık sık görüldüğü üzere, Ceyhun'u geçip Horasan ve İran'ı istilâyı denerse de, İran'da şiî bir devlet kuran Şah İsmail, onu geri püskürtür. Şah İsmail, Şiban'ın kafatasından kendine kadeh yaptırır. Sonradan Hindistan'da imparatorluk kuracak olan Timur'un torunu Babür, Şah İsmail'in askerî desteğiyle Buhara ve Semerkant'ı ele geçirir, ama Babür'ün kızılbaş külâhı giyen askerleri koyu sünnî Türkistan'da tutunamazlar. Ceyhun nehri, şiî İran ile sünnî Özbek arasında sınır olur. Orta Asya'dan

* Altay ve Yukarı Yenisey Türkleri, Kalmuk Devleti ülkesinde, siyasal bir varlık meydana getirmeden dağınık biçimde yaşarlar ve Oyrat genel adını kabul ederler.

da İran ve Anadolu içlerine göçler durur. Böylece, Orta Asya-Osmanlı bağlantısı kopar. Şiîlik-sünnîlik ayrılığı, İran ve Orta Asya arasında ideolojik bir duvar çeker. Bölgede İran'ın kültürel etkisi azalır. Seyhun-Ceyhun bölgesinin en iyi otlaklarına el koyan Özbekler, bir kısım Tacikleri dağlık bölgelere sürerler ve tarıma geçerler. Fakat bu yerleşik Özbekler, bozkırdan ilk gelen Şiban'ın göçebe Özbeklerinden etnik bakımdan hayli farklıdırlar. Burada XI. Yüzyıldan beri Türkleşen Taciklerle ve Kıpçak olmayan öteki Türk gruplarıyla ve Çağataylarla karışırlar. Türkmenler, komşuları olan bu yeni Özbekleri Türk saymazlar, onlara İranlı anlamına «Tat» derler.

Özbek Devleti, XX. Yüzyıla değin Buhara Hanlığı biçiminde sürer. Harizm, XVI. Yüzyılda ayrı bir Özbek hanlığına dönüşür. Ceyhun nehrinin Ürgenç'i sulayan kolunun kurumasıyla başkent değişir ve Harizm, yeni başkentin adıyla Hive Hanlığı adını alır. Harizm halkını, çoğu çiftçi Özbekler, göçebe Türkmenler ve Sart'lar meydana getirir. Sart'lar, Türkçe konuşan kent halkıdır. Kentlisi de, köylüsü de Türk olmakla birlikte, Sart-Özbek ayırımı, XVIII. Yüzyıl başlarında ayrı bir hanlık olarak ortaya çıkan Fergana'da da görülür. Fergana Hokand Hanlığı'nda, Buhara'dakine benzer biçimde, İranî Tacik köylüler dağlara sürülür. Özbekler yerleşir. Türkçe konuşan kent halkı, Sart adını alır. Doğu Türkistan'da ise, Türk, Tacik ve Sart ayırımı eskiden beri yoktur. Bölge tamamen Türkleşmiş ve islâmlaşmış olmakla birlikte, Mogol hanlarının yönetiminde siyasal birliğini yitirir. Bağnaz hocaların yönetiminde kent devletçikleri meydana çıkar. Doğu Türkistan halkı bir kavim adıyla değil, yaşadıkları kent ve eyaletlere göre, «Kaşgarlık», «Turfanlık» vb. biçiminde adlandırılır[147].

ORTA ASYA'DA UYGARLIĞIN GERİLEYİŞİ

GÖÇEBELEŞME

Orta Asya'nın tümüyle Türkleşme ve islâmlaşma süreci böylece tamamlanmış olur. Ne var ki, bu süreç, Orta Asya uygarlığının gerilediği bir döneme rastlar. Cengiz Han, direnen Orta Asya kentlerini yakıp yıkmakla birlikte, sonradan canlandırmaya çalışır. Uygar bölgeleri oğullarına paylaştırdığı halde, onları kentlere sokmaz. Türkistan'ın yönetimini bir islâm tüccar ailesine, Yalavaç'lara bırakır. Yalavaç yönetiminde bir miktar canlanma görülür ve özellikle Harizm, eski parlaklığını kazanırsa da, bu sürekli olmaz. Cengizoğulları arasında başlayan kavgalar sırasında, prenslerin göçebe savaşçıları yerleşik bölgeleri yakıp yıkarlar. Altın Ordu Hanı Bereke ve İlhanlı Hülagu arasında çıkan savaşta, iki ülke tüccarlarını karşılıklı öldürürler. Hülagu, «düşman» ülkesinden gelen tüm tüccarların öldürülmesini buyurur. XIII. Yüzyıl ikinci yarısında İli nehri Kuzeyindeki ovada kent yaşamının tamamen son bulduğunu, hıristiyan misyonerler bildirirler. Mogollar, geniş otlaklardan yaralanmak için buradaki kentleri yok ederler. Aşağı Seyhun bölgesindeki eski Oğuz kentleri Barçkent ve Cend'de sulama kanalları yok edilir. 1259'da buralardan geçen Çinli gezgin Çang-Te, birçok harabeler gördüğünü, sulama sisteminin yıkıldığını söyler. Türkistan egemeni Ögedey torunu Kaydu, 1269 yılında Talas kıyısında bir kurultay top-

layarak ekili arazinin göçebelerden korunması için önlemler alır. Cengiz soyundan prensler, dağlar ve bozkırlarda yaşamaya ve davarlarını tarlalardan uzakta tutmaya söz verirler. Uygar yerlerin yönetimi yine Yalavaç'lara bırakılır. Ne var ki, prensler arası savaşlar, bu sözleşmeye uyulmasına olanak bırakmaz. Örneğin Markopolo'nun babasının 1262-1265 yıllarında yaşadığı ve İslâm Dünyası'nın en güzel kenti saydığı Buhara, askerî nedenlerle tahrip edilir. 1275-1282 döneminde Buhara kentinden eser kalmaz. Buhara, daha sonra canlandırılır. Çuta (çete) denilen göçebelerin hücumları sonucu, gezgin Cemal Karşi'ye göre, Kaşgar eyaletinde tarım, hayvan kullanmadan, insan gücüyle yapılır.

XIV. Yüzyılın ilk yarısında yazan el-Omarî, görgü tanıklarına dayanarak şöyle der:

«Şimdi Türkistan'da ancak çok iyi bir biçimde korunmuş harabeler bulunabilir. Uzaktan iyi kurulmuş köyler görülür ki, bunlar, çiçeklenmiş yeşilliklerle çevrilidir, fakat içinde insan bulmak ümidiyle yaklaşılınca, evlerin tümünün boş olduğu görülür. Memleketin halkı göçebelerdir ve bunlar tarımla asla uğraşmazlar».

Ülkeye egemen olan Çağatay hanları, göçebe yaşamı sürdürürler. Kebek Han (1318-1326), Semerkant Güneyinde Mogolca «Karşı» diye anılan bir saray yaptırır, para bastırır, ama göçebelikten vazgeçmez. İslâm kent yaşamına özenen ve Cengiz Han yasasını bırakarak islâm olan Tarmaşırın Han (1326-1334) tahttan indirilir ve öldürülür. Çağatay hanları, Seyhun-Ceyhun bölgesinden uzaklaştırıldıktan sonra da, Türk emirleri, göçebe yaşamı sürdürürler. Bu emirlerin en büyüklerinden Kazagan, kışı Seyhun boylarında, yazı Balçuan dağlarında geçirir. Kazagan, yerli tarımcı halkın arazisine dokunmadığı için övülür. Kazagan'ın oğlu Abdullah, Semerkant'ı başkent edinmeye kalkar kalkmaz tahttan indirilir. Kazagan to-

runu Hüseyin, Belh'i başkent yapmayı deneyince, Barlas oymağı şefi Timur, amcası Abdullah'ın akıbetini örnek göstererek Hüseyin'i bu girişimden vazgeçirmeye çalışır. Gerçekten Hüseyin'e karşı ayaklanma olur ve öldürülür. Timur, bundan yararlanarak kendi egemenliğini kurar.

TİMUR, YIKICI OLDU

Timur, göçebe kalma öğüdüne karşın, Semerkant'ı başkent edinir. Fethettiği islâm kentlerinin zanaatçılarını başkentte toplar, saraylar, görkemli binalar ve sulama kanalları yaptırır. Semerkant halkına vergiden bağışıklık (tarhanlık) tanır. Uygar bölgelere akın eden Seyhun ötesi Türklerine karşı birçok cezalandırma seferleri düzenler. Buralarda göçebeleri denetleme amacıyla kaleler yaptırır. Bununla birlikte, Timur, aslında bir göçebe savaşçısı olarak kalır. Ordusunun temelini, göçebe Çağatay savaşçıları meydana getirir. XV. Yüzyıl başında Timur ülkesine gelen İspanyol elçisi, devletin askerî temelini şöyle açıklar:

«Yaz ve kış istedikleri sürüleri otlatmaya gidebilirler. İstedikleri yerde ekin ekerler ve yaşarlar. Tamamen serbest olup imparatora vergi vermezler, çünkü çağırıldıkları vakit orduda hizmet ederler».

Timur'un tüm yaşamı aralıksız savaşlarla geçer. Savaşların çoğu, yeni fetihlerle bir imparatorluğu örgütlendirmeyi amaçlamaktan çok, «ganimet» seferlerini andırır. Timur, aynı yere, kalıcı bir düzen kurmaya niyetlenmeden ardarda seferler yapar ve bu seferler, yakıp yıkmakla sonuçlanır. Timur, Orta Asya'nın eski uygarlık merkezi Harizm'e öldürücü bir darbe indirir. Volga yoluyla Orta Asya-Avrupa ticaretinde önemli bir rol oynayan Ürgenç, Timur tahribinden sonra bir daha canlanamaz. Timur, Güney ve Batı Harizm sulama sistemini yok eder. Sulama sistemi yeniden yapılırsa da, büyük bir düzenli ça-

lışmaya gidilemediğinden, XVI. Yüzyılda sular kurur, bölge çöle döner[148]. Timur tahribinin yol açtığı bu çölleşme, Hazar Denizi'ne dökülen Ceyhun'un yol değiştirip Aral'a akması diye yorumlanır! Timur'un Altın Ordu Hanı Toktamış'a karşı düzenlediği Rusya içlerine değin uzanan seferler, Volga ve Harizm yoluyla yapılan kervan ticaretini çökertir. Toktamış'ın hezimetinden sonra, bu geniş ve zengin alanda pazarlarla birlikte üretim de kesin olarak geriler. Venedikli Barbaro'ya göre, Volga ağzındaki Ejderhan'dan Kırım yoluyla İtalya'ya giden ipek ve baharat ticareti, XV. Yüzyılda söner*[149]. Timur'un İran ve Suriye seferleri de, yakıp yıkmak ve en iyi zanaatçıları ve hazineleri başkente taşımaktan başka sonuç vermez. Bu «ganimetler» sâyesinde, Timur'un ardılları zamanında Semerkant, Herat ve Buhara gibi Tacik çoğunluğunun yaşadığı kentler, tümüyle gerileyen bir çevrede parlak uygarlık merkezi adacıklar meydana getirirler, ama ekonomik temelden yoksun kalan bu gelişme sürekli olmaz.

ÖZBEKLER VE KAZAKLAR

Timur, Seyhun ötesine ardarda pek çok sefer yapar ve askerleri Altay dağlarında çam ağaçlarına kızgın demirle Timur adını yazarlarsa da, Isık Göl, İli ve Tarım vâdisindeki Çağatay hanlarının Türk-İslâm Devleti yaşar. Burada, göçebe savaşçıların kent düş-

---

* Sovyet yazarı Yakubovskiy şöyle yazar: «Timur seferinden sonra Altın Ordu kentleri, zanaat ve ticaret bakımlarından kesin olarak gerilemeye yüz tutmuştu. Üretim güçleri dağılmış, devlet hazinesi ancak yağma ve baskı sâyesinde tutunabilmişti.... Bu koşullar altında feodal Rus prenslerinin merkeziyetçi bir devlet hâlinde birleşmeleri, Altın Ordu'nun dağılması için güçlü bir etken oluyor ve Rusya'nın tarihsel gelişmesi kolaylaşıyordu» (Altın Ordu, s. 280). Rusya ve İran sorunları, Osmanlı Devleti ile bağlantılı olarak inceleneceğinden, burada üzerinde durmuyoruz.

manlığı Timur ülkesine göre daha güçlüdür. İran'da yetişmiş Yunus Han*, Aksu'yu başkent yapmak isteyince, göçebe savaşçıları karşı çıkar. Yunus, istemeye istemeye Tanrı dağları eteklerinde, İli vâdisinde göçebe yaşamı sürdürür. Ama daha sonra Yunus, Timurlulardan Taşkent'i alır ve yerleşir. «Mogol» denilen göçebe savaşçılarının bir bölümü oğlu Ahmet ile birlikte bozkıra gider.

Kent uygarlığına yönelen bu hanlar, «Mogol» denilen kendi göçebe savaşçılarının yanı sıra, Kuzeydeki gerçek Mogolların, yâni Oyratların baskısı altındadırlar. Oyratlar, sürekli akınlar yaparlar ve hanları yenilgilere uğratırlar. Oyratları, Kuzeybatı bölgesinden Aşağı Seyhun bölgesine gelen Özbekler izler. Özbek Hanı Ebu'lhayr, Semerkant'ı yağmalar, bilgin Uluğ Bey'in sanat yapıtlarını yok eder. Harizm'i alır, Ürgenç'i yağmalar. Aşağı Seyhun kentlerini ele geçirir. Ebu'lhayr'ın Türkistan fethini, Oyratların saldırısı engeller. Oyrat yenilgisi üzerine, kente yerleşme eğilimi gösteren Ebu'lhayr'ın Özbekleri bölünür. Ebu'lhayr, âsi Özbek-Kazaklarla savaşta ölür. Ebul'hayr'a bağlı kalan Özbekleri ise, Yunus Han dağıtmayı başarır. Fakat Şiban Han, XVI. Yüzyıl başında Özbekleri toplayıp Batı Türkistan istilâsını başarır. Timurluların ülkesini alır. Yunus Han'ın Doğu Türkistan'ı ortaklaşa yöneten iki oğlunu öldürür. Şeyban Han, Horasan istilâsında yenilip öldürülmekle birlikte, Özbek şefleri, tarlaları otlaklara dönüştürerek Batı Türkistan vâdilerine göçebe savaşçılarıyla yerleşirler. Özbek «göçebe feodalitesi»nin şeflerinin her biri,

* Farsça bir tarih yazan Duglat şefi Muhammed Haydar, Yunus'u şöyle tanıtır: «Bir Mogol ile karşılaşacağımı sanıyordum. İranlı tipte, uzun sakallı, zarif bir insan buldum. Dil inceliği ve kibar davranışları, bir İranlıda bile ender bulunur». Görüldüğü üzere, Orta Asya göçebe şefleri arasında günümüzün «Avrupaî»liğine benzer biçimde, «İranî»lik rağbettedir. Farsça, Türkistan okumuşları arasında Çağataycanın yanı sıra sonuna değin «ikinci ana dil» olarak kalır.

bir eyalette özerk egemen olur. Harizm, ayrı bir Özbek Devleti'ne dönüşür. Han Abdullah, XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Özbek birliğini sağlar. Ama yerleşik bölgeyi Kazaklara karşı sürekli savunmak zorunda kalır. Oyratların sürekli hırpaladığı Kazaklar, 1451'den sonra İli ve Isık Göl vâdilerini istilâ ederler. Doğu Türkistan Mogol hanlarını bu bölgeden çıkarırlar. Hanlar, Kaşgar çevresine giderler. Ne var ki, Kazakları da Oyratlar yener ve kovar. 1570'te İli Vâdisi, Oyrat işgalindedir. Özbek Devleti'ne doğru itilen Kazaklara karşı Abdullah Han, cezalandırma seferleri düzenler. Memedeki çocuklara varıncaya değin toptan Kazak kırımı yaparsa da, Kazaklar, 1599'da Taşkent ve Türkistan (Yesi) kentlerini alırlar. Abdullah Han'ın Özbek Devleti, kargaşalıklar içinde çöker. Göçebe akınlarından uzak bulunan Buhara'da Cengiz soyundan bir sülâle, Özbek Devleti'ni yaşatır, ama gerçek iktidar, geniş araziye ve göçebe savaşçılara sâhip «feodal» beylere, özellikle Mangıt şeflerine geçer.

HAZAR ÖTESİ TÜRKMENLERİ

Taşkent ve Yesi'ye yerleşen Kazaklar, Buhara Hanlığı'nı sürekli baskı içinde tutarken, Harizm Özbek Hanlığı da Türkmen tehdidi altındadır. Anadolu'ya ve Azerbeycan'a göç etmeyen Türkmen toplulukları, Hazar Denizi Doğu kıyılarından (Mangışlak, Etrek, Gürgen) Aral gölüne ve Harizm'e uzanan bölgede, Merv ve Kuzey Afganistan bölgesinde yaşarlar. Kazaklar, Cengiz Han'ın Mogolları gibi, ak kemik-kara kemik ayırımıyla, hanlar ve beyler soyundan bir yönetici sınıf oluşturduğu ve bu yönetici sınıf kendilerine ait göçebe kitleyi hiyerarşik bir düzen içinde federasyonlar ve konfederasyonlar hâlinde örgütlendirdiği halde, Türkmenler dağınık kalır. Yönetici bir kast meydana getiren «ak kemik» soylu

sınıfına, XIX. Yüzyıl Batı gezginlerine göre, Türkmen ve Kırgız'da rastlanmaz. Türkmen boyları siyasal bir birlik meydana getirmezler. Boyların ırsî beyleri bile, zengin ve saygın ailenin en büyüğü olan «aksakal»ların yönettikleri obalar üzerinde egemenlik kurmakta güçlük çekerler. Zengin ve fakir aileler ayırımı keskinleşmekle birlikte, Kazaklarda olduğu gibi, göçebe kitlenin büyük çoğunluğunun tam «serfleşmesi» Türkmende görülmez.

Prof. Faruk Sümer'in «Hazar ötesi Türkmenleri» adını verdiği bu toplulukta, eski Oğuz boylarından Salur, Eymur, İğdır, Çavuldur, Kargın gibi toplulukların kalıntıları bulunur. Mogol dönemine değin Salgur diye bilinen Salur'lar, en önemli gruptur. Ebu'lgâzi'ye göre, Yomut, Ersart, Teke ve Sarık gibi ayrı gruplar Salur'dan inerler. Eymür, Göklen, Oklu ve Salur gibi ayrı boylar, Cengiz Han soyundan Altın Ordu hükümdarı Batu'nun unvanıyla «Sayın Han Türkmenleri» diye anılırlar. Türkmenlerin bir bölümü ve Türkmen olmayıp da Türkmenleştiği ileri sürülen Hızır İli, Ali İli, Karaevli, Deveci gibi topluluklar Uzboy çevresinde ve Ürgenç yakınlarında tarımcılığa geçerler.

Siyasal birlikten yoksun bulunan Hazar ötesi Türkmenleri, İran, Türkistan ve Harizm'de kurulan devletlere bağımlı olarak yaşarlar. Örneğin XVI. Yüzyıl başlarında Mangışlak, Uzboy, Balhan ve Dihistan Türkmenleri, Harizm'deki Özbek Devleti'ne bağımlıdırlar. Kendi şeflerinin yönetimindeki Türkmen boyları, Harizm han ve sultanlarına vergi verirler. Ersari, Salur, İç Salur, İğdır ve Çavuldur'u kapsayan Hasan İli onaltışar bin, Göklen oniki bin koyun yıllık vergi öder. Ayrıca hana verginin yüzde 10'u oranında ek ödeme yapılır, yâni 16 bin koyun vergiye 1600 koyun daha eklenir. Türkmen bu vergiyi ödediği sürece, Özbek han ve sultanları, Türkmeni rahat bırakırlar. Ödemeyince savaşçı yollayıp boy ve

oymakları yağmalatırlar. Sufyan Han, yolladığı kırk vergi tahsildarını öldüren Ersari ve müttefiki Salur'u cezalandırır. Onlar tek girişi ancak bir devenin geçebileceği dar bir yol olan dağlarla çevrili yüksek bir yere kaçarlar. Ama susuzluk nedeniyle teslim olurlar. Öldürülen her tahsildar için bin koyun ceza öderler. Bu ağır vergilemeye karşın, askerî yardımına gerek duyulunca, Türkmene tarhanlık (vergi bağışıklığı) tanınır.

Safevî Devleti, Selçuklu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu'dan sonra İran'da kurulan üçüncü Türkmen Devleti olduğu halde, sünnî Hazar ötesi Türkmenleri, şii devlete yabancı kalırlar. Etrek-Gürgen arasında yaşayan Oklu, Göklen, Eymur, Salur vb.'dan kurulu Sayın Han Türkmenleri, İran'a ait Esterabad çevresini yağmalarlar. İran Şahı'nın Türkmeni disiplin altında tutmak için yaptırdığı Mübarekabad kalesini yıkarlar. Öteki Sayın Han Türkmeni'ne bir ölçüde otoritesini tanıtabilen Eymur şefi Ali Yar Bey, Esterabad'ın fiilî egemeni olur. Şah Abbas, onun eyalet egemenliğini tanımak zorunda kalır. Ama ne o, ne de ölünce yerine geçen oğlu Muhammed Yar, Türkmen üzerinde tam otorite kurabilir. Oklu şefi Karı Han, onu öldürür. Şah Abbas sefer yapar, Türkmeni kovar. Yıkılan kaleyi yeniden yaptırır ve Esterabad'a vâli atar. Onsekiz yıl orada kalan vâli, Türkmenlerin en itaatsizi sayılan Göklen ve Oklu'yu ezer. Türkmen kökenli Pers tarihçisi İskender Munşî, «Vâli, hiçbirini canlı bırakmadı» der. Göklen ve Yomut'un İran otoriteleriyle çatışması, XX. Yüzyıla değin sürer.

Hazar ötesi Türkmenleri, Harizm Özbeklerinin taht mücadelelerine katılırlar. Bu mücadeleler âdeta sürekli bir Özbek-Türkmen savaşına dönüşür. Harizm Hanı Arab'ın Habeş ve İlbars adlı oğulları, Özbeklerin Nayman ve Uygur oymaklarıyla bir bölüm Türkmene dayanarak babalarını tahttan indirirler ve

kör ederler. Büyük oğul İsfendiyar, Türkmenlere kaçar. Şah Abbas'ın da isteğiyle, İsfendiyar, Türkmen askere dayanarak Ürgenç'i alır. Ne var ki, oradaki Özbekler, Türkmen desteğini hoş karşılamazlar. Özbekler içinde, «İsfendiyar sizleri öldürecek, Türkmenler karılarınızı köle götürecek» propagandası yayılır. Özbekler ayaklanınca, İsfendiyar, Mangışlak'a gidip Türkmen askeri toplar ve âsi kardeşleri Habeş ve İlbars'ı öldürerek 1623 yılında Harizm Hanı olur. Öteki kardeşler Ebul'gâzi ve Şerif, hana katılırlar. Fakat onlar Türkmene dayanan İsfendiyar'a karşı Özbek desteğini ararlar. Hatta Ebu'lgâzi, ağbeyinin Türkmen savaşçılarını yaylalarına yollamayıp yanında tutmasından kuşkulanır ve başkent Hive'ye girmeden önce, bir Türkmen kırımı yapmayı planlar. Kırımdan sonra ağbeyleri han'dan şu gerekçeyle özür dileyeceklerdir: «Düşüncesiz ve akılsız bu halk. Üstelik bizim eski düşmanımız». Plan uygulanmaz. Aksine Ebu'lgâzi ve Şerif başkente geldikten hemen sonra, İsfendiyar Han, Türkmenlere «Uygur ve Nayman öldürülecek, öteki Özbeklere dokunulmayacak» buyruğunu verir. Türkmen, öteki Özbeklere de kırım yapar. Hanlığın önemli mevkileri Türkmene geçer. Han, Özbek destekli kardeşi Ebul'gâzi'yi tutuklar, öteki kardeşi Şerif'i kazanır ve onu Ürgenç'e aynı biçimde Uygur ve Nayman kırımı yapması için yollar. Canlarından korkan tüm Özbekler, harekete geçerler. Ürgenç'te Ebu'lgâzi ve Şerif çevresinde toplanırlar. Türkmen, Mangışlak ve Balkan dağları Türkmenlerinden destek alır. 1624-1625 Ürgenç-Hiva taht savaşı, Türkmen-Özbek savaşı sayılabilir. Özbekler dağılır. Ebu'lgâzi kaçar. Ama kardeşler taht mücadelesi ardında Türkmen-Özbek mücadelesi sürer. Türkmenlerin soy kütüğü (Şecere-i Terâkime) adlı yapıtıyla Oğuz destanları ve Türkmenler hakkında bilgi sağlayan Ebu'lgâzi, mâceralı yaşamında, zaman zaman bâzı Türkmen oymaklarından da yardım görmekle

birlikte, Özbek desteğiyle taht mücadelesini sürdürür. İsfendiyar Han'ı tanımayan Ceyhun deltasındaki Özbeklerin başına geçer. İsfendiyar 1643 yılında ölünce, kendini han ilân eder ve ağbeyinin Türkmenlerinin kendisini tanımalarını ister. Başkent Hivada, önemli gelir ve mevkii denetleyen Türkmen, Buhara Özbeklerine bağlanmayı yeğ tutar. Ama Buhara askeri, kendi iç mücadeleleri nedeniyle ayrılınca, Ebul'gâzi kazanır .Yeni han, Türkmenle barışmış gözükmekle birlikte, bir tuzak düzenler. Kalabalık Türkmenin dâvet edildiği büyük bir şölende, Özbekleri Türkmen üzerine saldırtır. Bir iki bin Türkmen öldürülür, evleri yağmalanır, karı ve çocukları köle yapılır. Babasının tarihini* tamamlayan oğlu Enûşe Han, bunu övünçle yazar. Yeni han Ebu'lgâzi, bozkırdaki Türkmenlere ardarda seferler yapar. 1646-1653 yıllarında çeşitli seferlerle, Türkmen üzerinde terör estirir.

KALMUKLAR VE CUNGARLAR

Türkmen-Özbek savaşları sürerken, Doğu Mogollarının baskısıyla Batı Mogolları (Oyratlar), Batıya itilirler. Oyratların Kalmuk denilen Turgut kolu, XVII. Yüzyıl başlarında Kuzey Kazakistan bozkırlarını is-

---

* Cengiz soyundan Ebu'lgâzi Bahadır Han, kendi soyu Şiban-Özbek hanlarının tarihini anlatan Türk soy kütüğü (Şecere-i Türk) ve Türkmen soy kütüğü (Şecere-i Terakime) adlı iki yapıtın sâhibidir. İlk tarihi tamamlayan Enûşe Han ,«hiçbir padişahın kendi tarihini yazmadığını, yalnız bir baba-oğul iki padişahın, Harizm halkının cehaleti yüzünden bunu yapmak zorunda kaldığını söyler. Oysa Harizm, Burûnî ve modern matematiğin kurucusu El-Harizmi gibi evrensel ün sâhibi bilginlerin yurdudur. Sovyet bilgini Tolstov, Rusların eski ataları olan Doğu Avrupa kabileleri üzerinde, Harizm uygarlığının büyük etkinliğini anlatır. Harizm, islâm uygarlığının en parlak köşesi olur. Fakat Cengiz ve Timur istilâlarından sonra, sulama ve ticaret çökünce, Harizm'de demek ki tarihçi bile bulunmaz!

tilâ eder. Küçük Ordu Kazaklarını ve Nogayları yener ve onları Volga ötesine sürer. Kalmuk, 1639'da Oğuzların ve Türkmenlerin X. Yüzyıldan beri yerleştikleri ve sevdikleri Mangışlak'ı alır. Türkmenlerin çoğu Güneye kaçar. Daha önce Nogaylar, Türkmeni Mangışlak'tan kovar*. Volga ağzı-Mangışlak bölgesine yerleşen Kalmuklar bir sürü akınlarla Harizm kentlerini altüst ederler. Kalmuklar, Harizm uygarlığına böylece son darbeyi vurmuş olurlar. Bir ara başkent Hive nüfusu, kırk aileye düşer. Çarlık Rusya'sına yaslanan budist Kalmuklar, Rusya adına, Nogay, Başkurt ve Kırım Türklerine cezalandırma seferleri yaparlar. Mangışlak'ta bağımlı kıldıkları Çavuldur, İğdır, Soynacı oymaklarından Türkmeni, kendi hizmetlerinde Kuzey Kafkasya'ya getirirler. 1771'de Ruslarla bozuşup Balkaş gölü yakınlarında eski yurtlarına göç etmek isteyince, Kazak ve Kırgızların saldırılarıyla bitik düşerler. Kalmuk, Kafkasya Türkmenini de beraberinde sürüklemek isterse de, Türkmenler kaçıp geri gelirler ve Kafkasya'da hâlen Stavropol Türkmenleri diye anılırlar. Volga Doğusunda Kalmuk'tan boşalan yeri, «İç Ordu» denilen Bükey Han'ın Kazak kolu doldurur.

Göç etmeyip Balkaş Gölü Doğusunda Tarbagatay bölgesinde kalan Oyratlar, Çoros kolunun liderliğinde yeni bir siyasal birlik kurarlar. Bunlara Cungar adı verilir. Cungarlar, İli vâdisine değin yayılırlar. Taşkent ve İli arasında Kazakların Büyük Ordu kolu vardır. İli çevresi bozkırlarının paylaşılması, haraç alınan tarımcıların ve ticaret yollarının denetimi mücadelesi, Kazak-Cungar savaşlarına yol açar. Budist Cungarlar, yapay islâm Kazakları 1635 ve 1643 yıllarında ağır yenilgiye uğratırlar. 1698 ve 1723 yenilgilerinden sonra Cungarlar, Sayram, Taşkent ve Yesi (Türkistan) kentlerini alırlar. Büyük Ordu Kazak-

* Mangışlak'ta kalan Çavuldur, Iğdır gibi son Türkmen oymaklarını, Kazaklar XIX. Yüzyılda kovarlar.

larını ve Kırgızları bağımlı kılarlar. Batıya göçen Orta ve Küçük Ordu'nun Kazakları, Kalmuk ve Başkurtları geri iterler, sonra biribirleriyle boğuşurlar. Beyaz at kesip anlaşma yaparlarsa da, bu iki Kazak kolu, aralarındaki mücadeleyi sürdürürler. Kazak-Kalmuk savaşları sırasında Taşkent ve Semerkant yakılıp yıkılır. 1723-1730 yıllarında Semerkant ıssız bir kenttir.

Cungarlar, Doğu Türkistan'ın Tarım vâdisini de istilâ ederler. Mogol-Çağatay hanları kukla han kalmakla birlikte, Yarkent, Kaşgar, Aksu ve Hotan gibi kentlerde, Peygamber soyundan indiklerini iddia eden hoca sülâlelerinin egemenliği vardır. Hocalar, Akdağlık ve Karadağlık olmak üzere, iki tayfa meydana getirirler. Akdağlık Kazaklardan, Karadağlık Kırgızlardan destek alır. Son Mogol-Çağatay Hanı İsmail, Akdağlık'ın Kaşgar şefi Hoca Hazret Apak'ı kovmaya kalkışınca, o, Tibet'te Dalay-lama'nın müdahalesini ister. «Budizmin papası» Dalay-lama, budist Cungar hanını Kaşgar'a çağırır. Böylece Peygamber soyundan bağnaz islâm Doğu Türkistan hocaları, budist Cungar vasali olarak mevkilerini korurlar. Durum, XVII. Yüzyılın ikinci yarısındaki Çin ve Rus genişlemesine değin sürer.

Görüldüğü üzere, XVI. Yüzyıldan sonra İran, Rusya ve Çin yönlerinde yayılma yolları kapanan Orta Asya, bir türlü sona ermeyen yerleşik-göçebe çatışmalarına, kanlı feodal boğuşmalara sahne olur, üretim güçleri ve uygarlık geriler. Orta Asya kervan ticareti durur. Siyasal birliğin bulunmayışı yol güvenliğini kaldırdığı gibi, her feodal şefin kervanları ayrı ayrı vergilendirmesi, ticareti engeller. Üstelik Avrupalıların Afrika Güneyinden dolaşarak Uzak Doğu deniz ticaret yolunu açmaları, Orta Asya ipek yolunu denize kaydırır. Ruslar, Sibirya'dan Çin'e, Kuzeyden yeni bir ticaret yolu kurarlar. Ticaret yolla-

rının değişmesi, zâten başlamış bulunan gerilemeyi hızlandırır. Felsefe ve dinsel bilimlerde gerileme, bağnaz bir dindarlığa yöneliş ve hocalar egemenliği, bu gerilemenin sonuçlarıdır. Orta Asya, Avrupa sömürgeciliğine, Rus ve Çin ilerleyişine karşı dirençsizdir.

1898

ORTA ASYA'NIN SÖMÜRGELEŞMESİ

SİBİRYA'DA RUS KAZAKLARI

Rus genişlemesi daha XVI. Yüzyılda başlar. Sarayında büyük arazilere mülk olarak sâhip birçok Tatar beyi (boyar) bulunduran Çar Korkunç İvan, bu Türk soylularının da askerî desteğiyle Volga kıyılarına ilerler. Volga üzerindeki Kazan ve Astrahan hanlıklarını ülkesine katar*. Fakat Çar Devleti'nin, Urallardan öteye bir gelişme eğilimi görülmez. Genişleme daha çok kürk tüccarlarının ve Rus Kazaklarının eseri olur. XV. Yüzyıldan itibaren Rusya'nın Güneyinde Kazak denilen bir zümre türer. Bunlar, boyarların toprağa bağlamak istediği kaçak köylülerdir. Don ve Özü nehri kıyılarında çeşitli yerleri yurt edinen kaçaklara, «itaatsiz, âsi» anlamına, Türkçe bir deyişle «Kazak» adı verilir. Kazaklar, sınırlı tarım ve balıkçılık yapmakla birlikte, yağmacılıkla yaşarlar. Aralarından seçtikleri başbuğları (ataman) yönetiminde, birkaç bin kişilik çeteler hâlinde çevrede çapul akınları düzenlerler. Anadolu'yu bile yağmalarlar. Moskova Çarlığı, 1577 yılında âsi Kazaklara karşı geniş bir cezalandırma seferi düzenler. Don

* Moskova Prensliği, büyük arazilere, serf ve kölelere, savaşçılara sâhip Rus ve Türk boyarlara dayanır. Prens İvan III., fethedilen arazide Osmanlı tımarlı sipahi sistemine benzer bir düzen kurarak boyarlar üzerinde üstünlük sağlar. Bu sâyede, Altın Ordu Devleti'nin yıkılışından sonra biribiriyle çarpışan ve Moskova ile ittifaklara giren Tatar hanlıklarını ortadan kaldırmak kolaylaşır.

boyu Kazaklarının çoğu öldürülür. Yermak adlı şefin Kazakları Kuzeydoğuya, Volga kolu Kama nehrine doğru kaçarlar. Burada büyük bir olasılıkla, hıristiyanlaşmış Tatar beylerinden inen Stroganov adlı kudretli bir tüccar aile vardır. Hammadde toplayan, işleyen ve satan aile, Korkunç İvan'dan Kama nehri boyunda Ural dağlarına kadar uzanan geniş bir alanın beratını alır. Stroganov'lar, burada tuz ocakları işletecekler, kürk ticareti yapacaklardır. Bölge Güneyinden Nogayların ve öteki toplulukların yağma akınlarına açıktır. Bu nedenle, Stroganov ailesine berkitilmiş kentler kurma, top ve topçu bulundurma izni verilir. Çar birliklerinin saldırısından kaçan Yermak, birkaç bin Kazakla birlikte, Stroganov ailesine gelir. Aile, yağmacı Kazakları Ural ötesine, Sibir arazisine yöneltmeyi çıkarına uygun bulur. Onlara silâh ve malzeme sağlar. Uralların ötesinde eskiden Altın Ordu'ya bağlı Sibir Hanlığı vardır. Kazan düşünce, Sibir Hanı Yadigâr, bozkır akınlarından korunmak için kendi isteğiyle Moskova'ya bağlanır. Fakat Özbek hanlarının atası Cengiz torunu Şiban'dan indiği söylenen Küçüm Han (1563-1581), Yadigâr'ı devirerek İrtiş kıyısındaki İskir kentinde Sibir Hanlığı'nın başına geçer. Küçüm, kudretli Buhara Hanı Abdullah'ın desteğiyle, İrtiş boyundaki şamanist Türkler arasında islâmiyeti yayar. Fakat İrtiş, Obi nehirleriyle Altay dağlarına yakın alanlardaki Türk oymaklarının çoğu yine de şamanist kalırlar.

Yermak, bir iki bin Kazakla, Küçüm Han'ın ülkesini ele geçirmek için sefere çıkar. Ateşli silâhların psikolojik etkisi sâyesinde, Yermak kolay başarı sağlar. Aslında başarı, tüfekten çok Sibir Hanı'nın ordusundaki biribirine rakip beylerin kolayca çözülmesi ve saf değiştirmesinin sonucudur. Küçüm Han kaçar ve Yermak, bir hükümdar gibi Sibir Hanlığı'nın başkenti İskir'e yerleşir. Bölgenin Ostyak ve Türk halkı, Kazak şefine vergi ödemeyi kabul eder. «Ka-

nun kaçağı» Yermak, değerli kürk armağanlar yollayarak Çar'dan bağışlanmasını ister ve Sibir Hanlığı'nı Çar'a sunar. Çar, 1583 yılında 500 asker ile vâli yollar. Küçüm Han, ertesi yıl bir baskınla Yermak ve Kazaklarını kılıçtan geçirmeyi başarır. Ruslar, İskir'i terkeder. Fakat Çar hizmetine giren hıristiyan Tatar beylerinden Mansurov, 100 kadar çarlık askeri ve bir iki topla, Kuzeydeki Ostyak'ları yener ve bağımlı kılar. Sibir ülkesi, Kuzey tarafından Rusların eline geçmeye başlar. 300 kişilik başka bir Rus kuvveti, Tura nehrine kadar dirençsiz ilerler. Ruslar, taktik değiştirerek, bu kez berkitilmiş kaleler kurmaya başlarlar. Tura kıyısında Tümen, bu amaçla 1586 yılında kurulan ilk kale-kent olur. Ertesi yıl Moskova'dan gelen 500 kişilik bir kuvvet ile, İrtiş sağ kıyısında, Sibir Hanlığı başkentine yakın Tobolsk kenti meydana getirilir. Buralara Kazaklar, savaş tutsakları ve Rus askerleri yerleştirilir. Kürk toplamak için tüccarlar gelirler. Kale-kentler kurma ve iskân politikası başarılı olur. 1598'de Küçüm Han ortadan kaldırılır. Rus kale-kentleri 1619 yılında kurulan Yeniseysk ile, Kırgız-Kazak alanına ulaşır. Batı Sibirya'daki Türk toplulukları biribirini yağmalama ve vergiye (yasak) bağlama çabasındadır. Rus Kazakları da yasak peşindedir. Zayıf topluluk, güçlü topluluğun yağma ve yasak'ından kurtulmak için, sık sık efendi değiştirir. İlk fırsatta yeni efendiye karşı da ayaklanır. Sıkışırsa, yeniden boyun eğer. Örneğin Mogol baskısı altında, Kuzeydeki bir Kırgız kesiminin şefi, daha 1606'da Tomsk kale-kentine karısını yollayarak bağımlılık koşullarını görüşür. Kırgız prensesinin kürkü, kentteki Rus Kazak şefinin hoşuna gidip zorla almaya kalkışınca, görüşmeler durur. Kırgız şefi öç için, Rus bağımlılığındaki komşusu Çulım Türklerine saldırır. 1607'de yenilir ve Rus'a yasak ödemeyi kabul eder. Ama yasak toplamaya gelen Rusları öldürür. Çeşitli savaşlar olur. 1628 yılın-

da Kızılcar (Krasnogorsk) kalesi kurulunca, bâzı Kırgız şefleri gönüllü olarak 100 samur gönderip Rus-Kazak egemenliğini tanırlar. Ruslar, Kırgızların sayıca çok olduğunu görünce, daha yüksek yasak isterler. Kırgız şefleri, kendilerinin samur avlamadıklarını, Kırgıza bağlı avcı topluluklardan samurları borç aldıklarını, daha çok yasak ödeyemeyeceklerini ileri sürerler. Yasak artırılınca isyan ederler. Ama Mogol Altın Han, daha ağır vergi isteyip saldırınca, bir kısım Kırgız, Rus himayesi arar. Cungar Devleti, Kırgız ve Kazakları bağımlı kılana değin bu durum sürer. Ruslar, onların Kuzeyinden Sibirya'da ilerlerler. 1648'de Baykal gölü çevresini, kale-kent ve iskân yöntemiyle ele geçirirler. Baykal çevresinde savaşçı Mogol-Buryat boyları yaşar. Onlar Tunguzlardan (Evenk) yasak alırlar. Ruslar, 1630'da Buryat bölgesine girerler, yasak isterler. Çeşitli ayaklanmalar olursa da, Buryatlar ve Evenk'ler 1648-1652 yıllarında boyun eğerler. Sıra Baykal gölünün daha Kuzeyinde yaşayan Yakut Türklerine gelir. Öteki Türklerden çok farklı bir Türkçe konuşan ve bağımsız kabileler hâlinde yaşayan Yakutlar, çok eskiden Kuzeye göç etmişe benzerler*. Samur, sansar, karatilki, kakım, sincap ve kunduz gibi değerli kürklerin en iyisi Yakut ülkesinde bulunur. Ruslar, 1633 ve 1641 yıllarında Yakut ülkesinde çeşitli kaleler kurarlar ve yasak isterler. Pek çok ayaklanma olursa da, bastırılır. Moskova'nın 1641'de Yakutsk kentine atadığı voyvoda, müthiş bir kürk sömürüsü kurar. Voyvoda, dört yılda Moskova'ya 102.131 samur kürkü yollar. Istanbul, Moskova ve Avrupa saraylarında bu kürkler giyilir.

Demek ki, pek az sayıda Rus Kazağı, pek az giderle, 30-40 yıl gibi kısa bir sürede, önemlice bir direnişle karşılaşmadan 4-5 bin kilometre uzunluğun-

* A. P. Okladnikov, Yakutları, Orhun yazıtlarında adı geçen Kurikan'ların ardılı sayar.

da çok büyük bir alanı ele geçirirler. 1658'de Amur nehrinde kale-kent kurarlar. Fakat bu kez karşılarına ok yerine top kullanan Çinliler çıkar. Kazak ilerlemesi, Amur'da durur. Ruslar ancak 1860'da Vladivostok'u kurarak Pasifik'e ulaşabilirler. Ama Çinliler, Rusların Pekin'de ticaret evi açmalarına 1689'da izin verirler. Orta Asya ticareti, Sibirya üzerinden yapılmaya başlar.

KAZAK TÜRKLERİNİN ÖYKÜSÜ

Sibirya fethinden sonra Asya'da ikinci Rus ilerlemesi, Deli Petro döneminde, Güneye doğru başlar. Bu kez, genişleme Rus Kazaklarının değil, devletin öncülüğündedir. Petro, Yarkent yakınındaki altın madenlerini ele geçirmek için Doğu Türkistan'ı istilâ niyetindedir. Bu amaçla, 1716'da Omsk ve 1718'de Semiplatinsk kale-kentlerini kurar. Sonradan Doğu Türkistan seferinden vazgeçilirse de, kale-kentler, Kazak Türklerini denetim altına almaya yarar. Daha önce belirttiğimiz üzere, XVIII. Yüzyılın ilk yarısında Oyrat Mogollarının Cungar federasyonu, Kazakları ağır yenilgiye uğratır. Cungar, Büyük ve Orta Ordu'da kitlevî kırım yapar. Kazaklar, Çu ve Talas boylarındaki en iyi otlaklarını yitirirler, sürülerini Kalmuklar alır. Kıtlık çıkar. Büyük ve Orta Ordu, Cungar egemenliğine düşer. Küçük Ordu, kendiliğinden Rus himayesi arar. Küçük Ordu Hanı, 1731 yılında Çar'a sadakat yemini eder. 1740'ta Orta Ordu, Rus himayesi ister. Ama Cungar gücü, Orta Ordu'nun birçok oymağını boyunduruğunda tutar. Çinliler, 1755'te İli vâdisine ilerleyerek Çungarları ezerler. Doğu Türkistan, Çin egemenliğine girer. Cungar tehlikesi sona erince, Orta ve Büyük Ordu, Rus himayesine yönelir. Ama bu Kazak toplulukları, bütünlükten çok uzaktırlar. Büyük Ordu'nun bir bölümü, Çin egemenliğine girer. Bir bölümü, Isık göl çevresinde

Kırgızlar ve Volga'dan dönen Kalmuklarla savaşlarını sürdürür. Bir bölümü, Taşkent çevresine göçer. Kazaklara yakın ayır bir Türk topluluğu olan Karakalpakları egemenliğine alır. Taşkent Türk egemeni, acımasız bir Kazak kırımı yapar. Kazak ordusunun önüne kazak kellelerinden ehram diker. Kazak boyun eğer, vergi öder. Büyük Ordu Kazaklarının bir kısmı Küçük Ordu'ya kaçar. Kalanları Hokand hanları ezer. Çoğu Çin'e kaçar. Ancak XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Büyük Ordu, Rus egemenliğine girer. Orta Ordu da, hem Rus, hem Çin himayesini arar. Orta Ordu Hanı Ablay, bâzı Büyük Ordu Kazaklarını bağımlı kılıp Çu boyundaki Kırgızlara boyun eğdirir. Karakalpakları bir çeşit tarımcı «serf» olarak Talas vâdisine yerleştirir. Yerine geçen oğlu Veli, Rus himayesine girerken, Orta Ordu Kazaklarının çoğu Çin'e tam bağlanır. Veli Han Kazaklarından 130 bin kişi, Katerina II.'ye başvurup kendilerini Han'dan kurtarmasını ve Rus uyruğuna almasını isterler. Ancak XIX. Yüzyıl başlarında yeni bir kalekent sistemi kurularak bu Kazaklar Rus denetimine alınırlar.

Kazakistan'a Rus köylü göçmen yerleştirilmesi ve en iyi otlakların onlara verilmesi, bâzı kanlı ayaklanmalara yol açarsa da, bu büyük göçebe Türk topluluğu, aslında kendi isteğiyle Rus himayesine girer. Böylece Rus sınırı, Türkistan'a ulaşır.

OSMANLILAR VE TÜRKİSTAN

Gelişen Rus tekstil sanayii için Türkistan'ın pamuğu büyük önem kazanır. Ayrıca Türkistan ipek ürünleri, yüksek kaliteli astragan kürkleri Rusya'da pek tutulur. Geleneksel Harizm yoluyla ticaretin yanı sıra, Kazak bozkırlarından Taşkent yoluyla ticaret gelişir.

Rus ilerlemesini Himalaya eteklerine kadar dur-

durabilecek bir güç yoktur. Türkistan hanlıkları zayıftır. Hanlıklar, biribirleriyle ve Kazak, Türkmen, Kırgız gibi göçebelerle sık sık çatışma hâlindedir. Türkistan'ı istilâ planlarında Rusya, karşısında hanlıkları değil, Hindistan güvenliğini ön planda tutan İngiltere'yi bulur. Ayrıca 1830-1840 yıllarında İngiliz Orta Asya ticareti birden artar.

Rus ilerleyişi, Seyhun nehri boyundan Güneye doğru 1852 yılında başlar. Hokand Hanlığı'na ait Akmescit saldırıya uğrar. Sonradan Doğu Türkistan'da devlet kuracak olan Yakup Bey, direnirse de kale düşer. Taşkent yolu açılır. Ne var ki, Orta Asya ilerleyişi, Kırım Savaşı ile durdurulur. Rusya'ya Orta Asya'da karşılık veremeyen İngiltere, Osmanlı Devleti'nin de desteğiyle, Karadeniz'de bir darbe indirerek Rus Orta Asya ilerlemesini engellemeye çalışır. Osmanlı Devleti, 1839'dan beri İngiltere'ye tam bağlıdır. İngiltere'nin isteğiyle katıldığı ve Avrupa'ya borçlanma yoluyla yürüttüğü savaştan yararlanıp Avrupa devletleri ile eşit statü elde edeceğini, Avrupa devleti sayılacağını umar*. Paris Antlaşması, bu umutları yıkarsa da, İslâm'ın Halifesi Osmanlı Padişahı, Hive ve Buhara hanlıklarına, İngilizlerle birlikte Osmanlı ajanları yollar. Türkistan halkının birleşmesini ister, askeri yardım vaadeder. Bu çabalar ve Kırım yengisi, Rusların durdurmaya yetmez. ABD iç savaşı, Amerika'dan pamuk ithalini durdurunca, Rus Tekstil fabrikaları için Türkistan pamuğunun önemi

* Tanzimat paşalarının baş amacı, Avrupa Konseyi'ne girmektir. Kırım Savaşı, bu açıdan Kore Savaşı'yla benzer amaç taşır. Günümüzde Bağdad Paktı denemesinden beri Türkiye'yi Avrupa'nın Orta Doğu köprüsü olarak kullanmayı düşleyen İngiliz muhafazakârları, bu Avrupalılığı şöyle savunuyorlar: «Türkiye 600 yıldır Avrupa'dadır. Yalnız Viyana kapılarına dayandığı için değil, Avrupa'ya şekil veren konferanslarda da söz sâhibi olduğu için. Gerçi bu dönemin büyük bölümünde, Türkiye hasta adam olmuştur, ama Asya'nın değil, Avrupa'nın hasta adamı olmuştur» (Milliyet, 7.1.1981).

iyice artar. Rusya, Avrupa devletlerine «Taşkent yakınlarından ileri gitmeyeceği» garantisini vererek 1865'te Hokand (Fergana) Hanlığı'na ait Taşkent'i alır, Fergana illerini ele geçirir. 1867'de Alman kökenli von Kaufmann'ı «Türkistan Genel Vâlisi» atar. Ertesi yıl Semerkant dirençsiz düşer. Rus tüccarlarına tam özgürlük tanımak koşuluyla Buhara Hanlığı ile barış yapılır. Daha sonra Buhara, 1873 yılında Rus himayesine girer.

Rusya, Doğu Türkistan ile ilgilenir. 1871'de Kulca'yı alır. Doğu Türkistan, o sıra Çin egemenliğinden kurtulmuştur. 1863-1864'te Kırgızlar, Kaşgar'ı alırlar ve eyaleti Kaşgar'ın eski sâhibi Hoca soyuna verirler. Hoca, Akmescit'i Ruslara karşı savunan Yakup Bey müfrezesi ile gelir. Ama Hoca'yı oyalayıp hacca yollayan Yakup Bey, Kaşgar egemeni olur. Öteki Doğu Türkistan kentlerini alıp genişler. 1857'den beri İngiliz ajanları sık sık Doğu Türkistan'a gelirler. «Kent devletçikleri»nden kurulu ülkede egemenlik kurmada güçlük çeken Yakup Bey, İngiliz desteğini arar. 1870'te Forsyth Kurulu, Kaşgar'a gelir. Kurul, Doğu Türkistan zenginliklerinin İngilizlerce işletilmesini, bundan sağlanacak gelirle askere silâh ve malzeme, giysi alınmasını önerir. İngiltere, bir kez daha İslâm'ın Halifesi Padişahı sahneye çıkarır. Yakup Bey Devleti, Osmanlı himayesine girer. Istanbul'a gelen Yakup Bey elçisine top-tüfek verilir, Doğu Türkistan'a Osmanlı öğretmen-subayları yollanır. İngilizler de Hindistan'dan müslüman atlı bölüğü gönderirler. Ülkede hutbe, Sultan Abdülaziz adına okutulur, paralar onun adına basılır. Osmanlı Devleti, 1875'te yeniden subay öğretmenler ve silâh gönderir. Ne var ki, çabalar boşunadır. Bir ordu kurmak için vergi almak zorunda bulunan Yakup Bey, sert direnişlerle karşılaşır. Feodal kavgalar son bulmaz. 1877'de Çin, Doğu Türkistan'ı kolayca yeniden ele geçirir. Çin, Kaşgar'ı geri alınca, Ruslar da Kulca'dan çeki-

lir. Ama Batı Türkistan'da Rus egemenliği pekiştirilir. 1873'te Buhara'dan sonra, Harizm'deki Hive Hanlığı da Rus himayesine girer. 1875'te sevilmeyen Hokand Hanı'na karşı Kıpçaklar ayaklanır. Ayaklanma üzerine Ruslar, Hokand Hanlığı'na son verirler. Sıra Türkmenlere gelir. Hazar ötesi Türkmenleri, XIX. Yüzyılda Buhara, Hive ve İran ile çatışma hâlindedir. Türkmenler bu rakip devletlerden biriyle çatışınca, ötekinin desteğini ararlar. Hive Hanı birçok kez, Türkmen ülkesi üzerinde hak iddia eder. Teke Türkmeni Koşut Han, 1855'te Hive Hanı'nı yener. Kellesini İran Şahı'na yollar. Koşut Han, 1860'ta İran'ı yener, ganimetin beşte birini Hive Hanı'na gönderir. Son Hive Hanı İsfendiyar'ı, Türkmen Cüneyt Han öldürür. İç çarpışmalar da eksik olmaz. Teke Türkmeni, Merv'de Sarık Türkmeni ile savaşır. Yomut Türkmeni, İran ve Hive ile Türkmene karşı cezalandırma savaşlarına katılır. Kısaca, Türkmen anarşisi sürer. 1877'de Mangışlak'taki Teke Türkmeni yağması üzerine, Ruslar sefer yaparlar. Göktepe'de Türkmen şiddetle direnirse de, oymaklar Rus himayesini kabul ederler. 1884'te Merv alınır ve Ruslar, Afgan sınırına ulaşırlar. Türkmen halkı arazisi, Hive ve Buhara vasal hanları aracılığıyla Rusya, İran ve Afganistan arasında paylaşılır.

Ruslar, vasal hanlarla iyi anlaşırlar. Dinsel işlere, okul ve medreselere karışmazlar. Şeriat kalır. Askerî yükümlülük kalkar. Bağnaz islâmcılık güden Buhara hanları, Rus desteğiyle zenginleşirler. Buhara Hanı, ülkedeki tüm pamuk fabrikalarının sâhibidir. Ekiciler, pamuğu Han'a düşük fiyatla satmak zorundadırlar. Han, bu pamuğu Ruslara satar ve büyük kârlar sağlar. Buhara'nın önemli ticaret metaı astragan kürk satışı, Buhara Hanı'nın tekelindedir[150]. Hanlar, sonuna kadar Rusya'ya bağlı kalırlar.

Görüldüğü üzere, bir ulusal bilinç, bir Türk birliği fikri Orta Asya Türkleri arasında yoktur. Prof. Akdes Nimet Kurat'a göre, «Orta Asya'da egemen bağ, toplumsal bir sınıf ya da kabile üyeliğidir»[151]. Kabile üyeliği bile, ancak başka bir kabileyle savaşta hatırlanır. Barışta aynı kabilenin oymakları birbirleriyle boğuşurlar. Kabile bağları çözülmüş Türkistan'ın yerleşik halklarında ise, yerleşik-göçebe ayırımı, etnik ayrılıklardan çok daha ağır basar. İster Türk, ister İranlı olsun, yerleşik yaşama eskiden geçmiş Türkistan halkı, göçebe Türke karşı çıkar birliği bilincine sâhiptir. Kendini Türk değil, ilkin islâm, sonra Buharalı, Semerkantlı vb. sayar. Göçebe Türk de, yerleşik Türkü ve İranlıyı, Sart ve Tacik olarak aynı sepete koyar. Eski yerleşik Özbekler bile, yeni yerleşiklerden «Sart-Özbek» ve «Tâze Özbek» diye kendini ayırır. Bundan başka Özbeklerden ve Sartlardan kendilerini ayıran Karlık, Kıpçak, Kurama, Türkî vb. gibi çeşitli topluluklar bulunur. Türkistan, ayrıca Cemşid, Hazara, Arap, Beluç, Afgan vb. gibi çeşitli yabancı toplulukları kapsar. Bu çeşitli toplulukları, ortak islâm inancı birleştirmeye yetmez. Yerleşik Tacik ve Özbek'in bağnaz islâmlığı, peçeli kadınları, Kazak ve Kırgız'ların yapay islâmlığı ile çatışır. Kazak ve Kırgız aul'larında peçe yoktur, molla ve hoca pek az görülür. Kazak liderleri, «Şark ütopyası» dedikleri panislâmizme şiddetle karşı çıkarlar[152].

Bununla birlikte, ulusal bilinç belirtileri, XX. Yüzyıla doğru görülmeye başlar. Şiî İran ve Hive Hanlığı'na karşı yüzyıllar boyu mücadele veren Hazar ötesi Türkmenlerinde bir birlik bilinci giderek biçimlenir. Belli araziye sâhip Kazaklarda, eski göçebe imparatorluklardan miras tarihsel gelenekler, budist Cungarlara karşı ortak mücadele anıları bir birlik

duygusu yaratır. XIX. Yüzyılda bir Kazak soylusu. halk kitlelerinin anlayabileceği bir Kazak yazı dili yaratır. Buna karşılık, Kazan ve Kırım Tatarları ile Azeriler, hızla modern bir ulus olma yoluna girerler. Kazan Tatarları, XX. Yüzyılda gerçek bir ulusun tüm özelliklerini taşır. Eski bir edebî dile, Altın Ordu'ya, Volga Bulgar Türklerine ulaşan tarihsel geleneklere, bir ekonomik birliğe ve etkin bir ticaret burjuvazisine ve çok sayıda aydına sâhiptir. Azerbeycan'da da kabile bağları geniş ölçüde çözülür, kapitalist ilişkiler gelişir, bir Azerî ulusu meydana gelir. Ulusal bilincin gelişmesinin belirtisi olarak, halkın anlayacağı yazı dilleri ortaya konulur. Kazan'da Nasırî (1824-1904), Kazan halk dilini temel alarak yeni bir Tatar edebî dili meydana getirir. Bu yeni dil, o zamana kadar kullanılan Çağataycaya yakın yapay eski edebî dilin yerini çabucak alır. Azerbeycan'da da Farsça ve Arapça'dan arınmış, köylü ağızlarına dayalı bir edebî halk dili, 1875'ten itibaren yayılmaya başlar.

PANTÜRKİZM VE PANİSLÂMİZM

Ulusallaşma yolundaki bu gelişme, farklılaşmış dillere, tarihe ve ülkeye sâhip, ayrı ayrı ulusların biçimlenmesi doğrultusundadır. Bu gelişme, Kazan ticaret burjuvazisinin çıkarlarına uygun düşmez. Kazan burjuvazisi, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Türkistan-Rusya ticaretinin aracılığını ele geçirir. Orta Asya'nın islâm kentlerine Tatar ticaret kolonileri yerleşir. Ne var ki, XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ı fetheden Rus burjuvazisinin islâm aracıya ihtiyacı kalmaz. Rus ve Tatar burjuvazisi arasındaki eski işbirliği, rekabete dönüşür. Kazan burjuvazisi, islâm pazarını tekelinde tutabilmek için iki koza sâhiptir: Din birliği ve Rus İmparatorluğu içindeki Türk halklarının dil akrabalığı.

Panislâmizm ve Pantürkizm, bu ekonomik çerçe-

ve içinde, Kazan ve Kırım'da gelişir. Daha sonra Osmanlı ülkesine gelir. İlginçtir ki, Osmanlı ülkesinde, Arap Dünyası'nda ulusal birlik ile dinsel birlik akımları çatışır ve Panislâmizmin yerini Panarabizm ve çaPantürkizm alırken, Kazan'da iki akım tektir ve çatışmaz.

Pantürkizm, ilkin ayrı ayrı Türk dilleri meydana gelmesine bir tepki olarak belirir. Kırım'dan Gaspıralı İsmail, dilde birlik fikrini savunur. Arapça ve Farsçadan bir ölçüde arınmış, Kırım Tatarcasından alıntılarla tamamlanmış, Osmanlı Türk dili temeline dayalı, «Balkanlardan Çin'e kadar bütün Türkler için» ortak bir dil meydana getirir. Gazetesi «Tercüman»ı bu dille yayınlar. Gaspıralı'nın girişimi, ilkin başarı sağlarsa da, 1905'ten sonra tek dil görüşü çöker. Konuşma dillerine dayalı ayrı ayrı edebî ulusal diller çoğalır. Bununla birlikte, Kazan Pantürkizmi, bir «Turan Devleti» kurulmasını düşünmez. Türk ve islâm kültürel birliğini, Rusya İmparatorluğu çerçevesinde arar. Gaspıralı İsmail, «Rus İslâmı» ve «Rusya ve Doğu Arasında Anlaşma» adlı yapıtlarında, Rusya ve İslâm Dünyası arasında sürekli işbirliğini savunur.. Kazan Pantürkistleri, «üniter bir devlet çerçevesinde islâm ögelere arazi temeli olmayan kültürel serbesti» tanıma yanlısı K.D. (Anayasacı Demokratlar) Partisi'ne katılırlar ve bu görüşü benimserler. Oysa öteki Türk toplulukları, federal Rusya Devleti çerçevesinde arazi temeline dayalı özerklikten, hatta bağımsızlıktan yanadırlar. Çarlık bürokrasisinden destek gören Ermeni burjuvazisinin rekabetinden bunalan Azerbeycan burjuvazisinin Türkçülüğü, özerklik ve hatta Osmanlı Devleti'ne katılma biçimindedir. Şiî Azerbeycan için, Kazan burjuvazisinin Panislâmizmi hiç de çekici değildir. Hatta şiî mollalar, İran şiî devletine eğilimli olduklarından, Osmanlı yanlısı Azerbeycan burjuvazsi, antiklerikal tutum takınır. «Cedid» denilen Buhara ve Hive Türk ve islâm

milliyetçileri de, Rusya destekli hanlara ve hanların dayandığı hocalara karşıdırlar. Onlar, Buhara ve Hive için, ya da daha da ileri giderek bütün Türkistan için bağımsızlık isterler. Rusya ile işbirliğine en yatkın gözüken Kazak liderleri bile, Kazan burjuvazisinin Pantürkizmine ve Panislâmizmine yandaş değildir. XIX. Yüzyılda Kazak soyluları içinden çıkan reformcu aydınlar, Cengiz Han soyundan Çokan Velihanov başta olmak üzere, Kazak halkını, Türk ve islâm değil, Rus modeli çerçevesinde Batı kültürüne katmayı isterler. Cengiz torunu Velihanov, «Ruslar olmaksızın Kazaklar, Aziyat'tır»* der[153]. Bu «Batıcı» aydınlar, hayli geç edindikleri islâm katkılarını, Kazak kültüründen temizlemek isterler. XX. Yüzyılda aynı çizgiyi izleyen Kazak aydınları, arazilerine Rus göçmen yerleştirilmesine şiddetle karşı çıkmakla birlikte, tam Batıcı çizgiden vazgeçmezler. Kazan Pantürkizmine ilgi göstermezler, hatta «Tatar emperyalizmi»nden yakınırlar. Panislâmizmi «Şark ütopyası» sayarlar. Çarlık rejimi çökünce de, bu reformcu aydınları temsil eden Alaş-Orda Partisi, federal Rusya Devleti çerçevesinde özerk bir Kazak Devleti'nin kurulmasını savunur. Çarlık yıkılınca, 1 Mayıs 1917'de toplanan Müslümanlar Kongresi'nde Rusya'nın çeşitli köşelerinden gelmiş 900 islâm temsilcisi, «ünitarist» ve «federalist» diye ikiye ayrılırlar. «Ünitarist»ler, merkeziyetçi bir Rusya Devleti çerçevesinde arazi temeline dayalı olmayan bir kültürel özerklik yanlısı Kazan Pantürkist ve Panislâmistleridirler. «Federalistler» ise, federal bir devlette arazi temeline dayalı özerklik isteyen Kafkasya, Türkistan ve Kırım Türk ve islâm temsilcileridir. Federalist görüş, 217'ye karşı 446 oyla kabul edilir. Kazan Pantürkizmi ve Panislâmizmi, daha sonra sosyalist bir biçimde Kazanlı Sultan Galiev tarafından canlandırılmak iste-

* Aziyat, Velihanov'un icadı bir deyiştir. Küçültücü nitelikte Asyalı anlamına.

nirse de, aslında 1917 İslâm Kongresi'nde ölür. Enver Paşa ve İttihatçıların Panislâmizmi ve Pantürkizmi, Abdülaziz ve Abdülhamit'in Panislmizminden daha başarılı bir sonuç vermez.

ORTA ASYA'DA YENİ ULUSLAR

Arazi temeline dayalı özerklik yanlısı proleter kökenli olmayan «burjuva» milliyetçilerinin çoğu, yâni Buhara ve Hive «Cedid»leri, Kazak Alaş-Orda yöneticileri, Azerî Hümmet Partisi yanlıları, Kırım Millî Fırka sol kanat temsilcileri, 1920'de Lenin'in Komünist Partisi'ne girerler. «Federatif sosyalist sistem çerçevesinde halkların ulusal eşitliği» ilkesi, bu milliyetçileri çeker. Stalin'in «ulus» tanımına* uygun biçimde, bir kısmı henüz «kabile bağlarından kurtulamamış», feodal gelişme aşamasındaki, Sovyetlerin «narodnost» dedikleri halk topluluklarının modern uluslara dönüştürülmesi işi ele alınır. Stalin, Kazan Pantürkistlerinden farklı olarak, bir ulusun varlığı için, federalist Türk milliyetçileri gibi arazi temelini, yâni bir ülkenin varlığını baş koşul sayar. Bu nedenle, tarihsel olarak meydana gelmiş dil ve kültür birliğine sâhip topluluklara belli bir arazi aranır.

Orta Asya'da çoğu Türk, ama henüz uluslar olarak farklılaşmamış bir islâm kitle vardır. Bu kitle, henüz tam belirmiş olmamakla birlikte, Kazak-Kırgız, Özbek-Tacik ve Türkmen biçiminde büyük gruplar meydana getirme yolundadır. Hazar ötesi Türkmen, tarihsel gelişme sonucu kendini Özbek'ten, Kazak'tan olduğu gibi, Türkmen kökenli Azeri'den de ayrı tutar. Onun içindir ki, sınırlar, «ulus» olma yolundaki bu büyük grupların oturdukları yerlere göre çizilir. Eski Buhara, Hive hanlıkları ve Rusların

* 1913'te Stalin, ulus'u şöyle tanımlar: «Tarihsel olarak meydana gelmiş, dil, arazi, ekonomik yaşam ve kültür birliğine dayanan istikrarlı insan topluluğu».

Türkistan eyaleti, islâm etiketi altında pek çok ayrı grubu biraraya getirdiği için ortadan kaldırılır. Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan özerk cumhuriyetleri kurulur. Rusların eski bozkır eyaleti, Özerk Kazak Cumhuriyeti'ne dönüşür.

Yeni siyasal birimlerin kurulması, «milliyetler» politikasının uygulanmasında ilk adımdır. Bunu «ulusal edebî dillerin meydana getirilmesi» ya da güçlendirilmesi izler. Orta Asya islâm dünyasında, «enternasyonal» sayılabilecek diller, Kazan Tatarcası, eski Çağatayca ve Farsçadır. Ama gördük ki, tarihsel eğilim, halk kitlelerinin anlamadığı «enternasyonal» dil yerine, halk kitlelerinin konuştuğu dil ya da lehçeyi edebî dil yapma yönünde olur. Kazak, Tatar, Azerî vb. reformist aydınları, XIX. Yüzyılda kendi toplulukları için yeni edebî diller geliştirirler. Sovyetler, kendiliğinden beliren bu evrim çizgisini izlerler. Yomut ve Teke oymaklarının halk lehçesi, 1921'de Türkmen edebî dili olur*. Eski Çağataycanın yerini 1923'te yeni edebî Özbek dili alır. Aynı yıl Kırgız yazısı meydana getirilir.

Doğaldır ki, sınırlar ne kadar özenle çizilirse çizilsin, «yeni uluslar» içinde «azınlıklar» kalır. Eski bir

* Güneydoğu Altaylarda Dağlık-Altay özerk eyaletinde, kendilerine Oyrat (Mogol) diyen şamanist Altay Türkleri yaşar. Bunlar Altaykişi (Özaltaylı), Televut, Telengit, Tölös gibi ufak Türk topluluklarını kapsar. Sovyetler, Televut oymağının lehçesini, Dağlık-Altay Türklerinin dili olarak kabul ettiler. Altayhların Kuzeydoğu komşuları, Hakas özerk eyaletindeki Yenisey-Abakan Türkleridir. Bu Türkler, kendilerini VIII. Yüzyılda bölgede devlet kuran Kırgızların (Hakas) ardılı sayarlar. Yenisey Kırgızlarının bugünkü Kırgızistan'daki Türklerle bağlantısı saptanabilmiş değildir. Bunlar kendilerine Hakas adını verdiler. Sagay ve Kaç oymaklarının konuşma ve destan dili, Beltir, Kızıl, Şor, Aç, Basagar, Koybal gibi öteki Hakas oymaklarının da yazı dili oldu. Urallarda, Kazan Tatarlarınca özümlenme yolunda olan Başkurtlar için Tatarcaya en uzak lehçe, Başkurt edebî dili yapıldı. Kuzey Kafkasya'daki Karaçay, Balkar, Kumık, Nogay gibi ufak Türk toplulukları ayrı birer dile sâhip oldular.

edebî dile ve araziye sâhip Tacik ulusu ülkesinde Beluç, Afgan, Hazare, Pamirli vb. gibi Tacik olmayanlar vardır. Bunlar Tacik dilini kabullenirler ve Tacik ulusu içinde özümlenirler. Tacikistan'daki Türkler için ise, Özbek dilinde öğretim yapan okullar kurulur. Buna karşılık, Özbekistan'da yaşayan Tacikler, Türkler tarafından özümlenmeye bırakılır. Tacikler gibi, Araplar, Buhara yahudileri, Özbek'ten ayrı Kurama, Kıpçak vb. gibi Türk toplulukları, Özbek ulusu içinde eritilir. Doğu Türkistan'dan göçen 100 bin Uygur ise, bir «ulusal» araziye sâhip bulunmadığı için «ulus» olma yolunda bir evrime uğramayacaktır, ama eski bir edebî dile sâhiptir*. Dongen denilen Çinli müslümanlar da Uygurlarla aynı durumdadır.

Daha önceden ulus olmuş Tatar ve Azerî için evrim daha kolay olur. Azerbeycan'daki Talış, Tat gibi Türk olmayan islâm toplulukları, Azerî ulusu içinde özümlenir. Karmaşık bir yapıya sâhip Dağıstan'da 1930'lara değin Azerî dili egemen kılınmaya çalışılırken ve öğrenim dili Azerî iken bu politika değiştirilir, burada üçü Türkçe (Azerî, Kumık, Nogay), 11 dil kabul edilir.

Ulus olmaya dil ve arazi birliği yetmez. Aynı zamanda, modern bir ulus olmaya engel olan eski bağ ve geleneklerin kırılması, göçebelikten yerleşikliğe geçiş, büyük aileden modern aileye evrim, eğitim seferberliği, ekonominin geliştirilmesi vb. gereklidir. Eski milliyetçilerin de gündeminde bulunan bu program, önemli direnmelerle karşılaşmadan gerçek-

* Uygurlar, Kaşgar Doğusunda yaşarlar. Bunlardan asıl Çin sınırına yakın oturanlar budisttir. İslâm Uygurunun aksine, yakın zamanlara kadar Uygur yazısı kullanırlar. Doğu Türkistan'da Uygur dışında, Kazak, Kırgız, Özbek ve Mogol vardır. Milliyetçilik akımları uyanınca, Doğu Türkistan aydınları, «Uygur»u ortak bir ad olarak benimsemek isterler. Komünist Çin yönetiminde «Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi» kurulursa da, yoğun Çinli iskân ve özümlenme yoluyla, bölgenin etnik yapısı değişme yolundadır.

leşir. Böylece, «Turan» ulusu yerine, Tatar, Başkurt, Azeri, Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek gibi ayrı uluslar meydana gelir. Sovyetler açısından ulus, bir amaç değil, geçilmesi zorunlu tarihsel bir aşamadır. Amaç, ulusları tek bir «proleter ulus»ta birleştirmektir. Bunun için ulusal kültür, biçimde ulusal, özde proleterdir. Fakat bir «aşama» sayılsa bile, Türkiye dışındaki Türk topluluklarının Sovyetler döneminde uluslara dönüştükleri bir gerçektir.

Kazan Pantürkistleri, bu yönelişi tek bir Turan dili ve tek bir Turan Devleti kurulmadı diye eleştirirler. Ama gördük ki, çeşitli Türk zümrelerinin, tarihsel evrim çizgisi, Turan yolunda değildir. Bu nedenle eleştiri, Turancıların başaramadığını, tarihsel evrim çizgisini zorlayarak, Turancı olmayanların gerçekleştirmesini istemek anlamınadır. Kuşkusuz, Sovyetlerin, yeni uluslar yaratmada zorlamalara ve aşırılıklara gittiği ileri sürülebilir. Örneğin Kazak ulusundan ayrı bir Kırgız ulusu meydana getirilmesi, yapay sayılabilir. Başkurt ulusu, Karakalpaklılar ve Kuzey Kafkasya «mikro ulusları» için aynı şeyler söylenebilir. Fakat genel olarak gelişme, tarihsel evrim çizgisine uygundur. Anadolu Türkleri ile Orta Asya Türklerinin yolu, yüzyıllarca önce ayrılmıştır. Bunu göz önünde tutarak, şimdi biz artık Anadolu'da kurulan Türk devletlerini ve Anadolu'da bir Türk ulusunun meydana geliş sürecini incelemeye dönebiliriz.

DÖRDÜNCÜ KİTAP'IN SONU

BEŞİNCİ KİTAP'TA:

ANADOLU SELÇUKLU VE
OSMANLI DEVLETLERİ

DÖRDÜNCÜ KİTAP'IN NOTLARI

1. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 233
2. Faruk Sümer-Ali Sevim, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, s. 56
3. Ali Sevim, Belleten No. 118, s. 228 .
4. Faruk Sümer-Ali Sevim, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, s. 32
5. Abbas Hamdanî, A possible Fatimed background to the battle of Mansikert, Tarih Araştırmaları dergisi 1968, sayı: 10-11
6. Runciman, Anadolu'nun Ortaçağlardaki Rolü, Belleten No. 27, s. 552
7. S. Vryonis, The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor, s. 1
8. Andreasyan, Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 48
9. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi I, s. 49
10. S. Vryonis, The Decline of Medieval Helenism in Asia Minor, s. 87
11. F. Kırzioğlu, Selçukluların Ani'yi Fethi, Selçuklu Araştırmaları dergisi II 1970, s. 129
12. Faruk Sümer-Ali Sevim, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, s. 30 ve 56
13. Ömer Rıza Doğrul, Abu'l Faraç Tarihi I, s. 320
14. İbnü'l-Cevzî, İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, s. 15
15. Barthold, Turkestan down to Mongol invasion, s. 329
16. Zeki Velidî Togan, İslâm Ansiklopedisi, Azerbeycan maddesi, s. 101
17. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 79
18. İbnü'l-Ezrak, Mervanî Kürtleri Tarihi, s. 202
19. y.a.g.e., s. 206
20. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 45
21. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi I, s. 152
22. Ömer Rıza Doğrul, Abu'l Faraç Tarihi I, s. 332
23. Tyre, A history of deeds done beyond the sea, s. 79 ve 322

24. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi 50, İkta maddesi
25. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 83
26. y.a.g.e., s. 59
27. N. Lügal Yayını, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 52
28. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 83
29. İslâm Ansiklopedisi cüz 104, Selçuklular maddesi
30. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 58
31. Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 46
32. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 85
33. K. S. Lambton, Atabetü'l-ketebe'ye göre Sancar İmparatorluğu Yönetimi, Belleten No. 147, s. 366
34. y.a.g.e., s. 389-393
35. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 36
36. Vernadsky, Essai sur les origines russes II, s. 401
37. Fuat Köprülü, İslâm Ansiklopedisi, Ata maddesi
38. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 154
39. Fuat Köprülü, Osmanlıların Etnik Menşei, Belleten No. 28, s. 275
40. Perry Anderson, Lineages of the absolutist state, s. 506
41. M. Bloch, La société feodale, s. 475
42. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 38
43. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi, İkta maddesi, s. 953
44. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 40
45. Bosworth, The Ghaznavids, s. 243
46. C. Cahen, Selçuklu devletleri feodal devletler mi idi?, İst. Üniv. İktisat Fak. Mecmuası 17. Cilt 1955-1956
47. M. Bloch, La société feodale, s. 247
48. P. Anderson, Les passages de l'antiquité au feodalisme, s. 160
49. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 160
50. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi, İkta maddesi, s. 956
51. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 128
52. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 321
53. y.a.g.e., s. 340
54. R. Hüseynof, Irak Selçükluları ve Kafkaslar, Tarih Kongresi 1970, s. 402
55. Lammens, İslâm Andiklopedisi, Suriye maddesi
56. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 40
57. C. Cahen, l'Islam, s. 218
58. Ernst Werner, Büyük Bir Devletin Doğuşu: Osmanlılar, özel çeviri
59. Osman Turan, İslâm Ansiklopedisi, İkta maddesi, s. 958
60. K. S. Lambton, Landlord and peasant in Persia, s. 74
61. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s .90
62. P. Anderson, Lineages of the absolutist state, s. 435-549

63. Eberhard, Uzak Doğu Tarihi, s. 83-84
64. P. Anderson, Lineages of the absolutist state, s. 117
65. Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, s. 81
66. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 235
67. y.a.g.e., s. 128
68. Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 86
69. K. Burslan, İran ve Horasan Selçukluları Tarihi, s. 150
70. y.a.g.e., s. 152
71. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 226
72. N. Lügal, Ahbar üd-Devlet is-Selçukiyye, s. 117
73. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 228
74. Barthold, Turkestan down to the Mongol invasion, s. 119
75. K. S. Lambton, Landlord and peasant in Persia, s. 58 ve Belleten No. 147, s. 386
76. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 443 ve 420
77. Barthold, Turkestan down to Mongol invasion, s. 349
78. J. A. Boyle, The history of the World Conquerant, s. 30
79. İslâm Ansiklopedisi cüz 91, Nâsır-ı Hüsrev maddesi
80. The Cambridge History of Islam I, s. 150
81. C. Cahen, l'Islam, s. 159
82. A. Gölpınarlı, Tasavvuf, s. 23
83. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, s. 75
84. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey ,s. 259
85. Osman Turan, Selçuklu Türkiyesi Din Tarihine Ait Bir Kaynak, Köprülü Armağanı, s. 545
86. y.a.g.e., s. 544
87. A. Eflâkî, Ârîflerin Menkıbeleri, Tahsin Yazıcı çevirisi II, s. 72
88. C. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, s. 259
89. Köprülü-Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 192
90. Zeki Velidî Togan, Yeseviliğe Dair Bâzı Yeni Malûmat, Köprülü Armağanı, s. 525
91. İslâm Ansiklopedisi, Baba ve Bektaş maddeleri
92. Faruk Sümer, Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü, s. 8
93. y.a.g.e., s. 8-9
94. Abu'l-Faraç Tarihi, Ömer Rıza Doğrul çevirisi, s. 518
95. B. Lewis, Studies in Classical and Ottoman Islam, s. 253
96. J. A. Boyle, The history of the World Conquerant, s. 680-682
97. y.a.g.e., s. 707-710

98. Zikreden B. Lewis, Studies in Classical and Ottoman Islam, s. 253
99. Köprülü-Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 45 ve 56
100. Burslan çevirisi, s. 93
101. y.a.g.e., s. 97
102. y.a.g.e., s. 119, 120, 139, 140
103. J. A. Boyle, The history of the World Conquerant, s. 682
104. Ali Sevim, Halep Selçuklu Melikliği, Selçuklu Araştırmaları dergisi II, s. 61
105. P. Anderson, Les passages de l'antiquité au feodalisme, s. 207 ve 261
106. W. Heyd. Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 134
107. y.a.g.e., s. 143-148
108. P. Anderson, Lineages of the Absolutist state, s. 28 ve 145
109. B. Primov, The Papacy, the Fourth Crusade, s. 185, Byzantino Bulgarica I
110. M. Bloch, La société feodale, s. 412
111. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 227-228
112. Ali Sevim, Halep Selçuklu Melikliği, s. 32 Selçuklu Araştırmaları dergisi II 1970
113. Tyre, A history of deeds done beyond the sea, s. 408
114. y.a.g.e., s. 437
115. Ali Sevim, Halep Selçuklu Melikliği s. 45
116. M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II, s. 103
117. Marx-Engels, Selected Correspondence, s. 484
118. M. Bloch, La société feodale, s. 267
119. Germaine Rouillard, La vie rurale dans l'Empire Byzantin, s. 143-153
120. Tyre, A history of deeds done beyond the sea, s. 301 ve 308
121. y.a.g.e., s. 298
122. y.a.g.e., s. 489
123. Abu'l Faraç Tarihi I, Ömer Rıza Doğrul çevirisi, s. 387 ve 410
124. W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 169
125. Tyre, A history of deeds done beyond the sea ,s. 256
126. C. Cahen, l'Islam, s. 137
127. Urfalı Mateos Vekayinâmesi, s. 318
128. Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 204
129. The Cambridge History of Islam I, s. 200
130. W. Heyd, Yakın Doğu Ticaret Tarihi, s. 440
131. Tyre, A history of deeds done beyond the sea, s. 358
132. Cook, Studies in the economic history, s. 66
133. B. Spuler, İran Mogolları, s. 249

134. R. Grousset, Histoire des Croisades III, s. 520
135. R. Grousset, L'Empire des Steppes, s. 435
136. İ. H. Uzunçarşılıoğlu, Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal, s. 302
137. Grekov ve Iakoubovsky, La Horde d'Or, s. 79
138. B. Spuler, İran Mogolları, s. 85
139. Nejat Kaymaz, Pervane, s. 165
140. R. Grousset, Histoire des Croisades III, s. 11
141. B. Spuler, Les Mongols dans l'histoire, s. 65
142. R. Grousset, Bilan de l'histoire, s. 226-236
143. C. Cahen, Quelques mots sur le declin commercial du monde musulman, Studies in the Economic History of the Middle East, s. 34
144. y.a.g.e., s. 35-36
145. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 80
146. Faruk Sümer, Azerbeycan'ın Türkleşmesi, Belleten No. 83
147. Barthold, Orta Asya Türk Tarihi, s. 333
148. S. P. Tolstov, Le Kharezm Ancien, s. 163-164
149. Yakubovskiy, Altın Ordu, s. 267
150. Akdes Nimet Kurat, The Cambridge History of Islam I, s. 515
151. y.a.g.e., s. 520
152. Bennigsen, l'Islam en Union Sovietique, s. 56
153. y.a.g.e., s. 23

BİRİNCİ KİTAP'TA

Ulusal tarih anlayışları: Atatürkçü tarih, Turancı tarih, toplumcu tarih. Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türk Ulusu'nun meydana gelmesi. Orta Asya Türklerinin ekonomik, kültürel, dinsel ve toplumsal yaşamları. Asya ve Avrupa Hunları.

İKİNCİ KİTAP'TA

Göktürkler, Uygurlar, Rusya ve Avrupa Türkleri (Bulgar, Avar, Hazar, Macar, Peçenek, Oğuz ve Kuman) ve «Göçebe Feodalizmi» inceleniyor. Doğu Avrupa yahudiliğinin Türk kökenli olup olmadığı tartışılıyor.

ÜÇÜNCÜ KİTAP'TA

Türklerin tarihi, X. Yüzyıldan sonra islâm tarihi çerçevesinde yer alır. Üçüncü Kitap, Türklerin tarihi ile bağlantılı olarak, islâm tarihini inceler. İslâm toplumunda devlet, sınıflar ve sınıf mücadeleleri, islâm açısından feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve Asyagil toplum tartışmaları ele alınır. Bu çerçeve içinde ilk Türk-İslâm devletlerinin meydana çıkışı anlatılır.

DÖRDÜNCÜ KİTAP'TA

Türklerden önce Anadolu'ya islâmiyetin girişi, Ermeni sorunu, Selçuklu Devleti ve toplumsal düzeni, sünni-şii çatışmasının kökenleri, Doğu ve Batı ilişkileri açısından Haçlı Seferleri ve Orta Asya'da Türk uluslarının meydana geliş süreçleri incelenir.

250 LİRA